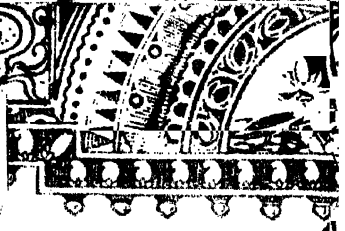

3544

Евгений Зининъ.

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ

15/5

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૯૦૩ કિંમત

ગ્રંથનામ રાધામતે રાજાજી

વર્ગાંક ૮-૩૫ મહિતા.૬

આથમતે અજવાળે

[આત્મકથા]

સુભાષચંદ્રભટ્ટ.

પ્રકાશક :

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીસ્તા : અમદાવાદ.

કિંમત સાડા પાંચ રૂપિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૪૯૦૩

૫ - ૩૨૧ મેલિયા, ધી

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૪૪
[સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન]

પ્રકાશક
શંભુલાલ જમશીભાઈ
મૂળર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

મુદ્રક :
મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
શ્રી. સુધર્મપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાંચકુવા દરવાજા : અમદાવાદ

શ્રી. માલતી દલાલ

શ્રી. મંજુ કારા

શ્રી. કુસુમ ધીવાળા

—એમને સસ્નેહ અર્પણ.

દાગોર રોડ:
સાંતાક્રુઝ:
૧ : ૧૨ : ૪૪

ધનસુખલાલ મહેતા.

The Superseded

I

As newer comers crowd the fore,
We drop behind.
—We who have laboured long and sore
Times out of mind,
And keen are yet, must not regret
To drop behind.

II

Yet there are some of us who grieve
To go behind;
Staunch, Strenuous souls who scarce believe
Their fires declined,
And know none spares, remembers, cares
Who go behind.

III

'Tis not that we have unforetold
The drop behind;
We feel the new must oust the old
In every kind;
But yet we think, must we, must we,
Too, drop behind ?

THOMAS HARDY.

: બે બાલ :

“આત્મકથા તો માત્ર મોટા માણસો જ લખે, નાનાઓને તે વળી લખવાનું હોય ?” આવી માન્યતા-આવો ભ્રમ-સામાન્ય અને પશ્ચિમના સાહિત્યવહેણોથી અપરિચિત વાચકો રાખતા હોય તે સમજી શકાય. પણ અહીં તો આપણા લેખકો-સાક્ષરોમાંથી ય કેટલાકો એ માન્યતા-એ ભ્રમ-સેવે છે તે જાણીને માત્ર આશ્ચર્ય થાય છે. જેમ નવલ કે નવલિકાનાં પાત્રો રાગ હો કે રંક હો તેના ઉપરથી તે નવલ કે નવલિકાનાં મૂલ્ય અંકાતાં નથી તેમ આત્મકથાની કિંમત એનો નાયક મોટો હોય કે નાનો તે ઉપર અવલંબેલ નથી. એની કસોટી સાહિત્યકૃતિ તરીકે જ થાય છે-થવી જોઈએ.

આટલું છતાં હું આત્મકથા લખવા તૈયાર થયો તે તો બે મિત્રોના આમહથી-વિજયરાય વૈલ અને પરમસુખ પંડ્યાના.

“ પહેલો ખંડ : કાઠિયાવાડ ” વિજયરાય વૈલે પોતાનાં ‘ માનસી ’માં છાપ્યો. “ ત્રીજો ખંડ : મુંબઈ ” ચાંપશી ઉદેશીએ પોતાના ‘ નવચેતન ’માં પ્રસિદ્ધ કર્યો. એમણે એ પ્રકાશનમાં બતાવેલ આગ્રહ અને મમતા માટે અહીં આ એ મિત્રોનો મારે આભાર માનવો રહ્યો.

જેમ જેમ ‘ માનસી ’ અને ‘ નવચેતન ’ માં આત્મ-કથા આવતી ગઈ તેમ તેમ અનેક વાચકો, સહલેખકો અને સ્નેહીઓ અને સ્નેહથી સત્કારતાં ગયાં. એવા એક પરમ સ્નેહી કવિ-લેખક-વિવેચક મિત્રના મારા ઉપરના એક ખાનગી પત્રના લખાણનો થોડો ભાગ અહીં જાહેરમાં મૂકું છું—એવી અન્ય ખાનગી વાતો આ આત્મકથામાં જાહેરમાં મૂકી છે તે પ્રમાણે :

“ મને ‘ આત્મકથા ’ને વાંચે વાંચે સત્ય-નિષ્ઠ હૃદયનો રણુકાર સંભળાય છે. એ કેવળ લખાણ નથી, આત્માનું મંથન છે. તમે ભૂલાર્ધ જાણ છો, એક આત્માર્થી પુરુષનું પાત્ર ખડું થાય છે. ઘણું ઘણું અનુભવું છું, પણ તેને શબ્દમાં મૂકી શકતો નથી.”

*

“ આત્મકથા એ માત્ર મોટાં માણસોની જ કથા હોઈ શકે એવી માન્યતા છે. મને તો જેમને જેમને સંવેદન-શીલ હૃદય હોય, એ હૃદયમાં શુદ્ધ પ્રતિબિંબો પડે તેવી નિર્મલતા હોય, અને એ હૃદય પાસે જેનું સાધારણીકરણ થઈ શકે તેવા જૂનવા અનુભવો હોય, એ અનુભવો ભલે નાના હોય છતાં સાચા અને નિર્દોષ હોય, તે સર્વનો આત્મચરિત્ર લખવાનો અધિકાર લાગે છે. પણ આવાં

લક્ષણોનો સપ્રમાણ સુયોગ કેટલા થોડા જ સાધી શકે છે! પગલે પગલે ટાયલામાં, ફિશિયારીમાં, પોતાની ઢિજળા બાજુને છુપાવવામાં સરી પડવાનો મોટો ભય છે, તમે એમાંથી મુક્ત છો. તમે માનવતત્વની જ મીમાંસા કરી રહો છો, એથી જ જે અંગત ઘટનાઓ દેખીતી રીતે અલ્પતામાં ખપી જાય તેને તમારો આત્મસ્પર્શ સુવર્ણમય બનાવે છે. . . . મને આ કથા કોઈ સ્નેહીજન વિશ્રંભમાં કથી રહ્યો હોય, એવી અંતઃસ્પર્શી લાગી છે.”

આથી વધુ શું લખવું ?

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં શ્રી ભાવનગર સ્ટેટ ગ્રંથોત્તેજક ફંડ તરફથી મને જે મદદ મળી છે, તે માટે હું તે ફંડની કમિટીના સભ્યોનો અને ભાવનગરના મહારાજ સાહેબનો ઋણી છું.

ટાગોર રોડ :

સાંતાક્રુઝ :

૧ : ૧૨ :: ૧૯૪૪.

ધનમુખલાલ મહેતા

અનુક્રમણિકા

૫૪	૫૪
અંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ :	અંડ ત્રીજો : મુંબઈ :
પ્રકરણ : ૧ . . . ૩	પ્રકરણ : ૧ . . . ૭
„ ૨ . . . ૧૫	„ ૨ . . . ૧૭
„ ૩ . . . ૩૧	„ ૩ . . . ૨૬
„ ૪ . . . ૩૬	„ ૪ . . . ૪૧
„ ૫ . . . ૪૭	„ ૫ . . . ૫૬
„ ૬ . . . ૫૮	„ ૬ . . . ૭૦
„ ૭ . . . ૮૭	„ ૭ . . . ૮૭
„ ૮ . . . ૧૦૧	„ ૮ . . . ૧૦૧
„ ૯ . . . ૧૧૪	„ ૯ . . . ૧૧૪
„ ૧૦ . . . ૧૨૮	„ ૧૦ . . . ૧૨૮
„ ૧૧ . . . ૧૩૬	„ ૧૧ . . . ૧૩૬
„ ૧૨ . . . ૧૫૨	„ ૧૨ . . . ૧૫૨
„ ૧૩ . . . ૧૬૫	„ ૧૩ . . . ૧૬૫
„ ૧૪ . . . ૧૭૬	„ ૧૪ . . . ૧૭૬
„ ૧૫ . . . ૧૮૬	„ ૧૫ . . . ૧૮૬
„ ૧૬ . . . ૨૧૧	„ ૧૬ . . . ૨૧૧
„ ૧૭ . . . ૨૨૫	„ ૧૭ . . . ૨૨૫
„ ૧૮ . . . ૨૪૧	„ ૧૮ . . . ૨૪૧

આથમતે અજવાળે
ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ

૪ આથમતે અજવાળે

તે સમયે મારા પિતા કૃષ્ણલાલ ગોવિંદદાસ મહેતા-જેને અમે ‘કાકાજી’ કહેતા તે-ઝાલાવાડ પ્રાન્તના ડેપુટી એન્ક્યુરેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર હતા. મેં જન્મ લીધો તે અગાઉ એમને ત્યાં ત્રણ સંતાનો જન્મ લઈ ચૂક્યાં હતાં-સૌથી મોટા જયસુખલાલ, બીજાં તનુગવરી અને ત્રીજાં તારાગવરી-એટલે બાળકના જન્મની નવાઈ મારા જન્મ સમયે નહોતી. પણ તે વેળા પુત્રી બે અને પુત્ર એક એટલે પુત્રના વધારાથી થોડો ઘણો આનંદ થયો હોય, એમ આપણે માની લઈએ તો ખોટું નથી.

અમારું મૂળ વતન સૂરત. અમારી જ્ઞાતિ વાઙ્મિક કાયસ્થ અને તેમાં ગોત્ર કસ્થપ. પિતાએ પહેલાં સૂરતમાં જ માસ્તરની નોકરી કરેલી. પછી દેવગઢ બારૈયના કુમારના શિક્ષક થયેલા. તે પછી એ કાઠિયાવાડ આવેલા અને વઢવાણમાં રહેલા. એ કાઠિયાવાડ ક્યારે આવેલા એ હું બાણુતો નથી.

મારા નાનાભાઈ માધવલાલ જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરતા હતા. લગભગ પિસતાળીસ વર્ષ પછી, તેમણે મારો જન્મસમય માગેલો. મેં બૂલથી સવારને બદલે રાતના સવા અગીઆરનો સમય આપ્યો. તે ઉપરથી એમણે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અનુસાર ફળાદેશ કાઢ્યો અને એ તો અજબ થઈ ગયા; કારણ કે એ ઉપરથી તો એમ ફલિત થતું હતું કે સાહિત્ય, સંગીત અને અભિનયકલામાં હું સમ્રાટ થવા સર્જાયા હોતો અને રસિકતામાં ગુજરાતનો ‘ડોન જુઆન’ હોવો જોઈતો હોતો !

વિચાર કરતાં બૂલ પકડાઈ. હું બાર કલાક પહેલાં જન્મ્યો હતો એમ પુરવાર થયું અને લલિતકલાના સમ્રાટ અને ‘ડોન જુઆન’ જેવા રસિક થવાના ખ્યાલ ઉદ્ભવ્યા-ન ઉદ્ભવ્યા અને નષ્ટ થઈ ગયા ! આ પૃથ્વી પર બાર કલાક વહેલા આવવા હું જરા પણ આતુર ન હતો એ વાત તો ચોક્કસ-એટલે બિંધના ફર-માનને લઈને મારે વહેલા આવવું પડ્યું અને એટલી ઉતાવળને

ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ : ૧

પરિણામે મારું ભવ્ય અને આકર્ષક જીવન જન્મથી જ ચૂંથાઈ ગયું. મારા જીવનમાં આવા અકસ્માતો-જીવનને વેડી મારનાર અકસ્માતો ઘણા આવ્યા છે, એમાંનો આ પહેલો અકસ્માત !

અમારા ઘરમાં જવાનો માર્ગ વિચિત્ર હતો. મોટા રસ્તા ઉપરથી એક પ્રચંડ દરવાજામાં દાખલ થવાનું. દરવાજાનાં બે કમાડ લાકડાનાં હતાં પણ વર્ષોથી એ બંધ કરવામાં આવ્યાં ન હતાં અને પછી તે બંધ થઈ શકે તેમ પણ નહોતું. એમાં દાખલ થતાં, સીધા લગભગ બે માથોડાં જેટલી પથ્થરની બાંધેલી બરણી હતી અને એના ઉપર અનેક મોટી શિલાઓ ઘડેલી, અર્ધઘડેલી અને વગરઘડેલી પડેલી હતી. કોઈ કહેતું કે એના ઉપર સ્વામિનારાયણનું મંદિર બંધાવવાનું હતું; તો કોઈ કહેતું કે એક મહાન્ત ત્યાં મૃત્યુ પામેલા તેની સમાધિ થવાની હતી. ગમે તે હો પણ જન્મથી હું એની એ જ સ્થિતિ જેતો આવ્યો હતો અને વઢવાણ છોડ્યું ત્યાં સુધી તે સ્થિતિમાં કશો ફેરફાર થયેલો નહિ. કોઈ કોઈ વાર ક્ષણનાં સાહસિક છોકરાં એ બરણી-ટેકરા ઉપર ચઢીને રમતાં. ડેબ્યુટીસાહેબનો છોકરો તેથી હું એમ સામાન્ય છોકરાં જેડે રમી શકું નહિ અને બે માથોડાં જેટલી ઊંચાઈ ચઢી શકું નહિ, એટલે મારી એના ઉપર ચઢવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ તે અપૂર્ણ જ રહેલી.

દરવાજામાં દાખલ થતાં, એ ટેકરા પાસે જમણે હાથે એક નાની ખડકીમાંથી અંદર જવાનું. ત્યાં નાનો વાડો હતો અને બે બેઠાં ઘરની જેડેલી ચાલ જેવું હતું. પહેલામાં પુરુષોત્તમ શુક્લ કરીને ત્યાંની ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્ટર રહેતા હતા. બીજામાં ભાઈશંકર કરીને ત્યાંની કન્યાશાળાના એક શિક્ષક રહેતા. એ બે અમારા નજીકના પડોશી.

એ વાડામાં ડાબે હાથે પાછી એક ખડકી. તેમાં લગભગ ચોરસ મોટું ક્ષિયું. જમણી બાજુના પહેલા ત્રણેક ખંડ પિતાની

૬ આથમતે અજવાળે

ઓફિસ તરીકે વપરાતા અને પછીનો એક ખંડ અમારા રસોડા તરીકે વપરાતો. ડાબી બાજુએ એક માળવાળું ઘર હતું જેમાં અમે રહેતાં. એ બેની વચમાં મોટો ફૂવો હતો. અમારી ખડકી બંધ કરીએ તો અમારું ઘર અને ઓફિસ બહારનાં લોકો માટે બંધ થઈ શકતાં, કારણ કે બહાર જવાનો બીજો માર્ગ ન હતો. ઘરનું ભાડું માસિક પાંચ રૂપિયા હતું. આ તે વખતે વધારે પડતું ગણાતું અને ભાડાનું બજાર આ પ્રમાણે અમારા કાકાજી બગાડતા હતા એવું અમારા ઉપર તહોમત હતું. કાકાજીએ પોતાના વઢવાણ ખાતેના નિવાસમાં બીજું ઘર બદલ્યું ન હતું.

એ લગભગ ચોરસ ફળિયામાં ચાર ખૂણામાંથી બે ટેકાણે પીપળા અને ત્રીજે ટેકાણે લીમડો, ચોથે ખૂણે મોટો તુલસીકચારો હતો.

એ જમાનામાં કાઠિયાવાડનાં નાનાં ગામે જેવી શાંત-પ્રવૃત્તિ-ઓની પીડા વિનાની મનોદશા ભોગવતાં હતાં તેવી-વઢવાણની મનોદશા હતી. અમારી દુનિયા નાની હતી. બહારની જગતનો અમને બહુ સ્પર્શતી ન હતી. મારા જન્મની બેએક વર્ષ પહેલાં વઢવાણમાં પૂંછડીઓ તારો જણાયેલો અને પછી તરત જ ત્યાંના દોકોરસાહેબ દાશરાજ અવસાન પામ્યા હતા. એટલે હું સમજણો થયો ત્યારે પહેલી વાર, આ પૂંછડીઆ તારાનું ઊગવું અને દાશરાજનું મરણ થવું એ મારા કુમળા મગજમાં ચોંટી ગઈ હતી.

એમના પછી કુંવર બાલસિંહજી ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. દાશરાજના જીવનની આસપાસ ત્યાંના લોકોએ અમુક બેદી glamour (ઝગઝગાટ, ચળકાટ) ગૂંથ્યો હતો. તેઓ લક્ષ કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે રાણીસાહેબ પોતાની સાથે સાત ગાડાં સોનુંરૂપું લાવ્યાં હતાં એમ કહેવાતું. આ ગાડાં સાતથી સીત્તેર સુધી કહેવાતાં-સંખ્યા વાત કહેનાર ઉપર આધાર રાખતી. દાશરાજ એક મહેલ ચણાવતા હતા.

તે પૂરો થઈ રહે તે પહેલાં એમનું મૃત્યુ થયું, એટલે એ અપૂણ્ય દશામાં જ રહ્યો. એનું ખંડિયેર હું ધડકતે હૃદયે જોતો હતો; કારણ કે એ મહેલ આસપાસ પણ અનેક વાતો વીંટાયેલી હતી. એના દાદરનાં પગથિયાં ઉપર પગ મૂકીએ એટલે સંગીત વાગવા માટે એ પ્રમાણે યોજના થવાની હતી. એવી સુંદર વાત સાથે એ મહેલમાં હમણાં અનેક પ્રકારનાં જૂતાનો વાસ છે એવી ભયાનક વાત પણ એને માટે કહેવાતી. આથી ન્યારે ન્યારે હું એ ખંડો જોતો ત્યારે ત્યારે મારા હૈયામાં અનેક પરસ્પરવિરોધી આનંદ-વિષાદ-કુતૂહલ-ભય વગેરેની ભિન્નિઓ જાગતી. એને દૂરથી જોઈને હું આકર્ષીતો પણ પાસે જવાની મારી હિંમત નહોતી.

ઠાકોર બાલસિંહજી પોતે અચ્છા ક્રિકેટર ન હતા, છતાં એમને ક્રિકેટનો શોખ ધણો હતો. એ રમતને પોતે ઉત્તેજન પણ ધણું આપતા. ત્રિરંગી ક્રિકેટના અખાડાને લઈને, મુંબઈઈલાકામાં પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર ઓધડશંકર વઢવાણની હાઈસ્કૂલનો ક્રિકેટશિક્ષક હતો અને ઠાકોર બાલસિંહજીની ડીમનો નિયમિત ખેલાડી ગણાવો. જગત-મશહૂર રણુજિતસિંહજી પણ એકાદ બે વખત ત્યાં રમવા આવેલા અને તે વેળા આખું વઢવાણ ઉસ્કેરાઈ ગયેલું. એ ઉપરથી લાગે છે કે ત્યાં ક્રિકેટનો શોખ સારો જોવા હતો. છેક બાલ્યવયથી જ મને ક્રિકેટનો નાદ લાગેલો. રણુજિતસિંહ આવ્યા તે વેળા હું મેચ જોવા કેમ નહિ ગએલો એ મને હવે સમજાતું નથી; બાકી હજી મને યાદ છે કે દર વર્ષે પ્રેસિડન્સી મેચમાં ભાગ લેવા બાપાસોલા કરીને પારસી ખેલાડી કાઠિયાવાડથી મુંબઈ આવતો ત્યારે માત્ર એનાં દર્શન કરવા હું—તે વખતે છએક વર્ષનો હોઈશ—વઢવાણથી ત્રણેક માઈલ છેટે વઢવાણ કેમ્પને સ્ટેશને એક પટાવાળાને લઈને જતો.

૧. ‘દ્વાયે’ગુલર; પછીથી જ ‘કવોડે’ગુલર’ ને ‘પે’ટગુલર’ થઈ, તેનો અસલ અવતાર.

૮ આથમતે અજવાળે

ટ્રેન આવે. એક સેકન્ડક્લાસના ડાયામાં બાપાસોલા બેઠા હોય. મને પટાવાળો ત્યાં લઈ જાય, ડેપુટીસાહેબના છોકરા તરીકે મને ઓળખાવે, હું સલામ કરું અને તે ક્રિકેટર મારો વાંસો થાપડે, ટ્રેન ઉપડે અને હું ને પટાવાળો પાછો વઢવાણ જઈએ. આટલી ઉપાધિ કરીને હું ચાલતો જતો અને ચાલતો પાછો આવતો અને ત્યાં ફ્લેક મિનિટ ક્રિકેટરને જોઈ રહેતો. પણ આ મુલાકાતની ખુમારી મારા મગજમાં મહિનોએક રહેતી.

દિવાળીને ટાંકણે ચાર દિવસ વઢવાણમાં મેળો ભરાતો. તે સમયે ઠાકોર બાલસિંહજી પોલિસોની રમતગમત પણ રખાવતા. સાથે સાથે હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓની હરીફાઈ પણ રમાતી. આ બધી રમતગમતો બહુ સુવ્યવસ્થિત હતી અને મને બહુ આકર્ષક લાગતી.

અમારા ઘરની પાસે આવેલી ભોગાવા નદીમાં ચોમાસા સિવાય પાણી લગભગ જણુતાં જ ન હતું. લોકો નદીના પટમાં ખાડા ખોદીને પાણી કાઢતાં. પણ ચોમાસામાં એ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતી. એનાં પાણી પ્રચંડ ગતિથી વહેતાં. કોઈ કોઈ વખતે તો પાણીનાં પૂર ધણું ધણું ઊંચાં ચઢતાં અને ગામની બારીમાંથી ગામમાં પાણી આવશે એવી ધાસ્તી પણ લાગતી. તે વેળા આખા ગામમાં લોકોને ધણો ભય ઊભો થતો; પણ તેમને મનમાં પાકી શ્રદ્ધા હતી કે ગામમાં પાણી આવશે નહિ !

—કારણ કે એમની પાસે તેનો સચોટ ઉપાય હતો !

બારીનાં અમુક પગથિયાં બાકી રહે એટલે તરત દરબારગઢમાં ખબર જતી અને ઠાકોર બાલસિંહજી બ્રાહ્મણો અને અન્ય અનેક લોકોનાં ટોળાં સાથે ત્યાં આવી પહોંચતા. બ્રાહ્મણો અમુક વિધિ કરતા અને તે થઈ રહ્યા બાદ ઠાકોર બાલસિંહજી ભોગાવાના વિશાળ તોફાને ચઢેલા પટમાં ચૂંદડી, નાળિયેર વગેરે નાખતા. તે ક્ષણથી પાણી ઓસરવા માંડતું. ઘણું વર્ષો પછી સ્વ રણજિતરામે

‘હીરા’ નામની નવલિકા લખેલી. તે વાંચીને મને વઢવાણનો આ પ્રસંગ સાંભરી આવેલો.

સતી રાણુક પણ અમારા ગામની નજદિક જ સતી થયેલી. એ પણ અમારા ગામના લોકોને માટે ગૌરવનો વિષય હતો અને ‘ગોઝારા ગિરનાર.....’ ગયો ચઢાવણહાર. એ સલાં કુણ ચઢાવશે ? ના અતિપારચિત સોરઠા સાંભળતાં મારું હૈયું ભરાઈ આવતું.

ત્યાં એક કન્યાશાળા હતી જેમાં મારી એ મોટી બહેનો બહુવા જતી. તેનાં મુખ્ય શિક્ષિકા નાથીબાઈ કરીને દતાં જે હજી હમણાં જ, ૧૯૪૦માં મરણ પામ્યાં. છોકરાઓની ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્ટર અમારા પડોશી પુરુષોત્તમ માસ્ટર હતા, અને હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર કૃષ્ણશંકર પંડ્યા હતા. મારા મોટા ભાઈ કૃષ્ણશંકર પાસે સંસ્કૃત શીખેલા અને એ હાઈસ્કૂલમાંથી જ ચૌદમે વર્ષે મેટ્રિક થયેલા. મોટા ભાઈના કહેવા પ્રમાણે એ શિક્ષણ એટલું સારું હતું કે વચમાં કરી પણ તૈયારી વિના, કેડે બી. એ. માં ‘ઓરલ’માં એ શિક્ષણની મદદથી એ પસાર થઈ શકેલા. પણ પ્રીવિયસ અને ઇન્ટરમાં એમનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એમણે કથળાવી મારેલો.

મારા વઢવાણના રહેઠાણ દરમિયાન છેક છેવટના ભાગમાં હું ગુજરાતી શાળામાં વર્ષેક દિવસ ગયેલો એમ મને યાદ છે અને તે વર્ષના ગાળામાં ગુજરાતી ત્રીજીની પરીક્ષા મેં આપેલી. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સ્કૂલ દરેથી જ ઓળખાઈ જતી. ગુજરાતી સ્કૂલની પાસે આવતાં પ્રચંડ ઘોંઘાટ સંભળાતો અને જેમ જેમ પાસે આવતા જઈએ તેમ તેમ તે ઘોંઘાટ વધારે પ્રચંડ લાગતો. અંગ્રેજી સ્કૂલની છેક પાસે જીભા રહેો તો અવાજ સંભળાતો નહિ. આ તકાવતનો ટાયડો મને આશ્ચર્ય પામડતો અને હું એ કદી પણ ઉઠેલી શકેલો નહિ.

હું ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે માને પાંચમું સંતાન-ત્રીજી પુત્રી આવી તે રમનગવરી. આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે છઠ્ઠું સંતાન-ત્રીજો

૧૦ આથમતે અજવાળે

પુત્ર આગ્યે તે માધવલાલ. છ ભાઈબહેનોમાં માતાના અંગની કામ-
ળતા અને મુખની નમણી કાંતિ બેમાં ઊતરી—તનુગવરી અને માધવ-
લાલમાં. પિતાનો અતિક્રોધી સ્વભાવ તેા જ્યસુખલાલ અને તનુગવરી
સિવાય અમારા ચારેમાં વધતાઓછા પ્રમાણમાં ખરેા. માતા—પિતા
બંને ડીંગણાં એટલે અમારામાંથી ઊંચાંમાં ગણાય તેા માત્ર બેઃ
જ્યસુખલાલ અને માધવલાલ. અમુક નિશ્ચય કર્યો તેને ગમે તે ભોગે
પણ વળગી રહેવાની અડગતા જ્યસુખલાલ અને માધવલાલમાં ખરી;
પણ માનો અત્યંત માયાળુ સ્વભાવ એના અખંડ સ્વરૂપે માત્ર
જ્યસુખલાલમાં છે.

મારેા નંબર બીજે અને ત્રીજને આવતાં આઠ વર્ષ નીકળી
ગયાં એટલે મને ઘરમાં બધાં નાનાભાઈ કહેતાં અને કહે છે,
જેને ટૂંકાવીને મારી પુત્રીઓ પૂર્ણિમા અને મેના મને ‘નાનાજી’
કહે છે. તે સમયે મારા પિતાના એક પરમ મિત્ર વિનાયકરાવ ઓક
[જે લો. ટિળકના સાળા થતા હતા] ત્યાં ચિત્રકાર તરીકે હતા.
તેમના મોટા પુત્રનું નામ દત્તાત્રેય હતું અને તેને ઘરમાં બધાં ‘દત્ત’
કહેતાં. આ ઉપરથી મારું ધનસુખલાલ નામ ટૂંકાવી મને બધા ‘ધત્ત’
કહેવા લાગ્યાં, જે નામે હજી પણ મને બધાં માણસો ઓળખે છે.

કાકાજીનો સ્વભાવ ધણેા ઉગ્ર ગણાતો અને ખરેખર તેવો હતો.
એટલે બહાર રમવા જવાની તો અમે હિંમત કરતા જ નહિ, પણ જ્યારે
કાકાજી ફરવા ગયા હોય અથવા બહારગામ ગયા હોય ત્યારે અમે
અમારા વાડામાં રમતાં. અમારી મૂળ રમત ‘છાપાદાવ’ અથવા
‘બામ્ બાઈ ચારણી’ હતી. મોટાભાઈ એમાં ભાગ લેતા નહિ. બે
મોટી બહેનો, હું, અમારા પડોશી ભાઈશંકર માસ્તરના બે પુત્રો
ભગવાનલાલ અને રવિશંકર તથા ત્યાંના જલરના પુત્ર બાનુશંકર
એટલાં રમતાં. ભગવાનલાલ અને રવિશંકર વર્ષો થયાં મૃત્યુ પામ્યા
છે. સુભાગ્યે, બાનુશંકર હજી હયાત છે અને વઢવાણના પોસ્ટ માસ્તર

છે. વર્ષમાં એયાર વખત એમના પત્રો આવે છે અને હું જવાબ લખું છું. હવે વઢવાણ સાથે કહો કે કાઠિયાવાડ સાથે, મારે આટલો સંબંધ રહેલો છે.

એ સમયની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં, ત્યાં જે અનેક વહેમો પ્રચલિત હતા એ અસ્વાભાવિક નથી—અત્યારે, વીસમી સદીની દુનિયામાં પણ ક્યાં વહેમ ઓછા છે?—પણ વહેમોથી અમને રકૂલમાંથી રગ્ન મળતી એટલે તે સાલતા નહિ. થોડે થોડે અંતરે ગામમાં ખૂબ ઊડતી કે ફલાણે દિવસે દટંદર-ધૂળનો વરસાદ—આવનાર છે, તો કોઈ વખત ગપ ચાલતી કે રેલ આવીને દુનિયા ડૂબી જવાની છે. આ વાત, જરૂર પડ્યે જરા મીઠું મરચું ભભરાવીને અમે બાને કહેતાં અને અમને સહેલાઈથી, તે દિવસ ઇસ્કોલમાં નહિ જવાની બા તરફથી છૂટ મળતી.

તે વખતે ત્યાં શાકભાજી ઓછાં મળતાં એટલે સૂરતથી અમે ઘણી વાર મંગાવતાં. એક પ્રસંગ યાદ આવે છે; એક વાર સૂરતથી ફણુસ આવ્યું. અમે મોળીને તેની છાલ ફળિયામાં નાખી. ગામમાં વાત પ્રસરી રહી કે કૃષ્ણલાલભાઈને ત્યાં તો મગરનું બચ્ચું કાપીને ખાઈ ગયાં! સુભાગ્યે અમારી પાસે એક બીજું આપુ ફણુસ રહ્યું હતું. લોકોને તે બતાવીને અમે મગરના બચ્ચાની વાત થોડેવણે અંશે નાબૂદ કરી શક્યાં.

અમે પોતે પણ અનેક બાબતમાં કેટલાં પછાત હતાં તેનું એક દૃષ્ટાંત આપું: અમે ચાહ પીતાં પણ તે પિત્તળના વાડકામાં. જસ્ટિસ રાનડેના ભાઈ ડો. રાનડે અને એમનાં પત્ની ત્યાં થોડો વખત હતાં. તેઓ એક વાર અમારે ત્યાં આવ્યાં. એમને વાડકો આપવામાં આવ્યો. આપણા કરતાં ફ્રેશનમાં પછાત હોય તેવાં પ્રત્યે કટાક્ષ મારવાં એ મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. રાનડેનાં પત્નીએ એક પિત્તળની ચાળી મંગાવી. તેમાં રૂમાલથી વાડકો પકડીને ચાહ રેડી દીધી, પછી

૧૨ આથમતે અજવાળે

થાળી જીંચકીને તેના વડે ચાહ પીધી. આ ઉપરથી અમે ઘડો લીધો અને ફેશનમાં એક પગથિયું આગળ વધ્યાં. સૂરતથી તાબડોતોબ ઇનેમલનાં પ્યાલારકાખી મંગાવ્યાં અને તેમાં ચાહ પીવી શરૂ કરી. કાચનાં પ્યાલારકાખી તો હેઠ સૂરત આવ્યાં ત્યાં સુધી અમે વાપર્યાં ન હતાં. રાનડેનાં પત્ની ઘોડા ઉપર સવારી કરતાં અને ટેનિસ રમતાં એ જોઈને તો અમારા આશ્ચર્યનો પાર જ ન રહેલો કે સ્ત્રી થઈને —અને પાછી રજપૂતાણી નહિ—આવાં કાર્યો કરી શકે છે !

તે વખતે ત્યાં અવારનવાર કોલેરાનો ઉપદ્રવ ચાલતો. કાકાજી ઘણો બાબતમાં દૃઢહૃદયી હતા પણ કોલેરાથી ઘણા બખરાતા. પરિણામે અમે જ્યાં સુધી કાઠિયાવાડમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી ખોરાકની બાબતમાં બહુ હેરાન થયાં. અમુક જ વસ્તુઓ એ અમને ખાવા દેતા અને તે પણ અમુક પ્રમાણમાં ! કોળમાં માત્ર તુવેર અને મગની દાળ. શાકમાં વેંગણ, દૂધી, કાંદા, ખટાટા, કારેલાં, તાંદળગળની અને મેથીની ભાજી વગેરે હતાં. સવારે ઘડેના ખાખરા અને રાતે ખાજ-રીના રોટલા. ભાતકઢી માત્ર સવારે જ થતાં. આમાં ખાખરા અને રોટલા પણ વય પ્રમાણે અમને મળતા. મહારાજની ખુશામતથી કોઈક વાર મહેજ વધારે મળી જાય, પણ તે કવચિત જ બનતું.

વળી તે વખતે એક વિચિત્રતા હતી. અમને તાવ આવે ત્યારે અમને મેથીની ભાજીનાં મૂઠિયાં, ખારી પુરી વગેરે તીખુંતમતમતું મળતું અને એથી અમારામાંથી જેને તાવ આવતો તેની અમે અદેખાઈ કરતાં. જરા પણ તાવ આવે એટલે નકોરડો અપવાસ એ સિદ્ધાંત મુંબઈથી જ અમે અનુભવ્યો ! બગ્નરમાંથી તો ખાસ ભરોસાદાર દુકાનેથી ગાંધિયા, શેવ, મમરા, જલેબી વગેરે મંગાવતાં અને તે પણ અમને કોઈ કોઈ વાર મળતાં. કોલેરા ચાલતો ત્યારે, જરૂર લાગ્યે, આ ખોરાકના પ્રમાણમાં ને વાનીઓમાં પણ ઘટાડો કરવાની સત્તા કાકાજીને હતી અને તે અમલમાં પણ મુકાતી. આ

સિવાય, એ વખતમાં અમારા ઘરનાં દરેક આરીઆરણ્યોએ કાંદાનાં તોરણ અંધાતાં અને અમારા ગજવામાં હમેશાં એકેક કાંદો અને કપૂરની નાની ગોટી અમારે રાખવાં પડતાં.

હું જ્યાં સુધી વઢવાણમાં રહ્યો ત્યાં સુધી, સાધારણ રીતે, નીરોળી હતો; છતાં મારી મનોવૃત્તિ વિધાદ પ્રત્યે શા માટે ઢળી હતી તેનું કારણ સમજાતું નથી. હાસ્ય કરતાં કરુણ રસ મને વધારે ગમતો અને ગમે છે. મનુષ્યોના સહવાસ કરતાં મને એકાંત વધારે પ્રિય હતું અને છે. કાકાજીના કડક સ્વભાવને લીધે અમે સ્વચ્છંદે તોફાનમસ્તી કરી શકતાં નહિ, તે સમયમાં ડેપુટીસાહેબનું કુટુંબ એટલે ઘણું ઊંચું એવી માન્યતા હતી વગેરે કારણો આપી શકાય પણ તે પૂરેપૂરાં અંધમેસતાં નથી; કારણ કે એ જ સંજોગોમાં ઊછરેલાં બાઈબિહેનોમાં મારા જેવી એકાંતપ્રિયતા નથી. કદાચ એમ હોય કે મારી મૂળ મનોવૃત્તિને ઉપર દર્શાવેલા સંજોગોને લઈને પુષ્ટિ મળી હોય.

ગમે તે હો પણ જ્યાં સુધી હું વઢવાણમાં રહ્યો ત્યાં સુધી મારો પ્રિય મિત્ર-મારું પ્રિય દ્રશ્ય અમારી આરીમાંથી દેખાતા પેલા દેરીના પથ્થરો-ઘડાયેલા-અર્ધઘડાયેલા પથ્થરો અને તેની અવ્યવસ્થિત ગોઠવણી એ હતાં. જ્યારે પણ હું એકલો પડું ત્યારે આરીમાં બેઠો બેઠો હું એ પથ્થરો જોઈ રહતો. હું છ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને વઢવાણમાં અમે આઠ નવ વર્ષ ગાળ્યાં; એટલે એ ત્રણ વર્ષ અભ્યાસમાં તો મેં ત્યાં ગાળેલાં. છતાં એ આઠ-નવ વર્ષ દરમિયાન પેલા પથ્થરોનું આકર્ષણ મને એવું ને એવું રહ્યું,

એ વિનાયોજનાએ પડેલા પથ્થરોમાંથી જુદે જુદે વખતે હું જુદી જુદી સૃષ્ટિ રચતો. કોઈ વાર રાગની કચેરી કંપીને હું રાગ થતો અને તે પથ્થરોમાંના મારા પ્રિય પથ્થરને હું મારું સિંહાસન બનાવી દેતો. કોઈ વાર પરીઓનો સમૂહ તેમાં ગોઠવતો, તેમાં પુર-

૧૪ આથમતે અજવાળે

પમાં માત્ર હું રહેતો. તો કોઈ વાર ભૂતાવળ ભયંકર રચાતી અને તેમાં હું ભયથી ત્રાસતો, ઊંડી ગુફાઓમાં સંતાવા નિરર્થક યત્નો કરતો હતો. મેં જીવનમાં તે પછી ઘણાં કુદરતનાં દશ્યો જોયેલાં પણ આ પથથરો જોઈને જોવાં સર્જનો હું કરી શકતો, જે પ્રકારનો અકલ્પ્ય આનંદ, આછોધેરો આનંદ હું અનુભવી શકતો તેવાં સર્જનો અને તેવો આનંદ તે પછી મેં માણ્યાં નથી. અનેક નાની હુદ્ વસ્તુઓમાંથી અનંતતાનાં દર્શન કરવાની શક્તિ બાળકોમાં હોય છે તેવી મોટાં મનુષ્યોમાં હોઈ શકતી નથી, એ ખેદજનક છતાં સત્ય કથા છે. જીવનના ખાટામીઠા અનુભવોથી આપણી કલ્પનાશક્તિ, આપણું સ્વપ્ન, આપણી અદ્ભુત સર્જનશક્તિ વગેરેનો હાસ થઈ જાય છે.

આજે બાવન વર્ષે પણ હું હજી પેલી આરીમાંથી દેખાતા ઘણા પથથરો દ્રશ્ય જોઈ શકું છું અને તે વેળા મારા હૃદયમાં ઊઠતા તરંગોની આછીપાતળી ઝાંખી કરી શકું છું.

૧૬ આથમતે અજવાળે

હતા એ વાત ચોક્કસ. પણ હજી હું એમને ઓળખનાર માણસોને પૂછું છું તો એ લોકો એમને ઠીંગણા કહેવાને તૈયાર નથી હોતા. બાંધી દડીનું છતાં જરા પણ સ્થૂળ નહિ એવું કસરતી શરીર, ગૌર વર્ણ, નાક મોટું ખરું પણ સીધું-અણિયાળું નહિ, વિશાળ કપાળ, તેજદાર-નહિ ભૂરી નહિ પીળા એવી આંખો, વાળ બહુ ઝીણા અને તેમાં પણ કપાળ આગળ અસ્તરે ફેરવેલ, અવાજ ઘેરો-મરદાનગીભર્યો, ભરાવદાર સુશોભિત મૂઠ, પગમાં સ્લિપર અથવા મોળાં સાથે હોલબૂટ, બહુ લાંબું, ઘોળા કિનારવાળું ઝીણું ધોતિયું અને તેનો ‘ડબલ’ કચ્છ મારીને આસપાસના છેડા એવી રીતે ખોસવામાં આવતા કે તેથી પગનો કોઈ ભાગ જણાય નહિ. અર્ધનગ્ન જણાય એવી રીતે ધોતિયાં પહેરનાર ઉપર એમને બહુ ચીડ હતી. ઉપર જૂની ઢબનો ફાદવાળો સફેદ સુતરાઉ કે રેશમી ડગલો, માથે બંને કાન ઢંકાય તેવી રીતનો તદ્દન જુદો જાતનો સાફ અને હાથમાં લાકડી, કોઈ કોઈ વાર અસલ જાતની મોટી કાયસ્થ-નાગરશાહી ભૂરા રંગની પાઘડી પણ પહેરતા. મેં કાકાજીના આ પહેરવેશમાં કદી ફેર જોયેલો નહિ.

વાર્તાલાપ કરવામાં એ ઘણા નિષ્ણાત હતા એટલું જ નહિ પણ વાતોડિયા હતા. એમનો સ્વભાવ અતિ ઉઝ અને છોકરાંઓ પ્રત્યે રનેહ દર્શાવે એમાં એમને મનની નબળાઈ દેખાતી એટલે અમારા પ્રત્યેનો એમનો ગંડો રનેહ એ કવચિત જ ઊઘાડો પડવા દેતા. છતાં વાતોનો શોખ ઘણો તેથી ઘણી વાર અમને એઓ છટાથી, સાંભળનારને રસ પડે તેવી રીતે પોતાના જૂતકાળના જીવનની વાતો કહેતા.

એમના કસરતી બાંધાને માટે અમને એ આ વાત કહેતા :
 “હું અગીઆર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ઘણો નબળો હતો. એક વખત સવારે પાછલે ઓટલે દાતણ કરવા બેઠો હતો ત્યાં મેં ધોવા

મેં લોટો ઉપાડ્યો તે મારા હાથમાંથી પડી ગયો. તે જ ક્ષણે મારા આપ ગોવિંદદાસ ત્યાં ઊભા હતા તેમણે આ દેખાવ જોયો. ગોવિંદદાસ પોતે કસરતખાન હતા એટલે એમને લાગી આવ્યું અને એમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. મેં આપાજીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો : ‘ દીકરા, અગીઆર વર્ષનો છોકરો એક નાનો લોટો ન ઊંચકી શકે ? તો તું મોટો થઈને શું કરવાનો હતો ! ’ મને આથી બહુ લાગી આવ્યું અને શરીર સુધારવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. ખીજે દિવસે સવારે આપાની સાથે હું એક અખાડામાં ગયો અને ત્યાં દાખલ થયો. પંદર દિવસે હું એક દંડ કાઢી શકેલો; પણ પછીથી કસરત વધતી ગઈ. વધારેમાં વધારે ત્રણસો દંડ, પાંચસો એક, મત્તખમ અને કૂસ્તી વગેરે હું કરતો. ”

છાસદમે વર્ષે એ મરણ પામ્યા. તેના એકાદ માસ અગાઉ તેમની તબિયત બગડેલી. પણ ત્યાં સુધી રોજ પ્રાતઃકાલે પાંચ-સાત મિનીટ પણ એ નિયમિત કસરત કરતા ખરા. માણસનું માથું દુઃખે એ વાત કાકાજીના મનમાં ઠેક સુધી આવેલી નહિ. મારી વર્ષોની માંદગીમાં મને એ ઘણી વાર પૂછતા : “ પગ દુઃખે, પેટમાં દુઃખે, એ બધું સમજી શકાય છે પણ અલ્યા, તું ‘ માથું ’ દુઃખે છે ” એમ કહે છે તે મારા ખ્યાલમાં આવતું નથી. તું માથાથી ચાલે છે કે તારા માથાને થાક લાગે ? ”

એમની સરસ તબિયતનો એક ખીજો દાખલો : સૂરતનું સ્મશાન અશ્વનિકુમારમાં-લગભગ સાડાત્રણ માઈલ છેટે છે. શિયાળાની કકડતી ઠંડીમાં રાતના નવ-દસ વાગ્યે ગોર આવીને કોઈ વૃદ્ધના મરણની ખબર કહી જાય તો તો કાકાજી લગભગ આનંદમાં આવી જાય. પેલાને ઘેર જઈને, અશ્વનિકુમાર લઈ જવા માટે ધારી, બૂસું વગેરેની તળવીજ માટે, કુટુંબ કઈ સ્થિતિએ છે તે વિશે કાકાજી પૂછા કરે. પૈસાદાર મરણું થયું હોય તો ધરવાળાંને પૈસા આપવાની ફરજ

૧૮ આથમતે અજબાળે

પાડે. અને ગરીબ હોય તો પોતે પૈસા કાઢે, પણ ખાવાનું તો ગોઠવાય જ. જતાં આવતાં સાત-આઠ માઈલ, કકડતી ઠંડી અને આખી રાતનો ઉઝગરો ! એ વિચાર માત્રથી મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે.

વઢવાણમાં ડેપુટી એન્જીનેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નિમાયા તે પહેલાં કાકાજી આરૈયાના કુમારના શિક્ષક હતા અને તે સમયે આખા હિંદુસ્તાનની તેમણે મુસાફરી કરેલી. તે વખતે આણેલાં તાજમહાલ અને આરસનાં રમકડાં હમણાં સુધી અમારી પાસે હતાં. તે દરમ્યાન સાબરમતીના જંગલમાં પ્રયંડ નાગના અને આરૈયાના જંગલમાં વાઘના શિકાર વખતે કુમારની સાથે તે પણ હતા અને તેનું રસભર્યું વર્ણન તેઓ અવારનવાર અમારી પાસે કરતા.

મોર સંઘવાણી અને તેના મુખ્ય સરદાર વાલિયા ઠૂંઠાની સાથે એમને મૈત્રી હતી તે કેવી રીતે થયેલી તેનો વૃત્તાંત એમણે અમને કહેલ:

“ તે વખતે મોરનો ત્રાસ કાઠિયાવાડમાં ઘણો હતો. એક વખત રાતના, બળદના શગરામમાં હું અને તમારી બા એક ગામથી બીજા ગામ જતાં હતાં. રોટ તરફથી અમારા રક્ષણ માટે એક સવાર મળતો તે શગરામ પાછળ રહેતો. અચાનક, એક અપરિચિત આદમી લાગુ થઈ ગયો. સવારે તેમજ શગરામવાળાએ મને ધીમે રહીને કહ્યું : ‘ સાહેબ આવી અન્યું. મોરની છાવણી લાગે છે. ’ વસ્તુરિચિતિ જોઈને મેં શગરામ જોભો રખાવ્યો. કુંજનું પાણી ઢોળી નાંખીને કુંજે લઈને હું તે તાપણા બણી જવા મંડ્યો. લાગુ પડેલો આદમી પણ અજબ થઈ ગયો. હું તો સીધો એ તાપણા પાસે જઈને જોભો રહ્યો. બહારવટિયાઓ વાળુ કરતા હતા. મેં તેમાંના એકને કહ્યું : ‘ પાણી થઈ રહ્યું છે અને મારી બૈરીને તરસ લાગી છે. આટલું બરી આપશો ? ’

“ ક્ષણભર તેમણે એકમેકના સામું જોયું અને પછી પાણી બરી

આધું. પોતે જમતા હતા એટલે એમના ધર્મ પ્રમાણે એમાંના એક કહ્યું. ‘ખાવા બેસશો ? પણ ખાવામાં તો માત્ર રોટલા, મીડું અને લસણીયો મસાલો છે.’ મેં હા પાડી અને પહેલે જ કોણિયે મીઠાની ચપટી મોંમાં નાખી અને હું હસી પડ્યો. તેમનો સરદાર બોલી બિડ્યો: ‘તમે મને ઓળખો છો ?’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘મેર અને વાલિયાને કોણ નથી ઓળખતું ? પણ હવે રત્ન આપો તો પાછો જઈ કારણકે બહુ મોડું થઈ ગયું છે.’

“મેર મને બેટ્યો અને બોલ્યો: ‘કૃષ્ણલાલભાઈ, ભારે કરી હોં. તમે પણ પાકા નીકળ્યા. પણ અમારું મીડું’ ખાધું એટલે આજથી આપણે દોસ્ત. હવે મુસાફરીમાં આવા સવાર-અવાર રાખતા નહિ. અમને બધી ખર્ચ પડે છે. રાતના તમે નીકળશો એટલે મારા બે માણસ શગરામ સાથે થઈ જશે. છતાં જરૂર પડે તો આટલો બોલ કોઈને કહેશો તો કાઠિયાવાડમાં કોઈ બીજા બહારવટિયાની તાકાત નથી કે મેરના દોસ્તને લૂંટે.”

જયસુખલાલના જન્મસમયે વાલિયો જાતે આવીને રુમાલ અને સવા રૂપિયો આપી ગયો હતો. મેરે તો પછી સંધિ કરેલી અને વાલિયાના મર્દને લગ્ન તેવા મોતની કથા તો મેઘાણીના મશહર પુસ્તક સોરઠી બહારવટિયા ભાગ ત્રીજાના પાને મોજૂદ છે.

એમના અમુક સિદ્ધાંતો ખાતર કાકાજી ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર થતા અને ગમે તે કરી બેસતા. મને બે દાખલા યાદ આવેછે:

એક વાર હોળી હતી. સવારમાં ઠાકોરસાહેબનો એક માનીતો ખવાસ શહેરમાં હોળી રમવાના રંગે ચડ્યો હતો. ગમે તે સ્ત્રી ઉપર રંગ છાંટતો છાંટતો અમારા ક્ષણિયામાં આવ્યો. અમારા પડોશીની યુવાન પુત્રવધૂ એટલે બિભી હતી. તેને રંગથી તેણે તરબોળ કરી અને પછી પોતે બીભત્સ ચાળા કરીને હસ્યો. ઠાકોરસાહેબનો માનીતો ખવાસ રહ્યો એટલે લોકો કરે પણ શું ? સસરાએ કોધ

૨૦ આથમતે અજવાળે

દબાવી રાખી પુત્રવધૂને ઘરમાં ચાલ્યા જવાનું કહ્યું, પણ ખવાસને કમનસીબે કાકાજીએ આ દૃશ્ય જોયું. અમારા વાડામાંથી છલંગ મારીને, બહાર ફળિયામાં આવીને, કાકાજીએ એ ખવાસને ગળચી-માંથી પકડ્યો અને ભલભલાનાં ડાયાં તૂટી જાય તેટલા જોરથી બે તમાચા મારીને જમીન ઉપર ગથડાવી પાડ્યો. રંગની બાલદી ઢોળી નાખી અને વાંસની મોટી પિચકારીના કકડેકકડા કરી નાખ્યા.

આ બધું બેત્રણ ક્ષણમાં બની ગયું. ૧૮૯૫-૯૬નું એ અમારું નાનકડું જગત ભય, ત્રાસ, આશ્ચર્ય, માન વગેરેની મિશ્રો-મિશ્રોથી સ્તબ્ધ થઇ ગયું. ખવાસ રડતો રડતો ચાલ્યો ગયો. હવે શુંનું શું થશે એવી ચિંતા અમને થોડા દિવસ રહી. કશું થયું નહિ પણ પછી ખવાસો ઢોળી રમવા અમારા ફળિયામાં દાખલ થયા નહિ.

બીજે દાખલો : પાલીતાણામાં કાકાજી નાયબ દીવાન હતા. દીવાન તરીકે શ્રી. ગણપતરાવ લાડહતા અને હાકોરસાહેબ માનસિંહજી હતા. વાત નાની હતી. હાકોરસાહેબ માટે મહાબળેશ્વરથી બટાકા આવ્યા. હાકોર તે વખતે ગામમાં નહોતા. હાકોરનાં કુંવરીએ કાકાજી પાસે આવીને તેમાંથી પાંચ મણુ બટાકા માગ્યા. કાકાજીએ રસીદ લખને કુંવરીને બટાકા આપ્યા.

એક અમલદારે આ વાત હાકોરને કરી અને ભરકચેરીમાં હાકોરે કાકાજીને હપકો આપીને કહ્યું કે મારી રજા સિવાય તમે આપ્યા તેમાં તમારી ભૂલ હતી.

કાકાજીએ કહ્યું કે તમારી દીકરીને મારાથી ના પાડી શકાય જ નહિ, રસીદ વગર આપ્યા હોત તો એટલી પણ ભૂલ હું કબૂલત.

હાકોરે હઠ કરી અને જરા વધારે પડતું કહ્યું અને પછી પૂછ્યું કે તમે હવે ભૂલ કબૂલો છો કે નહિ? જવાબમાં કાકાજીએ કહ્યું કે જો આપ એમ કબૂલો કે આ કુંવરી આપનું ફરજદ નહિ તો હું મારી ભૂલ કબૂલું; નહિ તો નહિ !

દરબારમાં હો—હા થઈ અને પેલા ચાડી ખાનાર અમલદારે ઠાકોર સાહેબને ઉસ્કેરવા કાંધ કહ્યું. કાકાજીએ લાગલો એને એક તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. અમલદારની પાઘડી ઊડી ગઈ. કાકાજીએ કહ્યું કે આવા અવિચારી માણસોની નોકરી કરવી દરમ છે, અને એમણે રાજનામું આપ્યું.

ઠાકોરસાહેબે એમને ચાલુ રહેવા માટે ઘણું કહેવડાવ્યું. પણ ‘તૂટેલાં સંધાય નહિ’ કહીને કાકાજીએ નાયબદીવાની છોડી. અમે મૂરત આવ્યાં. કાકાજીએ તે પછી ખીજ નોકરી ન કરી.

વઢવાણમાં પોતાના એક મિત્ર દા. સદાશિવરાવની સામે રાજ્યમાં કાવતરું રચાયેલું. તેની સામે થઈને કાકાજીએ દાકતરને બચાવ્યા. પરિણામે વઢવાણ ઠાકોરસાહેબ જોડેનો સંબંધ તૂટેલો અને પગારમાં તેમજ પેન્શનમાં ઘણું નુકશાન થયેલું.

લીંબડી, ધ્રાંગધ્રા, આરિયા, લખતર, વાંકાનેર વગેરે રાજ્યોના ઠાકોરો જોડે મારા પિતાને ઘણી દોસ્તી હતી. એમાંના લગભગ દરેકે એમને પોતાના રાજ્યમાં રાખવાની ઇચ્છા અનેક વેળા બતાવેલી, પણ વઢવાણ અને પાલીતાણાના અનુભવ પછી એમણે એ વિશે ના જ પાડી દીધેલી; જો કે એમાંના ઘણા ઠાકોરસાહેબો વિશે એમને જાણે અભિપ્રાય હતો અને તેમનાં ઉજ્જવલ ચારિત્રની અનેક વાતો એમણે અમને કહેલી.

તબિયત ઘણી સારી એટલે કાકાજીને ખાવાનો શોખ પણ જા્યરો. જીવ્યા ત્યાં સુધી એમણે વર્ષનું અથાણું પોતે જ ભરેલું. મેથિયાં કેરી અને લીંબુના રંગમાં સહેજ પણ કાળાશ ન આવવી જોઈએ; મેથિયાં ઠેક સુધી કડક જ રહેવાં જોઈએ. ગોળિયા કેરીનો અમુક રંગ રહેવો જોઈએ. ત્રણ ચાર જાતના મુરખા ઘરમાં હોવા જોઈએ. મેથી અને કાથમીરની ભાજની વડી, કાચરી અને પાપડ તાજાં હોય.

૨૨ આથમતે અજવાળે

અનતાં સુધી, અમે બધાં જમી રહીએ પછી પોતે જમવા બેસે. કારણમાં એ અર્ધરમૂજ અને અર્ધગાંભીર્યથી જણાવતા કે આ બધાં માયકાંગલાં મને જમતો જુએ તો નજર લાગે. જમતી વેળા ઘીની લોટી અને એમાં મોટો ચમચો જૂદાં એમની થાળીની પાસે હોય અને ખાખરામાં કે રોટલીમાં કે ઘાડી દાળમાં ઘી પોતે જ લે.

શિયાળામાં મેથીના પાકના બે દળદાર કકડા તો પોતે સવારમાં ચાહ સાથે લેતા પણ તે ઉપરાંત, છપ્પન વસાણાનો ચોપચીનીનો પાક કરાવતા. હું જન્મ્યો ત્યારથી તે એમના મૃત્યુ સુધી મેં એ પાક શિયાળામાં ઘરમાં જોયેલો. સ્વાદમાં એ પાક અતિશય સ્વાદિષ્ટ પણ ગરમ એટલો કે એક કકડામાંથી અમે ચારેક છોકરાં કોઇ કોઇ દિવસ એ લેતાં. કાકાજી તો મેથીના બે કકડા ઉપરાંત આ પાકનો એક મોટો કકડો પણ લેતા.

અમારાં બા મરી ગયા પછી, કાકાજીએ ઘરમાં પુત્રવધૂને (જય-સુખલાલનાં પત્ની-કમુદાગવરીને) કહી દીધું કે ઘડપણમાં બે વખત જમવું એ હીક નહિ. રાતે દૂધ અને નાસ્તો લઈશ. રાતના એ પ્રમાણે મલાઈથી ભરેલું દૂધનું મોટું છાલિયું અને શીરાની એક રકાખી એમની આગળ ધરવામાં આવ્યાં. કાકાજી તો નાની રકાખીમાં થોડો શીરો જોઈને ઠંડા થઇ ગયા અને બોલી બિડ્યા:

“દીકરી, આટલો શીરો તો પાંચ વરસનું છોકરું ખાય ! બૂખ્યો સૂઈ જઈ તો તો પેટમાં વાયુ થાય.”

તરત ખીજે શીરો થયો અને કાકાજીએ મોટું છાલિયું ભરીને દૂધ, શીરાનો સારો જેવો જથ્થો અને સાથે લગભગ અર્ધી મેથિયા કેરી— પુષ્કળ રસ સાથે : લીધો ! આ પછી આટલું લેવાનો રિવાજ રાખી રાતના જમવાનું છોડી દીધું ! કોઈ કોઈ વાર દીડોરાં, સૂરણ કે કારેલાનું તળેલું શાક આ નાસ્તાની સાથે ઉમેરવામાં આવતું.

છોકરાંઓ મોટાં થયાં પછી કાકાજી ખાસ ગાળ બોલતા નહિ,

પણ એક વેળા એમની જુવાનીમાં એ ‘ચેમ્પિયન’ ગણાતા. એક વખત એની મેચ રમાયેલી : કાયર તરફથી કાકાજી અને નાગરો તરફથી દા. બટુકરામના મોટાભાઈ આસ્તિકરામનો જલસો ગોઠવાયો. સામસામી ગાળ દેવાય—એક વાર બોલેલી ગાળ બીજી વાર બોલાય નહિ. જે હારે તેના પક્ષવાળા દસ રૂપિયાની ન્યાયત આપે. આ મેચમાં કાયરથો જીતેલા ! પોતે નિવૃત્ત થઈને સૂરત આવ્યા ત્યારે એક વેળા એમની એક લાડકી ભત્રીજીના આગ્રહથી કાકાજીએ ગાળો સંભળાવેલી ! તે વેળા અમે પણ હાજર હતાં. એ પ્રસંગ ‘ભૂતના ભડકા’ના મારા સંગ્રહમાં મેં ‘વડીલ વર્ગ’માં (પૃષ્ઠ ૭૬) લીધેલો છે.

“ કાકા ! તમે હવે તો જવલ્લે જ ગાળ બોલો છો, તે બૂલી તો નથી ગયાને ? ” ભત્રીજી બોલી.

“ અરે બહેન, એમ તે કાંઈ બૂલાય ? ” કાકાજીએ ઉત્તર આપ્યો. “ પણ હવે જમાનો ગયો. પહેલાં તો અમારે એની પણ હરીફાઈ ચાલતી અને એમાં તારો કાકો પહેલો નંબર આવતો. ”

“ હું એથી જ પૂછું છું, ” ભત્રીજી બોલી.

“ તારી મરજી હોય તો વળી કોઈ અવસર આવતાં સંભળાવું. ” કાકાએ જવાબ આપ્યો.

પ્રસંગ તરત જ સાંપડ્યો. પાછલે બારણે (અમારા સૂરતનાં ઘરમાં) આવતી ઢેડી તેની જીભને માટે સારા મોહોલ્લામાં પ્રખ્યાત હતી. ભત્રીજી તેને છંછેડે અને પછી કાકાએ પોતે રણક્ષેત્રમાં ઝંપલાવી ઢેડીને મહાત કરવી એવી વ્યૂહરચના થઈ. ભત્રીજીએ એ અરપૃથ્થ વર્ગની અધિષ્ઠાત્રીને છંછેડી. કાકાએ ઘટતે સમયે એ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. પોણાએક કલાકની ભયંકર લડાઈ પછી ઢેડી હાર ખમી રડતી રડતી ચાલી ગઈ. આખો મોહોલ્લો વડીલનાં યશોગાન ગાતો મગરૂખીની ઊર્મિથી ઉછળવા લાગ્યો અને વડીલની મુક્તકંઠે પ્રશંસા

૨૪ આથમતે અજવાળે

કરતાં કહેવા લાગ્યો કે “ ભાઈ, ખોરું ઘી કાંઈ દિવેલમાંથી જાય ? ધરડો ધરડો તો ચે ગરાશીઓ ! ”

કાઠિયાવાડમાં સાપ બહુ મોટા ઝેરી ‘ કોપ્રા ’ પ્રકારના સાપ ધરમાંથી પણ નીકળતા. અમુક અહિંસક વર્ગ એમને મારવા નહોતો દેતો, એટલે એમને જીવતા પકડવા વડે એમ હતું. આમ કરવા માટે વાંસના છ છ શીટ લાંબા હાથાવાળો એક સાણસો કાકાજી વાપરતા. પણ એકલા હોય તો તો પોતાની મોટી નેતરની ડાંગ વડે એને પૂરો કરતા. પણ કોઈ કોઈ વાર વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ રહેતી. અમારા ઘરનું છાપરું અને ભીંત મળે ત્યાં બાંકોરામાં પોપટ માળા બાંધતા. આ પોપટનાં બચ્ચાંને ખાવા ભયંકર સર્પો છાપરામાં થઈને એ જાંડાં બાંકોરામાં ભરાતા. આવા સાપ સાધારણ માર્ગે કે ઉપાયે પકડાય એ લગભગ અશક્ય જ હતું, એટલે જ્યાં કાંઈક આવો અણસારો થાય કે અમારું કળિયું માણસોથી ઊભરાઈ જતું.

સાપનો મંત્ર જાણનાર જુવાની શોધ થતી અને તે આવી પહોંચે એટલે તે બાંકોરા સુધી પહોંચવા માટે નીસરણીઓ વગેરેની ગોઠવણ થઈ જાય. માંત્રિક નીસરણી ઉપર ચઢીને મંત્ર બણીને જવના દાણા બાંકોરામાં નાખે એટલે સાપ લગભગ ખેભાન જેવો થઈ જાય. પછી ત્રણચાર મોટા સાણસા વડે એને પકડીને નીચે લાવીને એક મોટા માટલામાં નાખે. બહારથી મજબૂત દાટો દેવાય અને એક માણસને ચાર-આઠ આના આપીને દૂર મોકલવામાં આવે. પેલો ત્યાં જઈને આધેથી માટલું ફેંકે એટલે સાપ એમાંથી નીકળીને જંગલમાં ચાલ્યો જાય. આવે પ્રસંગે ઘણાં છોકરાંઓ બહુ આનંદથી આ તમાશો જોતાં, પણ મને આરંભથી જ એવાં પેટે ચાલનાર પ્રાણીઓની છીટ અને બીક હોવાથી, ન છૂટકે ગભરાટથી ધ્રુજતો, હું આવાં દસ્યો જોતો.

આવા અનુભવોથી કહો કે પછી ગમે તે કારણ હો પણ કાકા-

જીને સાપ ઉતારવાના મંત્રો જાણવાની બહુ ઇચ્છા હતી. દુખતું માથું, શળ વગેરે મટાડવાના મંત્રો તો પોતે જાણતા અને અમને પણ એમણે શીખવેલા. ગ્રંથજીને દિવસે અને રમજન મહિનામાં અમે એના પાઠ કરતા. કોઇક શીખવશે એમ ધારીને અનેક મદારીઓને કાકાજી બોલાવતા. કોઇ કોઇએ સાપનો મોહરો કહીને ખોટી વસ્તુ અમને પધરાવેલી અને ઘણા ખરા મદારીઓ તો શીખવવાની સાક્ષી ના પાડતા પણ એકાદ એ જણાએ મંત્ર આપેલા ખરા. એ મંત્રો સાચા છે કે ખોટા એ નક્કી કરવામાં લાંબો કાળ નીકળી ગયો. પાલીતાણાના ડાકોરસાહેબ માનસિંહજી સાપ ઉતારવાના કાર્યમાં નિષ્ણાન હતા. તેમને કાકાજીએ એ મંત્ર બતાવેલા. તેમણે સલાહ આપી કે એ મંત્રોનો ઉપયોગ મંત્ર બાણનારને જોખમકર્તા છે, માટે ઉપયોગ કરશો નહિ.

કાકાજીને સંગીતનો સારો જ્ઞેવો શોખ હતો અને વઢવાણમાં એ, શ્રોફ માસ્તર (પાછળથી રાજકોટના દીવાન), પ્રજારામ માસ્તર વગેરેની મહેફિલ જામતી. તે વખતે કાકાજી ગાતા અને ઢોલક બજાવતા. નિવૃત્ત થઇને સૂરત આવ્યા બાદ તેમણે દિવસ્યા વગાડવું શરૂ કરેલું તે દેહ સુધી વગાડતા. Puritan^૧ વૃત્તિના હોવાથી નાચમુજરા ઓછા જોતા. આજે અત્યારની સંગીતની કક્ષાનો વિચાર કરતાં લાગે છે કે કાકાજી અને એમના મિત્રોનું સંગીતનું જ્ઞાન-ખાસ કરીને તાલ સંબંધી જ્ઞાન અતિ પરિમિત હતું.

એમના આખા જીવનમાં કાકાજીએ પોતાના મિત્રો પ્રત્યેની વફાદારીને લઇને ઘણું વેઠ્યું હતું. એમના વર્તનના પ્રમાણમાં મિત્રોનું વર્તન મોળું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. વઢવાણમાં સદાશિવરાવ દાકતરને બચાવવામાં પોતે ઘણું નુકશાન વેઠ્યું. પાલીતાણામાં ત્યાંના દીવાન લાડસાહેબને બચાવવામાં એમને ડાકોરસાહેબ સાથે અણબનાવ

૧. નીતિરત, શુદ્ધાત્મવાદી, અતિશુદ્ધ : (ત્રણે પારિભાષિક કોષમાંથી).

૨૬ આથમતે અજવાળે

થયો. પરોપકારી થવું એ એમનું એક મોટું વ્યસન હતું. સૂરતમાં એમને નાગર ન્યાતમાં ધણા મિત્રો હતા. આજે કદાચ એ પ્રમાણે જ જયસુખલાલ અને મારે માટે પણ અમુક પ્રમાણમાં કહી શકાય.

પણ બધા મિત્રોમાં સૌથી વધારે મૈત્રી કાકાજીને રા. બ. કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતા જોડે હતી. એ જમાનાને ઓળખનારામાંથી કાકાને પૂછો તો તેઓ વિનાસંક્રાંતિ કહેશે કે ‘ભાઈ, એ જમાના ગયા. હવે ક્યાં છે એવા દોસ્તો અને દોસ્તી ? કૃષ્ણમુખરામ અને કૃષ્ણલાલ જેવી દોસ્તી હવે સંભવે જ નહિ.’ અમારાં બે કુટુંબોનાં છોકરાંઓ કૃષ્ણમુખરામને મોટા કાકાજી કહેતાં, જ્યારે અમારા પિતાને નાના કાકાજી કહેતાં. એકેકે વચ્ચે હિસાબની વાત જ ન થાય. એ બાબતનો ગટનો નાનો કિસ્સો મેં ‘વડીલ વર્ગ’ (‘ભૂતના ભડકા’ પૃષ્ઠ ૭૮)માં મૂક્યો છે.

અમે નાનાં હતાં-પાંચ છ ભાઈબહેન અને મા, અમદાવાદ પિતાના મિત્રને ત્યાં ગયેલાં અને પાછાં મુંબઈ આવવું. આવતી વખતે એ પિતાના મિત્ર સ્ટેશને વળાવવા આવેલ. બધાંની સેંકડ કલાસની ટિકીટ કઢાવી. અમને સૌને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે મળ્યાં. ડબ્બામાં બેઠા પછી માએ એ વડીલને ટિકીટના પૈસાનું પૂછ્યું. વડીલની આંખ ચમકી : “શું ? બર સ્ટેશન વચ્ચે મારી આખર લેવા માગે છે ? પૈસા તારા ધણીએ જ જોયા છે. તું આવડી ઢીંગલી જેવડી હતી ત્યારે તને પરણાવી લાવનાર હું ને તું” મને ટિકીટના પૈસા આપવા માગે છે ! ત્યારે તું અને તારાં છોકરાં મારે ત્યાં મહિનો રહ્યાં તેનો ખરચ પણ સાથે સાથે પૂછી લેને. શું કરું કે તું સ્ત્રી છે, બાકી મોંના દાંત પાડી નાખત !”

મા તો સડક જ થઈ ગઈ. તેની આંખમાં આસુ ભરાઈ આવ્યાં. વડીલે મમતના માર્યા ચાર પાંચ રૂપીઆનો બીજો વધારે ધૂમાડો કરીને અમને વધુ રમકડાં અપાવ્યાં ત્યારે જ શાંત થયા અને

ગાડી ઉપડતી વખતે મમતાથી બોલ્યા “ જમના ! છોકરાંને સાચવજે અને મનમાં ન લાવીશ હો. મારો મીઠાસ જરા એવો જ છે. પણ હિસાબ તો મામુલી લોકો રાખે, ખાનદાન નહિ.”

સ્વ. સરદાર ધર્મચંદ્રાસ સ્ટોર પણ એમના પરમ મિત્ર હતા. એક વખત સ્ટોરકાકાની સ્થિતિ જરા નબળી થઈ ગઈ. અમારું ઘરેણું અને રૂપિયા એમને ત્યાં રાખવામાં આવતાં. એક માણસે એક વખત કાકાજીને આવીને કહ્યું : “ મુરખી, સ્ટોરની સ્થિતિ નબળી થઈ ગઈ છે. તમારું જે ત્યાં કાંઈ હોય તો લઈ લ્યો; નહિ તો પંચાતી પડશે.”

કાકાજીએ જવાબ આપ્યો : “ મારા મિત્રની સ્થિતિ ખરાબ હોય તેમાં મારે ઉધરાણી કરીને એને ગરદન મારવો ? એ નહિ અને.”

આ વાત થયાને કલાકેક થયો હશે, એટલામાં સ્ટોરકાકા અમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એમણે ઘરેણું અને રૂપિયા કાકાજીને ધર્યાં. કાકાજી અજબ થઈ ગયા. સ્ટોરે કહ્યું. ‘ હું ક્યારે પડું એનું કહેવાય નહિ. મિત્રોનું દયાવી મૂકું એ કેમ અને ? તને તો એની દરકાર નથી પણ મારે તો રાખવી પડે ને ! ’ મિત્રતાનાં આવાં દૃષ્ટાંતો તો તે જમાનામાં ઘણાં મળતાં.

એમના મિત્રજ વિશે તો હું આગળ કહી ચૂક્યો છું. એવા કોઈ માણસો ઘણાંખરાં ઉતાવળિયા, કાનના કાચા અને ભોળા હોય છે; છતાં પાછા પોતે મનથી એમ સમજતા હોય છે કે પોતે બહુ લૂચ્યા અને કોઈથી પણ છેતરાય નહિ એવા છે. પણ આ એમનો ભ્રમ જ હોય છે. કાકાજીનું પણ આમ જ થતું. એમને ઘણા લૂચ્યા લોકો છેતરી ગયેલા. જે માણસ એમને પહેલી વાત કહી નાખે એનો દોષ પછી એમને વસે જ નહિ. પરિણામે એમને હાથે ઘણી વાર અન્યાય થયેલો.

સગાંસબંધીઓમાં પૈસાની મદદ આપવામાં એમનો હાથ ઘણો છૂટો હતો. જયસુખલાલમાં એ ટેવ સારા પ્રમાણમાં ઊતરી છે. ‘ જયસુખ

૨૮ આથમતે અજવાળે

મોટા થશે એટલે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરશે' એવી જોડી શ્રદ્ધાથી એમણે પૈસા બચાવવા પ્રયત્ન કરેલો જ નહિ. સગાંઓનાં અને એમની પોતાની ત્રણ પુત્રીઓ અને જયસુખલાલનાં લગ્નો પાછળ એમણે કમમાં કમ અગીઆર-પાંચ હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા હશે. નિવૃત્ત થયા પછી ઘર બંધાવ્યું એમાં એમણે આડેકે હજાર નાખેલા. વળી પેન્શન ઓછું અને ખર્ચ વધારે, એટલે દર મહિને બેંકમાંથી ઉઠાવીને કામ ચલાવતા. પરિણામે એમના મૃત્યુ પછી માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયા એમને મળેલા.

અમારે સુભાગ્યે, કાકાજીની શ્રદ્ધા 'જયસુખ બધાંને ઉછેરશે' એ સાચી પડી. કાકાજીના મૃત્યુ પછી એમણે લખેલું વિલ બહુ વાંચવા જેવું હતું. ત્રણ હજાર રૂપિયા બાળતવાત કરવી એ નિષ્પ્રયોજન હતું એમ એમને લાગ્યું હશે, માટે એમણે તે વિલમાં માત્ર જયસુખલાલથી માંડીને એમને બધાં છોકરાંને ઉપદેશ તથા શિખામણો અને પોતાની આશિષ લખેલાં. પૈસા સંબંધી એક અક્ષર પણ ન હતો !

એમના મરણ પછી કેટલાંક સગાંઓએ મને મોટાભાઈ સામે ઉશ્કેરવાના યત્ન કરેલા, પણ તે વખતે પણ હું હાસ્યરસકાર હતો : એટલે મેં એમને વિલનું લખાણ વંચાવ્યું અને સમગ્રવ્યું કે પૈસાના પાયા વગરની મિલકતની વહેંચણીમાં તકરાર કેવી રીતે થઈ શકે ?

એમનો સ્વભાવ માયાળુ હતો. કોઈનું માથું દુઃખે તો એમનો જીવ જોડી જતો. પણ એ માયા-એ સ્નેહ જાહેરમાં પ્રદર્શિત કરવાં એ એક પ્રકારની નબળાઈ છે એમ સમજીને એ ભાગ્યે જ એમનામાં રહેલ ક્રોધ લાગણીઓ કોઈને જણાવા દેતા. પરિણામે અમારા તરફથી અને અન્ય તરફથી એમને અન્યાય થયો હશે, કારણકે તે વખતે આ પ્રમાણે માનસનું પૃથક્કરણ કરવાની અમારામાં શક્તિ નહોતી. બાકી અમારાં બાના બાર વર્ષના મંદવાડમાં, મારી વાંપીની માંદગીમાં અને બીજાં છોકરાંઓની માવજતમાં એમણે જે પ્રસન્ન

વદને જહેમત ઉઠાવેલી અને પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પૈસા ખરચેલા તેવી જહેમત અને તેટલા પૈસા-પોતાની શક્તિ ઉપરાંત ખરચનાર વડીલો મેં થોડાં જ જોયાં છે.

એમના ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો કાંઈક વિચિત્ર હતા. ✓ વૈષ્ણવ મહારાજાઓ પ્રત્યેનો એમનો અણુગમે એટલો હતો કે અમે બ્રહ્મસંજંધ લીધો નથી કે કંઠી બંધાવી નથી. ગ્રહણ વખતે ન જમવું, અડકાયેલ સ્ત્રીઓને ન અડકવું, દેહભંગીને ભૂલમાં અડકાઈ જાય તો નાહવું જ જોઈએ એ, બધી પ્રથાઓ મારા જન્મથી પણ આગળની અમારા ધરમાંથી નીકળી ગયેલ. પણ તે સમયે સુધારાવાળાઓ અને જૂના વિચારવાળા વચ્ચે ધર્મણુ ધણું ઉગ્ર હતું. કાકાજીના મિત્રોમાં જૂના પક્ષના ઘણા હતા એટલે પોતે સુધારાની ગંધ આવે એવાં કોઈ પણ નાનામાં નાનાં પગલાંની પણ સખ્ત વિરુદ્ધ હતા. ‘ઉચ્ચ ચારિત્ર’ એટલામાં કાકાજીનું ધર્મનું શિક્ષણ આવી જતું હતું એમ મને લાગે છે અને અમારાં જીવનના ઘડતરમાં આ ટૂંકા અને ટચ એ શબ્દના ધાર્મિક શિક્ષણે જોડી અસર કરી છે એ નિઃસંશય છે. એમના આવા સાચા શિક્ષણને લઈને જ્યારે અમે ધર્મમાં અને સામાજિક વિષયોમાં ઉદામ વિચાર ધરાવતા થયા ત્યારે એમને સાશ્વર્ય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો એ માનસની વિચિત્રતા અમને તે કાળે સમજાઈ નહોતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં બા મૃત્યુ પામી. બાર બાર વર્ષની એણે માંદગી ભોગવી અને બાર બાર વર્ષ સુધી કાકાજીએ તન, મન અને ધનથી એની ચાકરી કરી. પણ બાના જેવી નાજુક દેહલતા કેટલો સમય ક્ષયરોગની વેદના સહન કરી શકે ? માત્ર પાંત્રીસ વર્ષની વયે બાએ પોતાની સંસારલીલા સંકેલી લીધી.

પરિણીત જીવનની લગભગ પચીસ વર્ષની જીવનસાથી, પોતે જેવા હતા તેવા ને તેવા સ્વીકારીને પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પનાર, ફૂલના જેવી કામળ સ્ત્રીની પાંદડી બીડાઈ ગયેલી જોઈને આ પૃથ્વરની

૩૦ આથમતે અજવાળે

છાતી રાખવા સતત મથનાર, દુર્વાસા જેવો ક્રોધી, સદાય અણુનમ પુરુષ સહસા એકલો પડી ગયો. એ એકલવાયાપણું એ નહિ સહી શક્યો. બાના મૃત્યુ પછી ચાર વર્ષ જીવનાર કાકાજી તદ્દન બદલાઈ ગયા. એ અડગતા, અણુનમતા, ક્રોધ વગેરેના મૂળ સ્વરૂપને બદલે તેની આછી છાયા જ રહી ગઈ.

૪. સ. ૧૯૧૦માં મહિનોએક માંદગી ભોગવી કાકાજી એમની ઇચ્છાનુસાર સૂરતમાં જ મૃત્યુ પામ્યા. જૂના જમાનાના પ્રતિનિધિરૂપ વડીલ, સરીજતા એ જમાનાની સાથે વિલીન થઈ ગયા. પ્રચંડ વિશાળ વડલો, મૂળ તૂટતાં તૂટી પડે તેમ, પત્ની જતાં, આ સમર્થ પુરુષ તૂટી પડ્યો.

૧૮૯૦માં હું જન્મ્યો અને ૧૮૯૮માં પાલીતાણા ગયો. આ સાત આઠ વર્ષ મેં વઢવાણમાં ગાળેલાં. તે પછી અસાર સુધી મેં વઢવાણમાં પગ મૂક્યો નથી, ત્યાં જવાની મને ઈચ્છા પણ થતી નથી. આટલાં વર્ષમાં એ વઢવાણ તદ્દન ફેરવાઈ ગયું હશે, ત્યાં જઈ તો મને ઓળખનારાં કોઈ રડ્યાંખડ્યાં હોય અને ત્યાંનાં જૂનાં દરેક જોઈને મને આનંદ થવાને બદલે માત્ર શોક ઉત્પન્ન થાય એવી ભીતિ, મને ત્યાં જવાનો વિચાર કરતાં પણ રોકે છે.

અમુક સ્થાન, અમુક વસ્તુ, અમુક સ્નેહી આપણા હમેશના પરિચયના વર્તુલમાંથી ખસી જાય છે, પછી જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે તેમ તેમ તેમનાં સ્મરણો જાંખાં થતાં જાય છે. તેમની જગ્યા બીજાં સ્થાન, વસ્તુ અને સ્નેહીઓ ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે લેતાં જાય છે. એમના પ્રત્યેનું સતત આકર્ષણ ઘટતું જાય છે. આપણાં હૈયાનાં કોઈ ભાગ ખૂણામાં એમની સાથે સંકળાયેલ પ્રસંગો—એમને લઈને ઉપસ્થિત થયેલ સુખદુઃખ કાંઈ જુદું જ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પડી રહે છે. કોઈ કોઈ વેળા જ્યારે હૈયું એકલું પડીને વલોવાય છે ત્યારે એ બધું યાદ આવે છે, ક્ષણભર ખિન્નતા પણ અનુભવાય છે, પરંતુ એમને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ ઈચ્છા જન્મતી નથી. અશક્ય છતાં પણ કદાચ એની પુનઃપ્રાપ્તિ થશે એવા વિચારમાત્રથી આપણે વિચિત્ર હૃદયેગ અનુભવીએ છીએ.

જૂતકાળ સર્વો એ સર્વો. એને પાછો પકડી શકાતો નથી, પાછો પકડવાથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; એ શોકજનક છતાં સત્ય હકીકત છે.

૩૨ આથમતે અજવાળે

એ લગભગ પીસતાલીસ વર્ષ પહેલાનાં સ્મરણો તાજાં કરતાં ઘણીથોડી મૂર્તિઓ મારા સ્મરણપટે ચઢે છે. મારા સાંતા મિત્રોમાં અસારે માત્ર બાનુભાઈ (અને તેમનાં બાઇબહેન જયંત અને સવિતા) હયાત છે. હાલ પણ વઢવાણમાં તેઓ પોસ્ટ-માસ્ટર છે, એ હું આગળ જણાવી ગયો. ૧૯૦૮માં બાનુભાઈને તારનું શીખવા મુંબઈ આવવું પડ્યું હતું. તે વેળા અમારે ત્યાં જ એ છ માસ રહેલા એટલે એ જૂની મૈત્રી તાજી થઈ. પછી અવારનવાર અમારી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલે છે એને લીધે એ ટકી રહી. વઢવાણમાં તો અમે બધા બહુ નાના હતા એટલે સાથે રમનાર તરીકેનાં એમનાં સ્મરણો સિવાય બીજું યાદ નથી, પણ મુંબઈમાં અમે સાથે રહ્યા તે સમયનાં મીઠાં સ્મરણો હજી મારા હૃદયમાં તાજાં છે. એમનું સંસ્કારી માનસ, હાસ્યરસ પારખવાની શક્તિ, ગૃહસ્થાઈભરી એમની રબઢ્ય: એ બધાંને લીધે મને તેમજ મારાં કુટુંબીજનોને એમના પ્રત્યે ખૂબ મમતા થઈ હતી. સંજોગોને લઈને તે પછી અમે મળી શક્યા નથી.

રાધાબા કરીને અમારે ત્યાં એક સ્ત્રી નોકર-અમે વઢવાણ છોડ્યું ત્યાંસુધી કે પછી પાલીતાણા છોડ્યું ત્યાંસુધી-હતી. એ વિધવા આઘેડ વયની સ્ત્રીને અમે 'તમે' કહીનેજ બોલાવતાં અને એમને માટે અમારે ફરિયાદ કરવાનું કારણ કેઈ પણ દિવસ ઊભું થયું હોય એવું યાદ નથી, જો કે સાધારણ રીતે બાળકો અને નોકરો વચ્ચેનો સંબંધ આવો કડવાશ વિનાનો બાગ્યે જ હોય છે.

અમારે સાંતા બીજા મહારાજ વિશે મને અત્યારે જરા પણ સ્મરણ તાજું થતું નથી, પણ પહેલા મહારાજ માધવજીની આકૃતિ, આટલે વર્ષે આજ પણ, હું યાદ કરી શકું છું. એમના અમારી સાથેના સંબંધમાં અમુક બનાવ બની ગયેલો, તેમાં રહેલ અદ્ભુત તત્ત્વને લઈને મારું લેખકહૃદય એમને બૂલી શકતું નહિ હોય એ સંભવિત છે.

માધવજી મહારાજ અમારે ત્યાં વર્ષોથી હતા. શાંત, માયાળુ

અને ઓછાઓલા મહારાજ પાછળ અમે છોકરાંઓ ગાંડાં હતાં. કાકાજી અને બાને પણ એમને માટે પક્ષપાત હતો, તે વિધુર હતા અને તેમને સંતાનોમાં એક મોટી વયનો પુત્ર હતો. પુત્ર પરણેલો હતો. અનેક વર્ષો સુધી પૂરી નિમકહલાલીથી નોકરી કર્યો પછી, પોતાની રખાતના દબાણથી એમની ખુદ્દિ બ્રષ્ટ થઈ અને અમારી ગેરહાજરીનો લાભ લઈને એમણે કપાટમાંનાં થોડાં રૂપાનાં વાસણ ચોર્ચાં. તિબ્બેરી ઉઘાડવા ગયા પણ એ ન ઉઘડી. આ પ્રમાણે બહુ થોડો માલ લઈને એ વઢવાણથી નાસી ગયા. અમે પાછા આવ્યા એટલે આ વાતની ખબર પડી. માધવજીનો પુત્ર આવ્યો, એણે કહ્યું કે પેલી સ્ત્રીએ બાપને બ્રમિત કરી મૂકેલ છે. કાકાજીએ પોલિસને ખબર આપવાની ના પાડી. માધવજી મહારાજે પાસેના ગામડામાંથી, ચોરેલાં વાસણમાંથી પણ જે પોતાની પાસે અનામત હતાં તે પાછાં મોકલ્યાં. વઢવાણ જેવા નાના શહેરમાં આ બનાવને ઘણું મોટું રૂપ અપાયું.

અમારે ત્યાં ચોરી થઈ, ઘાડ પડી એવું પણ કેટલાકોએ માન્યું. એ વાતથી અમને સામાન્ય જીવનમાં કાંઈક અસામાન્ય બનાવ બનવાથી જે પ્રકારનો આનંદ થાય તે પ્રકારનો આનંદ થયો; એટલું જ નહિ પણ અન્ય છોકરાંઓમાં અમારું માન વધ્યું. કાકાજી ન જાણે તેમ અમારી થોડી રમતોમાં એક નવી રમત “ચોર અને ઘાડપાકુઓ” ની ઉમેરાઈ.

માધવજીને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો, પણ વઢવાણમાં ને વઢવાણમાં એને એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે કરવું એની સમજણ પડી નહિ. એટલે વઢવાણમાં અમે એકાદ વર્ષ વધુ રહ્યાં ત્યાં સુધી એમણે કોઈને મોં બતાવ્યું નહિ. એમની જગ્યાએ નવો મહારાજ આવ્યો હતો, પણ અમારામાં-છોકરાંઓમાં તે પ્રિય નહિ થઈ પડ્યો; કારણકે જરા જરા વારમાં તે કાકાજીને ચાડી ખાવાની અમને ધમકી આપતો પણ પાત્રીતાણા જવાનું નક્કી થયું એટલે માધવજી એક રાતે કાકાજી પાસે

૩૪ : આથમતે અજવાળે

આવ્યા અને પગે પડીને રડી પડ્યા અને બોલ્યા કે “મારું ઘડપણ સુધારવાનો આ એક યોગ છે. તેની તમે ના ન પાડશો. વઢવાણમાં હું તમારે બારણે પગ મૂકવાની હિંમત ન કરી શક્યો, પણ હવે મને પાલીતાણા લઈ જાઓ. મારી શરત એટલી કે હું પગાર નહિ લઉં—માત્ર પેટવરાણિયો^૧ રહું, મહિને ચાર-છ આના તંબાકુના આપજો.”

કાકાજીથી એની ના ન પડાઈ. માધવજી અમે પાલીતાણા રહ્યાં ત્યાં સુધી અમારી સાથે રહ્યા : એટલું જ નહિ પણ તે પછી સૂરત પણ એ જ શરતે આવવાની એમણે બહુ ઈચ્છા બતાવી. સૂરતમાં આવક ઘણી ઓછી એટલે મહારાજ રાખી જ ન શકાય એમ હતું, એટલે એ બની ન શક્યું. માધવજીને પશ્ચાત્તાપ ખરેખર થતો હતો એ અમે બાળકો પણ જોઈ શકતાં. એના જીવનમાં વધુ રનેહ, વધુ નમ્રતા અને વધુ કુમળાશ આવ્યાં હતાં. અમારી જોડે વાતો કરતાં ઘણી વાર એ રડી પડતા એ પણ મને યાદ છે. કાઠિયાવાડ છોડીને સૂરત જતાં અમને બધાંને માધવજી મહારાજ છોડવા પડ્યા એનું બહુ લાગ્યું હતું.

નોકરોમાં જ્યારે પાણીતાણાના કોઈ પણ નોકર યાદ આવતા નથી ત્યારે વઢવાણમાંથી ત્રણનાં નામ યાદ રહ્યાં છે: ખેંગાર, કાળુ અને બહેચર. આમાં ખેંગાર અમારા ઉપર દાદાગીરી કરતો. કાળુ ‘માસ્તર મારે પણ નહિ અને ભણાવે પણ નહિ’ એવો ભલો અને ઘરડો હતો. એટલે એમને વિશે મારે ખાસ કહેવાનું નથી; પણ બહેચરને અને મને સાડું ફાવતું હતું. એની સાથે હું ઘણી વાર લાંબે સુધી ફરવા પણ જતો. કાકાજી જ્યારે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હોય ત્યારે બહેચર અમારે ઘેર રહેતો અને રાતે મને ખૂબ વાતો કહેતો. એની વાત કહેવાની રીત સરસ હતી. વાતો સાંભળવાનો શોખ મને ત્યારથી હતો. આજે પણ કોઈ સરસ રીતે વાત કહેતો હોય તો હું કલાકો સુધી સાંભળવાને તૈયાર છું; જો કે હવે તો શ્રોતાવર્ગમાંથી નીકળીને હું બાપણુકર્તા જ

૧. ‘પેટવરો-ખેરાકી ખર્ચ’ ઉપરથી.

થતો જઈ છું, એટલે આવી તક મને જવલ્લે જ સાંપડે છે.

છએક વર્ષનો હું થયો ત્યારે મેં વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. દોઢેક વર્ષમાં પહેલી, બીજી અને ત્રીજી ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી. પાણીતાણા ગયો ત્યારે હું ચોથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પ્રાથમિકમાં બેઠો હતો એમ યાદ છે. શાળામાં કે અભ્યાસમાં કોઈ પણ વખત હું એકાગ્ર થઈ શક્યો નહોતો, એટલે વઢવાણ અને પાણીતાણાનાં શાળાનાં સ્મરણો મને ક્યાં જ નથી એમાં આશ્ચર્ય નથી.

માત્ર એક પ્રસંગ યાદ છે. અંગ્રેજી ત્રીજી ધોરણમાં, પાલી-તાણામાં મને માસ્તરે એકવાર પાસે બોલાવીને, ઘેરથી નોટબુકમાં ડિક્શન લખવાનું આપ્યું હોય તે કોઈ પાસે લખાવનું એ સાડું નહિ એવો ઉપદેશ જાદુ હાવકાર્ષથી આપવા માંડ્યો. નાયબદીવાનના દીકરાને બીજું તો એ શું કહી શકે ?

પણ હું એ ઉપદેશ મને આપવાનું કારણ સમજી શક્યો નહિ. મેં એમને કહ્યું કે હું પણ એમ જ માનું છું. પણ માસ્તરે પછી મને સાફ કહ્યું કે હું તને જ કહું છું, કારણ કે આવા અક્ષર મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીનાં પણ બાગ્યે હોય, તો તારા તો શી રીતે જ હોઈ શકે ?

જેમાં અપ્રમાણિકતા કરવાની જરૂર નથી, તેમાં હું શા માટે અપ્રમાણિક થાઉં એ મને સમજાયું નહિ. મેં જરા તપી જઈને કહ્યું કે મારા ઘરમાં મારાથી સારા કોઈના અક્ષર છે જ નહિ, તો હું કોની પાસે અને શા માટે બીજા પાસે લખાવું ? છતાં માસ્તર માનવાને તૈયાર થયા નહિ અને મારી પાસે તેમણે કલાસમાં લખાવી જોયું. ઘરમાં હું હમેશ કંટાળાથી ઉતાવળમાં લખતો એટલે વર્ગમાં તો એના કરતાં પણ મેં સારા અક્ષર કાઢ્યા. માસ્તરે મારો વાંસો થાગડ્યો અને આખી સ્કૂલમાં મારા અક્ષરોનું લખાણ ફેરવાયું. એકચિત્તે અને એકસરખો અભ્યાસ મેં કરેલો જ નહિ એટલે આવી જરા આડી

૩૬ : આથમતે અજવાળે

દ્વિશામાં મને કીર્તિ મળતી ત્યારે તેને માટે મને આનંદ અને મમરૂપી થતાં.

આવો જ એક પ્રસંગ કેડ મેટ્રિકની 'ટર્મિનલ'માં સૂરત હાઇસ્કૂલમાં બનેલો : ટર્મિનલનું પરિણામ પ્રિન્સિપાલ સયાણી વાંચતા હતા. અંગ્રેજીમાં મારા નામ સામે મોટું મીંડું આવ્યું, એટલે આખો વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે હસી પડ્યો. હું મારો વિરોધ દર્શાવવા ઊભો થયો અને એમ બને જ નહિ એવું મેં કહ્યું. સયાણીએ સામે જવાબ વાળ્યો : 'ચોરી ઉપર સીરજેરી કરે છે ? આખા નિયંધમાં એક પણ છેકા નથી, મેં પચાસ લીટી લખવાની કહેલી તેને બદલે તું પચાસ લીટીથી પણ વધારે લખી લાવ્યો છે અને છતાં તું એમ કહેવા માગે છે કે એ નિયંધ તેં જાતે લખ્યો છે ? મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીનું આ લખાણ હોય જ નહિ. મારી આખી જિંદગી મેં આમાં ગાળી છે તે હું આટલું જાણું નહિ ? એ તો હીક છે કે હું તને આટલેથી જવા દઉં છું, બાકી હું તને 'રસ્ટિકેટ' કરતો. "

"આપ કહેતા હો તો હું ગમે તે વિષય ઉપર પચાસ નહિ પણ સો લીટીનો નિયંધ આપની સામે અત્યારે લખી આપું, પછી છે કાંઈ ?" મેં લાલ્ચરીમાં અને જીવાનીના ગુમાનમાં જવાબ વાળ્યો. પ્રિન્સિપાલની સામે આવું 'ચેલેજ' ફેંકાયું એટલે ક્લાસમાં તાળીઓ પડી ને સીસોટીઓ વાગી. સયાણી ચીઠવાયા અને જો હું મેં કહ્યું તેમ ન કરી શકું તો મને વધારે શિક્ષા કરવામાં આવશે એવી ધમકી આપીને મને પોતાના રૂમમાં લઈ ગયા. ત્યાં અમુક વિષય ઉપર નિયંધ લખવાનું કહ્યું.

મેં ત્યાં પણ એક ડાઘા વગર પચાસસાઠ લીટી લખી. સયાણીએ મને અટકાવ્યો, મારું લખાણ વાંચ્યું અને આખી ક્લાસના દેખતાં મને શાખાશી આપી. પરીક્ષામાં જાયે નંબરે આવીને ધનામો લેવા જેટલો ઉત્સાહ મારામાં હતો નહિ, ચાલુ માંદગીને લઈને એટલી

શારીરિક શક્તિ પણ ન હતી; એટલે આવા નાના નાના પ્રસંગોએ પ્રાપ્ત કરેલી કીર્તિ ઉપર મારે જીવન લેવાનું હતું. પણ વિદ્યાર્થીઓનાં માનસ જેઓ જાણતા હશે તેઓને તો ખચર જ હશે કે મહેનત કરીને પરીક્ષામાં પડેલા આવનારના કરતાં આવી વિશિષ્ટ શક્તિઓ ધરાવનાર પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓને વધારે માન હોય છે. આથી હું સૂચોના તેમ જ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટના સહવિદ્યાર્થીઓમાં સારું માન બેગવવા શક્તિશાળી થયો હતો.

આપણે ધણાં મનુષ્યોને કહેતાં સાંભળીએ છીએ કે ફલાણુને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી, પૈસાની કિંમત નથી ! દંભીઓને બાદ કરીએ તો પણ જેમને દ્રવ્યની તૃષ્ણા નથી અને પૈસાની કિંમત નથી, એવા ધણા માણસો મળી આવે છે અને માત્ર ચારિત્રશાળી સંત-પુરુષોના વર્ગમાંથી એ મળી આવે છે એવું પણ નથી. ધણાને પૈસાની ઇચ્છા હોય પણ એ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ અન્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવાને અથવા તો તેને માટે મહેનત કરવાને તેઓ તૈયાર હોતા નથી; એટલે એવા માણસો પણ આ વર્ગમાં આવી શકે. પણ જ્યારે અમુક માણસો એમ કહે છે અને તેમના પ્રશંસકો તેમને ટેકા આપે છે કે અમને કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાની પરવાહ નથી, ત્યારે ઘણીખરી વાર એ દંભ જ હોય છે !

પૈસા વિશેનો દંભ જોટલી સહેલાઈથી પકડાઈ શકે છે, તેટલી સહેલાઈથી કીર્તિ અને લોકપ્રિયતાનો દંભ પકડાતો નથી. નાના માણસોથી માંડીને કાંઈ કેટલા નેતાઓ, ધર્મધુરંધરો અને મહાત્માઓ પણ ના કહેતાં છતાં કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરવા અને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને જાળવી રાખવા ભગીરથ યત્નો કરે છે અને એ માનસિક નિર્બલતાને લઈને તેમનું પતન પણ થાય છે. ધનિકોની ઇર્ષ્યા કરનારા કરતાં લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ પામેલાની ઇર્ષ્યા કરનારાની સંખ્યા ઘણી વધારે હોય છે; અલબત્ત, આ ઇર્ષ્યા પેલી ઇર્ષ્યા કરતાં પ્રમાણમાં વધારે નિર્દોષ હોય છે, હોઈ શકે છે.

માત્ર થોડાં વર્ષ પહેલાં બનેલા પ્રસંગનું દષ્ટાંત આપું : એક

કોન્સર્ટમાં પ્રેમલીલા મહેતા ગરબો ગવડાવનાર હતાં. તેમણે મને પૂછ્યું કે તું એ વેળા તખ્તાં વગાડી જશે? મેં વિચાર કર્યા વગર હા પાડી. કોન્સર્ટને દિવસે હું જઈને જોઉં છું, તો પ્રેક્ષક વર્ગમાં સંગીત જાણનાર એંશી ટકા દક્ષણી લોકો. કાર્યક્રમમાં વાંચું છું તો પહેલાં હીરાચાર્ઝ બરોડેકરનું સંગીત, પછી અમારો ગરબો અને પછી બાલગાંધર્વનું એક બજન! આવી વસ્તુસ્થિતિ જોઈને મારાં તો હાત્મ ગગડી ગયાં.

પોતે માત્ર સામાન્ય કલાર્ક હોય છતાં મેનેજરને કશું આવડતું નથી અને રોજ નવી—નવી ભૂલો કરે છે અને પોતે કંપનીમાં છે તો કંપની ચાલે છે એવું માનનારા, નૃત્યનો કહ્લો નહીં જાણવા છતાં મિત્રો અને ઉદ્યેશકર કરતાં પણ એ વિષયનું વધારે જ્ઞાન છે એમ કહે તો સાંભળીને ખુશ થનાર, કાગળ ઉપર અક્ષર ન પાડ્યો હોય છતાં પોતે ધારે તો તો મુનશીના કરતાં વધારે મહાન લેખક અને નાટ્યકાર થઈ શકે એવો ફાંકો રાખનાર ધણાં મેં જોયાં છે અને બીજાઓએ પણ બાબ્યાં હશે; પણ મારી પ્રકૃતિ એ બાબતમાં જુદી છે. હું મારી શક્તિઓનો કડક પરીક્ષક છું એટલું જ નહિ પણ જેમ થોડાક માણસો પરીક્ષામાં પોતાના સ્નેહીઓને એમની યોગ્યતા કરતાં પણ ઓછા માર્ક આપે છે તેમ હું કેટલીક વાર મારી જાતને અન્યાય પણ કરું છું અને એને લઈને મેં ઘણું નુકસાન પણ વેડ્યું છે. પણ હશે, મને તો તે વખતે એમજ થયું કે પૃથ્વી માર્ગ આપે તો હું પેસી જઉં. હીરાચાર્ઝ અને બાલગાંધર્વના તખ્તચીઓને મેં વિનંતી કરી જોઈ અને અમારો તખ્તચી આવ્યો નથી એટલે ન છૂટકે મારે તખ્તાં વગાડવાં પડશે એમ પણ સત્યનો માર્ગ છોડીને મેં કહી નાખ્યું. પણ એમાંથી કોઈ તૈયાર થયું નહિ એટલે હીરાચાર્ઝના સુમધુર, શાસ્ત્રીય સંગીત પછી તુરત અમારા ગરબા વખતે મેં ઈશ્વરના નામનું રટણ કરતાં કરતાં આંખ મીચીને તખ્તાં વગાડી નાખ્યાં, એટલું જ નહિ

૪૦ : આથમતે અજવાળે

પણ ફરીથી જાહેરમાં સંગીતમાં મારે ભાગ ન લેવો એવી પ્રતિજ્ઞા પણ કરી નાખી, જે હજી સુધી તો મેં પાળી છે.

પછી વારો આવ્યો બાલગાંધર્વના બજનનો. પડદો ઉંચકાયો. મોટું મહાવાદ્ય (‘ ઓર્ગન ’) રંગમંચની એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ એક પખવાજ. થોડીવાર પછી ચુસ્ત સુરવાલ, લાંબી કાળી શેરવાણી અને માથે રજવાડી સાફે પહેરીને બાલગાંધર્વ ધીમે પણ દૃઢ પગલે રંગમંચ ઉપર આવ્યો. આખું પ્રેક્ષકમંડળ ઊભું થઈ ગયું અને તાળીઓના અવાજથી નાટ્યમંદિર ગાજી રહ્યું. મારી પાસે પ્રેમલીલા ઊભાં હતાં. એમણે મને ધીમેથી કહ્યું : “ ધત્તુમાઈ, આવી કીર્તિ—આવી લોકપ્રિયતા જેને વરી હોય તેના હૃદયમાં શી ભીમિઓ જન્મતી હશે ? ” અરતુ.

વધારે પૈસા મેળવવા મેં કદી મહેનત કરી નથી—એ કરવાની મને ઈચ્છા પણ નથી; પણ કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પ્રત્યે મને બાળ-પણથી જ ધણો પક્ષપાત છે. ઊંધ નહિ આવતી હોય તે વેળા વિચારતરંગોમાં ધસડાતો હું ઘણી વાર વિચાર કરું છું કે મને કોઈ એક વરદાન માંગવાનું કહે તો શું માગું ! મને લાગે છે કે જો લાંબો વિચાર કરવાનો સમય મળે તો કદાચ આઃ—દસ લાખ રૂપિયા માંગવાને હું લલચાઉં પણ તુરત જવાબ આપી દઉં તો મારાથી કહી દેવાય કે રણજિતસિંહ જેવો ક્રિકેટર કે ટિફડન જેવો ટેનિસનો ખેલાડી કે સુરેન્દ્રનાથ જેવો વક્તા હું થાઉં !

આ પક્ષપાતને લઈને વલ્લભાણના બે અતિશુદ્ધ પણ મારા બાલ-હૃદયને અતિમહત્વના લાગેલા પ્રસંગો આટલાં વર્ષે પણ હું બૂલી શક્યો નથી; એટલું જ નહિ પણ એને લઈને મારા માનસ ઉપર ખૂબ જ અસર થયેલી એમ અત્યારે જાણી શકું છું. એ બે નાના પ્રસંગોમાંથી પહેલાએ મારા અંતરના એક ખૂણામાં એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો—અત્યારે બાવન વર્ષે ન્યારે જે થોડી ઘણી ખૂબ-

સૂરતી હતી તે પણ અદશ્ય થઈ ગઈ છે ત્યારે આ ભ્રમ અનિચ્છાએ પણ પોતાનું અસ્તિત્વ મારા હૃદયમાં ધરાવે છે કે હું ખૂબસૂરત છું. બીજા પ્રસંગે મને કીર્તિ, રંગમંચપ્રકાશ અને લોકપ્રિયતાનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડ્યો. સાહિત્યકારોના નાના જગતમાં જે થોડાંધણું કીર્તિ, લોકપ્રિયતા અને રંગમંચપ્રકાશને અવકાશ છે તેમાંનાં થોડાં મારે ભાગે આવ્યાં, ત્યારે મને ખરેખર આનંદ થયેલો અને હજી પણ યાદ એમ હું નિખાલસ દિલે કહી દઉં છું.

પહેલો પ્રસંગ : મુંબઈથી અમારું કુટુંબ વઢવાણ કાંપ આવી પહોંચ્યું. સેકંડ ક્લાસના ડાઆમાં અન્ય કુટુંબીજનો બીજી બાજુ હતાં પણ હું રેશન તરફની બારીએથી ડોકાતો હતો. મારું વય પાંચેક વર્ષનું હશે. મોસાળમાંથી આપેલ ‘સેઇલર સુટ’માં સેઇલરની ટોપી સાથે હું સજ્જ થયો હતો. ઘેરા ભૂરા રંગની ટૂંકી પાટલૂન અને કમર આગળથી રખરખી દોરી સાથેનો કોટ, કોટ ઉપર ઘોળા દોરાની પટીઓ અને ગળવામાં લાકડાની સીસોટી એ પહેરવેશ અત્યારે તો હું કોઈક વખત કોઈ અંગ્રેજ બાળકને શરીરે જોઉં છું, પણ એ જમાનામાં તો આ પોશાક બાળકનું એક દિવ્ય સ્વપ્ન હતું. મારા વાળ મોટા અને સોનેરી હતા. કાંપના રેશને કાકાજી તેડવા આવ્યા હતા પણ એમનું ધ્યાન અમારા તરફ નહોતું. મેં બેએક વખત ખૂમ મારી. તેમણે તે તરફ જોયું ખરું પણ પાછું મોં ફેરવી દીધું. હું બોદો પડ્યો. કોઈએ કાકાજીનું મારા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું: “નાનાભાઈ આપને બોલાવે છે.”

કાકાજી એ તરફ આવ્યા અને દસ-બાર માણસની વચમાં, એમણે પોતે મને કોઈ અંગ્રેજનો છોકરો ધાર્યો એવી ભૂલ કબૂલ કરી. મારું હૃદય ગર્વથી અને આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. બાએ મને ત્યાં ને ત્યાં છાતીસરસો ચાંપ્યો. કોઈની નજર ન લાગે માટે કશો ટુચકો પણ એણે ત્યાં કરી લીધેલો કે નહિ એ મને યાદ નથી—અને કાકા-

૪૨ આથમતે અજવાળે

જીએ સ્નેહથી સહેજ માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. આએ, કાકાજીએ, હાજર રહેલાં માણસોએ અને થોડે ઠેકાણે મેં પોતે આ થયેલી ભૂલની વાત કરી. થોડા દિવસ સુધી હું સ્વપ્નની દુનિયામાં રહ્યો. વાત વિસારે પડી અને ધીમે ધીમે હું પણ સ્વપ્નજગતમાંથી વાસ્તવિક જગતમાં પુનઃ આવી પડ્યો. કોલેજમાં ભણતાં કાંઈ કેટલાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ પોતાને કાંઈ પારસી ધારે, અંગ્રાણી ધારે, પોતે હોય એના કરતાં જુદાં ધારે તો આજે પણ કેટલાં ખુશ થાય છે !

બીજો પ્રસંગ : આ પ્રસંગથી મેં રંગમંચપ્રકાશ (lime light) નો સ્વાદ ચાખ્યો અને સાથે સાથે રાજ્યો પ્રત્યે મને આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો. એને, મેં ત્યાં કાકાજી અને અન્ય મનુષ્યો પાસેથી સાંભળેલ વાતોથી પોષણ મળેલું તેમ જ રણજિતસિંહજીનાં ક્રિકેટક્ષેત્રનાં પરાક્રમોથી તેને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. પણ પહેલાં પ્રસંગ અને પછી એ વિશે.

દિવાળીમાં વઢવાણમાં રાતે ત્રણ દિવસ સવારી નીકળતી. અમે અમારાં સૌથી સારાં વસ્ત્રો પહેરીને, જમી પરવારીને એ જોવા જતાં. હું તે વખતે સાતેક વર્ષનો હતો. ગુજરાતી સ્કૂલને ઓટલે અમે બેસતાં. બહુ વખણાતી વડોદરાની સવારી મેં જોઈ નથી પણ પચાસ-પંચાવન સાંબેલાના લગ્નના તેમ જ ધાર્મિક વરઘોડાઓ મેં પાછળથી સૂરતમાં ઘણા જોયેલા પણ વઢવાણની સવારીએ જે મારા ઉપર અસર કરેલી તેવી અસર હજી બીજાથી થઈ નથી. એ સવારીનાં છૂટાં છૂટાં દર્યો હજી મારી આંખ આગળ તરવરે છે.

સવારીની શરૂઆત ઢેઢોના ઢોલથી થાય. તે પછી થોડું પાયદળ આવે, ઘોડાનો ડોકો અને નિશાન, અને પછી આવે ઠાકોર-સાહેબ બાલસિંહજીના એક જીવાન ભાયાત જીલુભાનો અમલખ થોડો. આખી સવારીમાં સૌથી આકર્ષક જીલુભા અને તેમનો અમલખ હતા. દેશી સાજથી સજ્જ થયેલ એ અમલખ એક ક્ષણ પણ રિથર

નહોતો રહેતો. કોઇ મોહક રીતે થનગન થનગન નાચ્યા કરતો હતો. તેના સવાર જીલુભાની મોહક ક્રાંતિ, તેના ચુસ્ત સુરવાલ, જરીથી ભરેલ મખમલનું અંગરખું, ઝાકઝમાળ થતો ઇસ્કી સાફે, કેડે બેટ ઉપર લટકતી તલવાર અને જીલુભાની ઘોડેસવારી !

આ દૃશ્ય જોઇને વઢવાણ ગાંડું થતું. હું એમાં અપવાદ ન હતો. પછી ઘોડેસવારોની ટુકડી, પછી આડ બળદ જોડેલ પાટ. પાટમાં હાકોરસાહેબ, તેમના મુખ્ય અમલદારો અને ગામના સંભાવિત ગૃહસ્થો બેસતા. કોઇ કોઇ વાર તેમાં ગમજણી મુજરો પણ કરતી. હાકોરસાહેબ કોઇ કોઇ વાર વિક્ટોરિયામાં બેસતા, જે પાટ પછી ચાલતી. પછી પાછા ઘોડેસવારો, પછી થોડું પાયદળ અને છેવટે ઊંટ ઉપર નગારું.

હું જે દિવસની વાત કરું છું તે દિવસે હાકોરસાહેબ ગાડીમાં હતા. મેં મારા મુંડન વખતે કરાવેલ ભૂરી મખમલનો ઝીક્ર-કસબથી ભરેલ સુટ પહેર્યો હતો. હાકોરસાહેબની ગાડી ધીમી ધીમી આવી પહોંચી. કોઇના કહ્યા વિના હું ઊભો થઇ ગયો અને કોઇ નૃત્યકારની અદાથી નીચા વળીને મેં સલામ ઝુકાવી. હાકોરસાહેબની નજર મળી અને તેમણે એકદમ ગાડી ઊભી રખાવી. પાસે ચાલતા ખવાસને હુકમ અપાયો. તેણે આવીને મારા નોકરને કહ્યું કે આ છોકરાને હાકોરસાહેબ ખોલાવે છે. ક્ષણભર તો મારાં હાજી ગગડી ગયાં પણ પછી મને સત્ય સમજાયું. લોકપ્રિયતા અને રંગમંચ-પ્રકાશથી કેવો અવર્ણનીય આનંદ થાય છે એનો પ્રથમ અનુભવ મને થયો. નોકર મને ગાડી આગળ લઈ ગયો. ત્યાંથી હાથ પકડીને હાકોરસાહેબે ઉપર ચઢાવ્યો. હું કોનો છોકરો એ વિશે પૂછતાં ખચર પડી કે હું ડેપુટીસાહેબને દીકરો છું. સલામ કરવાની મારી અદાના એમણે વખાણ કર્યાં અને મારો વાંસો થાપડ્યો. ગાડીમાં દારુખાનું હતું તેમાંથી સારો જથ્થો મારી સાથેના નોકરને આપ્યો. મેં પુનઃ સલામ કરી. પાછો હું ઓટલા ઉપર ગયો અને સવારી આગળ

૪૪ આથમતે અજવાળે

ચાલવા માંડી. પણ પછી સવારીનું શું થયું તેની મને ખબર નથી રહી.

આસપાસથી મોટા મોટા માણસોએ નોકરને વિગત પૂછી અને મારો વાંસો થાપડ્યો. કેટલાક માણસોએ આધેથી મને શાખાશી આપી. અનેક નાનાં બાળકોએ આવીને મને સલામ કરી. કેટલાંકોએ કાકાજીને શોધી કાઢીને તેમને આ સમાચાર કહ્યા. અમારા એક નોકરે તો લપાટી મૂકી ઘેર જઈને બાને પણ આ સમાચાર પહોંચાડ્યા. ભવિષ્યમાં થોડાઘણા એવા રંગમંચપ્રકાશના પ્રસંગો મારા જીવનમાં આવ્યા, તે સમયે મને આ સવારીનો પ્રસંગ યાદ આવતો. આત્મપ્રશંસા, ગર્વ, આનંદનો અતિરેક એ સર્વ મેં તે વેળા અનુભવ્યાં. થોડા દિવસ હું મારી સર્જેલી જુદી દુનિયામાં રહ્યો.

કાકાજીની વાતોમાં કાઠિયાવાડનાં રજવાડાંની ઊજળી બાજુ ઘણી વાર આવતી. કેટલીક હાસ્યરસિક પણ હતી; અમે નાનાં એટલે એમની ઘેરી બાજુનાં દષ્ટાંતો અમને એમણે નહિ કહ્યાં હોય. લગભગ બધી વાતો મારા રમરણુપટેથી ખસી ગઈ છે, પણ તેમાંની ત્રણ મને હજી યાદ છે :

એ સમયના અથવા એ સમયે તરતના ગુજરી ગયેલા ધ્રાંગ-ધ્રાના રાજસાહેબ એક વેળા રાતે ચાંદનીમાં ગાદી ઉપર, તકિયે અઢેલી, હુક્કો પીતા પીતા અગાશીમાં આડા પડ્યા હતા. પાસવાન પગચાળી કરતો હતો. અચાનક પાસવાને કહ્યું: ‘બાપુ! જુઓ, જુઓ.’ જે તરફ પાસવાને કહ્યું તે તરફ સહસ્રા રાજસાહેબની આંખ ફરી. કોઈ મોટા શેઠના મકાનની અગાશીમાં તેમની જીવાન પુત્રવધુ નગ્ન દશામાં ચાંદની માણત્રી સુવાની તૈયારી કરતી હતી તેના પ્રત્યે આંખ ઢળી. જોતાંની સાથે રાજસાહેબનું મોં કેધે લાલચોળ થઈ ગયું. પાસે પડેલી તરવાર જોયકોને, “નાપાક, મને તું આમ કહેતાં અચકાયો નહિ ? મારી પાસે મારી દીકરીની લાજ

જેવડાવી !” એટલું બોલતાં બોલતાં પાસવાનને તેમણે કાપી નાખ્યો. બીજે દિવસે પેલા શેઠને બોલાવીને એમણે સલાહ આપી કે આ પ્રકારની રીત ઠીક નથી.

એક પોલિટિકલ એજન્ટે એક ઠેકાણે થાણું નાખીને આસપાસનાં રજવાડાંના રાજાઓને સલામે બોલાવ્યા. પોતાના તંખૂનું મુખ્ય દાર એણે એટલું નીચું રખાવેલું કે જોને પણ અંદર જવું હોય તેણે બહુ નીચા વળીને જવું જોઈએ. ચાર-પાંચ રાજા એ પ્રમાણે નીચા વળીને જઈ આવ્યા અને પછી બમડરા લાગ્યા. એક નાના રાજ્યના કાડી દરબાર પાસે પણ, જઈ આવેલામાંથી એકે વાત કરી. કાડી દરબારે મૂંછને તાલ દેતાં કહ્યું. “ તો શીદ ગયા. નવટાંક નાકના કરતાં મણનું માયું વહાલું લાગ્યું ? ” પેલો શરમાઇ ગયો અને બોલ્યો: “ અમે તો ભૂલ કરી, પણ તમારે યે જવું તો પડશે ને ! ત્યારે તમે શું કરશો ? ”

“ પડશે તેવા દેવાશે. ” જવાબ મળ્યો.

કાડી દરબારનો વારો આવ્યો. દરબાર પોતાની સાથે સો આરબને લઈને ત્યાં ગયા. આ આરબોને રોકવાની બહારના સંત્રીની હિંમત ચાલી નહિ એટલે ઠેક એજન્ટના તંખૂના બારણા સુધી સો આરબો ‘ હબેસો, હબેસો ’ કરતા ગયા. ત્યાં દરબારે એમને ઊભા રહેવાનું કહીને, બેટમાંથી જમૈયો કાઢતાંકને બારણાની ઉપલી બારસાખ આમળનું કપડું ચીરી નાખ્યું ને સરના ઝાડની પેઠે ટટાર, મૂંછ ઉપર તાલ દેતો મદદ દરબાર અંદર ગયો. એજન્ટે ‘ ટે’ટે’પે’પે’ કરવા માંડ્યું પણ હાથ નીચેના માણસોએ સો આરબનો મામલો ટૂંકામાં સમજાવી દીધો. કાડી દરબારને કોઈ કશું કરી શક્યું નહિ.

નામદાર સરકારે કાઢેલા સરકચુલર પ્રમાણે દરેક મોટાં ગામમાં એકેક નિશાળ જોઈએ; એટલે કાકાજી ન્યાં એ નહિ હોય ત્યાં બંધાવી દેવા ઠાકોરોને કહેતા, અને એ પ્રમાણે ધણાખરા ગમે તેવું મકાન

૪૬ આથમતે અજવાળે

અંધાવી નાખતા, પણ એક દરબારે વિચિત્ર જ વલણ લીધી. વર્ષમાં એકાદ-એ વેળા કાકાજી ત્યાં જાય અને જુઓ કે હજી નિશાળ અંધાણી નથી એટલે હાકારને એ વિશે કહે.

હાકાર નિરાંતે હુક્કો ગગડાવતા કહે : “ જુઓને કૃષ્ણલાલભાઈ, આ ધ વાતની ફકર તમે કરશો નહિ. ધ તો માની લીધો કે મકાન અંધાણું. આ... અ-છે તે કુંભારને વરદી આપી અટલી વાર. ઇટો જ ઇટો અને જોષએ તેટલાં નળિયાં. ચુનો મેળવતાં તો કરી અડચણ પડે જ નહિ. એ ચાર સુથારને વળગાડી દીધા કે લાકડાંનો સામાન તૈયાર અને કડિયા-મજૂરનો ક્યાં આપણે ત્યાં ટોટો છે ! જોસો, પછે કાંઈ છે ! હા હા હા ! એમાં તે શી ધાડ મારવાની છે ! લ્યો, હવે કાંઈ ખીજ વાતું કરો.”

કાકાજી પણ આ દારૂચરસની વૃત્તિવાળા દરબાર ઉપર ખુશ થઈ ગયેલા અને જ્યાં સુધી નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી વર્ષમાં એકાદ-એ વખત આવો જવાબ તેમની પાસેથી લઈ આવતા !

આવા વાતાવરણમાં ઊછરેલ હું, હજી પણ રાજમહારાજ પ્રત્યેનો આદરભાવ છેક વીસરી શક્યો નથી. રાજ પ્રત્યેની પ્રજાની વફાદારી અને કુરબાનીનો ખ્યાલ લાવીએ તો ખબર પડે કે એ રાજમહારાજઓએ એક સમયે એ વફાદારી અને એ કુરબાની પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવાં કેવાં ઉચ્ચ કાર્યો કર્યાં હશે ! શ્રી. મેઘાણીની કથાઓમાં એવાં દર્શાવે છે. અને એમના જ વંશવારસોએ ધીમે ધીમે એ વફાદારી અને એ કુરબાનીનો દુરુપયોગ કરી-કરીને કેવાં એમને નિર્મૂળ કર્યાં એ વિશે પણ ભાગ્યે કોઈ અજાણ્યું હશે.

હજી અત્યારે પણ એ રજવાડાંઓ પોતાનું વર્તન સહેજ ખદલે, પોતે મનુષ્ય તરીકે વર્તે અને પ્રજાને વર્તતાં શીખવે તો આજે પણ એ નિર્મૂળ થયેલ વફાદારી અને કુરબાની પાછાં એ પ્રજાજનોમાં વ્યાપી રહે. પણ સંજોગો, મનુષ્યોનાં માનસ વગેરેનો વિચાર કરતાં આટલી નાની શી આશા રાખવી એ પણ નિરર્થક લાગે છે.

૪૮ આથમતે અજબાળે

શતી. કાકાજી અને બા સગરામમાં બેસતાં પણ છોકરાંઓ ઢોળાવ-વાળાં ગાડામાં નીચે સામાન હોય અને ઉપર તળાઈ ઓ પાથરી હોય તેમાં બેસતાં અને રાતે આકાશના તારા ગણતાં ગણતાં જીવી જતાં. એવા ગાડામાં મેં લાંબી મુસાફરી કરી જ નથી, એટલે કાઠિયાવાડનાં ધણાં ગામો હું જોવા પામ્યો નથી. એક વાર લખતર ગયેલો એવું યાદ છે. અને ત્યાં એક જાટ ગાંડું થઈ ગયેલું અને હું નોકરોની સોડમાં જિભો જિભો ધ્રજતો હતો તે મને યાદ છે. ત્યાર પછી વર્ષો સુધી જાટને જોતાં મને બીક લાગતી.

ઉનાળામાં કોઈ વખત વાંકાનેર જતાં અને કોઈ વાર રાજકોટ જતાં. વાંકાનેર હોઈએ ત્યારે ત્યાંની પ્રખ્યાત વાડીઓમાં ફરવાની અને જડેશ્વર ઉગ્રાણીએ જવાની મજા પડતી. રાજકોટમાં ધ્રાંગધ્રા, લીંબડી વગેરે સ્ટેટોમાંથી કોઈ સ્ટેટના ઉતારામાં અમે રહેતાં. રાજકોટનો એક પ્રસંગ મને યાદ છે : એક કહેવત મેં તરતની સાંભળેલી એટલે હું મોટા અવાજે હંમેશાં ગાયા કરતો. એક પરોણા અમારે ત્યાં આવેલા તે સાંભળી શકે એમ મેં પેઢી કહેવત ઉપાડી:

‘પહેલે દહાડે પરોણા, બીજા દહાડે પાઈ,
ત્રીજા દહાડે રહે તેની અક્કલ ગઈ!’

કાકાજીએ તે સાંભળી અને મારો ખાખરો કાઢી નાખ્યો. ત્યાં બીજા પરોણા આવ્યા હતા. તેમને મંદાગ્નિનો રોગ એટલો સખત થયેલો કે જમવા બેસે ત્યારે પોતે તો બહુ ઓછું ખાય એટલું જ નહિ, પણ સાથે બેસનારને કોઈ પીરસવા આવે તો પોતે ના કહીને વચમાં હાથ ધરી દે. એ રાજકોટના પ્રસિદ્ધ વકીલ સ્વ. કેવળરામ દવે.

વઢવાણમાં રહેતા ચિત્રકાર વિનાયકરાવ ઓઠનું નામસૂચન હું અગાઉ કરી ગયો છું. તે કાકાજીના પરમ મિત્ર હતા અને સ્વભાવની ઉગ્રતામાં કાકાજીને સહેલાઈથી ટક્કર મારે તેવા હતા. તેમને એક પુત્ર

મિ. એક અભારે બોંબે આટલું સોસાયટીના માનાર્હ મંત્રી છે. એક વખત એક ચાડિયો એમને ત્યાં ગયો અને આડીતેડી વાત કરતાં બોલ્યો કે કૃષ્ણલાલભાઈ તમને ગાળ દેતા હતા ! વિનાયકરાવે બધું સાંભળી લીધું અને પછી કહ્યું : ‘ હરામખોર, કૃષ્ણલાલ મારે માટે એમ કહે જ નહિ. પણ ધારો કે એમણે એમ કહ્યું તો એમનો એમ કહેવાનો અધિકાર હતો. તું શા માટે વચમાં પડે છે ? ’ આટલું બોલીને તેને ગળચીમાંથી પકડીને તેમણે દાદર નીચે ગબડાવી પાડ્યો !

કાકાજીના ધાર્મિક વિચારો વિચિત્ર હતા, તે વિશે મેં અગાઉ ઇશારો કર્યો છે. કર્મકાંડમાં એમને ઘણી ઓછી શ્રદ્ધા હતી. મહારાજજીઓ પ્રત્યે એમને સખત ચીડ હતી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા ઉપર તેઓ ખાસ ભાર મૂકતા. પરિણામે અમે મંદિરોમાં કોઈક વખત જ જતાં. વઢવાણમાં લાલજીનું મંદિર હતું તેમાં એક વૃદ્ધ મુખિયાજી અને તેનાં ધણિયાણી-જ્યાં સુધી હતાં ત્યાં સુધી અમે વારતહેવારે જતાં અને હીંડોળાની મોસમમાં એકાદ દિવસનો હીંડોળાનો ખર્ચ પણ આપતાં. તે મુખિયાજી મૃત્યુ પામ્યા. તેની જગ્યાએ એક પ્રમાણમાં જુવાન તથા શોખીન મુખિયાજી આવ્યા અને અમારું જવાનું બંધ થઈ ગયું.

ત્યાં એક દત્તાત્રેયનું મંદિર હતું. મંદિર અને તેમાંની મૂર્તિ ઉભય બહુ સુંદર હતાં અને હજી મને સાંભરે છે કે અમે ત્યાં ધણી વાર જતાં. કાકાજી તથા અન્ય ગૃહસ્થો ત્યાં સામુદાયિક પ્રાર્થના પણ કરતા. વઢવાણથી જરા આધે ફાટકિયા ગણપતિનું સ્થાન હતું. જંગલમાં એક ખંડિયેર મંદિરમાં સ્થપાયેલ આ મૂર્તિ જેનારને ભય ઉત્પન્ન કરતી અને આસપાસનું વાતાવરણ તે ભયમાં વૃદ્ધિ કરતું હતું, મારું માનસ છેક બાલપણથી વિષાદભર્યું અને એકાંતને ચાહનાર હતું એટલે મને એ જગ્યા માટે, ત્યાં જતાં મારું હૃદય કંપતું છતાં, ખાસ પર્જાપાત હતો.

૫૦ આથમતે અબજાળે

ધરમાં લાલજીની એક નાની મૂર્તિ હતી, જે આજે પણ અમારે ત્યાં છે. તેની પૂજામાં જયસુખલાલ પણ ઘણી વાર ભાગ લેતા. તે સમયે ધર્મ સંબંધી મારા વિચાર બંધાયેલા તે આટલે વર્ષે પણ ફેરવાયા નથી. જયસુખલાલભાઈ એ મારે માટે લખ્યું છે કે “ ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રત્યે એમને પ્રીતિ નથી ” (માનસી : સપ્ટે. ૧૯૪૦). એ વાત ખરી છે, કારણ કે કાકાજીની અસરથી જે સિદ્ધાંતો મારા હૃદયમાં ઠસી ગયા છે તેમાં ફેરફાર કરવાની મને જરૂર લાગી નથી. વઢવાણથી જે રીતે, સુખમાં હોઈ કે દુઃખમાં હોઈ, શ્રીકૃષ્ણનું નામ રટતો, હું લાલજીની મૂર્તિને આંખ આગળ લાવતો અને અવારનવાર માળા પણ ફેરવતો તે આજ પણ એ જ પ્રમાણે કરું છું. કર્મકાંડમાં મને જરા શ્રદ્ધા નથી એટલું જ નહિ પણ ગહૈર સમૂહપ્રાર્થનાઓમાં પણ પંચાણું ટકા જેટલાં માનવીઓનું ધ્યાન બીજામાં હોય છે એવી અનુભવસિદ્ધ માન્યતા હોવાથી મને એ ગમતી નથી. ચારિત્ર, પ્રમાણિકતા અને હૃદય તથા શરીરની સ્વચ્છતા એ આપણે જાળવી શકીએ-ટૂંકમાં gentleman થઈ શકીએ-તો પણ બસ છે. આટલા સહેલા સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું એ ઘણું સરળ કાર્ય લાગે છે, છતાં દુનિયામાં કેટલા ટકા માનવી એનું પાલન કરે છે ?

વઢવાણમાં બીજાં મંદિરો હોય તો મારા ધ્યાનમાં નથી. પાલીતાણામાં રાજા માનસિંહજી ભૈરવનાથના ભક્ત હતા અને તેનું તેમણે ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાંની ભૈરવનાથની કાળા સંગે-મરમરની મૂર્તિ પ્રચંડ-લગભગ એ માથોડાં જેવડી, અને જોનારના હૃદયમાં સાદર ભય ઉપજાવે તેવી હતી. પાલીતાણાનાં શેત્રુંજીનાં જૈન મંદિરો પણ મેં ઘણી વાર જોયેલાં અને ત્યાંના ધૂપ, સુખડ વગેરેની સુવાસ હૃદયને શાંતિ અર્પતી જણાતી હતી. સૂરતમાં લાલજી અને લલ્લજી એમ બેનાં મંદિર મેં જોયેલાં. મુંબઈમાં એક પણ મંદિરમાં હું ગયો હોઈ એમ લાગતું નથી.

આ વિષયે વિચારતાં મને લાગે છે કે હિંદુઓનાં મંદિરોનું વાતાવરણ આપણા સામાન્ય જીવનનાં અન્ય સ્થાનોના વાતાવરણ કરતાં ક્રોધ પણ રીતે જુદું લાગતું નથી, જ્યારે મુસલમાન મસ્જિદોમાં કે ખ્રિસ્તી દેવાલયોમાં આપણે પગ મૂકીએ કે તરત આપણને ક્રોધ જુદા જ પ્રકારનું વાતાવરણ ઘેરી લે છે. મસ્જિદોમાં શાંતિ ઉપરાંત રહસ્યપૂર્ણ અને મનુષ્યોના હૃદયની તોફાની વૃત્તિઓના દાવાનળને જાણે ક્રોધ બળાત્કારથી દાબી દેતું હોય તેવું વાતાવરણ આપણને સ્પર્શે છે અને દેવાલયોમાં માત્ર શાંતિ-પરમ શાંતિ જણાય છે. પણ આમ શાથી થાય છે-મને એકલાને જ થાય છે કે બીજાઓને પણ આવી જ ભૂમિઓ થાય છે એ હું કહી શકતો નથી.

અમે બહારનાં છોકરાં જોડે બળી શકતાં નહિ એટલે પડોશીના એ ત્રણ છોકરાઓ બાદ કરતાં અમારે પરસ્પરમાં જ રમવું પડતું; અને એથી અમારી રમતના પ્રકારને પણ અનેક મર્યાદાઓ હતી. કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે સંતાકૂકડી, છાપાદાવ અને આઈબાઇ ચારણી અમે રમતાં. ઘરમાં પાસાથી રમાતી ચોપાટમાં છકરસ, નવરસ, રાણી રાણી, હાથીથોડા વગેરે રમતાં હું શીખી ગયેલો. પાનામાં લોરેન્સ, ગંધી અને બિઝિક આવડતાં. ખિજ રમનાર અમારી અડક્ટે ન ચડ્યો એથી આજ દિવસ સુધી મને એ આવડી નથી અને હવે નવું શીખવાની હિંમત ચાલતી નથી. વધારે નહિ તો મિત્ર-મંડળના મર્યાદિત વર્તુલમાં તો નિષ્ણાત ગણાવું જ જોઈએ એવું માનસ હોવાથી, હું મારી શક્તિઓ અને સંજોગો ધ્યાનમાં લઈને જ શીખવા તૈયાર છું.

ઘણી મોટી વયે હું ટેબલ ટેનિસ (આ તે વખતમાં પિંગ પોંગ નામથી જાણીતી હતી.) એડમિન્ટન અને ટેનિસ શીખેલો. એક તો તબિયત નબળી અને બીજું પાકી કોડીએ કાના ન ચઢે એ રીતે હું સારો રમનાર નહોતો થયો પણ અમારા નાના

૫૨ આથમતે અજવાળે

વર્તુલમાં તો હું બહુ સારો ખેલાડી ગણાઈ શક્યો હતો. હું બિઝિસ રમતો તે વખતે મારી ઉંમર સાત વર્ષથી વધારે ન હતી છતાં, કાકાજીને પોતાના રમનારાઓમાંથી એક રમનાર ખૂટતો તો મારાં બીજાં બાઈબહેનોને બદલે મને રમવા બોલાવતા. ભમરડા અને ગિલ્લીદંડા અને લખોટાની રમતો ઉપર કાકાજીને કોણ જાણે શાથી ચીડ હતી. એટલે હું નાનપણમાં એ જાણતો જ ન હતો. કાકાજીના મૃત્યુ પછી, નાનાં છોકરાં રમતાં એની સાથે હું ભમરડા ફેરવતાં શીખેલો પણ વીસ વરસે લખોટા અને ગિલ્લીદંડા આવડ્યા જ નહિ. ભમરડામાં પણ હાથજળણી લેતાં મને ન આવડી. પાલીતાણામાં તો કોઈ પણ રમત હું રમ્યો જ ન હતો.

મારા ક્રિકેટના શોખ સંબંધી મેં આગળ લખ્યું છે પણ તેમાં પણ તબિયત અને સંજોગો આડે આવ્યાં અને હજી પણ એ રમત પાછળ હું ગાંડો છું છતાં એ વિશેનો મારો રસ પ્રાયઃ ‘થીઅરેટિકલ’ રહ્યો છે.

પાલીતાણામાં તો વાડો બહુ નાનો હતો એટલે ક્રિકેટ રમાય એમ હતું નહિ. વઢવાણમાં કોઈ કોઈ વાર હું અને જયસુખલાલ ક્રિકેટ રમતા-જો એને ક્રિકેટ કહી શકાય તો. વિકેટ તરીકે ઘાસલેટના ડાબા, ઈંટ, પથ્થર વગેરેમાંથી, હાજર સો હજૂર ગમે તે ચાલતું. બેટમાં લૂગડાં ધોવાના ધોક્ણાથી માડીને ગમે તે પાટિયું ઉપયોગમાં લેવાતું. પાછળથી એક સુથારે અમને ફ્રેંચ પોલિશ લગાડીને એક બેટ તૈયાર કરી આપ્યું હતું. એનાથી અમે વર્ષો લગી ક્રિકેટ રમેલા. એને માટે ખાસ બેટની જરૂર છે એવું અમને લાગેલું નહિ. બોલમાં કઠણ રખરના ‘કમ્પોઝિશન’ ની નાનામોટા કદની દડી અમે ઉપ-યોગમાં લેતા. રમત રમવાના નિયમો જયસુખલાલે ઘડેલા એટલે ન્યારે ન્યારે પણ અમે રમતનો આરંભ કરતા ત્યારે ત્યારે મોટા-બાઈનો દાવ પહેલો આવતો. પછી ન્યારે પણ એ આઉટ થતા ત્યારે

ખંડ પહેલો : કાઠિયાવાડ પ૩

બોલ કાં તો ' નો બોલ ' ગણાતો કે કાં તો ' ટ્રાયલ બોલ ' ગણાતો ! પરિણામે, જ્યારે હું દડા નાખીનાખીને કંટાળી જતો અને ખુલ્લો બળવો જાહેર કરતો ત્યારે મને દાવ મળતો. હું તેમજ મોટાભાઈ બોવર હેંડ બોલિંગ શીખી શક્યા નહિ એટલે અમે અંડરહેંડ જ કરતા.

પાલીતાણામાં નહિ રમેલા પણ સૂરતમાં ત્રીજે માળે અથવા પાછળના વાડામાં મેં, મારા નાનાભાઈએ અને બીજાં એકાદ બે છોકરા અને છોકરીઓએ આ જ પ્રકારની રમત શરૂ કરેલી પણ કાકાજીના હુકમને લઈને માત્ર ટેનિસના બોલનો જ તેમાં ઉપયોગ થતો. સૂરતમાં ક્રિકેટનું સાહિત્ય વાંચવાનો મેં આરંભ કરી દીધેલો અને રણજિતસિંહ, એસ, ટ્રંપર, ક્રાઈ વગેરેનાં પરાક્રમેના તાજા અહેવાલ હું સ્ટ્રેંડ અને એવા પત્રોમાં ખૂબ વાંચતો; પણ રમવામાં તો જ્યાં સુધી હું સૂરત રહ્યો ત્યાં સુધી-એટલે કે ૧૯૦૮ સુધી, પાછલા વાડામાં કે ત્રીજે માળે મેં ક્રિકેટર તરીકે મારું જીવન ગાળેલું.

વઢવાણની અમારી રહેણાક દરમ્યાન અમે, મારી બે મોટી બહેનો તનુગવરી અને તારાગવરીના લગ્ન માટે સૂરત ગયેલાં, તે વખતે હું પાંચેક વર્ષનો હોઈશ પણ એ લગ્નની અમુક ખાતરી અને દશ્યો હજી મને સ્પષ્ટ સાંભરે છે.

કાઠિયાવાડથી અમે સૂરત કોઈ કોઈ વેળા જતાં. તે વખતે જૂનું ઘર હતું જેને માત્ર પાછળ વાડો હતો. ગુજરાત મેલમાં જઈએ એટલે સૂરત રાતના અઢીએક વાગે પહોંચાતું. અમે અર્ધ નિદ્રાવશ, ગલીને નાકે પહોંચીએ. અમારી ગલીમાં ટાંગો જમ શકતો જ નહિ. સાંથી ભિતરીને બારે માસ કાઢવવાળી ગલીમાં પગલાં પાડતાં બારણા આગળ પહોંચીએ. ઘાંટાઘાંટ થાય. બે ત્રણ પડોશી બારીએ ડોકાઈ ને એ ઘાંટાઘાટમાં ભાગ લે. બારણાનો મોટો ગજ ઉપલે માળેથી અવાજ સાથે ભિંચકાય અને અમે ઉપર ચઢીએ. બે ત્રણ પુખ્ત ઉમરનાં બેરાં હાથમાં ફગફગિયો દીવો લઈને અમને સત્કારે. સૂરતમાં એ

૫૪ આથમતે અજવાળે

વખતમાં એ દીવા પણ મૌલિક યોજનાપુરઃસર બનાવવામાં આવ્યા હતા. જૂની કોલનવોટરની શીશીમાં ધાસલેટ હોય અને જૂનને બદલે પતરાંનું મોલિયું અને તેમાંથી લાંબી દિવેટ !

એ જાંખા પ્રકાશમાં અમને બધાંને વારાફરતી બોલાવાય. અમારા સગાંના જથામાં કાકાજી સૌથી પૈસાદાર ગણાતા એટલે અમને સત્કાર પણ સારો મળતો. પથારીઓ તૈયાર હોય તેમાં અમે પડીએ ને વહેલી પડે સવાર.

એ જૂના ઘરમાં પાછલા વાડામાં માંડવો બંધાયેલો. માંડવાની એક બાજુ વાંકાનેર નાટક મંડળીના એ મોટા જૂના પડદા ટાંગીને એ તરફની આખી ભીંત ભરી દેવામાં આવી હતી. બીજી ભીંતે એ મોટા આરસા અને રવિવર્માનાં બેત્રણ ચિત્રો-ઘણું કરીને તો મોહિની, વિશ્વામિત્ર-મેનકા અને શકુંતલાપત્રશેખન હતાં—ટાંગેલાં. મહંતના મઠની અરધી રહેલ દેરીના પથ્થરોની સહાયતાથી રચેલી મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં આ પડદાથી અનેક પરિવર્તનો થયાં. અમુક નવા રંગો પુરાયા; મોટા કદના નાટકના પડદા ઉપર ચીતરેલ ચિત્રો બહુ પાસેથી જોઈ એ તો કેવાં લાગે એનો ખ્યાલ ઘણાને હશે. ‘ઇપ્રેશનિસ્ટ’ કે ‘કુયુરિસ્ટ’ જેવી એ અર્થ વગરની આકૃતિઓ અને રંગના લપેડામાંથી મેં કોઈ અદ્ભુત સૃષ્ટિ રચેલી. કલાકોના કલાક સુધી મેં એ પડદાઓ પાસે જીભા રહીને ધારીધારીને જોયા હશે. અને દરેક વખતે, સંસ્કૃતમાં પેલું વાક્ય છે તેમ ક્ષણે ક્ષણે મને એમાંથી નવાં રૂપરંજ, નવી આકૃતિઓ, નવું સૌંદર્ય મળતું.

એ જ વાડામાં અને એ જ માંડવામાં ઇદનનો કે પછી કોઈ બીજો રામજણીનો નાયમુજરો થયેલો. તે જ પ્રમાણે મોટી બહેનને સાસરે પણ એક નાય થયેલો તે બંને મને હજી યાદ છે. અમારે ત્યાંના નાયમાં એક પ્રસંગ બની ગયેલો, તેને લઈને એ તો વધારે રૂપેષ્ટ છે. મારા એક જીવાન સગાએ આ નાયના ઉન્માદભર્યા ઘેનમાં

એક મોટો ફૂલનો હાર લઈને રામજીની પહેરાવી દીધો. તે વખતે જ, કાકાજી બહાર હતા તે એ જગ્યાએ આવ્યા અને તેમણે આ દૃશ્ય જોયું. અખાડાખાજ, રનાયુષ્ક શરીરના જમણા હાથનો એક ભયાનક તમાચો એ જુવાનને ગાંઠે પડ્યો: ‘હરામખોર ! આ ધંધા ?’ આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથે એ જુવાન પછી ક્યાં ભરાઈ ગયો અને લગ્નના બાકીના કાર્યક્રમમાં હાજર રહેતો કે નહિ એ મને યાદ નથી. આ સિવાય મને લગ્ન સંબંધી અન્ય પ્રસંગો સાંભરતા નથી.

લગ્ન પછી અમે વઢવાણ આવ્યાં એટલે કાકાજીએ એમના ખાસ જોશીને મળીને આ લગ્નની વાત કરી. જોશી બહુ વિદ્વાન હતા. કાકાજીને એમના ઉપર શ્રદ્ધા પણ ઘણી હતી. ભાવિના વિચિત્ર નિર્માણથી, જે પુરુષ નાનામાં નાની બાબતમાં આ જોશીને પૂછીને કામ કરે, તે જ પુરુષ લગ્ન જેવી ગંભીર બાબતમાં જોશી જત્રાએ ગયેલા એથી, એમને પૂછ્યા વગર લગ્ન કરી આવે છે, અને પછી પૂછે છે ! જોશીએ કહ્યું કે હવે શોય કરવો નકામો છે પણ તારા-ગવરીના પતિનું મૃત્યુ ફલાણે વખતે છે અને તે કાંઈ પણ રીતે ટાળી શકાય એમ નથી.

અને બન્યું પણ તેમજ.

એ જોશી કપાળની રેખાઓ ઉપરથી ગણતરી કરીને જન્મનો સમય કહી શકતા હતા, એ તો મારા અનુભવની વાત છે. એમને વિશે ઘણી વાતો કાકાજી કહેતા. જોશીની છોકરીને પુત્ર અવતર્યો. એમનો છોકરો દોડતો દોડતો બાપાજી પાસે ગયો, અને બોલ્યો: ‘બાપાજી, બહેનને બાણિયો આવ્યો.’ બાપાજીએ કુંડળી માંડી અને ખેદજનક અવાજે કહ્યું ‘દીકરા, બાણિયો આવ્યો છે તે તો બહેનને લેવા, ફલાણે દિવસે બાણિયો જશે અને પછી આટલા દિવસે બહેન જશે. ઇશ્વરેચ્છા !’ એક વખત એમનો મોટો પુત્ર ઉગ્ગણીએ જવાની રજા માગવા આવ્યો. જોશીએ કહ્યું: ‘દીકરા, જવું હોય તો જાઓ

૫૬ : આથમતે અજવાળે

ન જાઓ તો સારું. નાનાભાઈ આજે રાતે અગિયાર વાગે પ્રભુ પાસે જવાનો છે. ’

મોટા પુત્ર તો સડક જ થઈ ગયો. એ બોલી બિહ્યો. ‘બાપાજી, આ તમે શું બોલો છો ? એ પહાડ જેવો કસરતી જીવાન જેના નખમાં પણ રોગ નથી તેને માટે આમ કહો છો ! ’ બાપાજીએ ડોકું ધુણાવ્યું અને કહ્યું, ‘ એ ગમે તે હોય પણ ભાવિ પાછું ઠેલાવું નથી. ’ સાંજના સાત વાગે નાનો પુત્ર અખાડામાંથી તાવ લઈને આવ્યો અને અગિયાર વાગે મૃત્યુ પામ્યો.

એ અરસામાં, હું સાત આઠ વર્ષનો હોઈશ. તે વેળા અમે અમદાવાદ કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાને ત્યાં ગયેલાં. કૃષ્ણમુખરામ તે વેળા અમદાવાદમાં સ્મોલ કોઝીઝ કોર્ટના જ્ઞજ હતા. ત્યાં તે વેળા વાંકાનેર નાટક કંપની હતી, જેના માલેકો મોટા ત્ર્યંબકલાલ અને નાના ત્ર્યંબકલાલને અને અમારા કાકાજી તેમજ કૃષ્ણમુખરામને બહુ સારું હતું. અમે એમનું ‘ શરવીર શિવાજી ’ નાટક જોવા ગયાં. રઘુનાથ અને ચંદ્રરાવનું દંદયુદ્ધ, રઘુનાથ અને સરયતો પ્રેમપ્રસંગ

“ રૂવે છે શું બહેની રૂવે છે શું ?

રઘુનાથજીનું નામ જ લેતાં,

અર્ચિતું આમ કેમ થયું છે શું ? ”

એ ગીતની કડી મારાથી હજી પણ જીલાતી નથી. પણ મને એ નાટક જોતાં મૂળ અસર એ બધાં પ્રસંગો કરતાં એમાં લગભગ છ માણસો મરી જાય છે તેની થઈ.

ધેર આવીને મોટાભાઈએ અને કૃષ્ણમુખરામ કાકાજીના નાના પુત્ર ત્રિયમુખે મને એમ હસાવ્યું કે નાટકમાં બધાં સાચાં જ મરી જાય છે. દર પ્રયોગે છ-છ માણસો મરવાને તૈયાર થતાં નથી, એટલે દરરોજ ‘ શરવીર શિવાજી ’ બજવી શકાતું નથી. મને સાથે લઈ જવો પડતો એમાં એમને કંટાળો આવતો હોય તેથી આમ મને સમજાવ્યો હોય કે પછી માત્ર હાસ્યરસ ખાતર હાસ્યરસ એમણે પીરસ્યો હોય; પણ

એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મને એથી બહુ ઝલાનિ થઈ અને મોટાભાઈ ખીખાં નાટકો જોઈ આવ્યા પણ મેં સાથે જવાની સાફ ના પાડી— એટલું જ નહિ પણ નાટકો જોવાં એ ઘાતકી છે એમ પણ મેં જણાવી દીધું ! લાંબે કાળે એ બ્રમ દૂર થયો, પછી ઠેક સૂરતમાં મેં ખીખાં નાટક જોયેલું.

મારામાં અસલથી બે વિચિત્ર ખાસિયત હતી, જેને લીધે મારે ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. જ્યારથી હું સમજણો થયો ત્યારથી આ ખાસિયત મને યાદ છે :

એક તો ગંદા લેધરકલોથની વાસ મારાથી સહન થતી નથી.

અને બીજી વાહન જે દિશામાં જતું હોય તે દિશા તરફ મોં કરીને બેસું નહિ તો મને ફેર ચડે ! તે વખતે કાઠિયાવાડમાં ઘણું ખરું બળદના સગરામમાં જ જવા આવવાનું હોય અને તે સગરામને એ ગંદા લેધરકલોથની જ ગાદી અને પડદા હોય. કોઇ સારો સગરામ હોય તો તેમાં પણ માનની સીટ મને કોણ બેસવા દે ? એટલે મારે તો બ્યાં પણ જવું હોય ત્યાં પગે ચાલતા જ જવું પડે.

વઢવાણમાં ઠાકોર બાલસિંહજીનાં કુંવરી મયાબા સારું અંગ્રેજી બોલેલાં હતા. એમની ખૂંમસૂરતીનાં અને વિદ્વાતાનાં વખાણુ પણ મેં ઘણાં સાંભળેલાં. પણ બાની સાથે સગરામમાં હું જઈ શકું નહીં અને દરબારગઢ સુધી ખરે તડકે મને નોકર જોડે કોઇ ચાલવા દે નહિ; એટલે મયાબા વિશે મારી બહેનો વાત કરે એનાથી મારે સંતોષ માનવો પડતો.

પાલીતાણામાં પણ શેત્રુંજી સુધી જવાનું ઘણું લાંબુ હતું, એટલે હું થોડીવાર ગયેલો. કુંગર ઉપર તો પછી ડોળીમાં જતાં. આ બંને ટેવ મને હજી છે. વિક્ટોરીયામાં સાથે બે સ્ત્રીઓ હોય તો મારી સ્થિતિ કફોડી થઈ જાય છે. કાં તો મારે મોંમાં લવીંગ કે તજ રાખીને સહન કરવું, કાં તો મારે મારી વધતી જતી ઉમરનું અને નબળી તબિયતનું બહાનું કાઢીને, ‘એટીકેટ’ને અળગી રાખીને એમાંથી એક સ્ત્રીને સામે બેસાડવી પડે.

જન્મથી મારી મનોવૃત્તિ વિષાદ પ્રત્યે ઢળેલી. એમ શા માટે થયેલું તેનું કારણ હું જાણ્યો નથી. તબિયતને અંગે એ ન હોઈ શકે, કારણ કે મને અકસ્માત તો પાલીતાણામાં હું આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે થયેલો અને તબિયત તે પછી બગડેલી. એક કારણ હોઈ શકે: કાકાજીને ‘મેલ’કોલિયા’નો રોગ ઉગ્ર સ્વરૂપે હતો, તે છોકરાંઓમાં વધતે ઓછે અંશે ઉતર્યો હોય !

પિસતાળીશોક વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી હું તોફાન, મસ્તી, ધિંગાણું બધામાં આનંદ અને ઉત્સાહથી ભાગ લેતો, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં સુધી કુટુંબીજનોની ઉગ્મણીઓમાં બધાંને આનંદ કરાવવામાં હું અગ્ર ભાગ લેતો. હું હાજર ન હોઉં તો બધાં એટલો આનંદ માણી નહોતાં શકતાં. પણ એ પ્રસંગો પૂરા થઈ રહ્યા કેડે મને દુઃખ થતું. હૃદય ગાઢ નિરાશા અનુભવતું. સંસાર અસાર છે એવો સ્મશાનવૈરાગ્ય પણ ઉત્પન્ન થતો.

ગમે તે છોકરાં જોડે ન રમવા દેવાની કાકાજીની પ્રકૃતિને લઈને મારી વિષાદમય મનોવૃત્તિને ઉત્તેજન મળ્યું અને મને છેક બાલ્યાવસ્થાથી જ એકાંત વધારે પ્રિય લાગવા માંડ્યું. એ એકાંતને લઈને ઉત્પન્ન થતું ઝીણું દુઃખ પણ મને એટલું જ પ્રિય લાગતું.

આ ઉપરાંત મારા વધુપડતા માનસિક વિકાસને લઈને કહો કે ગમે તેને લઈને હો, પણ નાનપણથી મને મારી વયના છોકરાઓ જોડે હરવું ફરવું ગમતું નહિ. મારા સમવયસ્કો જોડે હું બાગ્યે કોઈ વખત ઉગ્મણીએ ગયો હોઈશ. વર્ષો સુધી, મારા મિત્રમાં હું માત્ર

જયસુખલાલને ગણતો. પોતાનાથી છ વર્ષ નાનો ભાઇ આ પ્રમાણે પોતાને જ મિત્ર ગણે અને બીજાઓ જોડે હજે જ નહિ એ જોઇને એમને શી ભિમ્મિઓ થઇ હશે તે તો જયસુખલાલ પોતે જ કહી શકે. વઢવાણ અને પાલીતાણામાં, અને ત્યાંસુધી હું જયસુખલાલ અને એમના મિત્રો જોડે ફરવા અને ઉમ્મણીએ ગયેલો. જયસુખલાલ ઘણી વાર મારા ઉપર ચીડાતા પણ હું અડગ રહેતો. એ ઉમ્મણીઓમાં આવનામાં ગાંઠિયા, જલેબી અને લીલા કાંદા તથા મૂળા ખાધેલા તેનો સ્વાદ હજી હું ભૂલ્યો નથી.

હું છ વર્ષનો થયો ત્યારે મેં બણવા માંડ્યું અને દોઢેક વર્ષની મારી ત્યાંની સ્કૂલની કારકોદ્દિમાં મેં ત્રણ ગુજરાતી ચોપડીઓ પૂરી કરી હતી. એટલા દ્રંક ગાળામાં મેં બહુ પુસ્તકો વાંચ્યા હોય એવું યાદ નથી છતાં જેટલાં હાથમાં આવ્યાં તેટલાં અને તે પણ સારા પ્રમાણમાં વાંચેલાં ખરાં. દલપતકાવ્ય, દશમસ્કંધ વગેરે પણ ત્યાં વાંચેલાં, પણ ત્યાં વાંચેલાં પુસ્તકોમાં મને માત્ર એક જ યાદ છે અને તે વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજીએ લખેલ ‘અશ્વમેધયજુ’—તે પછી પાલીતાણામાં ત્યાંના રાજકવિએ લખેલ ‘છપ્પન પરીઓની વાર્તા’ મેં તરતજ વાંચેલી. આ બે વાર્તાઓએ મારા હૃદયમાં સાહસ અને અદ્ભુત તત્ત્વની ભિમ્મિઓ કોઈ અજ્ઞ રીતે જગાડી હતી. અને એ બેએ જીભી કરેલ સૃષ્ટિમાં હું વર્ષો સુધી, કલાકોને ને કલાકો સ્વચ્છંદે અને આનંદથી વિહરતો. આવન વર્ષની ઉંમરે પણ—હવે મને સંજોગવશાત્ પહેલાંના જેવું એકાંત મળતું નથી—જે એકાંત મળે તો હજી પણ આ બે પુસ્તકોએ રચેલ મનઃસૃષ્ટિમાં હું વિચરી શકું છું અને આનંદ માણી શકું છું. એ બે પુસ્તકો વિશે મેં એક લેખમાં મારાં સ્મરણો નીચે પ્રમાણે લખ્યાં છે:

“રાત હોય; અર્ધનિદ્રાવશ—અર્ધ જાગ્રતાવસ્થામાં આ દુનિયા મારી પાસેથી સરી જતી. કોઈક વાર છપ્પન પરીઓ અને તેની મુખ્ય નાયિકાની સાથે હું સંવનન કરતો તો કોઈક વાર અર્જુનથી પણ ચઢીઆતો બાણા-

૬૦ : આથમતે અજમાળે

વળી જની જતો. અનેકાંત્ર, અગ્ન્યંત્ર, સપાંત્ર, બ્રહ્માંત્ર વગેરેના મંત્રો મને કોઈ ઋષિ લગભગ શીખવી દેતા પણ એ મંત્રો મને ખરાબર યાદ રહે તે પહેલાં હું પૂરેપૂરો જાત્રત થઈ જતો, ગમે તેટલું યાદ કરવા મથતો પણ પેલા મંત્રો મારી પાસેથી સરકી જતા અને હું ખેદ-શોકના ભારથી ક્યારાતો પુનઃ આ દુનિયામાં પ્રવેશતો. એ પુસ્તકો પછી ખોવાઈ ગયેલાં છતાં લાંબા કાળ સુધી મને એ જ પુસ્તકોએ રાતના સ્વર્ગનું સુખ આપી, દિવસના દુઃખના દરિયામાં હુખાવી દીધો હતો. ”

પાલીતાણામાં ત્રણેક વર્ષ રહ્યો અને અંગ્રેજ ત્રીજા ધોરણની પરીક્ષા મેં આપેલી. એ ગામમાં મારું વાચન ઘણું વધી ગયેલું અને માનસિક વિકાસ પણ ઘણો થયેલો. જેટલાં હાથે ચડતાં ગયાં તેટલાં પુસ્તકો હું વાંચતો ગયો પણ એમાંના પંચાણું ટકા જેટલાં પુસ્તકોનાં નામ અને તેનું વસ્તુ હું વીસરી ગયો છું. ‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’ના જે ભાગ, ‘કાન્ત’નાં કેટલાંક કાવ્યો, નરસિંહરાવનાં અને બાલાશંકરનાં કેટલાંક કાવ્યો અને ‘ગુજરાતી’ની ભેટોમાંના કેટલાંક પુસ્તકો મેં પાલીતાણામાં વાંચેલાં. તે વખતે જયસુખલાલ અમદાવાદમાં રણજિતરામને ત્યાં રહીને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. તે અને રણજિતરામ મને અચારનવાર પત્રો લખતા અને તેમાં કોઈ કોઈ વેળા, એવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાન્તનાં કાવ્યો પણ લખી મોકલતા. હું તેમને જવાબમાં દુઃખ, નિરાશા વગેરેથી ભરપૂર, ભાવનાવાદી, અસંબદ્ધ વિચારોથી છલોછલ પત્રો લખતો એમ મને યાદ છે,

રાજદારી વિષયોમાં મેં તે વખતે પ્રવેશ કર્યો અને તે પ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક ‘ગુજરાતી’ વડે. અમે તેના ગ્રાહક હતા એટલે દર અઠવાડિયે માત્ર અંગ્રેજ કતારો બાદ કરીને, હું પહેલેથી છેડે સુધી એ વાંચી જતો અને તેને આધારે મોટાઓ વાતો કરતા હોય તેમાં અચારનવાર ડાકું મારતો. મેં ‘ગુજરાતી’નું વાચન પાલીતાણામાં શરૂ કરેલું એટલે વઢવાણમાં તો લો. ટિળકને પહેલી વાર સળ થઈ અને એઓ જેલમાં મથેલા તે અને ચાપેકરભાઈઓ ખૂનના આરોપસર

પકડાયેલા વગેરેની વાતો મોટા પાસેથી સાંભળેલી તે ઉપર જ મારા વિચારો બંધાતા. પણ પાલીતાણામાં ‘ગુજરાતી’ વાંચીવાંચીને મેં રાજ્યદારી વિષયોમાં રસ લેવા માંડ્યો અને એને પરિણામે, રાજ-મહારાજઓ પ્રત્યેની મારી અઢળક વફાદારીના પાયા કાંઈક ઢીલા થવા માંડ્યા.

પણ ‘ગુજરાતી’ ના સંસારસુધારાની આખતમાં જૂના વિચારો તો મેં કોઈ પણ દિવસ ગ્રહણ કરેલા જ નહિ, કારણ કે એ આખતમાં તો મને જયસુખલાલ તથા રણજિતરામ પાસેથી ઉદ્દામ વિચારોની પ્રેરણા જ મળેલી.

ઘણું કરીને મેં પાલીતાણામાં જ ‘ગુજરાતી’ની ભેટ ‘દિલ્હી પર હલ્લો’ વાંચેલ. ‘અશ્વમેધ’ અને ‘છપ્પન પરીઓની વાતો’થી તદ્દન જુદી જાતની અસર મને આ પુસ્તક વાંચીને થયેલી. મેં આજ સુધીમાં અસંખ્ય પુસ્તકો વાંચ્યાં છે પણ આ ‘દિલ્હી પર હલ્લો,’ સદાશિવરાવ ભાઉનો પરાજય વર્ણવતું ‘અઠારમી સદીનું હિંદુસ્તાન’ અને એખટનું લખેલ ‘નેપોલિયન બોનાપાર્ટ’ એ ત્રણ પુસ્તક વાંચતાં મારા હૃદયમાં જેવી જિંડી, અસહ્ય વેદના થઈ હતી અને તે પછી ન્યારે ન્યારે પણ મેં એ પુસ્તકો ફરીથી વાંચવાનો યત્ન કરેલ ત્યારે ત્યારે પણ જે એવી જ જિંડી, અસહ્ય વેદના થયેલી, તેવી જિંડી, અસહ્ય વેદના મને બીજા કોઈ પુસ્તકના વાંચનથી થઈ નથી. આનું કારણ માત્ર એટલું કે પૃથુરાજ, સદાશિવ ભાઉ અને નેપોલીઅન એ બાલપણથી મારા ‘હીરો’ હતા. વર્ષો પહેલાં વાંચેલ એ ‘દિલ્હી પર હલ્લો’ માંનો એક પ્રસંગ મને હજી સાંભરે છે અને એ સાંભરવું પણ મને અત્યંત દુઃખકર્તા થઈ પડે છે, જો કે એ પ્રસંગ માત્ર કાલ્પનિક છે એ હું જાણું છું. મારા ‘મીઠી નજરે’ના સંગ્રહમાં, ‘મારું પ્રિય પુસ્તક’ એ લેખમાં મેં એ પ્રસંગ ઉતાર્યો છે તે અહીં પુનઃ ઉતારું છું.

૬૨ : આથમતે અજવાળે

શાહજીદિન અને પૃથુરાજનાં યુદ્ધ-છેવટનાં યુદ્ધ-મંડાણાં છે. એ સંગ્રામ આખરનો ફેંસલો છે. દેવીલક્ષ્મી આમુંડરાય જેને પૃથુરાજે અપમાન આપીને કાઢી મૂક્યો તે દેવી પાસેથી માત્ર એક થોડું લઈ આવીને રાજ-પૂતકુલતિલક મહારાજાધિરાજ પૃથુરાજ પાસે શિર નમાવીને બોલો રહ્યો અને બોલ્યો: ‘ મહારાજ ! કોને મારું ? ’

પૃથુરાજ ક્રોધથી આંધળો બનીને ગજો છે: ‘ કોને મારે ? માર માર પેલા દુષ્ટ, ચંડાળ, દેશદ્રોહી હાહુલીરાયને. ’

આમુંડ અરજ કરે છે: ‘ ભારતના મુગટમણિ ! ભરતખંડના શિરતાજ ! વિચાર કરો. દેવીનું થોડું અફળ થવાનું નથી. મારો પાસે બીજું બાણ નથી. મને મારવા હો શાહજીદિન ગોરીને ! ’

પણ ભરતખંડના લાવિની દુર્દશા બેઠી હતી. ભરતખંડની પડતીનો એ પહેલો દિવસ હતો. પૃથુરાજ પીગજ્યો નહિ. એની આજ્ઞા એની એ જ રહી: ‘ માર પેલા હાહુલીરાયને ! ’

ત્યાર કેડે તો ભરતખંડની પડતીના કાંઈ કેટલા દિવસો આવી ગયા. મરાઠાઓનો લાડકવાયો પણ જીવાનીના તોરમાં મત્ત બનેલ, ઉદ્ધત સદાશિવરાવ બાઉ પડ્યો. ૧૮૫૭નો બળવો પણ બની ગયો અને તે પછી પણ ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ અનેકાનેક એવા પડતીના દિવસો તરવરી રહ્યા હશે ! હવે તો આપણાં હૈયાં પણ એ ઝખમો સહીસહી રીઠાં થઈ ગયાં છે.

હું પાલીતાણા હતો ત્યાર બોમ્બે વોર શરૂ થઈ ગઈ હતી. મારી જિંદગીમાં એ પ્રથમ યુદ્ધ. એનાં વર્ણનો, સામસામા સેના-પતિઓનાં પરાક્રમો વગેરે હું રસથી વાંચતો. પાસા અને સોગટાંની મેં અને જયમુખલાલે એક નવી રમત ‘ લક્કર—લક્કર ’ શોધી કાઢેલી અને તેમાં જયમુખલાલ પોતાનાં સોગટાંને પ્રેસિડન્ટ કુબર, જનરલો ડી વેટ, ડી બારી, કોંન્ઝે, બોથા, રમટસ વગેરે લડવૈયા-ઓનાં નામ આપતા અને હું મારાં સોગટાંઓને જનરલો સર રેડવર્સ બુલર, બેડન-પોવેલ, ફેંચ, કિચનર અને ફ્રિડ માર્શલ અર્લ રોબટર્સ

એવાં નામ આપતો. પાલીતાણા છોડ્યા પછી, સૂરતમાં જયસુખલાલ મારી જોડે આવી રમતો ભાગ્યે જ રમતા અને એમને બદલે મેં મારાથી આઠ વર્ષ નાના ભાઈ માધવલાલને તૈયાર કર્યા હતા.

જેને શાખ મને પાછળથી આટલો વધી ગયેલો તે વસ્ત્રો અને ખૂટમોજાં વગેરે સંબંધી મારા ખ્યાલ અત્યારે કોઈ ભાગ્યે જ માની શકે એવા હતા. પાલીતાણામાં હું હતો ત્યાં સુધી મારો ખ્યાલ એવો હતો કે કાં તો એકલાં મોજાં પહેરાય અને કાં તો એકલાં ખૂટ પહેરાય! આ ખ્યાલને આધારે, એક વાર મને ત્રણેક જોડ મોજાંની આપવામાં આવી હતી તે ત્રણ જોડ મેં ત્રણ દિવસ ફરી આવીને ફાડી નાખી. એક તો એકલાં મોજાં પહેરીને ચાલવાથી પગમાં કાંકરા વાગ્યા અને બીજું આટલી વહેલી ત્રણ જોડ ખલાસ થઈ ગઈ એટલે મોજાં ઉપરથી મારો મોહ ભીડી ગયો. આ પ્રયોગ વખતે જયસુખલાલ અમદાવાદ હતા. રજામાં એ પાલીતાણા આવ્યા ત્યારે મેં એમને આ વાત કહી એટલે એમણે મારી બૂલ સુધારી.

વાળ કપાવતી વખતે હજમ પાસે આગળ કપાળ ઉપર અસ્તરો ફેરવાવાની અમને ફરજ પડતી. સૂરત આવ્યા પછી, આ પ્રમાણે ચહેરો કરાવવો એ ફેશનની કેટલું વિરુદ્ધ છે એમ જાણ્યું અને મેં બળવો ઉઠાવી એવી રીતે ચહેરો કરાવવાની ના પાડી દીધી.

વઢવાણના તેમજ પાલીતાણાના મારા શાળાના જીવન સંબંધી મને ખાસ કશું યાદ નથી. વઢવાણમાં મારી સાથે એક પટાવાળો આવતો; પાલીતાણામાં એક મારું દફતર પકડતો, બીજો પાણીની શિરોહી ઉપાડતો અને ત્રીજો મને છત્રી ઓઢાડતો, એમ ત્રણ-ત્રણ પટાવાળા મને શાળામાં મૂકવા આવતા. કાકાજીને આવું બધું નહોતું ગમતું અને મને તો એથી શરમ જ આવતી. નાયબદીવાનને ઘેર અગિયાર પટાવાળાને બેસવાનો હુકમ એટલે એ પટાવાળાઓ મારી ઈચ્છાવિરુદ્ધ મારી સાથે આવતા. અને ત્યાં સુધી પોતપોતાનું કામ

૬૪ : આશ્રમતે અજવાળે

પોતે જ કરી લેવું જોઈએ એવો આગ્રહ નાનપણથી મને હતો અને હજી પણ છે. એ મારી ટેવને લઈને ધણા રનેહીઓને ત્યાં હું આવ-કારલાયક પરોણો ગણાઉં છું. માત્ર થોડાં માણસો એમ માને છે કે આ પ્રમાણે નોકરો પાસે કામ ન લેવાની વૃત્તિ એ ખાનદાનીની જિણપ બતાવે છે.

પાલીતાણામાં જ્યારે જ્યારે મને નિશાળે જવાનું આજસ આવતું ત્યારે ત્યારે હું પેટમાં દુખવાનું બહાનું કાઢતો. કાકાજી ઝાડાના રોગથી ધણા ગભરાતા એટલે આમ કહીએ કે તરત રજા મળી જતી પણ કોઈ વસ્તુ નિર્ભેજ સુખ આપી શકતી નથી. રજા તો મળી પણ એના બદલામાં કાકાજી મને ઝાડો બંધ કરવાની બહુ કડવી દવા ‘જાંબુનો અર્ક’ આપી દેતા અને ખાવાની બંધી કરતા. દવા તો કાકાજી પોતે પીવડાવતા એટલે બીજો માર્ગ ન હતો પણ કાકાજી દરબારગઢમાં જાય પછી બાને કાલાવાલા કરીને અને માધવજીમહારાજની સહાનુભૂતિથી હું થોડું ધણું ખાવાનું મેળવતો. ઝાડા બંધ નહિ થતા હોય તે વેળા ઝાડા બંધ કરવાની સખત દવા પીવાથી જ મને હજી પણ કબજિયાતનો રોગ હશે ! પણ એવી રીતે માંદા પડવાના ઢોંગ કરવાની મને પછીથી જરૂર જ રહી નહિ.

પાલીતાણાના ઘરમાં એક ઓટલાની બાજુમાં બીજો ઓટલો હતો અને દાદર ઉપર દોરડું હતું જે ઝાલીને દાદર ઉપર જવાનો ધણે ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. દોરડું પકડીને, કૂદકો મારીને હું એક ઓટલેથી બીજો ઓટલે જતો. એક વખત દોરડું છટક્યું અને હું ઓટલા ઉપર બરાબર નાક ઉપર જ પડ્યો. પુષ્કળ લોહી વહ્યું અને માંડમાંડ તેને અટકાવ્યું. પણ તે પછી તરત જ હું માંદો પડવા માંડ્યો અને મહિનામાં બે ત્રણ વાર તાવ અને ઉધરસના દુમલા આવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હું સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી ચાલ્યું. તે દરમ્યાન અમે તરેહતરેહનાં દવાદાર કર્યાં; અનેક દાકતરોની સલાહ લીધી પણ કેમ ખરું કારણ શોધી શક્યું નહિ.

અવારનવાર દાકતરો કહેતા : “ છોકરો ક્ષયરોગથી પીડાય છે, ભાગ્યે છ મહિના જીવશે. ”

સત્તાવીશ વર્ષે મને ઉધરસનો સખત હુમલો આવેલો અને તેને લઈને ડાખા કાનનો પડદો તૂટી ગયેલો. તે વેળા એક વખત હું ‘કોઈ’ દાકતરને ત્યાં જવા ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારે એક મિત્રે મને અમરથું જ પૂછ્યું: “ ધનસુખભાઈ, તમે છએ ભાઈઅહેનમાં બીજાનાં નાક અણિયાળાં છે અને તારું નાક કેમ આમ બેઠેલું જણાય છે? ” મેં જવાબમાં મારા અકરમાત વિશે કહ્યું એટલે તે તરત બોલી બિઠ્યો: “ અરે ભલા, આઠ વર્ષે અકરમાત થયો અને સત્તાવીશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી રોગનું કોઈ કારણ જ ન શોધી શક્યું? આ નાકનું જ બધું તોફાન છે. બતાવ દાકતર દલાલને. ”

બીજે જ દિવસે દા. દલાલને ત્યાં હું ગયો. એમણે જોઈને જ કહી દીધું: “ અલ્યા, તું આટલાં વર્ષે જીવ્યો કેમ? તારા નાકમાં બંને માર્ગે બંધ છે. તું તો મોંએથી જ શ્વાસ લે છે! ”

પહેલાં માત્ર એક નસકોરામાં ‘કોટરાઈઝ’ કરાવ્યું. આઠ દિવસ રહીને બીજા નસકોરામાં ‘કોટરાઈઝ’ કરાવ્યું. પહેલી વખતે જ દાકતર ‘કોટરાઈઝ’ કરી રહ્યા અને મારી ઉધરસ મટી ગઈ! ત્યાં સુધી મારું વજન કોઈ પણ દિવસ સો રતલથી વધેલું નહિ. કોટરાઈઝ કરાવ્યા પછી વગરદવાએ, મહિનામાં હું દસ રતલ વધ્યો! પણ આઠ વર્ષથી સત્તાવીશ વર્ષ સુધી નાકને બદલે મોંએથી શ્વાસ લેવામાં, મારા શરીરમાં જોઈએ તે પ્રમાણમાં ઓકસીજન જઈ શકેલો નહિ એટલે શરીર બંધાયું જ નહિ અને આખી જિંદગી માંદા માણસ તરીકે વીતાવવી પડી.

કેલેન્ડરમાં જઈ અંગ્રેજી ભાષાના પારંગત થવું અને એ ભાષાના જ મહાન લેખક થવાનાં સ્વપ્ન, મોટી પદવીઓ મેળવી ઇચ્છેલી અને ઇચ્છવાબેગ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના કોડ, રમતગમતોમાં

૬૬ આથમતે અજવાળે

કોઈ રણજિતસિંહ કે ખ્યાનચંદ અને અખાડામાં કોઈ ગામા કે સેંડો થવાની ભાવનાઓ-એ સર્વ માત્ર હું દોરડું ચૂકી ગયો એથી ધૂળમાં મળી ગયું. હું અંગ્રેજી ભાષામાં મહાન લેખક ન થયો, મોટો પદ-વીધારી ન થયો, અનેક ઇચ્છાઓ અપૂર્ણ જ રહી અને આજે જેવો છું તેવો જ થઈ શક્યો !

આશરે ઈ. સ. ૧૯૩૪માં હું છુતો કરીને અહીંના મશહર ન્યોતિષી પાસે ગયેલો ત્યારે એણે મારું ભૂતજીવન કહેતાં કહેલું કે તારી આઠ વર્ષની વયે તને નાક ઉપર અક્સ્માત થયેલો, જેને લઇને તારું આખું જીવન ફેરવાઇ ગયું છે !

એ સમયે કાઠિયાવાડમાં ઓઝલ સખ્ત એટલે ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓ, નાનાં છોકરાંઓને પણ કવચિત જ દેખાતી. વઢવાણ અને તેની આસપાસ કુદરતી સૌંદર્ય હશે તો મારી આંખે તે જોયેલું નહિ. હા, વાંકાનેરમાં મોટી વાડીઓ હતી ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં કુદરતી સૌંદર્ય જોયેલ પણ ખરું પણ હૈયું હાલી ઊઠે એટલા પ્રમાણમાં તો નહિ જ. પણ હું જ્યારે છ-સાત વર્ષનો હતો ત્યારે મેં નરી સુંદરતાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. એ દર્શને મારી સૌંદર્યપારખુ દષ્ટિ ઉઘાડી. તે પછી જ વઢવાણમાં તો ખાસ નહિ પણ પાલીતાણામાં વડાર-જોનાં સપ્રમાણ શરીર અને જાણે તેમાં રહેલ અનેકવિધ ખૂબીઓ વધુ સ્પષ્ટ રીતે દષ્ટિગોચર કરાવવા જ વસ્ત્રપરિધાન કરવામાં આવતાં હોય તે પ્રમાણે, એ શરીરની સુંદરતાને આર દીપાવતા ચુસ્ત કમખા, પછેડા અને ઘેરબંધ ઘાઘરા અને તેનાં જુદાજુદા રંગનાં ક્લામિશ્રણ મારી આંખે ચડ્યાં. અહીં રાસ અને ગરબામાં આ પ્રકારના પોષા-કનાં અનુકરણ થાય છે પણ અર્થ વગરનાં, રસ વગરનાં, જેમ વગરનાં.

એ પ્રથમ દર્શનનું વર્ણન મેં ‘સૌંદર્યદર્શન’ નામે લેખમાં કર્યું હતું, તે અહીં ઉતારું છું :

સૂરતથી વઢવાણ જતાં એક સ્ટેશને અમારી ટ્રેન ઊભી રહી.

અપોરના સખત તડકાથી પૃથ્વી બળી રહી હતી. સેંકડ કલાસના ડાખામાં હું મારાં કુટુંબીજનો જોડે બેઠો હતો. બારીમાંથી બહાર જોતો શન્યહૃદયે હું બેસી રહ્યો હતો. તે વખતે મોટાં સ્ટેશને ટ્રેનો લાંબા સમય ઊભી રહેતી. થોડી વાર થઈ હશે. પાસેથી બીજા પાટા ઉપર એક બીજી ટ્રેન આવીને ઊભી રહી. અકસ્માત રીતે એક દેશી રાજ્યનું સલૂન અમારા ડાખાની સામે જ ઊભું રહ્યું. સલૂનમાં એક રાજકુમારી અરીસાની સામે ઊભી ઊભી પોતાના વાળની લટ ગૂંથતી હતી.

વીસેક વર્ષની આ રાજકુમારી ખરેખર સુંદર હતી ? કે સામાન્ય દેખાવની જ હતી ? મેં ફરીથી એને જોઈ નથી. એ પ્રસંગને આજે યુમાલીસેક વર્ષ થઈ ગયાં છતાં આજે પણ એ રાજકુમારીની સાંદર્યભૂતિ હું જોઈ શકું છું. એના લાંબા, લગભગ સોનેરી વાળ, શ્વેત સંગેમરમર જેવી તેની ત્વચા અને તેના અણુએ અણુમાંથી ઝરતું યૌવન, લગભગ કોણી સુધીની ખાંભવાળો તસતસતો અતલસતો કમખો, ઘેરવાળો રેશમી ધાઘરો અને ઉપર જામનમરી ખાંધણીનો પછેડો. મારી બાળકઆંખે આવી નરી સુંદરતા જોયેલી જ નહિ એટલે હો કે બીજું ગમે તે કારણ હો, પણ મારા હૈયામાં કાંઈ અજબ ઉત્સાહનું પૂર આવ્યું. ‘સુંદરતા એ જ પવિત્રતા છે અને પવિત્રતા એ જ સુંદરતા છે’ એ વાક્યો તો તે પછી ચારેક વર્ષે મેં વાંચેલાં પણ ન્યારે મેં એ વાંચ્યાં ત્યારે તરત જ મને આ દશ્યનું સ્મરણ થયું અને એ વાક્યની યથાર્થતા તરત મારે ગળે ઊતરી ગઈ.

સૌંદર્યને પવિત્ર ભાવનાથી જ નીરખવું જોઈએ, ભક્તિ પવિત્ર હૃદયે જ કરવી જોઈએ એ વિચાર તે પ્રસંગથી મારા હૃદયમાં કોતરાઈ ગયા, અને આજ સુધી ન્યારે ન્યારે હું અનુપમ સુંદરતાનાં દર્શન કરું છું; ત્યારે ત્યારે મારું હૃદય પવિત્ર ભાવભીની ઊર્મિઓ જ અનુભવે છે. ભાગ્યે એકાદ મિનીટ મેં આ દશ્ય જોયું હશે પણ એ દશ્ય મારું હૃદય આજ પણ બૂલ્યું નથી એટલે એની

૬૮ : આથમતે અજવાળે

અસર કેટલી જીડી અને યજવાન હશે એ સમજી શકાય એમ છે.

કેટલાંય વર્ષો પછી રિચર્ડ લ'ગેલિયનની 'ધ પ્રિન્સેસ એન્ડ ધ મિરર' નામની નવલિકા વાંચી ત્યારે ક્ષણભર મને એમ લાગ્યું કે મારે એ નવલિકા લખવી જોઈતી હતી; કારણ કે લ'ગેલિયને કદપનામાંથી રાજકન્યાને ઉત્પન્ન કરી હતી; મેં તો નજરે જોઈ હતી. આ પ્રસંગને લઈને મને એ નવલિકા પ્રત્યે સહજ પક્ષપાત થયેલો અને મેં તેનું ભાષાંતર કરીને મારા 'વાર્તાવિહાર' નામના સંગ્રહમાંની 'રાજકન્યા અને ભરથરી' નામે વાર્તાકોઈ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી. એ ભાષાંતર વાંચીને સ્વ. શ્રી સુમતિ લલ્લુભાઈએ એક મોટું કાવ્ય પણ લખેલું.

જુદાં જુદાં મનુષ્યો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ સૌંદર્ય નીરખે છે. મારા હૃદયમાં સુંદરતા અને પવિત્રતા અવિભક્ત સ્વરૂપે વસેલ છે એટલે મારી દૃષ્ટિએ દેખાતી સુંદરતા અન્યને દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. સામાન્ય રીતે ભૂસૌંદર્ય કરતાં જલસૌંદર્યથી હું વધુ આકર્ષાઈ છું. સિમલાથી દેખાતાં હિમાલયનાં ગિરિશૃંગો કરતાં મને સૂરતની અર્ધનિદ્રાવશ તાપીનાં સલિલ વધુ સુંદર લાગે છે.

સૂરતની તાપી, ભરૂચની નર્મદા, તોફાને ચડેલી અમદાવાદની સાબરમતી, ડુમસ, હજીરા, તીથલ, જુહુ, વેસોવા અને કરાંચીના સમુદ્રો દિવસોના દિવસો સુધી નીરખતાં હૃદય કંટાળતું નથી. દિને દિને નવા પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરતાં એ પાણીના પ્રવાહ મારા હૃદયમાં દિને દિને નવનવી ઊર્મિઓ જન્માડે છે.

પણ કુદરતના એક અદ્વાંગ મનુષ્યના સૌંદર્યને નીરખતાં હું ખીજું બધું ભૂલી જાઉં છું. કોઈ દુલિપસિંહ કે એલ. પી. જાધવી 'એટ્રસમંનશિપ', કોઈ અમરસિંહની ખોલિંગ, કોઈ ખ્યાતચંદની હોફી, કોઈ ટિલડન, કોશે કે રામિથોના ટેનિસના સ્ટ્રોકસ, કોઈ સેડોનું સ્નાયુબદ્ધ સપ્રમાણ શરીર, ઉદયશંકરની રાસલીલા, કોઈ યુવતીનું

ગરબા ગવડાવતી વખતનું કે રાસ રમતી વેળાનું અમીઝરનું લાવણ્ય મારી સૌંદર્યપિપાસુ નજરે ચડે છે, ત્યારે હું કોઈ નવી જ દુનિયામાં વિચરું છું.

આરી ક્ષણોએ હું એમની પાસે કાંઈ વધારેની આશા રાખતો નથી—હું જોઉં છું એટલાથી જ મને સંતોષ થાય છે; પરંતુ નિકટ પરિચયમાં આવતાં સ્નેહીજનોના આવા બાહ્ય સૌંદર્ય ઉપરાંત એમના આત્માની સુંદરતા નીરખવા મારું મન તલસે છે અને અમુક પ્રમાણમાં જો એ હું ન ભાળી શકું તો ખિન્ન થઈ જાઉં છું. મારે મન સુંદર એવાં મારાં સ્નેહીજનો કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ હૃદયની કુલ્લકતા ઉઘાડી પાડતું નાનામાં નાનું કાર્ય કરે તો મને સખ્ત આધાન લાગે અને એ આધાતે થયેલો જખમ લાંબા કાળ સુધી રૂઝોતો નથી.

વઢવાણની સરકારી નોકરી છોડીને પાલીતાણામાં નાયચ દીવાન તરીકે જવાનું પાલીતાણાના દીવાન ગણપતરાવ લાડના આગ્રહથી કાકાજીએ નક્કી કર્યું તે વેળા અમે બધાં છોકરાં જાણે અદ્ભૂત નવી દુનિયામાં જવાનાં હોઈએ એવા આનંદમાં આવી ગયાં હતાં, મોટા જાણે નહિ એવી રીતે, અમે—અમારા પડોશીનાં છોકરાં કાઠિયાવાડનો નકશો જમીન ઉપર પાથરીને તેમાંથી પાલીતાણા શોધી કાઢી તેની સામે જોયાં કરતાં હતાં. પાસે શેત્રુંજીના ડુંગરની નિશાની કરેલી તે ઉપરથી તે પર્વત કદપવાનો ચત્ત પણ અમે કરતાં.

પાલીતાણે ગયાં પણ ખરાં અને ત્યાં અઢીએક વર્ષ રહીને અચાનક કાકાજીએ રાજીનામું આપ્યું. ઘરમાં સામાન બાંધવાની તકામાર તૈયારીઓ ચાલી રહી. ત્રણ દિવસ પછી એક દિવસે સવારે મળરકે શેત્રુંજી નદીના લગભગ સુકાઈ ગયેલા પટ ઉપરથી અમારો ઘોડાનો શગરામ માત્ર પાલીતાણાને નહિ પણ સમસ્ત કાઠિયાવાડને છેલ્લો સલામ કરીને ચાલતો થયો. અરધી જિંધમાં, ધડીકમાં દુઃખ પામતું, ધડીકમાં ઉજળી દષ્ટિએ સૂરત જોવાનો ચત્ત કરતું, આનંદ

૭૦ આથમતે અજવાળે

પામતું, મારું અગિયાર-બાર વર્ષનું શરીર કાઠિયાવાડ છોડી ગયું.

વર્ષો પછી એક વાર અમદાવાદથી લખતર ત્યાંના કુંવરોના લગ્નપ્રસંગે અમે આઠેક દિવસ ગયેલાં. તે સિવાય માત્ર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી અને શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યનાં પુસ્તકો દ્વારા કાઠિયાવાડનાં સ્મરણો આછાં, પાતળાં, ઘેરાં હૈયામાં ઉદ્ભવે છે અને ધીમે ધીમે પાછાં શમી જાય છે.

આથમતે અજવાળે

ખંડ બીજો : સૂરત

.

૭૪ આથમતે અજવાળે

વર્ષે તે ખાળકુવો ખોદે ત્યારે મહિનાઓ સુધી આખા મહોલામાં ભયંકર બદ્ધો ફેલાઈ રહે. એ ડાબકામાં પડી જવું એ અશક્ય હતું, છતાં કોણ જાણે શાથી મને એવી રીતે હું પડી જાઉં અને મૃત્યુ પામું એ વિચાર ધણીવાર આવતા અને એનાથી હું ત્રાસી જતો. નવું ઘર બંધાતાં એ પ્રકારનું સંડાસ નીકળી ગયું અને સાફ ટોપલીનું બંધાયું પણ એનાં ડરામણાં સપનાં મને તે પછી પણ વર્ષો સુધી અવારનવાર સતાવતાં.

અમારા તરફના ઘરનો ગાળો અને કાકાનું કુટુંબ રહેતું એ ઘરનો ગાળો: એ બે વચ્ચે એક નાની, બહુ સાંકડી ગલી હતી. અને આજે પણ છે, અને તે ગલી ઉપર એ બે ગાળાને જોડનાર પૂલ હતો. આ પૂલ ઉપરથી જવામાં મને સાહસ લાગતું. કોઈ કિસ્સો, કોઈ આગભોટ, કોઈ પ્રયત્ન મહેલ એવા કોઈની સાથે એ પૂલને હું કલ્પનામાં જોડતો, તુમૂલ યુદ્ધ ચાલતું હોય, એ પૂલ તૂટું તૂટું ચર્ધ રહ્યો હોય, નીચે દુસ્મનો મારા શરીરને કાપીને ટુકડા કરવા તલસી રહ્યા હોય, અને હું ઉપર અડગ, કોઈ કેસર મકવાણા જેવો એકલો મારી લાંબી તલવાર વીંઝતો એ બધાંનો સામનો કરતો હોઉં એમ મને લાગતું. સાથે સાથે મનમાં ડર પણ લાગતો. દિવસમાં આઠ દસ વખત હું એ જર્જરિત પૂલ ઓળંગતો અને આઠ દસ વખત આ બધા ખ્યાલ મને આવી જતા.

અમારા ગાળામાં ઉપર એક માળિયો હતો. જેના ઉપર કાંઈ જમાનાજૂનું અરચુરણ પરચુરણ પડ્યું હતું. તે માળિયા ઉપર સાપ, વલેણ, ધુસ, ચામાચીડિયાં વગેરે સારા જથ્થામાં હતા એમાં તો કશો શક નથી; પણ મોટેરાઓની ખાનગી વાતોથી એમ પણ જણાતું કે એમાં ભૂતો પણ રહેતાં હતાં. મારા કાકાના કુટુંબીજનોમાંનાં મારી વયનાં છોકરાંઓ આ માળિયા-કાતરિયા વિશે મારા કરતાં, સ્વાભાવિક રીતે જ વધુ જાણતાં એટલે હું એમને એ વિશે વારંવાર પૂછતો અને

એમના શુષ્ક, વાસ્તવિક વર્ણનોમાં મારાં વાચનની મદદથી ભૂત, પ્રેત, વશીકરણ, સાપોના જુદા જુદા પ્રકાર, પરીઓ વગેરે વિશે વાતો સરળતાથી ગોઠવાય અને સાંભળનાર પચાવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં હું એમાં ગોઠવતો અને પછી એવી વાતો કરતો.

પરિણામે હું પણ એ બધું માનતો થયો અને અમે છોકરાંઓ વડીલોની નજર ચુકાવી, કોઈ કોઈ વાર એ કાતરિયાં ઉપર ધસારો કરતાં. અલબત્ત જેમ અસારે પણ હું ઘણું ખરું સેનાપતિ તરીકે બધા કાર્યોમાં પાછળ જ રહેવાની યોજના ધડું છું, અને રહું છું તેમ તે વેળા પણ બધાંને એ ભૂત-પ્રેત-સર્પ વગેરેથી ભરપૂર નર્કમાં મોકલી દાદરને છેક ઉપલે પગથિયે ઊભો ઊભો બધાંને વધારે ઉંડાણમાં જવા પકડારતો અને જરા પણ ભય જોતાં સેનાપતિની કૂનેહથી દાદરનાં પગથિયાં ઊતરી બહાદૂરીથી પીછેહઠ કરી જતો. મારી વાતોથી મેં મારો એ નાના વર્તુલમાં પણ સેનાપતિ તરીકેનો હક્ક સ્થાપી દીધો હતો, એટલે મારા ઉપર કોઈ કાયરતાનો આરોપ મૂકી શકતું નહિ.

મારા કાકાની એક મોટી વયની વિધવા પુત્રી વેણીગવરી, એક નાની પુત્રી નંદગવરી (નંદુબહેન), પુત્રવધૂ ચંદનભાભી અને બીજી પુત્રવધૂ ઓચ્છવ ભાભી એ સર્વને મારા પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત હતો. અમે જ્યાં સુધી સૂરત રહ્યાં, ત્યાં સુધી એ પક્ષપાત એવો ને એવો કાયમ રહ્યો. પણ સૂરત છોડ્યા પછી અને ખાસ કરીને કાકાજીના મૃત્યુ પછી સૂરતનાં સગાંસંબંધી સાથેનો સંબંધ ઓછો થતો ગયો. કેટલાંય સગાંઓ મૃત્યુ પામ્યાં, રહ્યાં તેઓ પણ લાંબે ગાળે બોલવાનું શાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થતો સંકેત અનુભવી રહે. ચંદનભાભીના સીમંત વખતે અમુક ક્રિયા વેળા બોળામાં બેસવાનો અને ઓચ્છવ ભાભીના સીમંત વખતે તેમને હુસેટ મારવાનો (ભાભીના ગાલ ઉપર હાથેથી કંકુના છાપા મારવા તે) હક્ક મને મળેલો તે બે પ્રસંગો મને હજી, ચાળીસ વર્ષ પછી પણ યાદ છે; કારણ કે આ પ્રસંગો સ્ત્રીઓના જ એટલે ટોળેટોળાં સ્ત્રીઓએ મારી ખૂબ-

૭૬ આથમતે અજવાળે

સૂરતીનાં વખાણુ કરેલાં. હું ખોળામાં બેસું તો મારા જેવો જ ખૂન-સૂરત છોકરો થશે, એવી વાતો કરેલી અને અનેક યુવાન સ્ત્રીઓએ ગમે તે નિમિત્તે મને તે પ્રસંગે ખોળામાં બેસાડી દીધેલો પણ ખરો ! તે સમયે મારી ખૂનસૂરતીનાં બે કોઇ વખાણુ કરતું તો હું બહુ જ આનંદ પામતો.

સૂરતનાં તે વખતનાં ઘણાંખરાં ઘર જૂનાં અને અંધારિયાં હતાં અને દરેક ઠેકાણે ભૂતપ્રેતનું અસ્તિત્વ હતું જ એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. એવું વાતાવરણ, મને એનાથી ડર લાગતો હતો, મારી વિપાદ-મય પ્રકૃતિને પ્રિય લાગતું. એ વાતાવરણમાં ડાંડિયાની પ્રથાએ સારો જેવો ઉમેરો કરેલો. હવે પણ સૂરતમાં હું રાતના ડાંડિયો અને તેની ડુગડુગી સાંભળું છું ત્યારે મને સડેજ ભયની કંપારી તો આવે છે જ, તો તે વેળા મને કેવી ઊર્મિ થતી હશે, તેનો ખ્યાલ સૌ કોઇ કરી શકશે.

અદ્ય સમયમાં ઘરના ભાગ પડયા અને વૌરાવાડ તરફ આવેલ ભાગ અમે રાખ્યો. એમાંથી માત્ર ફૂવો, ટાંકું અને એક ઓરડો નીચે અને તેની ઉપરનો ઓરડો એટલું અનામત રાખીને બાકીનું બધું અમે તોડાવી નાખ્યું અને નવું ઘર બંધાવ્યું. અમારા કાકાએ પણ નવું ઘર તે જ વેળા બંધાવ્યું. અમે પાછળ અને આગળ વાડા રાખ્યા છે. પેલો પૂલ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. નવા ઘરની બાંધણીમાં કોઇ મોટા ઈજનેરે મગજમારી કરીને પ્લેન ઘડ્યા હોય એવું નથી. આગળ નાનો લગભગ ચોખંડો વાડો, તે પછી એક મોટો ખંડ. આ ખંડમાં દેવદારનું પાર્ટીશન પાડીને બે ખંડ કરવામાં આવ્યા છે. એમાંના એકની પાછળ એક બીજો ખંડ, બીજાની પાછળ ફૂવો અને ટાંકવાળો ઓરડો અને તે પછી પેલો અનામત રાખેલ જૂનો ઓરડો. આગલા બે ખંડની ઉપર એક મોટો ખંડ અને તેની પાછળ પણ એક જ ખંડ. આ પ્રમાણે બીજે માળે પણ અને તેની ઉપર છાજલી.

પહેલા માળના ખંડનો ઉપયોગ લગ્નપ્રસંગે નાયમુજરા કરાવવાનો. સદ્ભાગ્યે, કાકાજી તેમજ બાએ એ ખંડનો એ પ્રકારનો ઉપયોગ જયસુખલાલ તથા રમણગવરીનાં લગ્ન થયેલાં તે વખતે થતો જોયેલો. ત્યાર પછી તો નાયમુજરાના ભાવ ઘટતા ચાલ્યા અને આને તો ઠેર ઠેર અને ઘેરઘેર નૃત્યકારો ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે, એટલે એના નાયમુજરા કરાવવાનાય ક્યાંથી અને જોવાનાય ક્યાંથી ? બાકી એ ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જવાના બારણા આગળ મોટી જળા આજ પણ હું જ્યારે જોઈ છું ત્યારે ૧૯૦૪માં થયેલ એ નાય વખતે એ વિષયમાં રસિયણો, પીઠ વચની સ્ત્રીઓ જળામાંથી જોતી હતી અને રસ લેતી હતી તેનું દ્રશ્ય મારી સમક્ષ ખડું થઈ જાય છે. તે વેળા આવેલી ઈદન તે સમયે પણ વૃદ્ધ હતી. તેના મૃત્યુ પછી સૂરતમાં કોઈ એવી પ્રસિદ્ધ ગાયિકાનું નામ સાંભળ્યું નથી. આને સંગીતમાં અતિ સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર કિંમતી ગીતો, ભજનો કે એવી એવી ચીજ ગાઈ જનાર કોન્સર્ટોદ્ધારા ચિકાર હાઉંસ મારી શકે છે. તે વેળા ઈદન જેવી જાનારીને, રાતના દસથી સવારે પાંચ સુધી જાનાર અને નૃત્ય કરનાર સ્ત્રીને એક વખતના પચ્ચીસ-પચાસ રૂપિયા આપનાર પણ બંધ થઈ ગયા ! અને પરિણામે એવાં ગાયકો અને નૃત્યકારો આશ્રય અને સહાય વિના દારિદ્ર્ય ભોગવતાં મૃત્યુ પામ્યાં અને સાથે પોતાની કલા પણ લેતાં ગયાં.

ભોંયતળાએ નોકરો સૂતાં અને રસોઈપાણી થતાં. પહેલે માળે એ ચોરડા અને આગળ ગેલેરી. એ ગેલેરીમાં હું કોષકવાર, સાંજે હોઈ ત્યારે સતો. નીચેના ઓટલા ઉપરથી આવતો દાદર આગલા ખંડમાં પડતો. એના કઠોરાને અઢેલીને બેએક તકિયા અને નાની સરખી ગાદી અને એની આગળ નાનું હાળિયું ટેબલ એ કાકાજીની નિત્યની બેઠક. સામે એક મોટી જળમ અને પાંચ સાત તકિયા. આ જળમ વિશે મેં ‘અમે બધાં’માં લખ્યું છે અને ‘સરી જતું સૂરત’ માં આગલે જ પાને એનો ઉતારો આપ્યો છે. એક બાજુ એક જણ

૭૮ : આશ્રમતે અજવાળે

સોફા અને બે ત્રણ એવી જ કાઠિયાવાડમાં બનાવરાવેલી ખુરશીઓ. આ ખંડને આમલા વાડા તરફ ત્રણ બારણાં અને બે બારી હતાં. તેની બરાબર સામી બાજુએ ત્રણ બારી, એક મુજરો બેવાની મોટી જળી અને બારણાં હતાં. આ ઉપરથી મેં ‘અમે બધાં’ના ‘સંવનન’ના પ્રકરણમાં ખાનગી વાતચીત કે પ્રેમાલાપ કરવાની મુશ્કેલીઓ સૂરતના રોમીયો અને જુલીએટને કેટલી પડતી હશે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયાસ કરેલો. એની પાસેના ખંડમાં આગલા ખંડમાંનાં બે બારણાં અને એક મોટી જળી ઉપરાંત બીજો માળે જવાનો દાદર હતો અને પાછલા કંપાઉડમાં પડતી ત્રણ બારીઓ હતી. ઉપરના બીજો માળે જે બે ઓરડાઓ હતા, એને પણ અસંખ્ય બારી બારણાં હતાં ઉગ્રસને માટે હતાં, એટલે પ્રેમાશ્રમને બહુલે બ્રહ્મચર્યાશ્રમને શોભે એવાં અમારાં સૂરતનાં ઘરો હતાં.

જયસુખલાલ ૧૯૦૪માં પરણ્યા તે પહેલાં, બીજો માળે, રમ્મના વખતમાં હું અને જયસુખલાલ સૂતા. પરણ્યા પછી રમ્મના સમયમાં જયસુખલાલ અને એમનાં પત્ની સૂતાં. બાકી તો અમારું આખું કુટુંબ કાકાજી-બાપી માંડીને નાનામાં નાના માધુભાઈ આગલા ખંડમાં સૂતાં. રાતના બારેક વાગ્યા સુધી અમારા તરફથી કાકાજી અને હું, સામેથી કાકાને ત્યાંથી ઉમિયારામ કાકા, અતિલક્ષ્મી કાકી (જેમને બધાં સગાંસનેહીઓ માત્ર બાબી કહીને જ સંબોધતા અને કાકાને ‘મોટા બાઈ’ તરીકે ઓળખતાં) અને એમના પુત્ર ઇશ્વરલાલ, પાસે પડોશીને ત્યાંથી દુર્ગાશંકર, બાલાશંકર અને કમળાશંકર શાસ્ત્રી ભાઈઓ અને જમણી બાજુથી રૂખીકાકી તડાકાની ગ્રીક લેતાં. બાર વાગ્યે આવતો ડાંડિયો પણ એમાં ભાગ લઈ જતો.

મારા ચાલુ મંદવાડને લઈને હું સ્કૂલમાં તો કોઈક વાર જ જતો એટલે રાતે પણ સોગટાં રમવાની મને છૂટ હતી. સોગટાંમાં પાસાથી નવરસ અને છકરસ અમે રમતાં. કાઠિયાવાડમાં કાકાજી

પાસા ચીપતા અને તેમનાથી કોષક વખત ધારેલા દાવ પડતા પણુ એ વિદ્યા એમને બહુ ઓછી આવડતી. માત્ર એમના મિત્ર વર્તુલમાં એ કોષ જાણતું નહિ, એટલે એના જોર ઉપર એ રાચતા. એમને હારે તો બહુ લાગતું હતું; જે લક્ષણ વધતાઓછા પ્રમાણમાં એમનાં બધા છોકરાઓમાં આવ્યું છે, માત્ર માધુભાઈમાં એ નથી. સૂરતમાં મંદવાડમાં મને કુરસદ વધારે અને મને એવી એવી બાબતોમાં સારી શક્તિ હતી એટલે કાકાજી નહિ જાણે તેમ મેં કલાકોના કલાકો પ્રેક્ટિસ કરી અને આખરે એ પાસા ચીપવામાં હું એટલો નિષ્ણુત થયો કે દસ વખત પાસા ચીપું તો માત્ર એકાદ વેળા ધારેલા દાવ પડતા નહિ ! એ શક્તિ પ્રાપ્ત થયા કેડે મેં કાકાજીને ખુદી એક્કેજ ફેંકી. દરેક વખતે હું કાકાજી સાથે છકરસ રમતો અને દરેક વખતે હું જીતતો. કાકાજી ઘણા ઉશ્કેરાઈ જતા. થોડો વખત આમ ચાલ્યું અને પછી ઘરમાંથી કોઈ એ વાત ફોડી. કાકાજીએ મને સખત ઉધડો લીધો અને હવે તું ચીપશે તો બાજી ઉઠાવી નાખીશ એવી મને ધમકી મળી. ચીપવું એ એક પ્રકારની ઠગાઈ છે, હરામખોરી છે એમ પણ જ્યારે મને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મેં તેઓ ચીપતા એ વિશે વિનયથી યાદ દેવડાવ્યું અને અમુક વિષયમાં નિષ્ણુત થવું એમાં કદાચ ઠગાઈ કે હરામખોરી ગણાતી હશે એવું ગર્ભિત રીતે મારાથી બોલાર્થ જવાયું. બસ મારા ઉપર આભ તૂટી પડ્યાં. જો મારી ચાલુ માંદગી મારી મદદે ન હોત તો તો કદાચ હું આટલું બોલવાની હિંમત ન જ કરી શક્યો હોત.

મેં મારી શક્તિ કાકાજી સિવાય અન્ય બેલાડીઓ સામે વાપરવા માંડી. આરંભમાં મારી જીતોથી હું આનંદ પામ્યો, પણ પછીથી રમતમાંથી અચોક્કસતા નીકળી જવાથી મને રસ પડવા ન માંડ્યો અને સામાં રમનાર પણ ધીમે ધીમે મને ના પાડવા લાગ્યાં: એટલે કલાકોના કલાકોની મહેનતથી, ' રૂકે ' વગેરેમાં જેમ અનેક બેલાડીઓ પ્રજુતા પ્રાપ્ત કરવાના યત્ન કરે છે તેમ, પ્રજુતા પ્રાપ્ત

૮૦ : આથમતે અજવાળે

ક્યો પછી મેં ચીપવાનું છોડી દીધું. માત્ર કોઈ કોઈ વાર, કટોકટીના પ્રસંગે, અનાયાસે જ મારાં આંગળાં પાસાને તે પ્રમાણે પકડી લેતાં અને ધારેલો દાવ નાખી પણ દેતાં ! વિજય જ્યારે અતિ સુલભ થાય છે, તે મળશે કે નહિ એ વિશેની અચોક્કસતા તદ્દન નીકળી જાય છે ત્યારે એ વિજયની મહત્તા ઘટે છે, એમાં રહેલ આનંદનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે અને આપણે ઉદાસીન થઈ જઈએ છીએ.

રાતના કોઈ કોઈ વાર અમારાં કાકી મારી સાથે છકરસ રમવા બેસતાં. પણ રાતનો વખત, તે વખતે વીજળી હતી નહિ એટલે પ્રકાશ ઓછો અને એમની જાંઘ એવી કે પોતે પાસા નાખી સોગટી ચલાવે અને હું હાથમાં પાસા લઉં એટલામાં બેઠાં બેઠાં એ જાંઘી ગયાં હોય ! એ તકનો લાભ લઈને હું બાજુ એવી રીતે ગોઠવી દેતો કે ગમે તેવી એમની જીતની બાજુ હોય તો પણ મારી જીતમાં જ એ પરિણમે. એ ગોઠવી દીધા પછી હું મોટો ધાંટો પાડતો: ‘ ભાભી ! તમે પાછાં જાંઘી ગયાં ! તમારો દાવ આવ્યો. ’ કાકી તરત જાગીને પાસા લે અને બોલે : “ ના રે દીકરા ! એમ તે કાંઈ હું જાંઘી જઈ ? ” મનમાં એ મુંઝાયા કરે પણ પોતે જાંઘી જાય છે એ વાત એમને કબુલવી નહિ એટલે મેં સોગટાં ફેરવ્યાં એવું દોષારોપણ મારા ઉપર કરી પણ કેમ શકે ?

આવી વસ્તુસ્થિતિમાં સૂરતીઓને અતિ પ્રિય ધાંટાધાંટ થઈ રહેતી અને કોઈ કોઈવાર કોઈને રમવાનું મન થઈ આવ્યું હોય તો તે મને ઉઘાડો પાડી મને ઉઠાડી પોતે રમવા બેસી જતો. આજે અમારા ઘરમાં માત્ર મને અને મારાં ભાભીને આ રમત આવડે છે અને બે એક વર્ષે એકાદ વખત અમે રમવા બેસીએ છીએ.

એ ઘર અંધાતું હતું ત્યારે હું ઘણીવાર ઇટો ગોઠવવામાં, ભીંત ઉપર ટીપણી કરવામાં, લેલા વગેરેની મદદથી સીમેન્ટમાં કાતરકામ કરવામાં અને એવાં કામોમાં કડિયા જોડે ભાગ લેતો હતો; પણ અશક્ત

શરીરને લઈને લાંબા સમયની પ્રેક્ટિસ થઈ શકે નહિ એટલે એ હુન્નર મને ખાસ આવડ્યો નહિ. હું વિન્સ્ટન ચર્ચિલ નહિ એટલે એણે ઇંગ્લેન્ડ કંપાઉન્ડની દિવાલ ચણી તેમાં એ જગતને છાપરે ચણ્યો. મારી વાત તો અત્યારે થોડા વાંચનાર માત્ર જાણુશે ! બારીબારણાંને હબકના રંગ રંગવામાં મારી આવડત કાંઈક વધુ સંતોષકારક દેખાઈ આવી. બાપી તો નવું ઘર બંધાતાં સંડાસ વગેરે સારાં થઈ ગયાં, હવા ઉભસ ધણું વધી ગયાં અને મારાં હૃદયમાં રમતાં જૂના ઘરનાં જૂત-પ્રેત વગેરેનું બેદી વાતાવરણ સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગયું.

આ નવા ઘરમાં ઠેઠ કાઠિયાવાડથી લઈ આવેલ એક પ્રચંડ પટારો હતો પડ્યો છે. મજબૂતમાં મજબૂત અને લગભગ ત્રણ ઇંચ જડાં લાકડાંનો અને તેના ઉપર ચારે તરફ પતરું મઢી લીધેલું એવો એ પટારો છે. ઉંચાઈમાં આશરે ચાર-સાડાચાર ફીટ, પહોળાઈમાં ત્રણેક અને લંબાઈમાં પાંચ-છ ફીટ. એ ધગડધૂસ પટારાનું બારણું મારા જેવા એકલાથી ઉઘડે તેમ ન હતું. તેને પોતાની જે કળ છે તેની ચાવી એક ફૂટ લાંબી સંગીન લોખંડની છે, એને લટકાવવાનાં બે મોટાં તાળાં પણ એવા જ પ્રકારનાં પ્રચંડ છે. પહેલાં એ પટારામાં શી શી ચીજો છે એ જોવાની મને હમેશાં ઉત્કંઠા રહેતી. અત્યારે તો એમાં જૂનાં અને મોટાં વાસણો પડેલાં છે. પણ આટલે આટલે વર્ષે એની એ ચાવી કે પેલાં બે તાળાં બગડ્યાં નથી, એ કાઠિયાવાડના લુહારની કારીગીરીનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત.

આ વાત સંભારતાં મને બીજી વાત પણ સાંભરી આવે છે. પાલીતાણામાં એક સાદો લુહાર આવો જ ઉત્તમ કારીગર હોતો. તે હારમોનિયમની રીડ બનાવતો અને કાકાજીના બનાવટી દાંતના ઢાળા પાડીને તે ઉપરથી રૂપાના દાંતના ચોકઠાં પણ તેણે બનાવેલ. એ ચોકઠાં પોલાં હતાં અને બે તેટલાં હલકાં હતાં, છતાં એમાં તાજવાં જોડે ચોંટવાનો ગુણ નહિ એટલે તે બે ચોકઠાંને નાની નાની સ્પ્રિંગ બે

૮૨ આથમતે અજવાળે

બાજુથી મૂકેલી. મેંમાં એ રહેતા ત્યારે જરા પણ દુઃખતા નહિ. પણ ખોરાક ચવાતો કે નહિ એ મને આજે યાદ નથી.

એ પટારા આમળ બનેલ એક પ્રસંગ મને યાદ છે: કાઠિયાવાડથી કાકાજીએ રીવોલ્વર લીધેલી. તે છ નાળાની હતી અને તેની સાથે કારતુસોની ડબ્બી પણ રહેતી. પટારાની પાસે એક ‘રટ્રોગ્રેડ’ બનાવવામાં આવ્યો હતો તેમાં એક બંડારિયામાં, ચોરખાનામાં તે રીવોલ્વર રહેતી. એક વેળા ત્યાં સુધી હું, માધુભાઈ અને મારી નાની બહેન પહોંચી ગયેલાં અને ખાંખાંખોળાં કરતાં અમારે હાથે એ રીવોલ્વર ચડી. મેં રમતમાં એમાં કારતુસો પણ ગોઠવી અને બહેનને સહેજ છોટે ઊભી રાખી રીવોલ્વર ફેડવાનો ચત્ત કર્યો, પણ કોણ જાણે શાથી એ ફૂટી જ નહિ ! એ ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી મને એની બચંકરતાનો ખ્યાલ આવ્યો અને ખેચાર દિવસ જવા દર્ધ કાકાજીને મેં જ કહ્યું કે હવે આ રીવોલ્વર અને કારતુસો રાખવાથી શેા ફાયદો ! એને કાઢી નાખોને ! એ ઉપરથી કાકાજીએ એ વેચી નાખેલી.

એ ફૂટી હોત તો ?

પાલીતાણામાં અંગ્રેજના સેકન્ડ સ્ટાન્ડર્ડ સુધી મેં અભ્યાસ કરેલો-એમાં પરીક્ષા તો મેં એકે આપેલી જ નહિ--એટલે સૂરત આવીને હું ત્યાંની તે વખતની ચૂનીલાલ શાહની ખાનગીશાળા-સાર્વ-જનિક સ્કૂલમાં થર્ડ સ્ટાન્ડર્ડમાં ગેઠો. તે વખતે એ સ્કૂલ બહુ નાના પાયા ઉપર હતી પણ ત્યાં શાહના મુખ્ય મદદનીશ તરીકે ઈશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ હતા અને સૂરતમાં એ સ્કૂલ ભણાવવામાં પહેલે નંબરે ગણાતી, એટલે અમારા માટે એ સ્કૂલની પસંદગી કરવામાં આવી. ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબ મારી માના મામાના છોકરા-ભાઈ થતા હતા એ પણ એક કારણ હતું. સ્વ. ચુનીલાલ શાહથી હું એટલેો ગભરાયેલો રહેતો કે એમને વિશે હું કશું કહી શકું તેમ નથી. તેમનો મિળસ અતિશય ભારે ગણાતો અને હતો એટલું મને યાદ છે. પણ એઓ આવા ભાવનાશાળી હશે અને આત્મત્યાગ કરીને પણ સાર્વ-જનિક સ્કૂલ અને કોલેજ કાઢીને તેને જાહેર સંસ્થા તરીકે બનાવી દેવાના એમના આદર્શવાદી કોડ હશે એવું હું તે વખતે જાણી શક્યો ન હતો, અને પાછળથી સૂરત છોડ્યા પછી તો મારું કાર્ય તદ્દન નિરાશું થઈ ગયું હતું. એટલે એમની પ્રવૃત્તિઓથી હું અળસ્યો જ રહ્યો હતો. એમના પુત્ર શ્રી. ચંદ્રવદન શાહને હું હમણાંનો ઓળખતો થયો, તે શ્રી. જયન્ત દલાલ અને એમનાં પત્ની માલતી દલાલને લઈને.

પણ ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબને તો ન્યાંસુધી એ જીવ્યા ત્યાંસુધી સૂરતની secondary (માધ્યમિક) કેળવણીના એક પ્રયત્ન વડે જેવા એકલા, નિરપૂઠી, નિરાભિમાની, મૃત્યુની અણી સુધી એવા

૮૪ આથમતે અજવાળે

ને એવા ટટાર, અને મૃત્યુથી નિર્ભય પુરુષ તરીકે મેં ઓળખ્યા હતા અને ખીજા અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓએ અને સહકાર્યકર્તાઓએ ઓળખ્યા હશે. વર્ષો સુધી એમની મારતર સાહેબ તરીકેની કારકીર્દિને લઈને એમને ઓળખનાર વિદ્યાર્થીવૃંદ એટલું વિશાળ અને આખા હિંદુસ્તાનમાં વહેંચાઈ ગયેલું હતું કે ન પૂછો વાત. એક વખત એમનાં પત્નીને લઈને એ જત્રાએ નીકળ્યા હતા, ત્યાં માર્ગમાં અનેક ઠેકાણે જ્યાં જ્યાં એમને કોઈપણ પ્રકારની મદદ જોઈતી હતી ત્યાં ત્યાં એમના વિદ્યાર્થીઓ સ્ટેશને, ટ્રેનમાં તેમજ ગામમાં મળી આવેલા અને તેમણે બહુ આનંદથી તેમને મદદ કરેલી.

કૃષ્ણમુખરામ, અમારા કાકાજી વગેરેની પેઢીના એ વ્યક્તિશાળી પુરુષો પછીની પેઢીના પુરુષોમાં આગળ પડી આવે અને પોતાની આકૃતિથી આસપાસના મંડળમાં છાપ પાડે એવી વ્યક્તિઓમાં મધ્ય-રલાલ ખાનસાહેબ મુખ્ય હતા. મજબૂત પાયાનું ભરાઉ કાઠું, ગૌરવણી, કાંઈક લંબગોળ વદનમાં પ્રમાણમાં ઝીણી, હોંશિયારી દર્શાવતી પણ કપટરહિત એમની બે આંખો, માથે પ્રતિભાસંપન્ન લાગે તેવડા કદની છતાં બહુ મોટી નહિ એવી કાયસ્થ-નાગર શાહી પાઘડી, મોટી નહિ તેમ નાની નહિ એવી ઘાટીલી મૂછ, કાળો આલપાકાનો ડગલો, ઝીણું સ્વચ્છ ધોતિયું, સારી રીતે રાખેલાં શુઝ અને હાથમાં કાં તો છત્રી અને કાં તો રૂપાની મૂઠવાળી જાડી લાકડી. પાનથી ભરેલા એમના મોં ઉપર એક પ્રકારની શાંતિ-મહાસાગરની નહિ; કોઈ સાત્રા-જ્યની નહિ પણ એક નાનકડા સ્વચ્છ સરોવરની અને કટાક્ષવિહોણું સ્મિત. એ બે આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ પ્રત્યે દરેકનું ધ્યાન ખેંચતાં. વક્તા તરીકે જેને આપણે અભિનય રહિત, સરળ સચોટ પણ લાઘવ વગરનું વક્તૃત્વ કહીએ તેવું વક્તૃત્વ-ધણી ઊંચા પ્રકારનું તે દાખવતા. પ્રમાણમાં કોઈ કોઈવાર જરા પંડિત મદનમોહન માલવિયજીની પેઠે દીર્ઘસૂત્રી થતા ખરા.

માધ્યમિક કેળવણી અને તે પણ વહેવારની કસોટીએ ચડેલી કેળવણીના એ ખરેખર નિષ્ણાત હતા. પણ બદલાતા જતા જમાનાની સાથે સાથે કેળવણીની પદ્ધતિ પણ બદલતા જવું અને નવા નવા પ્રયોગો કરી કરીને વિદ્યાર્થીઓના જીવન સાથે ખેલ ખેલવાની રીતમાં એ માનતા નહોતા. શિક્ષણનો એમનો પ્રિય વિષય અંગ્રેજી હતો. સાથે-સાથે કોઇ કોઈવાર એ ગુજરાતી પણ શીખવતા. એમનું શિક્ષણ પણ એમની આકૃતિ જેવું સંગીન પાયા ઉપર રચાયેલ, લાંબા અનુભવની કસોટીએ ચડેલું અને વિદ્યાર્થીઓને લેતાં રસ પડે તેવું હતું. જૂના જમાનાના અંગ્રેજી જ્ઞાનની સંગીનતા માટે કોઈને બે મત છે જ નહિ, એવાં સંગીન જ્ઞાન ધરાવનાર રડયાખડયા છેલ્લા પ્રતિનિધિરૂપે કદાચ એ એમના જીવનના છેલ્લા તબક્કામાં રહ્યા હશે.

એમનું આખું લાંબુ જીવન-એમનું માનસ-સ્વાસ્થ્ય પ્રિય રહ્યું હતું. સુખપ્રાપ્તિની શોધમાં એમણે પોતાની શક્તિનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમ લાગતું નહોતું. મોટા મોટા આદર્શો, અશક્ય ભાવનાઓ, વ્યર્થ સ્વપ્નો વગેરે જેને અંગ્રેજીમાં 'હેપિનેસ' કહે છે તેની શોધમાં લાગનાર માણસોને હોય છે. સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્તિમાં બહુ ઓછા પ્રયત્નને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. હું પોતે સુખના કરતાં સ્વાસ્થ્યમાં વધારે રાચું છું અને એટલા માટે કેટલાક તરંગી માણસોને મારું મૂલ્ય ઓછું પણ જણાય છે : પણ સુખ અને સ્વાસ્થ્ય વચ્ચેનો તફાવત કેટલાકને પરિચિત નહિ હોય. હું એક સાદા દૃષ્ટાંતથી ખુલાસો કરું : જેમની સાથે કાં તો લગ્ન થઇ શકે જ નહિ એટલે કે એ યુવતીઓ પરણેલી હોય અથવા તો થઇ શકે તો પૈસા સંબંધી, વગેરે સંબંધી એવી અસંબદ્ધતા હોય કે પરણ્યા પછી થોડું સુખ અને પાછળથી ઘણું દુઃખ હોય છતાં એવી યુવતીઓ જોડેના પ્રેમને પણ જાણી જોઇને વિકાસ પામવા દેવો અને તેને ઉછૂંખલ રીતે વહેવા દેવો, લોકોમાં મૌલિક ખપવાને અથવા તો એમની આંખે ચડવાને કાંઈ કાંઈ અર્થ વગરના નમાલા પ્રયોગો જીવનમાં નાનામાં નાની આખતોથી માંડીને

૮૬ : આચમતે અજવાળે

મોટામાં મોટી બાબતોમાં પણ કરવા અને એ રીતે પણ સાહસનો દંભ કરી ક્ષણિક કીર્તિ મેળવવી એ બધા પ્રયોગોને લઇને ઉત્પન્ન થતા આત્મસંતોષને હું સુખ કહું છું; ન્યારે ' માથે પડી વિશ્વદેવા ' એવા પ્રકારના સંતોષને કેળવવાની વૃત્તિ દાખવી સ્વસ્થતા મેળવવી એને હું સ્વાસ્થ્ય કહું છું. સ્વમ્ સેવવાં, ભાવનાઓને પોષવી, આદર્શોને મૂર્તસ્વરૂપ આપવા યત્નો આદરવા એ બધું કરવાની સાથે મસ્તક ભલે આકાશમાં હોય પણ પગ નક્કર પૃથ્વી ઉપર રાખીને ઊભા રહેવું એને હું સ્વાસ્થ્ય વૃત્તિ કહું છું. પોતાના સુખ ખાતર અન્યને અન્યાય કરવો, એમનાં હૈયાં ધવાવા દેવાં વગેરે પ્રકારનું વર્તન સ્વાસ્થ્યનું માનસ સેવનાર કદી નહિ કરે. હું આ પ્રકારના સ્વાસ્થ્યનું સેવન કરનારો છું. સ્વ. ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબ પણ એ પ્રકારનું માનસ ધરાવતા હતા.

પોતાનું માનસ સ્પષ્ટ દર્શાવવા ખાનસાહેબ એક વાત કહેતા: એ અને મારા સગા મામા જેવચરામ બાહિસાહેબ લગભગ બંને મેટ્રિક થયા ત્યાંસુધી સાથે જ. એ બંનેએ બંનેક વેળા પોતાના લક્ષ્ય સંબંધી વાતો કરેલી. જેવચરામને મોટા, બબ્બે અંગલાઓમાં રહેવું, ગાડીધોડે ફરવું, નવાખી ઠાઠથી મુસાફરીઓ કરવી અને બપકાબંધ લૂગડાં પહેરવાં એની પરમ ઇચ્છા હતી. ખાનસાહેબની ઇચ્છા સૂરતમાં રહીને શાંત જીવન ગાળવું, નિરાંતે સવારે ઊઠવું, ગાદી તકિયાની બેઠકે બેસવું, ધમાલ વગરની નોકરી કરવી અને કુટુંબકળીલા તથા મિત્રમંડળની વચ્ચે રહીને જિંદગી ગુજારવી. બંન્નું પણ તેમજ.

જેવચરામ બાહિસાહેબ મેટ્રિકથી આગળ વધ્યા નહિ અને શ્રી. ધરમશી મોરારજી ગોકલદાસના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી તરીકે રહીને તેમણે બબ્બે અંગલામાં જીવન ગાળ્યું, હિન્દુસ્થાનમાં બંનેક લાંબી મુસાફરીઓ કરી, ગાડીધોડે ફર્યા અને બપકાબંધ લૂગડાં પહેર્યાં. ખાનસાહેબે બી.એ. થઈને સાર્વજનિક સ્કૂલમાં પહેલાં ફર્સ્ટ આસિસ્ટન્ટ તરીકે અને પછીથી પ્રિન્સિપાલ તરીકે પોતાની લાંબી જિંદગી શાંત વ્યતીત કરી.

લીમડી કુધના પોતાના ધરમાં કુટુંબીજનો અને સ્નેહી મંડળ વચ્ચે ગાદીતકિયે પોતાનું સીતેર વર્ષનું આયુષ્ય સુખદુઃખના તડકાછાંચડા નીચે, જે મળ્યું તેનાથી સંતોષ ધારણ કરી, વધારે લેવાની તૃષ્ણામાં વ્યર્થ કાંઈ માયાં સિવાય એની એજ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાએ, અનેક મનુષ્યોને લગભગ નીરસ લાગતી જીવનવ્યવસ્થામાંથી મળ્યાય તેટલો આનંદ માણ્યો. લાંબા જીવનના ગાળામાં ફરજે આવી તેટલી પોતાના માનસ અને શક્તિ પ્રમાણે અદા કરી. કાંઈક વિચિત્ર પ્રકૃતિની પત્નીને નિભાવી લઈ ઠેક વૃદ્ધાવસ્થામાં વિદાય કરી પોતે શાંતિથી આ જગતમાંથી વિદાય લીધી.

સૂરતમાં હતો ત્યાંસુધી તો હું વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં એટલે મને ઇશ્વરલાલ ખાનસાહેબનો પરિચય બહુ નહિ. પણ પછી હું મુંબઈથી કોઈ કોઈ વાર સૂરત ગયો હોઉં ત્યારે એમને ત્યાં સવારે જતો, અને દોઢ બે કલાક બેસીને અપાં મારતો. મારી વચલી બહેનના પુનર્લભને પ્રસંગે, જાહેરમાં અમારે અને ઇશ્વરલાલભાઈને સારું જેવું યુદ્ધ જામેલું, કારણ કે એમણે તે વેળા જૂના પક્ષને પડખે ઊભા રહેવાનું પસંદ કરેલું. પણ તે વિકટ પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલ ઝેરવેર અદ્ય સમયમાં અમે બૂલી ગયા હતા. અને પાછળથી એ બહેનનાં છોકરાં-એને ન્યાતમાં લેવાની બાબતમાં એમણે મદદ પણ કરેલી.

સવારે નવ-સાડા નવે હું ત્યાં જાઉં. એમના એના એજ ગાદી તકિયા ઉપર એ માત્ર જંજીરાક અને ધોતિયું પહેરીને બેઠા હોય. પાસે અવ્યવસ્થિત દશામાં સાર્વજનિક સ્કૂલ ઉપરાંત બીજા અનેક સંસ્થાઓનાં કાગળીયાં પડયાં હોય, નાનો પેસતકત્તો પણ હોય, પાનસોપારીનો સામાન પણ હાથ પહેાંચે એટલામાં હોય, ક્વચિત્ બીડીનાં કુંઠા પણ દૃષ્ટિગોચર થતાં હોય. અગીઆર—સાડા અગીઆર સુધી હું ત્યાં વાતીલાપ જમાવું. વચમાં જુદી જુદી સંસ્થાના પટાવાળા કે કલાકો આવીને પોતાનું કામ પતાવી દેતા જાય. બીજા મળવા

૮૮ આથમતે અજવાળે

આવનારા ગોઠવાતા જાય. કોટુંબિક પ્રશ્નોની ગુંચ ઉઠેલાતી જાય અને મસાલાવાળી ચાહના ડોઝ આવનારની શક્તિ પ્રમાણે લેવાતા જાય.

અનેક સંસ્થાઓના, અનેક વ્યક્તિઓના ખાન સાહેબ સલાહ-કાર હતા. બહુ મોડેથી સરકારે તેમને રાવ સાહેબનો ઇલ્કાબ આપેલો. મેં તે વખતે તેમને કહેલું કે એમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં આ ઇલ્કાબ નાનો ગણાય. ઓછામાં ઓછા દિવાન બહાદુર નહિ તો રાવ બહાદુર તો મળવો જ જોઈએ. હું એ વિષય પર જરા ઉગ્ર થઈ ગયેલો પણ મારું સાંભળી રજા પછી ઈશ્વરલાલભાઈ જરા પણ અસ્વસ્થ થયા નહિ અને બોલ્યા કે ‘કદાચ ધારો કે તું જે કહે છે તે બધું ખરું હોય; પણ મારે શું કરવું? હું ના પાડું એનો અર્થ એવો થાય કે મેં એથી મોટા ઇલ્કાબની ઇચ્છા રાખેલી. મારે તો ઇલ્કાબ જ જોઈતો ન હતો. પણ હું કોંગ્રેસવાદી નહિ એટલે તેઓ આપે તો ના પાડવા જેટલી શેખી મારે શા માટે કરવી?’ સ્વ. રાવ સાહેબ ઈશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ મૃત્યુ પામ્યા અને એવી પ્રકૃતિનો એક શાંતિપ્રિય સૂરતી સૂરતમાંથી અદશ્ય થયો.

એ સ્કૂલના બીજા માસ્તરોમાં તો એક શ્રી કસોટિયા પોતાના સુક્રિયાની લૂગડાં—ઇશ્કી, વજનમાં હલકી અને નાની, જરા વળાંકથી ચૂકેલી પાઘડી, છટાદાર ઘોતિયું અને લાંબો ડગલો એ બધાંથી મને યાદ છે. તે વેળાના પરસ્પર માસ્તર પણ એક વ્યક્તિ હતા. બીજા એક માસ્તર મોતીરામ કરીને હતા. એમને મારે, ખરું કે ખોટું એમ કહેવાતું કે મેટ્રિકમાં સાતવાર નપાસ થયા પછી એ પાસ થયા હતા. બહુવાવમાં એ બહુ સારા હતા એથી ધણા છોકરા એમ માનતા હતા કે આટ આટલી વાર એમણે મેટ્રિકનું વાંચ્યું એથી જ એ બહુ હોશિયાર માસ્તર થયા !

ત્યાં સાથે બહુતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઈ મને હવે યાદ નથી. પરંતુ એક વર્ષ હું થઈમાં હતો તે વેળા સેવન્યમાં મારા નાના સગા

મામા મંગળદાસ અને હીરાલાલ મહેતા (હીરુ મહેતા સોલિસિટર) હતા, જેઓ મને કોઈ કોઈ વાર ચાહ પાતા અને બિરિકટ ખવડાવતા, એ જમાનામાં આટલી પરોણાગત કરનાર પણ આટલાં વર્ષ ચાહ રહે છે એનું કારણ માત્ર એટલું કે મને ઘેરથી ખાવાના માટે કે ચહા પીવા માટે એક પણ પૈસો મળતો ન હતો. કારણમાં એમ જણાવવામાં આવતું—જે કારણ ખરું હતું—કે ગમે તે ખાવાથી તબિયત બગડે છે.

આ સિદ્ધાંતમાં આજે પણ હું માનું છું, સ્વાનુભવે માનું છું કારણ કે મેં અત્યાર સુધીમાં મારી નાજુક તબિયતને પ્રતિકૂળ સેંકડો વાર ખાધું છે અને સેંકડો વાર તબિયત બગડી છે. એટલે એ સિદ્ધાંત માટે મારે મારા પિતાની સામા કશું લખવાનું રહેતું નથી; પરંતુ મારો જે વિરોધ છે તે એટલો જ કે પોતાને પૈસે જ માણસ ખાઈ શકે છે અને પોતાના પૈસાએ લીધેલી ખરાબ વસ્તુઓથી જ તબિયત બગડે છે એમ માનવું એ બૂલબૂલ છે. સાથે સાથે એમ પણ માની લેવું કે પોતાનાં છોકરાંને ગજવામાં પાક પણ નહિ આપીએ તો એ કશું જ ખાવાનું ખાશે નહિ કે કશું પીશે નહિ એ પણ એક મોટા ભ્રમ છે. અમારા કાકાજી આ ભ્રમ સેવતા હતા. મેં મારા અનુભવ ઉપરથી મારી છોકરીઓ માટે એ ભ્રમ કદી સેવ્યો નથી. એમની તબિયત બગડે તો તે સમયની પહેલાં એમના ગજવામાં પૈસા હતા કે નહિ એની ગણતરી હું રાખતો જ નથી. મારા મનમાં સોળે સોળ આના ખાતરી હોય કે પોતાના અથવા સખીઓના પૈસા વડે કરીને એમણે ખોર કે શરબત કે બટાટાવડાં કે એવું કશું પણ લઈને સારા પ્રમાણમાં દફડાવ્યું હશે. હા, કાકાજીનું એ વિશેનું બાલમાનસનું અજ્ઞાન મારે માટે તો લાભકારક જ હતું.

તે સમયે છોકરાં અને માઆપોને નસીબે સોંધવારી બેહ

૯૦ : આથમતે અજવાળે

હતી. પૈસાનાં તરડ પડેલાં કોઠાં ત્રણુથી છ મળતાં. વિલાયતી આમલી, લીલાં કાચાં જમરખ, ચણીભોર, સૂરતીભોર, ખારેકીભોર વગેરે પણ પુષ્કળ મળતાં. એ ત્રણુ પૈસામાં તો આવી સેંડો અને ગામાની તબિયતને ચૂંથી મારે તેવી અનેક ચીજો સારા પ્રમાણમાં મળતી. બધાં છોકરાંના માથાપને સરખા સિદ્ધાંત હોતા નથી એટલે ઘણાં છોકરાંનાં ગજવામાં હમેશાં પૈસા રહેતા. નાનપણમાં મનુષ્યો, મોટપણના કરતાં, સાથે બેસીને ખાવાની અને આનંદ કરવાની વૃત્તિ વધારે પ્રમાણમાં ધરાવતાં હોય છે. મોટપણે તો માત્ર દારૂ પીનારમાં જ આ વૃત્તિ આગળ પડતી જોવામાં આવે છે. પરિણામે જે છોકરાંના માથાપ પૈસા નથી આપતાં અને માત્ર એટલા ઉપાયથી જ પોતાના છોકરાંની તબિયત જળવવા મિથ્યા ભ્રમ સેવે છે, એ પોતાના યત્નમાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

તે વખતનું સાર્વજનિક સ્કૂલનું મકાન હજી પણ છે. એની આસપાસ હમેશાં મોચીઓના ચામડાં અને પાણીના મિશ્રણથી ઊભી થતી ગંધ પ્રસરી રહેતી. સામે જ અમારા જરા દૂરના મામા પ્રજ્જરામ મોતીરામ દીવાનની એક છબી પાડવાની અને બીજી જનરલ સ્ટોર્સની એમ બે દુકાનો હતી. એક દુકાનમાં ફરતો ત્યારે મને હમેશાં થતું કે મામા મારી એક છબી પાડી આપે તો! બીજી દુકાનમાં ફરતો ત્યારે ત્યાંના કપાટોમાંની અનેક અને અસંખ્ય વસ્તુઓ જોઈ રહેતો અને મને થતું કે મામા મને એમાંથી એકાદ વસ્તુ આપે તો! મામાએ મારી છબી પણ પાડી ન આપી અને એકાદ વસ્તુ પણ મફત ન આપી. તેની જ પાસે સૂરતના પ્રસિદ્ધ દિલશ્યા બનાવનાર કબલની નાની સરખી દુકાન હતી. એ કબલ કારીગર ઘણો સારો પણ મને એનો જરા કડવો અનુભવ થયેલો. અમે એને મારે માટે એક નાનું દિલશ્યા કરવા આપેલું. નવ રૂપિયાનો ભાવ પણ ઠેરવેલો, એણે એ તૈયાર કર્યું. અમને બતાવ્યું. સહેજ પોલિશ સૂકાવાનું હતું એટલે બીજો દિવસે અમે લઈ જવાનું નક્કી કર્યું. પણ તે દરમ્યાન

તેણે એ વગાડી જોયું. એમાંથી ભલભલી સારંગી અને મહુઅરને શરમાવે એવા સૂર મૂંજી બેઠ્યા. એ ફરી ગયો, અને અમને એ દિલરૂપા નહિ આપ્યું ! વર્ષો સુધી; એ નાનકડાં, રમકડાં જેવાં લાગતાં દિલરૂપાને લઈને કપ્પલ મોટા મોટા જલસાઓમાં ઉસ્તાદોને સાથ આપતો.

એ સાર્વજનિક સ્કૂલનું નામ ‘ ધી ઇંગ્લીશ સ્કૂલ ’ હતું. તે ઉપરથી છોકરાઓએ ‘ ટીંગલી ’ સ્કૂલ પાડેલું. હું એમાં દાખલ થયો ત્યારે તો ‘ ટીંગલી ’ નામ એટલું પ્રચલિત થઈ ગયેલું કે એથી કોઈ ચીડવાતું પણ નહિ અને—એમાં જાણનારા પણ, સ્વાભાવિક રીતે એને ‘ ટીંગલી ’ જ કહેતા. હું ત્યાં થઈ, ફોર્થ અને ફિફ્થ એમ ત્રણ વર્ગ ભણ્યો પણ એ ત્રણ વર્ષના માળામાં, ચાલુ માંદગીને લઈને મેં ભાગ્યે વર્ષમાં ત્રણચાર મહિના સ્કૂલમાં હાજરી આપી હશે; અને વાર્ષિક પરીક્ષા તો એકે આપેલી જ નહિ ! કોણ જાણે શાથી સિક્કસ્થનો વખત આવ્યો ત્યારે મેં એ ‘ ટીંગલી ’ સ્કૂલ છોડી અને હું ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલમાં સિક્કસ્થમાં બેઠો.

વિવર્તન બાઈસ્કૂલનું મકાન આજે તદ્દન ખાલી ધરિપીતાલની સામે ઊભું, જોનારને ખાવા ધાય છે. તે વખતે ત્યાંના સેવન્થના કદાવર, મસ્કરા, તોફાની છોકરાઓથી એનું આકર્ષણ કાંઈક જુડું જ હતું. અમારા ઘરના આગલે બારણાના રસ્તાથી જતાં એ સ્કૂલ કાંઈક આઘી પડતી, પણ પાછલા બારણાના રસ્તેથી જતાં માત્ર છ સાત મિનીટ જ થતી.

સિક્સ્થ સ્ટાન્ડર્ડમાં અમારા શિક્ષક તરીકે મી. ચીનાઈ કરીને એક જડા, વૃદ્ધ અને અતિશય ભલા પારસી હતા. અને મારી સાથે સહાધ્યાયીઓમાં હરિયશરાય લલ્લુભાઈ દોલતબદા, એમ. એ., એલ્. એલ્. બી., બી. એસ સી., હતા. એમનું લાડનું નામ થેલાભાઈ હતું અને આજ પણ આખા કુટુંબમાં તેઓ આજ નામે ઓળખાય છે. મુંબઈ, અમદાવાદ તેમજ બીજાં અનેક ગામેની મિલોમાં તેમણે મેનેજર તરીકે નોકરી કરેલી છે. એ મારા કાકા ઉમિયારામની પુત્રી મનમતના પુત્ર થાય.

એમના પિતાનું નામ મલજભાઈ અથવા લલ્લુભાઈ હતું. એમનું ઘર પણ અમારા પડોશમાં જ હતું. નાનપણથી વિદ્યાભ્યાસ પ્રત્યેની એમની તીવ્ર, અનહદ લાગણી. બીજા કોઈપણ વ્યવસાય તરફની એમની લગભગ યોગીના જેવી ઉદાસીનતા, કલાકોના કલાક વાચન કરવાની એમની વૃત્તિ વગેરે ગુણથી છેક ગરીબાઈમાંથી તે મિલના મેનેજર સુધી ચડી શક્યા. તે વખતે પરીક્ષાઓ ડીસેમ્બરમાં લેવાતી. મોટ્રેકની પરીક્ષાથી માંડીને પછીની દરેક પરીક્ષા આપી

રહે એટલે બીજા વર્ષનાં અભ્યાસનાં પુસ્તકો લઈને જ એ સૂરત આવે. સૂરત આવ્યા પછી તરત એ વાંચવાનું શરૂ કરી દેતા તે મુખ્યમાં કોલેજને ઉધડે ત્યાં સુધી. મુખ્યમાં એ ગોકળદાસ તેજપાળ ખોરડિંગમાં રહેતા અને વિલ્સન કોલેજમાં બણતા.

આટલી મહેનત છતાં એમના અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બે વિષય કાચા એટલે સેકંડ ક્લાસમાં એ પાસ થતા. એ બણી રહ્યા એટલે જ એમની કસોટી થઈ. એમને વિલ્સન કોલેજમાં આસિસ્ટન્ટની જગ્યા સો-સવાસોની જાથુકની આપવાની પ્રિન્સિપાલે ધમ્મકા દર્શાવી. તે જ વખતે જયસુખલાલના પ્રયાસથી ખટાઉ મિલમાં બ્લોચિંગ ખાતામાં માસિક પચાસ રૂપિયાની જગ્યા પણ મળે તેમ હતું. ક્યાં કોલેજની આસાનીની અને પ્રતિષ્ઠાની સવાસોની નોકરી અને ક્યાં મિલની સવારના આઠથી રાતના આઠ સુધીની, હલકા માણસોની ગાળો ખાવાની અનિશ્ચિત નોકરી ! પણ એમણે મિલની નોકરી લઈને કોલેજની નોકરી જતી કરી. એના પરિણામે અત્યારે હજાર-પંદરસોની નોકરીઓ એમને શોધતી આવે છે.

આજે પણ કદાચ એમને ટેનિસ, બેડમિન્ટન, ટેબલ ટેનિસ વગેરેની રમત કેમ રમાય એવું જ્ઞાન નહિ હોય. આખી જિંદગીમાં એમણે બે પાંચ નાટકો કે સીનેમા જોયાં હશે. પણ પૈસાદાર થવું જ હતું, જે ભયંકર ગરીબાઈમાં એ ઉછર્યા હતા તેમાંથી એમને છૂટવું જ હતું. એમના કુટુંબને છોડવવું જ હતું—જ હતું—એટલે એમણે આ કહણ, શુષ્ક, કાંટાળો માર્ગ પસંદ કર્યો અને લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું.

ગરીબમાંથી પૈસાદાર થવા મનુષ્યો આવા ભગીરથ પ્રયાસો કરે છે. પૈસાદાર હોય તે પૈસાદાર રહેવા એવું કરવા બાગ્યે જ તૈયાર હોય છે. દરથી જોનારને તો ક્ષણભર એમ પણ લાગી આવે છે કે પૈસાદાર લોકોમાંથી થણા તો પાછા ગરીબ થવા માટે ભગીરથ પ્રયાસો કરી રહે છે—અલખત્ત; તેઓ પોતે આ જાણતા નથી !

૬૪ : આથમતે અજવાળે

ગમે તે હો; તે વખતે હરિયશરાય મેનેજર ન હતા. તે હતા માત્ર ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કૂલના પહેલો બીજો નંબર રાખનાર છતાં તોફાની ખારકસ, અટક્યાળા, મસ્કરા, ખુશમિજાજી વિદ્યાર્થી. અમે અમારે પાછલે ખારણેથી ઘણું ખરું સ્કૂલ જતા. હરિયશના અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બે જરા કાચા વિષય, મારા ગણિત અને ભૂગોળ એ બે જરા નખળા વિષય. અલગત, એમનું અભ્યાસનાં પુસ્તકોનું વાંચન લગભગ હદ વગરનું. મારું અભ્યાસ સિવાયના પુસ્તકોનું અધ્યયન મર્યાદા વિનાનું. પરિણામે એ પહેલો નંબર રાખતા અને હું બીજો રાખતો. કોઈ કોઈ વખત હું પહેલો પણ આવી જતો. પણ મને એ વિશે તબ માત્ર પણ કાળજી નહતી એટલે અમારે પરસ્પર ઈર્ષ્યા કે સ્પર્ધા હતાં જ નહિ. અમે બંને શરીરે નાજુક અને એકવડા—હવે એમની તબિયત પણ સરસ છે અને અંગે પણ તેઓ કદાવર છે—એટલે અમારી મસ્કરીઓ, અમારો હાસ્યરસ વગેરે બધાથી જરા જુદા પ્રકારનાં હતાં. શનિવારે શનિવારે અમારે અંગ્રેજી કવિતા મેંએ કરવાની હતી. તેની પોણોસો લીટી, ઘેલાભાઈ એમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ત્રણ દિવસથી ગોખીને શનિવારે રસ્તામાં છેવટની પાકી કરતા હતા. હું મારી ચાદદાસ્ત ઉપર ઇતિખાર રાખીને તેજ વખતે ગોખવાનો આરંભ કરતો અને સ્કૂલ પહોંચતાં સુધીમાં મેંએ કડકડાટ કરી નાખતો છતાં પણ શનિવારે અમે સ્કૂલ મોડા જ પહોંચતા, એટલે નિયમ પ્રમાણે અમારે છેલ્લા બેસવું પડતું અને ઘણું ખરું પાટલી પર બિભા રહેવું પણ પડતું. હું તો ડાહ્યો ડમરો બિભો રહેતો પણ મારી ચડામણીથી ઘેલાભાઈ પાસે બેઠેલાને તરેહવાર પજવતા અને પરિણામે ચીનાઈ માસ્તર મોટા ઘાંટા પાડતા.

ખિયારા ચીનાઈ માસ્તર પારસી રહ્યા એટલે હિંદુ રીતરિવાજ નજી નહિ, એનો લાભ અમે ધણીવાર લેતા. એક દૃષ્ટાંત આપું છું: હું સિકસ્થમાં હતો ત્યારે જ મારાં બા મૃત્યુ પામ્યાં. તેમની ઉત્તરક્રિયાઓ વેળા મારે તેમજ ઘેલાભાઈને સ્કૂલમાંથી બે ત્રણ વેળા વહેલા

જવું પડેલું. આ વાત યાદ રાખીને લગભગ આઠેક મહિના સુધી, જ્યારે જ્યારે અમને શનિવારે કલાસમાં બેસવાનો કંટાળો આવતો ત્યારે ત્યારે અમે મુદ્રાઓથી સંકેત કરી લઈએ અને પહેલાં હું ધીમેથી મારાં ચોપડાં ફક્તરમાં ઘાલીને રડમસ ચહેરે ચીનાઈ માસ્તર પાસે જઈઃ અને કહું: “ સાહેબ, હું ઘેર જઈ છું.” માસ્તર પૂછે: “ કાંય વારુ ! ” ઉત્તરમાં હું વધારે રડમસ થઈને જવાબ આપું: “ સાહેબ, મારી મા—મધર યુજરી ગયાં છે.” જવાબમાં માસ્તર ઢીલા થઈ જાય અને કહે: “ ઓહ, યસ, વેરી સારી, જાઓ, જાઓ. ”.

હજી તો હું કલાસમાંથી બહાર પગ મૂકતો નહિ હોઈ ત્યાં તો ઘેલાભાઈ દોલતજીદા પોતાનાં ચોપડાં લઈને ત્વરિત ગતિથી ચીનાઈ માસ્તરને સલામ કરતા મારી પાછળ આવ્યા જ હોય. માસ્તર એકદમ પૂછે: “ કાંય કાંય, દોલતજીદા ? તમે કાંય ? ” જવાબમાં શોક-ઘ્રસ્ત, ધીમે આવજ નીકળે: “ સાહેબ સાહેબ, હું મહેતાનો બાણેજ થાઉં. ” છેક છેવટ સુધી એટલે કે અમે સિકરથમાં રહ્યા ત્યાંસુધી શનિવારે જ્યારે પણ અમને ઇચ્છા થાય ત્યારે અમારી પાસેની આ જડીબુટ્ટી અમે વાપરતા અને એમાં અમને વિજય જ મળતો.

રજીનો ઉપયોગ અમે પાસે આવેલ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં બેસીને કરતા, જ્યાં બીજા અમારા એકાદ બે મિત્રો પણ આવી ચઢતા. હાઈ-સ્કૂલમાં ગયા પછી અનેક અરજીઓ કર્યાંથી મને કાકાજી તરફથી રોજનો એક પૈસો મળવા માંડ્યો હતો. પણ તેમાં પણ શરત હતી કે તે પૈસાની મારે રોજ સ્કૂલના બટ પાસેથી બપોરે ચાહ પીવી ! પરંતુ તે વખતે મેં અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા તો—શક્તિના અભાવે—લીધેલી પણ સત્ય બોલવું જ અને આવી નાની બાબતોમાં ખાસ કરીને બોલવું જ એમ હું માનતો નહોતો એટલે જ્યારે અમારી વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ ન્યાક્ત કલબને ન્યાક્ત ઉડાવવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે હું બેએક દિવસ ચાહનો ત્યાગ કરી, બચેલા બે પૈસા ન્યાક્તમાં આપતો.

૬૬ : આથમતે અજવાળે

તે વેળા હું, દોલતબદા અને બીજા બેએક મિત્રો એ મંડળમાં હતા. હું અને દોલતબદા બન્ને પૈસા કાઢતા પણ પેલા બે વધારે પૈસા કાઢતા એટલે પરિણામે લગભગ આઠશાહી ન્યાકત થતી. તેમાં જો ગાર્ડન્સનો માળી આસપાસ ન હોય તો જમરૂખ, જાંબુ, વિલાયતી આમલી, બેર વગેરે તો તાજાં એ ગાર્ડન્સમાંથી જ મેળવી લેતા. એમાં જોખમ હતું, પણ અમે તે વેઠવા તૈયાર હતા-ખાસ કરીને અમારામાંનો એક. હું અને દોલતબદા માળી આવે છે કે નહિ એ જોવાનું કાર્ય કરતા અને તે પણ આથે ઊભા રહીને એટલે અમને તો ખાસ જોખમ હતું જ નહિ. આજે એથી સોગણા પૈસા ખરચીને ન્યાકતો ઉઠાવીએ છીએ પણ એમાં એથી વધારે આનંદ તો નથી જ પડતો.

એ છટ્ટા ધોરણમાં બનેલો બીજો પ્રસંગ પણ મને યાદ રહી ગયો છે: એક વખત ઇન્સ્પેક્ટર કોવર્નટન ઇન્સ્પેક્શન માટે આવ્યો. એને ‘જનરલ નોલેજ’ને માટે ઘણો પક્ષપાત હતો. હું વખતસર સ્કૂલમાં પહોંચેલો નહિ એટલે મને ચીનાઈ માસ્તરે સૌથી છેલ્લો બેસાડ્યો. કોવર્નટને અચાનક સવાલ પૂછ્યો: “હમણાં ઇંગ્લંડમાં પારલામેન્ટમાં પાર્ટી કેટલી અને કંઈ કંઈ?”

પહેલા છોકરાએ ઊભા થઈને જવાબ આપ્યો: “બે-હાઈચિય” અને રાઉંડ હેડઝ.”

ઉત્તર સાંભળીને કોવર્નટન તો લાલપીળો થઈ ગયો. ‘નેકસ્ટ નેકસ્ટ’ બોલતો અરધા વર્ગ સુધી આંગળી ફેરવીને અટકી ગયો અને ચીનાઈ માસ્તર તથા પ્રિન્સિપાલ કોન્ટ્રેક્ટરને તેણે ખૂબ દમ આપ્યો. આ પ્રસંગ જોઈને મને-છેલ્લા બેઠેલા વિદ્યાર્થીને હસવું આવી ગયું. પેલો એકદમ ઉસ્કેરાઈ ગયો. મને કહ્યું કે હસવાનું કારણ આપ નહિ તો ‘રસ્ટિકેટ’ કરું છું. મેં વિનયથી કહ્યું કે હું બહુ દિલ્ગીર છું પણ આટલો સહેલો સવાલ કોઈ ઉકેલી શક્યું નહિ અને તેનો કોઈએ

સંતોષકારક જવાબ આપ્યો નહિ એથી મને હસવું આવી ગયું.

બહુ દમમાં એમણે મને જવાબ આપવાનું કહ્યું. મેં કહ્યું: ‘ લિબરલ્સ, કોન્ઝરવેટિવ્ઝ અને પંચોતેર આધરિશ નેશનેલિસ્ટ ’ આવી તક કોષક વખત જ આપણને મળે છે, એટલે એ મળતાં મેં ડાહ્યા થઇને પ્રાઇમ મિનિસ્ટર કોણ છે વગેરે કહીને ઇંગ્લેંડનું રાજ્યદારી પ્રકરણ સમજાવવા માંડ્યું. ઇન્સપેક્ટર જરા આંચકો તો ખાઈ ગયો પણ પછી તેણે ઘાંટો પાડીને મને બંધ કરી દીધો અને હું છેલો શા માટે બેઠો હતો તે વિશે માસ્તરને પૂછીને મને સખ્ત તતડાવ્યો. ઇન્સપેક્ટરના ગયા પછી પ્રિન્સિપાલે મને આવી વેળાએ પણ મોડો આવવા માટે સારી પેઠે દમ આપ્યો અને મારા બાપને રિપોર્ટ કરવાની ધમકી આપી. પરિણામે હું ધણો ઠંડો થઈ ગયો. પછી પ્રિન્સિપાલે મને બીજો રાખીને મારા સામાન્ય જ્ઞાનનાં વખાણુ કર્યાં. અને મેં તે કેવી રીતે મેળવ્યું તે વિશે ઉદ્દેખ કરતાં બધા વિદ્યાર્થીઓને છાપાં વાંચવાની સલાહ આપી. પ્રિન્સિપાલના ગયા પછી મને બધા વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું કે છાપાં વાંચીએ તો ખરા પણ કયા દિવસથી શરૂ કરીએ તો સમજણ પડે ? આમ ગમે તે દિવસથી વાંચવાથી સમજણ પડે જ શાની ! આનો ઉત્તર હું સંતોષકારક ન આપી શક્યો એટલે વિદ્યાર્થીઓ મારા ઉપર ચિડાયા. પરિણામે જેમાં સામાન્ય રીતે કોઇને બહુ યશ પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રસંગમાં મને ચોતરફથી ખાસડાં જ મળ્યાં.

વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે હું પાછો માંદો પડ્યો અને એમ ને એમ મને સેવનથમાં ચડાવવામાં આવ્યો. તે વેળા કોન્ઝરવેટરને બદલે પ્રિન્સિપાલ તરીકે ત્યાં સયાણી આવ્યા હતા. મેટ્રિકની છ માસિકમાં અંગ્રેજ નિબંધ વિશે જે પ્રસંગ બીજો થયો હતો તે તો હું ત્રીજા પ્રકરણમાં વર્ણવી ગયો છું. તે વેળા બીજા માસ્તરોમાં મહાનન્દ બદ્દ હતા, જે ગુજરાતી અને સાયન્સ લેતા. કુંવરજી દેસાઈ હાખલા શીખવતા. હરરાય ફ્રેંચ લેતા, મગનલાલ માસ્તર ઇતિહાસ લેતા. સયાણી અંગ્રેજ

૯૮ : આશ્રમતે અનવાળે

શીખવતા. ગડુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ જોમની સાથે અને જોમના કુટુંબ સાથે પછીથી અમને અતિશય ગાઠ સંબંધ થયેલો, તે પણ ત્યાં હતાઃ અને ધણું ખરું ફેર્ય અને ફિફથનું અંગ્રેજી લેતા. ધણા ખરા માસ્તરોને તો અમે એમના બલાપણાનો લાભ લઈને ઘોળી પીધેલા પણ હરરાય અને કુંવરજી એ બે માસ્તરોથી હું બહુ ખીતો. હરરાયના તમાચા અને કુંવરજીની નેતર એ બે લગભગ હમણાંના ઇન્ડિયરી ઓશ્મના જેટલો ત્રાસ ફેલાવી રહ્યાં હતાં. હું તોફાન કરતો પણ કાળજીથી કરતો એટલે એ બેમાંથી મેં એકનો સ્વાદ ચાખેલો નહિ.

શિયાળામાં મગનલાલ બલસારી રોજ નવી શાલ ઓઢીને આવતા, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ એમને તરેહતરેહના પ્રશ્નો પૂછતા, અને એ શાંતિથી એનો ઉત્તર આપતા. સેવન્થમાં તે વખતે ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વર્ષથી એક જ માનીને એકેલા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાર્થીઓ ત્રણ ચાર હતા, તેમાં સુખીયાજી કરીને એક લહેરી, આનંદી અને અમ્યાસમાં આગસ સિવાય અન્ય કોઈ પણ અપલક્ષણ વગરનો ખાનદાન કુટુંબનો નખીરો હતો. ખરાબ વ્યસનોથી ભરપૂર, અશિષ્ટ મસ્કરીઓ કરનારા મવાલી વિદ્યાર્થીઓથી સુખીયાજી દૂર જ રહેતા. એમની મસ્કરી મીઠી, અક્કલવાળી, શિષ્ટ અને જેની મસ્કરી કરે તેને પણ માફ ન લાગે તેવી હતી. દાખલા તરીકે એમની યાદદાસ્ત અદ્ભુત હતી. એક વખત કે બે વખત નાટક જુએ એમાં એમને એમાંનાં ઘણાંખરાં ગાયનો તથા ભાષણો યાદ રહી જતાં. મહાનંદ માસ્તર કે બલસારી માસ્તરના કલાસ ચાલતા હોય ત્યારે કોઈ પણ બહાનું કાઢીને, પ્રસંગ જોઈને સુખીયાજી ગંભીર વદને ઊભા થઈને કહે : “સાહેબ, આપે વાજખી કહ્યું પણ કાગની આગળ મોતીનો ચારો નાખવા જેવું થાય છે. આ તો ફલાણા નાટકમાં બરાબર જ કહ્યું છે કે—” આમ કહીને એક લોકપ્રિય નાટકમાંથી ઉચિત ભાષણ બોલે, કાં તો ગાયનની બેચાર લીટીઓ લલકારે, કાં તો તુલસીદાસ અને કબીર કે પછી દાગ કે એવા કોઈ જુદું શાયરની બેતબાજ ચલાવે.

માસ્તર કહે: ‘સુખીયાજી! આ કલાસ છે, નાટકશાળા નથી.’ સુખી-
યાજી જવાબ આપે. “આપણા મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ શું કહી ગયા
છે? કે આય આખો સંસાર જ ગોયા નાટકશાળા છે અને તેમાં
આપણે-શું તમે કે શું હું, એના તખ્તા ઉપર આવીને આપણને સોંપેલો
પાર્ટ ભજવીએ છીએ. તુલસી દયા ન છાંડીએ જળ લગ ઘટમે” પ્રાણુ”
આ પ્રમાણે એ કલાકના મોટા ભાગમાં ચાલ્યા જ કરે. હું, દોલતગદા
અને બીજા ત્રણ ચાર ‘વાહ સુખીયાજી, થવા દો, ધન છે તમને અને
તમારી સાથે ભણનારાઓને’ એમ વચમાં વચમાં બોલાવે. સુખીયાજી
જાણે અમારા છોકરવાદથી કંટાળતા હોય તેમ કહે, “ઓય ખોદા,
આય નાહા બચ્ચાંઓને તું જ્ઞાન રૂપી ધન ક્યારે આપસે કે જેથી
મનખા દેહ જેવો દેહ એઓ આગસમાં અને ખાલી તુફાનમાં વેડરી
નહિ મારે?”

આવી રીતે સુખીયાજીની કારકીર્દિ મેટ્રિકમાં ચારેક વર્ષ ચાલેલી.
પછી એમના પિતાએ એમને કહેલું કે આવતે વર્ષે હું પોસ્ટખાતામાંથી
રીટાયર થાઉં છું માટે હવે જો મેટ્રિકમાં પાસ નહિ થાઓ તો રખડી
જવાના છો. સુખીયાજીએ પાસ થવાનું વચન આપ્યું પણ સૂરતમાં
તો હવે વંચાય નહિ જ એવું માનીને ભરૂચ જઈને વર્ષ રહ્યા અને
પાસ થઈ ગયા.

પછી પોસ્ટ ખાતામાં અમલદાર તરીકે રહેલા. તે વાતને
આઠેક વર્ષ થઈ ગયાં હશે. હું ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે ભરૂચ
આગળથી ટ્રેનમાં જતો હતો ત્યાં ભરૂચના સ્ટેશને ત્રણ ચાર પટા-
વાળા, બે ત્રણ કલાકો વગેરે નમનતાઈથી ઊભેલા અને વચમાં અમારા
સુખીયાજી સંપૂર્ણ અંગ્રેજી લેખાસમાં બપોરથી ટ્રેનમાં ચઢવાનો વિચાર
કરતા હતા. મને જોયો એટલે એમણે સહેજ આંખનું મટકું
માથું અને એજ ઉપામાં બેઠા. ટ્રેન ઉપડતી વખતે બધાએ નીચા
વળી સલામ કરી. સુખીયાજીએ ભારેખમ થઈને ફાઈ મોટા સેનાપતિ
સલામ ઝીલે એવી અદાથી સલામ ઝીલી. ટ્રેન ઉપડી એટલે મને એક-

૧૦૦ : આથમતે અજવાળે

દમ એ ભેટી પડ્યા. “અરે, વરસોથી ગૂમ થયેલ મારા હૈયાનાં હાર નખરાળા નાર, ખાલી આ સંસાર, તું વિના હું હતા બેભાર, અરે બેનમૂન ચાર, દીકરી ધનસુખ ! તું અહીં કહાંથી ફૂટી નીકલીયો ને ! સારું થયું કે પેલી બલાઓના દેખતાં તેં મારી મશ્કરી નહિ કીધી તે હું તો મોટો ઓફિસર છું, સમજે છ કે ? પણ હા, તેં પેલો ‘ધરતીકંપ’ કે ‘શાંકડો ફિતૂરી’ અને એવાં નાટકોમાં વલ્લભ નાયકનું એકિટંગ જોયું છ કે ? જો હું નાચી બતાવું અને સાથે પેલું એ ગાય છે તે ઘેરિયાનું ગીત બી ગાઈ બતાવું પણ જો ને દીકરી ! વડોદરું આવ્યું કે ચુપચાપ બેસી જજો. કેમકે પાછી બીજી બલાઓ મુને તેડવા આવી હોસે જો !” આ પ્રમાણે કહીને મને, પોતે મોટો અમલદાર હતા તે છતાં, કલાકેક ગાંધને, બાપણો કરીને, બેતબાજી કરીને હસાવ્યો.

મહાનંદ માસ્તરના સાયન્સના કલાસમાં વળી બીજા પ્રકારનાં તોફાનો પણ થતાં. સાયન્સનું એક્સપેરિમેન્ટ કરવાંને ટેબલ ઉપર ચંત્રા લાવવામાં આવે. તરત દોલતબદા કે કોષ બીજો વિદ્યાર્થી બીજો બધને ટેબલ પાસે પહોંચી જાય. “કેમ, ચતુષ્પાદ ? કેમ આવ્યો ?” મહાનંદ માસ્તર પૂછે. “સાહેબ, આજનો દિવસ મને પ્રયોગ કરવા દો.” એટલે કોષ બીજો પહોંચે. તે માસ્તરને બાજે. હું દૂરથી જ મહાનંદ માસ્તરને વિનંતી કરું. એટલામાં જાણે આ તોફાનથી છેક જ કંટાળી ગયા હોય તેમ સુખીયાજી બેઠે અને કહે: “સાહેબ, આવા અનાડીઓને વળી આવાં એક્સપેરિમેન્ટ શાં ? એને બદલે આપ રજા આપો તો એક બોધની કથા કહું. હું હમણાંજ ફલાણું નાટક જોઈ આવ્યો. સાહેબ, હું શું કહું ? કાત્રકનું ટ્રેજિક એક્ટીંગ જોઈને બલબલાની છાતી ફાટી જાય.”

“અરે સુખીયાજી, આટલા ઓછા હતા કે પાછા તમે અંદર પડ્યા ? કેમિરિટ્ટના કલાસમાં નાટકની વાતો કરો છો તે શરમાતા નથી ?”

આ પ્રમાણેની મારામારી, સંવાદો વગેરે ચાલ્યા કરે. એ પ્રયોગ નહિ ને બીજો પ્રયોગ જ કરવો જોઈએ એમ કહીને ફેટલાક બળવાન છોકરાઓ પેલા સામાન પાછો મૂકી આવવાના યત્ન કરે. કલાક પૂરો થાય. કોઈ છોકરો વિદાયનું ગીત ગાય અને મહાનંદ માસ્તર ધીમે ધીમે સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓને ગાલિપ્રદાન હેતા હેતા ચાલ્યા જાય. પ્રિન્સિપાલ આવે તે વખતે વળી જુદાં તોફાનો થાય. ફેટલાક માસ્તરોની ખુરશી ઉપર કવચો મુકાય. માત્ર કુંવરજી અને હરરાય અને એક શાંતિલાલ શાહ કરીને માસ્તર હતા: તેમના રાજ્યમાં શાંતિ જળવાઈ રહે.

એક બીજો પ્રસંગ કહું: તે સમયે કુદરતવિરુદ્ધ વર્તનનો વા વિદ્યાર્થીઓ અને માસ્તરોમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હતો. હું સેવન્યમાં હતો ત્યારની વાત છે. એક મવાલી પણ અતિ બળવાન છોકરાએ મને અચાનક કલાસમાં ચુંબન કર્યું. મને લાગ્યું કે જો મારે હાઈ-સ્કૂલમાં ચાલુ રહેવું હોય તો આ વાતનો નિકાલ લાવી નાખવો જ જોઈએ. મારું કદ અતિ નાનું અને હું રોજનો માંદો એટલે ટૂંક યુદ્ધમાં ખપી જવાના મનોરથ તો નકામા હતા. આથી મેં હાઈસ્કૂલમાં ભણતા મારી જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓનું જ્ઞાતિઅભિમાન ઉચ્છેદ્યું. એમણે બીજી એ ત્રણ સ્કૂલમાં ભણતા અમારી જ્ઞાતિના છોકરાઓને કહેવડાવી દીધું.

અદ્ય સમયમાં, છુટવાને અરધાએક કલાક રહ્યો હશે, તેટલામાં છોકરાઓની સારી જેવી ફાજ એકઠી થઈ ગઈ. પણ મારે ધીગાણું થવા દેવું નહોતું. એક વખત, જ્યારે મારી સેના મારી પાસે હાજર હોય ત્યારે તો શત્રુનો અડદાયો નીકળી જાય, પણ રોજનું શું? તેમ યુદ્ધને માટે તકસી રહેનાર યોદ્ધાઓને પણ મારાથી પાછા વાળી શકાય તેમ નહતું; કારણકે નહિ તો ભવિષ્યમાં એ લોકો મારી કુમકે આવે નહિ. એથી મેં ધીમેથી પેલા મવાલીને કહ્યું કે “કેમ દીકરા, કિસ તો તારી બારે મડવાની હોં. હ મહિનાનો ખાટલો આવ્યો છે. નાગર કાયસ્થના છોકરાને

૧૦૨ : આશ્રમતે અજવાળે

અડકવાની તેં હિંમત કરી !” આટલું કહીને મેં એને છાનામાના મારી ફેંજના માણસોને બતાવ્યા. અખાડા ખેલનારા એ યોધ્ધાઓને જોઈને આને કંપારી આવી ગઈ. પોતાને બચાવે તો કહે તે કરવા એ તૈયાર થઈ ગયો. મા અને બહેનના મેં એની પાસે સોગન ખવડાવ્યા અને એક માર્ગ બુલ્લો હતો ત્યાંથી, રજા પડે તે પહેલાં નાસી જવાની મેં એને યુક્તિ બતાવી. એ નાસી છૂટ્યો. રજા પડી. અમારી સેના પેલા દુષ્ટને પકડવા આતુર થઈ ગઈ. હું પણ અમસ્થો અમસ્થો આમ તેમ દોડ્યો. કેટલાકાએ કહ્યું કે આવતી કાલે વાત. પણ મેં કહ્યું કે ‘રોજ એમ બધાને તરફી અપાય નહિ. વળી આપણી તૈયારી જોઈને જ એ દુશ્મન એટલો ડરી ગયો એ પણ આપણો એક પ્રકારનો વિજય જ ગણાય.’ દોલતજીદા મારા વિચાર જાણી ગયેલા એટલે એમણે પણ ટેકા આપ્યો અને અમે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં જઈને ઊના ઊના શિંગ અને ચણાની ઉમણી કરીને છૂટા પડ્યા. પેલો માણસ તો શું પણ બીજો કાઠપણ છોડે. પછીથી અમને હેરાન કરવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ અને પછીનો જે અદ્ય સમય હું હાઇસ્કૂલમાં રહ્યો તેમાં મને એ પ્રકારનું કશું પણ વિદન નડ્યું નહિ.

ટેનિસ, બેડમિન્ટન વગેરે રમતો તો ત્યાં તે સમયે હોય જ ક્યાંથી ? પણ ક્રિકેટ રમતી હતી ખરી. મારી નખળી તબિયતે હું એમાં ભાગ લઈ શકું તે અશક્ય હતું. મારે તો અમારા ગઝદર માસ્તર જે ડ્રિલ ટીચર હતા તેમની ડ્રિલમાં પણ હાજરી ન આપવાનું દાકતરી સરટિફિકેટ લેવું પડ્યું હતું. મારા વખતમાં કોઈ નામાંકિત ક્રિકેટર સ્કૂલમાં હોય તેવું ધ્યાનમાં નથી. પણ તે પહેલાં બે એક વર્ષ અંગ્રાઉ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલની ટીમ ધણી મજબૂત ગણાતી. ઝાલનાવાળા, કાંદાવાળા, ખોટાવાળા વગેરે રમનારાઓ બહુ નામચીન ગણાતા. સ્કૂલની પિય પરથી સામે ઇરિપીતાલની ઘડિયાળનો કાચ ફેડી નાખવામાં આવ્યો હતો, એવી લોકવાયકા ત્યાં પ્રચલિત હતી: પણ કોણે ફેડયો

હતો તે વિશે ધણો મતફેર હતો. મેં તપાસ કરી ત્યારે બંડિયાળને કાચ નહોતો, એથી વધારે હું જાણી શક્યો નહતો.

એક ખાનગી ક્રિકેટ મેચમાં હું મારા મામા અને બીજા મોટેરા જોડે જોનાર તરીકે ગયેલો. અરધીએક રમાઈ એટલામાં સામસામા સ્ટેપો ઉછળેલાં. અમારો પક્ષ ધણો મજબૂત હતો. મારામારીમાં એટલે રણક્ષેત્રમાં કોઈ છાપાંનો ખબરપત્રી તાટરથ જાળવીને બધું જોઈ શકે તેવી રીતે એ યુધ્ધ જોવાનો લાભ મને મળ્યો હતો. ક્રિકેટ મેચ જોવા ગયો અને આવું યુધ્ધ જોયું એથી હું ખિન્ન થઈ ગયેલો અને પરિણામે સૂરતમાં મેં બીજી મેચ જોયેલી નહિ.

થોડા દિવસ સારા, થોડા દિવસ ખરાબ, એમ કરતાં કરતાં મેટ્રિકની છ માસિક પરીક્ષા આપેલી. સેકન્ડ લેન્ગ્વેજ માટે મને પંચાતી પડેલી તે પણ મારી માંદગીને લીધેજ. બીજા વિષયોમાં તો હું ગમે તેમ ધપાવી લેતો પણ આમાં મને સૂઝ નહોતી પડતી: છતાં ફોર્થ અને ફિફ્થ એ બેમાં મેં પરસ્પર રાખી. પરસ્પરમાં મારા અક્ષર બહુ સારા હતા પણ એકલા અક્ષર બિચારા શું કરે ? કંટાળીને મેં સિક્કરમાં ગુજરાતી લીધી અને મહાનંદ માસ્તરનો હું પ્રિય શિષ્ય બની શક્યો. સેવનમાં આવતાં સરકારે મેટ્રિકમાં ગુજરાતી બંધ કરી એટલે સૂરતમાં છોકરાઓમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. હીંગલી, યુનિયન અને મિશને ફ્રેંચ ક્લાસ ઉઘાડવાની સાફ ના પાડી. સુભાગ્યે હરરાય ફ્રેંચ જાણતા હતા એટલે ગવર્નમેન્ટ હાઇસ્કૂલમાં એના ક્લાસ ઉઘડ્યા અને હું એમાં જોડો. છ માસિકમાં મને લગભગ સાઠ માર્ક મળ્યા અને વર્ગમાં હું પહેલો આવ્યો. અંગ્રેજીમાં પણ હું પહેલો આવ્યો. તે વર્ષ મેટ્રિકમાં પસાર થશે એવા વિદ્યાર્થીઓમાં મારું નામ જણાવા માંડ્યું, એવામાં તબિયતે મંબીર ઉથલો ખાધો. માંદગી લાંબો વખત ચાલી. તેમાંથી પુરેપુરો સાજો થઈ તે પહેલાં અમારે સૂરત છોડીને મુંબઈ જવાનું થયું. સૂરતની સ્કૂલને અને વિદ્યાભ્યાસને એ પ્રમાણે મેં તિલાંજલિ આપી.

આશરે ૧૮૮૨માં એમનાં લગ્ન અને ૧૯૦૬માં બાનું મૃત્યુ—ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે જોતાં એમનો સંસારરથ સરળતાથી ગતિ કરી રહ્યો હતો એમ કહી શકાય. કાકાજીનાં પહેલી વારનાં પત્ની જતનબા મનસુખલાલ સોલિસિટરનાં બહેન થાય અને અમારા રનેહીઓ કાકા-બાઈ, હીરાબાઈ વગેરેનાં ફોઈ થાય, પણ એઓ નિઃસંતાન મૃત્યુ પામ્યાં હતાં.

કાકાજીનો વર્ણુ પણ ગૌર તો હતો જ પણ બાનો તો એથી પણ ધણો વધારે ગોરો હતો. એમનાં છોકરાંમાં હું અને જયસુખલાલ જોરા તો ખરા પણ બાના જેટલાં ગોરાં તો તનુબહેન અને માધુબાઈ. તે સિવાય બાનું કલંકરહિત સીધું પાતળું નાક પણ એ જો છોકરાંને જ વારસામાં મળેલું. પણ બાના જેવો શાંત-સ્થિર સલિલભર્યો સરોવર જેવો સ્વભાવ તો માત્ર જયસુખલાલમાં જ અને તે પણ એ પોતે આઠ વર્ષ પહેલાં સખત માંદા પડ્યા તે પહેલાં એમનામાં હતો, હવે તો એમનામાં પણ નથી.

કોઈપણ માણસ બાની સામા જિંદગી સ્વરે બોલે તો એમનાથી રડી પડાય. કાકાજીએ એમની જલદ પ્રકૃતિ જોતાં બાને સારી રીતે રાખેલાં એમ કહેવાય. બહુ નાની જિંદગી—આશરે અગિયાર વર્ષ બા પરણેલ. પરણ્યાં અને પછી કાકાજી સાથે કાઠીઆવાડ ગયેલાં. પરણ્યા પછી એ વર્ષે તો જયસુખલાલનો જન્મ થયેલો, અને તે પછી બન્ને વર્ષને આંતરે તનુગવરી, તારાગવરી અને હું અવતર્યાં. પછી ત્રણ વર્ષે રમનગવરી અને પછી પાંચ વર્ષે માધવલાલ. એટલે એમનો નાજુક આંધો વિકાસ પામવાને બદલે તૂટી ગયો. એમનાં પિયરિયાં જોડે અમુક તકરાર થવાથી વર્ષો સુધી કાકાજીએ બાને પિયર જવા દીધેલી નહિ. હું પાંચેક વર્ષનો થયો ત્યારે સલાહ થયેલી એમ મને યાદ છે.

તે વખતની આવા જલદ પ્રકૃતિના પુરુષોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અમે સ્તેમ થાય, વર્ષો વહી જાય પણ તૂટે નહિ. સહેજ તકરાર થવાથી

૧૦૬ : આશ્રમતે અજવાળે

પુરુષ કહે કે મારે સ્ત્રી કે પુત્રનું મોં નથી જોવું તો યસ. એ પછી પચીસ—ત્રીસ વર્ષ વહી જાય પણ એ પતિ—એ પિતા અણુનમ રહે. હાલમાં આવી પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે તો ખરી પણ પાંચ સાત દિવસમાં એને અભરાર્થ એ મેલી દેવામાં આવે છે. સાદાં અને સીધી ભિંમિવાળાં મનુષ્યોમાં આ પ્રકારની જીદ પણ દૃઢ હોય છે.

પરણી ત્યાં સુધી બાને રસોઈ પણ નહોતી આવડતી, તેમ લખતાંવાંચતાં પણ નહોતું આવડતું. ઘરના મહારાજ પાસેથી રસોઈ, કાકાજી તેમજ એકાદ બે મહેતાજી પાસેથી અક્ષરજ્ઞાન અને અથાણા મુરબ્બા; વડી, પાપડ, સેવ વગેરે સૂરતની રસોઈના અલંકારોના જુદા જુદા પ્રકાર એ બધું બાએ શીખી લીધેલું. કાવલો બાંધો, નરમ પ્રકૃતિ અને સુકોમળ તબિયતને લઈને બા આ બધાંમાં નિષ્ણાત થઈ શકી નહોતી, પણ ગાડું ગબડાવ્યે રાખતી. જો કે કાકાજી જીવ્યા ત્યાં સુધી તેમણે બાને તો શું પણ જ્યસુખલાસનાં પત્ની કમુદાગવરીને પણ અથાણું કરવા દીધેલું નહિ કે ઘઉં, ચોખા અને કઠોળની મોસમ પણ ભરવા દીધેલી નહિ. એ બધું એ પોતે જાતે કરતા અને ઘઉં તો દિવસોના દિવસો, મોટા થાળ બાંધા પાડીને તે વીણતાં વીણતાં અમારા હાથ દુઃખી જતા, એ મને હજી યાદ છે.

બાની ટૂંકી જિંદગીમાં એને કોઈ બહેનપણી હોય કે જેની આગળ પોતે પોતાના હૈયાના સુખદુઃખની વાતો કરે એવું હું જાણતો નથી. પિયરિયાં જોડે વર્ષોના અબોલા એટલે અમારે બે માસી, બે મામા, મામીઓ, નાના તથા નાની વગેરે હતાં, છતાં એમનાં કોઈ સાથે પણ, પાછળથી એ ઝઘડાનો અંત આવી ગયેલો છતાં પણ બાએ સુકતા હૃદયે વાત કરી નથી.

છોકરાં મોટાં થતાં ગયાં તેમતેમ તેમની સાથે કોઈકકોઈક વખત એ કાંઈક છૂટથી વાત કરતી પણ તરત પાછી બંધ થઈ જતી. મિસ્તરના પ્રયંત્ર સિંકસને બહલે આવા નાજુક, કોમળ સિંકસ પણ અસલ

હિન્દુ સંસારમાં કોઈ કોઈ જોવામાં આવતાં. વ્યક્તિત્વની છાપ પડે તેવી આકૃતિ નહોતી છતાં મેં એક વાત એ જોયેલી કે કાઠિયાવાડમાં પશુ ઘણી મોટી વચની સ્ત્રીઓથી માંડીને ગરીબ મહેતાજીઓ અને પટાવાળાઓ પોતાનાં સુખદુઃખ બાને કહેતાં અને એની પાસેથી સંતોષ, ધૈર્ય અને સાંત્વન પ્રાપ્ત કરતાં. વઢવાણુ તેમજ પાલીતાણુમાં રણુવાજીમાં રાણીઓ બા ઉપર પ્રસન્ન રહેતી, ખાસ કરીને વઢવાણુનાં કુંવરી મયાબા જે અંગ્રેજી પશુ સારું જાણતાં હતાં—તે જમાનામાં આ વાત સામાન્ય નહોતી—તેમની જોડે બાને સારો સંબંધ હોતો.

એ મોટી પુત્રીઓના લગ્ન સમયે અને પાછળથી જ્યસુખલાલ અને રમનગવરીના લગ્નપ્રસંગે બાએ આનંદ માણ્યો હશે, ખાકી એના Recusena જેવા જીવનમાં એને આનંદ શેમાં હોતો, તે હું કહી શકતો નથી. તેમાં વચલી પુત્રીને તેર વર્ષની વયે પ્રાપ્ત થયેલ વૈધવ્યથી તો એના હૃદયને અતિ ઊંડો આઘાત થયો હોતો. ભવિષ્યમાં એનું શું થશે એની એને અહોનિશ ચિંતા થતી હતી. તેના લ'બાણુ મંદવાડમાં બનેલ એક પ્રસંગ મને યાદ છે: એનો મંદવાડ ખરાબ રૂપ પકડતો જતો હોતો. મારે માટે દાકતરોએ ખાનગીમાં કહેલું કે છોકરો છ મહિનાથી વધારે નહિ જીવે. એ ખાનગી વાત હું બહેનો પાસેથી જાણી ગયો હતો અને એમાં જાણે એક પ્રકારનું રોમાંચક સાહસ હોય અને મગરૂખી લેવાની વાત હોય એમ લગભગ આનંદ માનતો હતો. અમે બંને માંદાં એકલાં હતાં. મને એકાદ બે વહાલના શબ્દો કહીને બા રડું રડું થઈ ગઈ. મેં કહી નાખ્યું: “બા, તું ય મરવાની છે અને હું પશુ મરવાનો છું—”

“હં...એમ ન બોલીએ, તને કોણે કહ્યું?” બા અસ્વસ્થ થઈ બોલી બીડી.

“હવે, એ બધું રહેવા દે, બા, મને સીધી વાત કરવા દે. દાકતરોએ કહ્યું છે તે હું જાણું છું. પશુ મરવાથી જો હું જરા પશુ

૧૦૮ આથમતે અબજાળે

ડરતો નથી, તો તું શા માટે ડરતી લાગે છે ? ” મેં પૂછ્યું.

“ દીકરા ! હું મોતથી ડરું છું એમ તને લાગે છે ? વર્ષોથી ક્ષયમાં પીલાયા કરવું, નાની પુત્રીને રોજ વૈધવ્યની અવસ્થામાં જોયા કરવી, તું ક્યારે કરમાઈ જશે એની ચિંતા કર્યા કરવી અને હજી માધુ તો છેક નાનો છે એની ફિકર રાખ્યા કરવી, એના કરતાં મરણ પામવું એ મોટું દુઃખ છે એમ સમજું એટલી હું મૂર્ખ છું ? પણ તું અત્યારે તેર ચૌદનો, કોઈ પણ ઉપાધિ વગરનો તને એની શી સમજણ કે મરનારને મરવાની ચિંતા નથી પણ પોતાની પાછળ જીવતાં રાખી જનારની ચિંતા હોય છે ! તારા કાકાજી પણ હવે ઘરડા થયા, આ વિધવા છોકરી, તમે બધાં નાનાં-એ બધાંના વિચાર આવે છે એટલે રડી પડાય છે. ” બોલતાં તો આ બોલી ગઈ પણ પછી તરત એણે વાત ફેરવી.

પોતાના પતિ અને પોતાનાં છોકરાંમાં જ પોતાની આખી જિંદગીને એણે વણી દીધી હતી. એટલે એમાંથી કોઈની જિંદગી જોખમાતી તો આ હરણુકાળ થઈ જતી. માત્ર વચલી પુત્રીનાં વૈધવ્ય સિવાય એનાં છએ છોકરાં અને પતિને પોતાની આસપાસ જોઈને એ મૃત્યુ પામી એ એના જેવી હદ વગરની હેતાળ સ્ત્રીને માટે અતિ સુભાગ્યની વાત હતી. જેનાં એકે છોકરાં ગુજરી નહિ ગયાં હોય કે એકે જેને અધુરે પણ નહિ ગયું હોય તે સ્ત્રી અક્ષયવન-અખોવન કહેવાય અને અમુક શુભ ક્રિયામાં એનો ખપ પડે છે. જ્યારે જ્યારે આની મદદ આવી ક્રિયામાં માગવામાં આવતી ત્યારે ત્યારે એક તરફથી એના હૃદયમાં સંતોષ અને અભિમાનની વૃત્તિ જાગૃત થતી અને આનંદ થતો અને બીજી તરફથી એ વહેમાતી કે રખેને કોઈની નજર મારાં છોકરાં ઉપર લાગશે તો ! એથી એવે વખતે એ અમારી નજર ઉતારી નાખતી.

જ્યારે પોતાના બચ્ચાં ઉપર જોખમ આવી પડે છે ત્યારે

નિર્જલમાં નિર્જલ પક્ષી કે : પ્રાણી તેમને બચાવવા કેવું નીડર અને સાહસિક બની જાય છે, એની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. આ એક વધારે અમારાં બાની. વઢવાણમાં આ પ્રસંગ જેવો વર્ણવ્યો છે તેવો જ બન્યો હતો. એનું વર્ણન હું અગાઉ ‘હિંમત’ નામના રકેયમાં કરી ગયેલો અને ‘હિંમત’ “ભૂતના બડકા” નામના મારા સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે:

એક મોટા ઘરમાં મા અને તેનાં છોકરાં હતાં, બાપ બહાર ગામ ગયા હતા. રાત હતી. ઓરડામાં એક ઝાંખો ઘાસલેટનો દીવો આછો આછો પ્રકાશ પાડી રહ્યો હતો. ચાકરો પણ પરવારી ભોંય તળીએ વગેસગે થઈ ગયા હતા. શેરીમાં બધે શાંતિ હતી. છોકરાંઓ તળાઈમાં સૂતાં સૂતાં અરધો ઊંઘમાં મા બાગવત વાંચતી હતી, તે સાંભળતાં હતાં.

મા એકવડીઆં શરીરની, રોજની માંદી, વાંદા અને ઊંદરથી પણ બીતી ફરતી હતી. તાવની બિમારીમાંથી તાજી જ ઊઠેલી હતી. અચાનક તેણે કાન માંડ્યા. ભય સમીપ હોય છે, ત્યારે કાણુ જાણે કંઈ ઈન્દ્રિયથી મનુષ્યને એ ભયની આગાહી થાય છે! માને કાંઈક તેવીજ રીતે ભય જણાયો. બહુ ધીમે સુસવાટ એક ખુણામાંથી નીકળ્યો. કાળો, પાતળો, લાંબો ઓળો હાલતો જણાયો. દીવાની વાટ મોટી કરીને ફાનસ તે દિશામાં માંડ્યું. સહસા બે ઝીણા લીલા પ્રકાશ જણાયા.

‘હાય હાય રે, મા, સાપ!’ શબ્દો માના ધ્રુજતા, કંપતા મોંમાંથી ઝાઝા અવાજ વિના સરી પડ્યા. ક્ષણના પણ વિલંબ વિના એ એકવડીઈં શરીર ટટાર થયું. એક પાતળી, છોકરાંને રમવાની નેતરની સોટી હાથમાં ભઈને મા સાપ અને છોકરાંની વચમાં ઊભી રહી મઈ. માએ આજન્મ લાકડી કોઈ દિવસ ઝાલી નહતી. સાધારણ શ્રીમંત કુટુંબની અને રોજની માંદી હોય ધરનાં

૧૧૦ આથમતે અજવાળે

કામકાજ તેણે કર્યો નહતાં—તેને ખાસ આવડતાં પણ નહતાં. અંધારું થયા પછી ઘરની બહાર એણે રક્ષણ વિના પગ મૂક્યો ન હતો.

આજ એ વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. પેટનાં છોકરાંની નિંદ્રાગી જોખમમાં હતી. ઘણી બહારગામ હતો. પાછા આવતાં તેને છોકરાં સલામત સોંપવાનાં હતાં. કોઈને મદદ માટે બોલાવવામાં વખત જાય એમ હતું. ખુણા અને તળાઈઓ વચ્ચે બહુ અંતર ન હતું. સાપને તે તરફ આવ્યા સિવાય બીજો નાસવાનો માર્ગ નહતો. મા પાતળી નેતરની સોટી બે હાથે ઝાલી મોંએ ભાગવતની કડીઓ અર્ધી ઉન્માદાવસ્થામાં ગણગણતી સામા આવતા મૃત્યુને નિરખી રહી.

સળળળળ ! સાપ વધ્યો. માએ શરીરનો કંપ શમાવવા બગીરથ યત્ન કર્યો. આંખે અને હાથે અંતર આબાદ માર્યું. પાછો સળળળળ કરતો અવાજ ! અને નેતરની સોટી સપાસપ પડવા માંડી. આટલું માત્ર ક્ષણ બે ક્ષણમાં બની ગયું. ત્યારે જ છોકરાંઓને “ કાંઈક ” થયું એમ ભાન આવ્યું. તેમની ચીસોથી આખું ઘર ગાજી ઊઠ્યું. ચાકરો સફાળા દોડતા આવ્યા. પોડોશીઓ પણ ધડાધડ પોતપોતાનાં બારણાં ઉઘાડતાં દોડી આવ્યાં.

પણ ‘ સપ, સપ, સપાક, સપ, ! ’ મા તો સોટી મારતી જ જતી હતી. બે ચાર ફાનસો પણ એકઠાં થઈ ગયાં. વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં માણસોએ પાંચ છ ફીટ લાંબા સર્પના સોથા વળા ગયેલા જોયા. પણ માને તેનું ભાન ન હતું. તેની આંખ ફાટી ગઈ હતી. તેને તો માત્ર પોતાનાં પેટનાં જણ્યાં તરફ આવતું મૃત્યુ અટકાવવું હતું. ન અટકે તો પોતાના પ્રત્યે તેને વાળવું હતું.

મા ભાન બૂલી થઈ ગયેલ છે, એનું ભાન જોનારાંઓને મોડું થયું. પરંતુ તે થતાંની સાથે બે ત્રણ પડોશીઓએ માને પકડી લીધી અને હાથમાની સોટી લઈ લીધી. ચાકરોએ સાપને ખસેડીને જમીન સાફ કરી નાખી. માએ થોડીવાર સોટી વિનાના હાથ વિંઝ્યા કર્યા

અને પછી તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. તેને કલાકે બાન આવ્યું, સારે શરીરમાં તાવ ભરાયો હતો.

એક બીજો નાનો પ્રસંગ યાદ આવે છે: અમારાં દાદી નેવું વર્ષે મરણ પામ્યાં. તેના દશમા દિવસે હજમ પાસે અમારે બધાંને અસ્તરાથી મુંડન કરાવવાનો રિવાજ હતો. અમને એ નહોતું ગમતું એટલે અમે કાકાજીની લગાર ગેરહાજરીનો લાભ લઈને હજમની ખુશામત કરીને અસ્તરો ન ફેરવાવ્યો. પણ કાતરથી વાળ અતિશય નાના કરાવ્યા. પણ આવી બાબતો છાની ક્યાં સુધી રહે ? તરત કાકાજીને ખબર પડી અને એમણે આકાશપાતાળ એક કરવા માંડ્યાં. ગુનેગારમાં માત્ર હું અને જયસુખલાલ. વાતાવરણ ઘણું ઉમ થઈ ગયું, કાકાજીની ત્રાડો વધવા માંડી: “ મારા હુકમનો અનાદર કરીને તમે અસ્તરાની ના કહેનાર કોણ ? સુધારાવાળા થઈ જવું છે ? ” વગેરે વગેરે.

બા, આટલી ગાભરુ બીકણુ બા બહાર આવી. એટલે તો માણસોની સારી જેવી મેદની હતી. બાએ ધીમેથી, વિનયથી, દઢતાથી કહ્યું: “ છોકરાઓએ એમની મેળે નથી ક્યું. મને પૂછીને ક્યું ” હતું અને દાદીમાની લાગણી બધાંને કેટલી છે અને કેટલી હતી, તે હું જાણું છું. જાઓ છોકરાઓ અહીંથી ખસી જાઓ-ત્રીજે માળે આશ્વા જાઓ. અસ્તરો ન ફેરવ્યો તો દાદી સ્વર્ગે જતાં અટકી જવાનાં નથી ! ”

જેમને અસહનતા વડીલોના મિત્રસનો કાંઈપણ ખ્યાલ હશે તેમને વિચાર આવશે કે મુલાયમ તબિયતની, રાંક સ્વભાવની, બધાથી ડરતી ફરતી એક સ્ત્રી એવી પ્રચંડ વ્યક્તિ સામે પોતાના બે પુત્રોને અચા-વવા આમ બોલે એમાં કેટલી હિંમતની જરૂર છે ?

એક નાનો પ્રસંગ મારા સ્મરણપટે રહી ગયો છે તે કહું: મોડી રાત હતી. બીજાં ભાઈઅહેન જાણી ગયાં હતાં. માત્ર હું જાગતો. પણ હાથ્યાચાલ્યા વિના પડી રહ્યો હતો. બા અને કાકાજી વાતે અમારાં

૧૧૨ : આથમતે અજવાળે

હતાં. અમુક કોઈ સ્ત્રી વિશે વાત થતી હતી. કાકાજીએ કહ્યું. “સ્ત્રી ઉપર દાખની તો જરૂર છે જ. આ જોને, મેં તને જરા પણ દુઃખ આપ્યા વિના દાખમાં રાખી તો તું જરા પણ આડે માર્ગે ગર્ભ નહિ.”

યાની તથિયત તે વેળા વધુ લથડી હતી અને ધીમે ધીમે મૃત્યુની છાયા એને ઘેરી લેતી હતી તે તે જાણતી હતી. સહસા યાના અવાજમાં સ્ત્રીત્વનું સ્વમાન આવ્યું, વ્યક્તિત્વનું ચેતન ઉદ્ભવ્યું. તે બોલી: “આટલે વર્ષે, મારા આટલા અનુભવ પછી છેક અત્યારે તમે આવું બોલો છો? સ્ત્રીને આડે માર્ગે જવું હોય તો બ્રહ્મા પણ તેને રોકી શકે તેમ નથી. તમે મને દાખથી સીધે માર્ગે રાખી એમ કહેવું એ માત્ર બ્રમ છે. હું મારી સ્વેચ્છાથી પવિત્ર રહી છું.”

યાના અવાજમાં રહેલ ગાંભીર્ય, સ્ત્રીજાતિના અપમાનની સામેનો સાફ પડકાર અને પુરુષોમાં સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થતાં અભિમાન અને બ્રમનો નાશ કરવાની તીવ્રેચ્છા કાકાજીના હૃદયે પારખી લીધાં અને એમણે વાત ફેરવી.

એક આડકથા: જેમ બાએ પોતાનાં સંતાનોના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા મોતનો સામનો બેઘડક કર્યો હતો તે જ પ્રમાણે મેં પણ યાના સ્વમાન ખાતર મોતનો તો નહિ પણ લગભગ તેને મળતી વ્યક્તિને પડકાર કર્યો હતો. અમારા ઘરને આગળ તેમજ પાછળ કંપાઉંડ છે એ વાત હું આગળ જણાવી ગયો છું. પાછળના ખંડનો ઓટલો એ કંપાઉંડમાં પડે છે. એ ઓટલા ઉપર અમે બધાં સવારે દાતણપાણી કરવા બેસતાં. આ વહેલી ઊઠતી એટલે તે એકલી જ દાતણ કરવા બેસતી. પાછલા નાના વાડામાં કાકાજી અને અમારા નોકર રામાએ મળીને કાંઈક વાડી જેવું બનાવ્યું હતું. ચાર પાંચ ગુલાબ, આઠ દસ મોગરા, એક લીંબોઈ, જાસુદ, જુઈ વગેરે ત્યાં હતાં. ચોમાસાનો વખત હતો એટલે તુરિયાં કે બલકાના વેલા પણ ઉગાડ્યા હતા. તેમાંના બે ત્રણ વેલા એ ઓટલા ઉપર બેસનારને અડચણકર્તા થઈ પડે તેવી રીતે રામાએ દોરીઓ બાંધીને ચડાવ્યા હતા.

બાની પોતાની ટેવ પ્રમાણે એણે વિનયથી રામાને બેત્રણ વેળા કહેલું કે વેલાને જરા બાજુથી વાળ તો મને બેસતાં વાંધા ન આવે. હિતરમાં જંગલી રીતે રામાએ કાંઈક જવાબ વાળેલો, એટલે એક વખત સહેજ તતડીને બાએ રામાને કહ્યું. એ દુબળાબાઈએ કાકાજીના માનસનો સારો અભ્યાસ કરેલો. બહુ કાંધી માણસને જે માણસ પહેલું આવીને કહે તેની વાત માનવાની અને તેજ પ્રમાણે વર્તન કરવાની ટેવ હોય છે, એમ આપણે સાધારણ રીતે જોઈએ છીએ. મહાત્મા અંધીજી જેવા મહાત્માએ પણ હજી કોઈને જીત્યો નથી એ વાત ઘણાં સ્વીકારે છે અને તેમણે પણ આ પ્રમાણે પહેલાં આવીને કહી જનાર માણસની વાત માનીને અન્યને અન્યાય કર્યો છે એવાં દષ્ટાંતો સમાજમાં ખાનગી રીતે પ્રચલિત છે. રામાએ વહેલામાં વહેલી તકે કાકાજીને રાવ ખાધી. “ધરમાં જે દરેક માણસ જુદા હુકમ કરે તો પછી મારે માનવું કેનું ? અને વાડી ઉગાડવી કઈ રીતે ?” આમ આરંભ કરીને વેલાની વાત એણે કાકાજીને કહી. કાકાજીનો મિનસ મયો અને તેમણે બાને બયંકર રીતે તતડાવ્યાં.

એ પ્રસંગ તરત જ બની ગયો હતો, કાકાજી ફરવા ચાલ્યા ગયા હતા: રામો વિનયી થઈને બીજાં કામમાં મચી પડ્યો હતો અને બા ફૂસકાં ખાઈને રડતી હતી; એવામાં હું ત્યાં આવી ચડ્યો. મેં બાને રડવાનું કારણ પૂછ્યું. બાએ કહ્યું અને એ જ કાકાજીના પુત્ર ધનસુખલાલનું મગજ ફરી ગયું. તે વખતે હું આરતેર વર્ષનો હોઈશ. “એ બે ટકાનો દુબળો કાંઈ વાત કહે તે ઉપરથી કાકાજી બાને રડાવે ? આખી વાડીનું સત્યાનાશ કરી નાખું.” હું મજાં ઊઠ્યો.

બા રડવાનું બૂલી ગઈ; મને છાતીસરસો. ચાંપીને સમજાવવા લાગી : “હશે બાઈ, જવા દેની. તારા કાકાજીને એવી ટેવ પડેલી. હું જરા બીજા ઠેકાણે દાતણ કરવા બેસીશ. પણ તારે કશું કરવું નથી. વાડીને હાથ લગાડ્યો તો કાકાજી તારો જાન કાઢી નાખશે.”

૧૧૪ આચમતે અજવાળે

પણ હું એકનો એ ન થયો. “બા, મરી જઈ તો બલે. તારું સ્વમાન એક નોકરથી ધવાય એ હું કદી નહિ સાંખું. તું જો તો ખરી.” બાએ મનમાં અંબાજીની અને સત્યનારાયણની બાધાઓ લઈ લીધી હશે. પણ હું તો એક પ્રકારનો ઉન્માદ અને તેનાથી અનુભવાતો આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો. સુરણ અને ફણસ કાપવાનો મોટો છરો મેં લીધો. મારી આંખ ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. મારું આખું શરીર કંપતું હતું. વાડામાં પાંચ છ મોટા મોટા શાકના વેલા હતા. તેમને મેં પાંચ મિનિટમાં મૂળથી કાપી નાખ્યા.

સ્ત્રીઓના રક્ષણ માટે કોઈ રજપૂત કેસરિયાં કરીને શત્રુઓને આવાહન આપી રહ્યો હોય તેમ મદમત્ત હું વાડીમાં એ છરો લઈને ફરતો હતો. મારાં વાચનને પરિણામે મેં કદાચ એમ પણ માની લીધું હોય કે આ પ્રસંગને અંતે મારું મૃત્યુ થાય તો મને લેવા અપ્સરાઓ આવશે. દસ મિનિટમાં વેલા કરમાઈ ગયા. રામાએ આ ચમત્કાર જોઈને રાક પાડી: “નાનાભાઈ! આ શું તમે ક્યું? કાકાજીને આવવા દો! કાંઈ કારણ?”

મેં મોટે અવાજે જવાબ વાળ્યો. “હરામખોર! બાને તું અપમાન આપનાર કોણ? કાકાજીને તો શું પણ મોટા પીતંદરને કહેવું હોય તો કહી દેજે. હું અહીં જ બેસેલો છું.”

બાએ છેવટના ઉપાય તરીકે મને મોસાળ ચાલ્યા જવાનું કહ્યું પણ હું કશું સાંભળવા તૈયાર નહતો. બાને વધારે ખરાબ પરિસ્થિતિમાં મૂકીને હું રણક્ષેત્ર છોડી જઈ? એમ અને જ નહિ. હું ત્યાં જ આંટા મારતો હતો. રામો બા જેવાંને પાછાં પાડી શક્યો તો મારો તો શો બાર છે એમ સમજીને આતુરતાથી કાકાજીની રાહ જોતો હતો. કાકાજી આવ્યા. રામાએ એમને પાછળ બોલાવ્યા. કાકાજીએ લીલીછમ વાડીની બચાનક દશા જોઈ, કારણ પૂછ્યું. રામાએ મારું નામ દીધું. ક્ષણભર

કાકાજીની આંખમાંથી અગ્નિ વરસ્યો. એમણે ગર્જના કરી : “કેમ, કાંઈ કારણ ?”

“કારણ ? મને કારણ પૂછો છો ?” હું લમલમ દીવાનો જ બની ગયો હતો એમ મને અત્યારે લાગે છે; નહિ તો કાકાજી જેવા બચકર મિળસવાળા પુરુષની સામે આ પ્રમાણે એક બાળકે ઊભા રહેવું એ કેવળ અશક્ય હતું. ધર્મને ખાતર, ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંત ખાતર હું મારું સર્વસ્વ અર્પીતો હોઉં એમ મને તે સમયે લાગ્યું હતું. મને દુઃખ નહોતું, બચ નહોતો, માત્ર આનંદ જ હતો. “આ એક માનુસી, એ બદામના નોકરે બાનું અપમાન કર્યું”, ઉપરથી પાછી તમને ચાડી ખાધી અને તમે ઉપરથી બાને આટલું રડાવી ? આજે તો બધા વેલા ગયા. આ મોસમમાં એક પણ શાકનો વેલો હું ઉગવા નથી દેવાનો. પણ હવે જો આ હરામખોર ફરીથી બાનું અપમાન કરશે તો આ તમારાં ગુલાબ, મોગરા વગેરેની પણ આ જ સ્થિતિ થશે અને આ દુષ્ટનું હું પેટ ચીરી નાખીશ.” આ બોલતી વેળા મારા હાથમાં રહેલો પેલો મોટો છરો હું ફેરવતો જતો હતો.

આસપાસનાએ જાણ્યું હતું કે આબ તૂટી પડશે; કુમળો ફૂલ જેવો છોકરો રહેંસાઈ જશે. પાંચ ફીટ લાંબા સર્પની સામે થનાર મા, આ વેળા હાજર રહેવા હિંમત કરી શકી નહતી. પણ કશું જ થયું નહિ. કાકાજી અને હું થોડીવાર સામસામા જોઈ રહ્યા. કાકાજીએ નોકરને કહ્યું. “રામા. આ કચરો કાઢી નાખજો અને હવે પછી વેલા પેલી તરફ જ ચઢાવવાનું રાખજો કે જેથી ઓટલા ઉપર બેસનારને અડચણ ન પડે.”

રામો કાંઈક ઉત્તર આપવા ગયો એટલે કાકાજીએ એને સખત ઝાટકી નાખ્યો. “હમણાં હમણાં તને બકરકુદી સૂઝી લાગે છે ! પાંચ મિનિટમાં નોકરીમાંથી કાઢી મૂકીશ. જ કામ પર લાગી જા.” આટલું કહીને કાકાજી ઉપર લૂગડાં બદલવા ચાલ્યા ગયા.

૧૧૬ : આશ્રમતે અજવાળે

મંદવાડ વધ્યો. બાર બાર વર્ષથી જે રોગ શરીરમાં હતો તેણે હવે પોતાનું જોર વધાર્યું. જીવનની શોધમાં-આરોગ્યની શોધમાં અમદાવાદ, હજીરા, કુમસ વગેરે સ્થળોએ અમે ફર્યાં. વચમાં ૧૯૦૪ માં જ્યસ્તુખલાલ અને રમનગવરીના લગ્નના લહાવા પણ લઈ લીધા. પણ પછી કુમળું શરીર ટકી શક્યું નહિ. બા પથારીવશ થઈ. અમે સૌએ એની ચાકરી કરી પણ કાકાજીનું નસિંગ અને અવિશ્રાંત-જરા પણ કંટાળ્યા વગરની એમની બરદાસ્ત તો અદ્ભુત હતાં. ધીમે ધીમે એ કામળ શરીર લેવાતું ગયું અને આખરે ૧૯૦૬ ની સાલમાં મૃત્યુને ખોળે શમાઈ ગયું.

એ નાજુક દેહલતા તૂટી ગઈ અને સાથે પ્રચંડ વડલાના મૂળ પણ તોડતી ગઈ.

૧૯૦૬માં બા ગઈ. ૧૯૧૦માં કાકાજી ગયા.

મને નાનપણથી સુંદર વસ્તુઓનો અને રમકડાંનો બહુ શોખ હતો. આ શોખ, મને કાકાજી તરફથી આવ્યો હશે, કારણકે એમને પણ એટલો જ શોખ હતો; જો કે તેઓ એ શોખ પોતાને નથી પણ માત્ર છોકરાંઓને છે, અને પોતે પોષે છે; એમ બતાવવા હમેશાં યત્ન કરતા.

એક બીજી મારી ખાસિયત પણ મને મારા પિતા તરફથી મળી છે, તે જળવણી, કાળજી અને વ્યવસ્થાની પ્રકૃતિ. કાઠિયાવાડમાં પણ મારાં રમકડાં સૌથી વધારે સમય ચાલતાં. મારી પાસે કાંઈકાંઈ અફલાતુન ચીજો નીકળી આવે જે વર્ષો થયાં મારી પાસે પડી હોય. પણ મુંબઈમાં બાડાનાં મકાન, વારે ઘડીએ બદલવાની જથ્થાપભાઈની વૃત્તિ અને એને પરિણામે સ્થાયિપણનો અભાવ એટલે ઘણી જૂની ચીજો નાશ પામતી ગઈ છે.

મારા જન્મ પહેલાંનાં મારા પિતાનાં ચપ્પુ અને કાતર એમના મરણ પછી મેં લીધેલાં તે ઠેક ૧૯૧૮માં મારા મહારાજે તોડી નાખ્યાં ત્યારે મારે ફેંકી દેવાં પડેલાં. એમની તપખીરની ડબ્બી, પાનનો સામાન રાખવાની જળાવાળી પિત્તળની પેટી વગેરે હજી મારી પાસે છે. એમનો લખવાનો પેસતકતો પણ મારા જન્મ પહેલાંની બનાવટનો છે. ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકેની મારી વલસાડ, સુરત, ગોધરા વગેરેની મુસાફરીમાં ટેબલની એણે ગરજ સારેલી અને ‘મેટરલિંગના નિબંધો

૧૧૮ : આથમતે અજવાળે

તેમજ તે કાળમાં લખવામાં આવેલ અન્ય રહેયો મેં એના ઉપર જ લખેલા. તે પછી વર્ષો સુધી એ વાપરી વગરનો પડ્યો રહેયો. વચમાં જયસુખભાઈની ધૂન આવી તે એમણે એને દુરસ્ત કરાવ્યો અને પોલિશ પણ કરાવ્યું. પણ પાછો એ એક ખૂણામાં પડી રહ્યો. ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરી-માર્ચમાં મને ગંભીર માંદગી આવી અને તેમાંથી હું સાજો થયો, પછી મને ટેબલ ઉપર લખવાથી થાક લાગતો એટલે મેં એક ગાદી મૂકાવી એ પેસતકતને પાછો કામમાં લીધો અને આ 'આથમતે અજવાળે'નો ઘણો ભાગ એના ઉપર જ લખાયો છે.

કાકાજી ખારૈયાના રાજ સાથે હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ ગયેલા, તે વખતે જુદા જુદા ગામમાંથી લીધેલ રમકડાં કેટલાંય વર્ષો સુધી અમારે ત્યાં હતાં. વઢવાણમાં દિવાળીમાં ચાર દિવસ મેળો ભરાતો ત્યારે અમને રોજનો એક આનો ખરચવાનો મળતો અને જયસુખલાલને ચાર આના મળતા—ચાર દિવસનો એક આનો મળતો કે રોજનો એ હવે મને યાદ નથી. દિવાળી આવે તે પહેલાં ત્રણેક મહિના અને પછી ત્રણેક મહિના એ રમકડાંની ધમાલ ચાલતી. પછી તો ફક્ત મારી પાસે જ રમકડાં પડ્યાં હોય, બાકીનાં બધાંઓએ ક્યાંના ક્યાં ઉડાડી મૂક્યાં હોય.

સૂરતના ગોકુળાષ્ટમીના મેળાએ અમારી આંખ ઉઘાડી દીધી. વઢવાણના મેળાનાં ક્યાં પૈસાપૈસાનાં રમકડાં અને ક્યાં આ યંત્રાવાળાં બધાં અને સુંદર જર્મન રમકડાં! એ મેળાના દિવસો જેમજેમ પાસે આવતા જાય તેમ તેમ કાકાજી કરકસર ઉપર બાપણો આપતા જાય. આ ચર્ચાઓ ઘણું ખરું રાતેજ થતી. અમે બધાં અમારી સૌ સૌની તળાષ ઉપર સૂતાં હોઈએ અને કાકાજી પોતે દાદર પાસેની ગાદી ઉપર વાલરીટ બાળતા બેઠા હોય.

“આ વખતે તો માત્ર મેળો ખતાવીને જ છોકરાઓને પાછાં બાઈ આવવાં છે, કેમ?” કાકાજી બાને પૂછતા અને વળી અમારામાંથી

કોઇનો ટેકો લેતા: “ કેમ ધતુ, હવે આવડી ઉંમરે તમને રમકડાં શાં? કાંઈ ઉપયોગની વસ્તુઓ લઈએ તો વપરાય તો ખરી.” પણ અમે કે બા બાષણોમાં બહુ રસ લેતાં નહિ, કારણ કે અમારી ખાતરી હતી કે અમે ના પાડીશું છતાં રમકડાં આવવાનાં તે આવવાનાં જ. વચમાં તો એટલે સુધી વાત આવે કે “ આઠ આઠ આના આપીને છોકરાંને નોકર સાથે જ મોકલશું, મારેય જાતે જવાની શી જરૂર છે ! ” એમ પણ કાકાજી કહી નાખે. પણ મેળાનો દિવસ આવે એટલે કાકાજી કહે: “ એવા કામમાં નોકરના પત્તા નહિ, એને તો આ છોકરાં ઘેળી પીએ. અને વળી તમને ઘેરાંને ખબર નહિ. બીડ એટલી હોય કે એકાદ છોકરું અટવાઈ ગયું તો વળી એ આપદા આપણે ક્યાં ઉઠાવીએ ? ”

આખરે કાકાજીની સરદારી નીચે અમે ઊપડીએ. હાના, હાના કરતાં અમારે જેટલાં રમકડાં જોઈતાં હોય તેટલાં રમકડાં તો પહેલેથીજ પોતે અમને અપાવી દે અને પછી પોતાની પસંદગીનાં મોંઘાં મોંઘાં રમકડાં પોતે લેતા જાય. ઘેર આવીને કાકાજી બા આગળ લંબાણથી ખુલાસો કરે, કરકસર એ તો કંજુસોનાં કામ, પોતાના બાપ ગોવિંદ-દાસજીએ પણ કોઈ દિવસ કંજુસાઈ કરેલી જ નહિ વગેરે વાક્યો કહે અને એ રમકડાંને ચાવી આપીને ચલાવવા મંડી પડે. જુદાં જુદાં રમકડાંની ખુબી પોતે છોકરાંને અને બાને સમજાવતા જાય અને આનંદથી અમે બીજા બે કલાક ઘેર કાઢી નાખીએ.

ધણાં રમકડાં લીધેલાં અને એ બધાંનો કાળે કરીને ઘરમાં છોકરાંઓએ—મારા સિવાય નાશ પણ કર્યો, તેમાંથી થોડાંક રમકડાં મારાં ખાસ પ્રિય હતાં. એક મોટા ઘોડેસવાર હાથમાં તરવાર સમણતો હતો, ચાવી આપીએ એટલે ઘોડો મોટાં ચક્કર લે અને સવાર તરવાર વીંઝતો જાય. એ રમકડું મારું ખાસ માનીતું હતું. બીજું: મેં અને માધુભાઈએ દરેક મેળામાંથી થોડા થોડા સોલજરો અને સવારો લઈ

૧૨૦ : આથમતે અજવાળે

લઈ આશરે પચાસ પચાસ આદમીનું લશ્કર એકઠું કરેલું. એ બધા ઢાળાના અઢીથી ત્રણ ઇંચ મોટા, રંગીન હતા અને આજે પણ કવચિત કવચિત કાગળની પેટીમાં, દોરાથી બાંધેલા બાર બારની સંખ્યામાં મળે છે અને જુદી જુદી રેજીમેન્ટનાં નામ પણ કોઈ કોઈ વખતે તો પેટી ઉપર હોય છે. વળી જાપાનીઝ, રશિયન વગેરે સોલજરોની ટુકડીઓ પણ મેં એવાં રમકડાંમાં જોયેલી.

મેં અને માધુભાઈએ તો એમાંથી એક રમત શોધી કાઢેલી; અને તેના સચોટ નિયમો પણ રચેલા. સામસામા જમીન ઉપર, અમુક વિસ્તારમાં જ પણ અમારી મરજી પડે તેમ અમે તેમને ગોઠવતા. પછી એક એક આનાની ઢાળાની નાની તોપો મળતી તેવી અમે બંનેએ છ છ લીધેલી. તેમાં ગોળાને બદલે દીવાસળી ભેરવીને અમે ફેડતા. તોપો પણ અમુક જિંયાઈએ અને અમુક વિસ્તારમાં જ રાખી શકાય. આવી રીતે તોપો ફેડવાના વારાના પણ અમુક નિયમો રાખેલા. જે સામેના લશ્કરને પહેલાં પાડી નાખે તે જીતે. આ એક રમત અમારે આશરે અઢી કલાક સહેલાઈથી ચાલતી.

એક લોકોમોટિવ ઍન્જિન અમારી પાસે હતું, એની સ્પ્રિંગ ઘણી મજબૂત હતી. વર્ષો સુધી ગમે તેવી વપરાશ છતાં એ તૂટ્યું નહતું. એ ઍન્જિનની મદદથી મેં તે સમયમાં બહુ નામના પણ મેળવી હતી. તે વેળા મીણુબત્તીનાં ખોખાં મજબૂત, કડક કાર્ડબોર્ડના આવતાં. મીણુબત્તીનો ઉપયોગ તો તે સમયે વધારે એટલે એવાં ખોખાં ઘણા મળતાં. આ ખોખાંને મેં નીચે પૈડાં બનાવ્યાં. બાજુ પર કાપીને બારીઓ બનાવી અને મથાળે કાપીને એમાં નાનાં જાળીનાં ફાનસ જેવાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ફર્ટના એક ડબ્બામાં ત્રણ ફાનસ, સેકન્ડમાં બે અને થર્ડમાં એક ફાનસ એમ રાખ્યું. બહાર પેનસિલના રંગેથી રંગીને જરા ઠાઠમાઠ કર્યો. પછી કાગળ, કાર્ડબોર્ડ, દીવાસળીનાં ખોખાં વગેરેની મદદથી મેં અને માધુભાઈએ એક નાનું સરખું સ્ટેશન,

બે ચાર 'સીમાફેર' વગેરે અનાવ્યાં. રાતના સ્ટેશન ઉપર, સિંગલના સીમાફેર ઉપર અને ડાયામાં લાઈટ કરીને અમે પેલાં એન્જિનની મદદથી ટ્રેન ચલાવતા. એન્જિન ત્રણ ચાર ડાયા ખેંચી શકતું. અલગત તે વેળા પણ મુંઝવિના પૈસાદાર શેડીઆઓને ત્યાં આવાં રમકડાં છોડ્યાં અને જર્મનીના બનાવટનાં પાંચસોથી માંડીને પાંચ હજાર રૂપિયાનાં મળતાં. પણ સૂરતનો કાયસ્થ મહોલ્લો તે મુંઝવિ નહતું અને સૂરતમાં પણ—વર્ષ આશરે ૧૯૦૨-૦૩ હશે એટલે—આ રમકડાંએ આસપાસના ઘણા મહોલ્લામાં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને એક ગૃહસ્થે તો એની છબી પાડીને 'સ્ટ્રેંડ' મેગેઝિન ઉપર મોકલી હતી. એ છબી તેમાં પ્રસિદ્ધ પણ થઈ હતી. આવાં આવાં રમકડાં માધુભાઈની સહાયથી હું બનાવતો, તે ઉપરથી બાપ અને મોટાભાઈએ એમ ધારી લીધેલું કે હું ઈજનેર થવાને લાયક છું—હતો.

ગેરસમજ ત્યાં થયેલી કે હું જો કાંઈક પણ હતો તો તે કલાકાર હતો, સર્જક હતો. ઈજનેરીનું ઉઠાં સુધીનું જ્ઞાન પણ, પાછળથી વિક્ટોરિઆ જ્યુબિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ચાર વર્ષ અભ્યાસ કરીને, પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા છતાં પણ મને સ્પર્શી શક્યું નહતું ! ઈજનેર તો માધુભાઈ જ થયા અને તેમાં તેમણે કીર્તિ તેમજ પગાર પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કર્યાં.

કાકાજીના મરણ પછી, ખુદ મુંઝવિમાં પણ અમે વર્ષો સુધી, બળેવના મેળામાં એસ્ટેનેડ મેદાનની આગળ મેળો ભરાય છે ત્યાં છોકરાંના લહાવલસકર સાથે અને નોકરને લઈને જતા અને કંડિયો ભરીને રમકડાં લઈ આવતા. પણ અનુભવ ઉપરથી જણાયું કે તે વખતના જમાનામાં અમને સંતોષ હતો. ગમે તેવાં રમકડાંથી અમે ખુશ ખુશ થઈ જતાં હતાં, પણ નવા જમાનામાં છોકરાં ઠાંધપણ વસ્તુથી દિગ્ગ થઈને આનંદ પામતાં જ નથી એટલે આટલી મહેનતે અમે જ્યારે મેળામાંથી પાછા આવતાં ત્યારે છોકરાંની રડારાજ ચાલતી.

૧૨૨ આશ્રમતે અજવાળે

અને સ્ત્રીઓની વલણુ બાળકો તરફ જાય તો અમને ખાસડાં પણ પડતાં !

એક પ્રસંગ યાદ છે: મારી નાની પુત્રી મેનાને માટે ત્રણેક રૂપિયાનાં રમકડાં બસ થશે એમ બાબીએ કહેલું. અમે ટોળું વળીને મેળામાં જવાની પ્રથા તો બંધ કરેલી એટલે આગલે દિવસે હું એક મિત્રને લઈને રમકડાંવાળાની દુકાને ગયો. તે મિત્ર પેલા દુકાનદારનો પણ ખાસ મિત્ર હતો એટલે પછી જોઈએ જશું ? ત્રણ રૂપિયાના વિચારે ગયેલો હું તે ત્યાં જઈને સાતેક રૂપિયાનાં લેવાં એવા દરાવ ઉપર આવ્યો અને મિત્ર તેમજ મિત્રના મિત્ર પેલા દુકાનદારના આગ્રહથી રૂપિયા પંદર ખરચીને પચીસેક રૂપિયાનાં રમકડાં હું લઈ આવ્યો; કારણ કે ચોડેલ ચીઢીના પચાસ ટકા જેટલાં જ પૈસા મારે આપવા એમ હતું હતું. આ રમકડાંમાં બેથી ત્રણ અતિશય સુંદર ડોલી પણ હતી. એક તો એટલી સુંદર હતી કે જ્યારે મારી પુત્રી મેનાએ બાંગી નાખી ત્યારે મારું હૈયું ભરાઈ આવેલું.

આટલાં રમકડાં લઈને હું છોકરીને તેમજ અન્ય બાળકોને ઠંડા કરવાની ઈચ્છાથી ઘેર આવ્યો. તે વેળા મેના રમતી હતી. મહા મુશ્કેલીથી રમત છોડીને મેના આવી. એ રમકડાં જોઈને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના પાછી પોતાની રમત રમવા ચાલી ગઈ. બીજાં છોકરાંઓ પણ જોઈજોઈને ચાલતાં થયાં. થોડા વખતમાં એ ઓરડામાં હું એકલો જ રહી ગયો ! ત્યાર પછી નવા જમાનાનાં છોકરાં અને યુવકયુવતીઓના માનસ સમજવાના મેં અનેક પ્રયાસ કર્યા છે પણ તેમાં હું પૂરેપૂરે સફળ થયો એમ કહી શકું નહિ.

હવે તો કોણ જાણે પણ તે વેળા તો સૂરતનાં તાખૂતો જોવા જવાં હતાં. તે સમયે હિંદુ-મુસલમાન હુલ્લડ તો નહોતાં પણ તે બે કામ વચ્ચે ખાસ એખલાસ હતો. મોહરમના તહેવારો આવે એટલે હિંદુ બાળકો પણ આનંદમાં આવી જતાં. અમે તાખૂત જોવા બાગા

તળાવ ઉપર અમારા લીલુમામાની દુકાને જતાં. ત્યાં લીલુમામા અમને રેવડી, ફરસાણુ વગેરે ખાવાનું ખવડાવતા અને શરખતો પાતા. નાનાં તાખૂત તો ગણુવાનાં જ નહિ પણ મોટાં સાત તાખૂત નીકળતાં અને તેમાં છેલ્લાં ત્રણ તો ઘણાં જ મોટાં, લગભગ બધાં માળ જેવાં જોયાં હતાં. એ તાખૂતોની પાસે જેઓએ માનતા રાખી હોય તેઓ પોતાનાં છોકરાં જોડે આવતા અને માનતા છોડતા. અમે બધા શ્રદ્ધાથી તાખૂત તરફ રેવડી ફેંકતા. તાખૂત આગળ જુદા જુદા વેષવાળા અને અખાડાબાજો ચાલતા અને ચાલતાં ગાડાંમાં કસરતના પ્રયોગો પણ થતા.

મેં એક સાલ મુંબઈનાં તાખૂત પણ જોયેલાં—કદાચ ૧૮૯૬ ની સાલ હોય, એક વખત રાજકોટમાં જોયેલાં અને વઢવાણમાં તો ઘણીવાર જોયેલાં પણ તાખૂત સૂરત જેવાં કોઈ ઠેકાણેનાં નહિ. રાજકોટમાં તો તાખૂત આગળ સાચી તરવારે લાકડી પટા ખેલતા રજપૂતો પણ મેં જોયેલા.

મેં એકવાર સર રમણભાઈ આગળ એમ કહેલું કે પતંગ અને તાખૂત સૂરત જેવાં કોઈ બીજાં ઠેકાણે નહિ, તેનો તેમણે વાંધો કાઢેલો. તેમના મત પ્રમાણે અમદાવાદનાં તાખૂત વધારે સારાં હતાં. એક દિલ્હીવાળા ગૃહસ્થે દિલ્હીનાં તાખૂત માટે જ આગ્રહ રાખેલો. ખરું ખોટું પ્રશ્ન જાણે !

અને સૂરતમાં પતંગની મોસમ એટલે તો શું ! “ અમે બધાં ” માં ‘ પતંગના પૂરમાં ’ નામથી એક આખું પ્રકરણ લખીને પતંગની મોસમમાં એક સામાન્ય કુટુંબમાં કેવું વાતાવરણ જામે છે એનું વર્ણન મેં આપી દીધું છે એટલે હું અહીં પાછું લંબાણુ કરવાની જરૂર જોતો નથી. આરંભમાં તો હું લંગરીયાં લડાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડેલો અને મારા મામા મંગળદાસ અને કાકાનો છોકરો ઈશ્વરલાલ પતંગ ચડાવે અને પેચો લડાવે તે જોવા અને તક મળતાં પતંગની સહેલ લેતાં, તે ચડાવતાં અને પેચ વખતે ફરકી જાલતાં શીખતો. ઈશ્વરલાલ હથથા

૧૨૪ : આથમતે અજવાળે

મારીને સામેનો પતંગ કાપવાની વિદ્યામાં બધા હોંશિયાર ગણાતા. તેમની કદાવર આકૃતિ, અતિશય લાંબા હાથ વગેરેને લઈને એમને એ રીતમાં ફાવટ આવતી. એ પતંગ ચડાવતા માત્ર સંક્રાંતની આસપાસના ત્રણેક દિવસ પણ તેમાં પણ આઠ દસ રૂપિયાનો ધુમાડો કરી નાખતા. કાકાજીનું પેચ લડાવવાનું વિધાન જૂના સમયનું હતું ન્યારે માત્ર પેચ લડાવી શકાય એટલી લંબાઈમાં જ માંજે રાખવામાં આવતો અને બાકીનો સાદો દોર જેને ખેતારી, ત્રણ તારી અને ચોતારી દોરીનું નામ આપવામાં આવતું તે રાખવામાં આવતો. અમારા વખતમાં સાદી દોરી વાપરવાનો રિવાજ બંધ થઈ ગયેલો અને માત્ર માંજે જ રાખવામાં આવતો.

કાકાજીના વખતમાં સૂરતી પતંગ નિષ્ણાતો ચડાવતા. અમારા વખતમાં તેવા પતંગો પણ બંધ થઈ ગયેલા કારણ કે ગમે તેવો મજબૂત માંજે પણ એવા પતંગનું જેર ઝીલી શકતો નહિ. આથી એમે તો દિલ્હીના પતંગના વર્ગના પતંગો ચડાવતા. શિખાઉ એક પાઈની ડુગીથી શરૂ કરતા. સાધારણ રીતે પેચમાં પૈસા પૈસાવાળા અને બે બે પૈસાવાળા જે અરધિયાં કહેવાતા તે વપરાશમાં આવતા. પોણિયાં એટલે કે ત્રણ ત્રણ પૈસાવાળા પતંગ કોઈ કોઈ ચડાવતું પણ તે ઘણું ખરું ફાનસ ચડાવવાં માટે જ અને તે વેળા તે પતંગનું નામ ઢાડું રખાતું.

ધીમે ધીમે હું પેચ લડાવવાની ક્રિયામાં કાબેલ થઈ ગયો અને મારી ટેવ પ્રમાણે હું એ બાબતમાં ઊંડો ઉતરેલો હોવાથી દરેક પતંગની ખાસિયત વગેરે ધ્યાનમાં લઈને હું પેચ લડાવવાના વ્યૂહ રચતો. સંક્રાંત અને વાસી સંક્રાંતમાં અસંખ્ય પતંગ ઊડે એટલે સરસ સરતીના પેચો અને શાસ્ત્રીય વ્યૂહરચના લગભગ અશક્ય થઈ જતાં; પણ સંક્રાંતની આગળ ચાર પાંચ દિવસો પહેલાં પતંગ અચ્છી રીતે લડાવી શકાતા. કાકાજી ઉપરાંત, ઇશ્વરલાલ અને અમારા બીજા એક પડોશી

માધવપ્રસાદે (મારી પુત્રી પૂર્ણિમાના સસરા) મને પતંગની બાબતમાં સારું શિક્ષણ આપેલું. મારી બીજી ટેવ પ્રમાણે મને પૈયમાં ઉસ્તાદી મળી પણ જરા પણ પવન નહિ હોય છતાં પતંગ ચડાવવો, ખરાબ અનેક એવવાળો પતંગ ઉપયોગમાં લેવો વગેરે બાબતો મને ઠેઠ સુધી આવડી નહિ. જ્યસુખલાલભાઈને તો એ વિષયમાં ઠેઠ સુધી જરા પણ જ્ઞાન નહિ થયેલું. માધુભાઈએ મુબઈમાં એ બાબતમાં થોડું જાણી લીધેલું.

પણ ખરું પૂછો તો પૈય લડાવીને જે વખતે મારો પતંગ કપાતો અને સાથે પાશેર માંજો લઈ જતો ત્યારે મને ઘણું લાગતું. પતંગ પકડવામાં મને ઘણો આનંદ આવતો. મને એક વર્ષ તો ખાસ યાદ છે કે જ્યારે પતંગ ચડાવવામાં હું ખાસ નિષ્ણાત થયેલો નહિ અને પકડવામાં જ આનંદ માનતો, તે વખતે સંક્રાંત અને વાસી સંક્રાંત એમ બે દિવસ મળીને મેં બરાબર સો પતંગ પકડેલા. એ બધાય જળવીને મેં બાંધીને ટીંગાડી રાખેલા અને બીજો વર્ષ ઠેઠ ડીસેંબરના આરંભથી ચગાવવા માંડેલા !

એમાં એક પતંગ પકડેલો તે પ્રસંગ તો હું હજી ભૂલ્યો નથી; સંક્રાંતને દિવસે લગભગ સાડા અગીઆર થયેલા. મોટેરાઓ છાજલી ઉપરથી ઊતરી પડેલા અને મને પણ જમવા માટે બુમાબુમ પડવા માંડી હતી. છાજલી ઉપર હું એક જ બિભો હતો. એટલામાં કોઈ દોર મારા હાથને ધસાતી ચાલી. મેં તરત જ તે પકડી. એક બાજુથી છેડો તરત આવી ગયો પણ બીજી બાજુ ખેંચવાં જઈને છું તો એનો છેડો જ નહિ મળે ! વળી થોડો ખેંચ્યો ત્યારે આકાશમાં માત્ર એક ઝીણું લાલ ટપકું મારી નજરે પડ્યું. એ પતંગની એ દોર હતી. કોઈનો પતંગ હાથ ઉપરથી તૂટીને આવ્યો જણાતો હતો. હું તો મારું આવું સુભાગ્ય જોઈને લગભગ માંડો થઈને બૂમો મારવા લાગ્યો. નીચેથી તરત કાકાજી, નોકર અને એકાદ બે બીજાં દોડી આવ્યાં. બધા આ દ્રશ્ય

૧૨૬ : આથમતે અજવાળે

જોષને આનંદના પૂરમાં તણાવા માંડયાં. હું નીચે જઈને એક ખાલી ફરકી લઈ આવ્યો અને તેના ઉપર જ અમે પેલા પતંગની દોર લપેટવા માંડી. જ્યારે અમે પૂરો ઉતારી રહ્યા ત્યારે આખી ફરકી માંજળથી ભરાઈ ગયેલી ! એવો પતંગ મેં ફરોથી કોઈ દિવસ પકડ્યો નથી.

ખીજના ચગતા પતંગો ઉપર આપણી નાની પતંગડી સૂવાડી દેવી અને પછી એને ખેંચી લાવવા એ પ્રયોગો પણ અમે કરેલા અને એટલા માટે અમે સુતળી તો શું પણ તારના પ્રયોગ પણ કરી જોયેલા પણ પરિણામે અમે કાવેલા નહિ અને માત્ર બેઆખર થઈને કાકાજનાં ખાસડાં ખાધેલાં; કારણ કે પતંગ ખેંચી લાવવો એ હલકા પ્રકારના ચાંચિયાનું કામ જ ગણાતું.

ત્યાં ખીજ રમતોમાં લખોટા અને ભમરડા વગેરેની રમતો હતી. ગિફ્લીદંડા પણ સારા પ્રમાણમાં રમાતા પણ એમાંનું કશું મારે હાથે ચડ્યું નહિ.

હોળીનાં તોફાનો વિશે મેં વાતો બહુ સાંભળેલી. અસલના વખતમાં ખુદ નવાખની પાલખી હોળીમાં એક મહોલ્લામાં બાળા નાખેલી એમ કહેવાય છે અને એથી જ એ મહોલ્લાનું નામ સેતાન ફળીઉં રાખવામાં આવ્યું છે, એમ પણ કહેવાય છે: પણ આમાં ખરું કેટલું અને કલ્પના કેટલી એ નક્કી થઈ શકે તેમ નથી. ગરમ વેંગણો સામસામા ફેંકે અને એમ કરવાથી કેટલા ઝખમી થતા અને બેચારની તો આંખો પણ ગયેલી એમ કાકાજ કહેતા અને જ્યોતીંદ્ર દેને પણ કહેતા. જ્યોતીંદ્રે તો ‘અમે બધાં’માં હોળીનું પ્રકરણ પણ લખેલું છે—પણ એ બંને કુશળ વાર્તાલાપકાર એટલે સાથે કલ્પનાનું પ્રમાણ એમણે કેટલું રાખેલું તે સમજાતું નથી. મેં એવું કશું મારા આઠેક વર્ષના સરતના રહેઠાણ દરમ્યાન જોયું નથી. હા, મેં વૃદ્ધોની અને ટેસીખો-રાની પાઘડીઓ હોળીના વખતમાં છોકરાઓ રસ્તાની આસપાસ ખાંધેલી ઝીણી દોરીની મદદથી ઉછાળતા જોયેલ ખરા.

પણ હવે તો એટલું પણ રહ્યું નથી એમ ત્યાંના રહેનાર કહે છે તે ઉપરથી જણાય છે. પતંગો પણ અસલ જેટલા ઊડતા નથી એમ સાંભળ્યું છે. દિનપ્રતિદિન વધતી જતી આંધ્રક મુશ્કેલીઓ, મોં-ધવારી, જગત સારાંયમાં થતાં પરિવર્તનો અને વધતી જતી કેળવણીથી મનુષ્યોના માનસમાં પણ વધતી જતી આંટીધુંટીઓ, પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં અસ્વસ્થતા, અસંતોષ, નિરાશા, કીર્તિ, દ્રવ્ય વગેરે માટેનો વધતો જતો શાખ વગેરેને લઈને સૂરતનું શાંત અને સરળ જીવન પણ ખીન્ન શહેરો જેવું જ અશાંત અને અટપટું બનતું જાય છે; લગભગ બની ગયેલું છે એમ લાગી આવે છે, માત્ર રહી ગયા છે એના એ ગંદા રસ્તાઓ, ગંદાં જાજરો અને ચોખ્ખાઈ રાખવા સામેની અડગ અને અણુનમ વૃત્તિઓ.

લક્ષ્મીભાઈના દીકરા ડ્યુભાઈ, રંગીલદાસ વગેરે હતા. આ મંડળના સ્વીકારેલા પ્રમુખ જેવા રંગીલદાસ હતા, જે હાલમાં ડેપુટી કલેક્ટરની પદવી પરથી નિવૃત્ત થઈને સૂરત રહે છે. તેમનો પ્રિય ગવૈયો તે જગજીવન ગવૈયો કરીને હતો. જાણકારો તે ઉપરથી જ આ મંડળની સંગીતના જ્ઞાનની સપાટી જાણી શકશે.

નાના ઉસ્તાદોમાં ઉમિયારામ સરકાર અને ડ્યુભાઈ ગણાતા. બીજી બાજુ ઈશ્વરદાસ સ્ટોરનું બજનિક મંડળ મૂળ લક્ષ્મીજીના મંદિરમાં ક્રુપદત્તી ધૂન મચાવતું હતું. તેમાં એક પખવાળ-ધણું કરીને ઈશ્વર-સારું કામ કરતો હતો. પાછળથી ધનસુખલાલ મજમુદાર, વામનલાલ મહેતા (મારી મોટી બહેનના પતિ), રૂપરામ વગેરે અવેતન ગાનારાઓ ઠીક ગણાતા. તેમની સાથેના ધંધાર્થીમાં રામકિસન બાવાએ બહુ સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રભુરામ હારમોનિયમ તેમજ તબલાં વગાડનાર તરીકે, વદનભરામ તબલચી તરીકે અને વસંત ઉગતા ઉસ્તાદ તરીકે નામાંકિત હતા. તે પછી ધનસુખ તોફાન ઉર્ફે વદનલાલ મજમુદારે પણ હારમોનિયમ વગાડનાર તરીકે જિંયા પ્રકારની નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. કંચનલાલ મામાવાળા અવેતન સંગીતકાર તરીકે માત્ર સૂરતમાં જ નહિ પણ અનેક સ્થળોએ જાણીતા છે. અનેક મોટા મોટા ઉસ્તાદો એમના નામથી અને સંગીત સંબંધી એમના જિંડા જ્ઞાનથી પરિચિત છે.

સૂરતની સૌથી સરસ અને સારાં હિંદુસ્તાનમાં જાણીતી ગાનારી ઉત્તમ અને ઝગમગને કાકાજીએ પણ નાનપણમાં સાંભળેલ. એ જે ગાનારીઓ મહોલ્લામાં કોઈ ને ત્યાં ગાવા આવેલી અને અમારા દાદા તાવ સાથે ત્યાં સાંભળવા ગએલા. આખી રાત સાંભળીને સવારે તદ્દન સારા થઈને ઘેર આવેલા, એવી વાત હમેશાં કાકાજી અમને કહેતા. એ વાત સાચી નહિ હોય તો પણ સાચી હોવાને યોગ્ય તો છે જ એટલે તે કથા મેં ‘અમે બધાં’માં દાદાના પાત્ર સાથે જોડી નાખી છે.

૧૩૦ : આશ્રમતે અજવાળે

એ ઉત્તમ અને ઝગમગ પછી હિંમત અને સુરિયાની જોડી સારંગી તથા તબલાં વગાડનાર તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગઈ હતી. જેવા એ બાઈઓ વગાડવામાં હોશિયાર હતા તેવા મિળજમાં તેજ હતા. ધનસુખલાલ મજમુદારે એમને વિશે મને એક વાત કહેલી તે હતું અહીં લખું છું: સર દીનશા પીટીટને ત્યાં મુંબઈમાં એક મોટી મહેફિલ જમાવેલી. તેમાં હિંમત અને સુરિયાને ખાસ સૂરતથી બોલાવેલા. જલસો ધીમે ધીમે જામતો જતો હતો તેવામાં આગળ એઠેલા સંગીતના દર્દીઓમાંથી એક પારસી ગૃહસ્થ જે સંગીતના જ્ઞાતા હોવાનો દાવો કરતા હતા, તેમણે એક બે વખત સમ આપતી વખતે ક્યુંબર કરી. હિંમત-સુરિયાના ડોળા તેની સામે ધૂરકયા, પણ આ પારસી ગૃહસ્થની સમાજમાં પદવી એવી કે બધા સાંખી લે. આથી એ પારસી ગૃહસ્થે ચેતવણી લીધી નહિ અને એમણે તો વળી પાછી એક વેળા જ્યારે સુરિયો તબલાં ઉપર એક મુશ્કિલ પરણ કાઢી રહ્યો હતો ત્યારે ખોટા સમ ઉપર તાળી ઠોકી દીધી. બસ; હિંમત-સુરિયાના મોંમાંથી બચકર શબ્દો નીકળી પડ્યા. “ ઉલ્લુ કે પટ્ટે ! સંગીત મેં કુચ્છ નહિ સમજતે તો મુંગા મુંગા બચક કયું ન રહેતે ? ખાલી મહેફિલકી મજા સારી બગાડ દી. ” સભામાં હોહા થઈ ગઈ. પણ એ બે બાઈઓએ તો જીદ લીધી કે પેલાને કાઢી મૂકવામાં આવે તો જ પોતે જલસો આગળ ચલાવે. તેમ બનવું અશક્ય હતું એટલે પેલા બે જણા પૈસા લીધા વિના ઠેક સૂરતથી આવેલા છતાં, પોતાના સાજા લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ત્યાર પછી વર્ષો સુધી સૂરતના કારીગરો બહારથી આવેલા ઉરતાદો સાથે ઝઘડેલા એમ હું સાંભળ્યા કરતો.

કાઠિયાવાડમાં મેં સંગીત પ્રત્યે કેવળ ઉદાસીનતા બતાવેલી. હા, કાકાજીની સંગીતની પાર્ટીઓમાં હું ઠોઈ ઠોઈવાર જતો પણ એ સંગીતથી એના દર્દી થવાય એવું તત્ત્વ એમાં બહુ ઓછું હતું. હાથમાં હાથકડી ધાલીને કેટલાક માણસો આવતા તેમના કુખબચી રાગનાં

ગીતો મને આકર્ષતાં. માતાની ગરબી આગળ સો સો પુરુષો સાથે
ઝીક લેતા ગરબી ગાતા. ઝીલણી અગીઆરશને દિવસે દાકોરજીની
પાલખી સાથેના વરઘોડા નીકળતા એમાં જુદી જુદી ભજનમંડળીઓના
ભજનોની ધૂન અને તાજૂતના દિવસોમાં ગરજ ખાતા મુસલમાનો અને
તેમના પંજ આગળ ધૂપ લોખાનની ઘેરી સુગંધ સાથે કાઢિયા ગવાતા
તે સૌથી હું મુગ્ધ થતો પણ એ બધું સંગીત નહોતું. આ બધું વઢવાણમાં
હતું. પાલીતાણામાં તો માત્ર પેલા ગવૈયાના ગાયનો બે ચાર વાર
સાંભળેલાં. એક વાત ભૂલી ગયોઃ મૃત્યુ પછી ગવાતા રાજિયા,
બલબલાંના હૈયાં ફાડી નાખે તેવા રાજિયા મેં ત્યાં કાઠિયાવાડમાં
સાંભળેલા; તે તાલબદ્ધ હતા છતાં શુદ્ધ સંગીતમાં તેની ગણતરી
કેમ થાય ?

સૂરત આવ્યા પછી કાકાજીને દિલરુબા શીખવાનું મન થયું અને
એમણે એએક વસાવી કાઢ્યાં. એક ઘણું મોટું હતું અને બીજું ઘણું
નાનું લગભગ રમકડાં જેવું હતું. ઉમિયારામ સરકાર કરીને અમારી
ન્યાતના એક ગૃહસ્થ દિલરુબા અને હારમોનિયમ સારાં વગાડતાં અને
નાટક કંપનીઓમાં જે વખતે દિલરુબા વગાડવામાં આવતું તે વખતે
તેમણે ત્યાં દિલરુબા વગાડેલ. પછી હારમોનિયમ પહેલવહેલું દાખલ
થયું ત્યારે પણ તેમણે તે કામ ચાલુ રાખેલું. પાછળથી તો ઉમિયારામ
સરકાર મુંબઈ આવીને મ્યુનિસિપલ સ્કૂલમાં માસ્તર તરીકે રહી ગયેલા.
હાલના સ્ટાંડર્ડ પ્રમાણે એ મોટા ઉસ્તાદ નહોતા, પણ તે જમાનામાં
એ ઠીક મણુતા. એમણે કાકાજીને દિલરુબા શીખવવાનું શરૂ કર્યું.
કોઈ કોઈ વખત આવતા અને નાટકી ચીજો અથવા સાદી રાગની
ચીજો શીખવતા. તાલ જેવી વસ્તુ સંગીતમાં હોય છે, એની એમણે
કાકાજીને ખબર પણ પડવા દીધેલી નહિ.

થોડો વખત થયો. કાકાજી દિલરુબા વગાડતા થયા. એમનો હાથ
જરા બારે હતો અને દિલરુબાની વિશિષ્ટતા જે આવવી જોઈએ-મીંડ

૧૭૨ : આથમતે અજવાળે

વગેરે તે એમનાથી આવી શકેલાં જ નહિ. તે વખતે મેં કાકાજીને કહ્યું કે મને તમે શીખવો. કાકાજીએ હા પાડી પણ ત્રણ ચાર લેસનમાં જ અમારે બેને મતભેદ પડ્યો. મેં એમની જ બૂલ કાઢી અને એમણે કહ્યું કે જો તને મારા કરતાં વધારે આવડતું હોય તો પછી મારી પાસે હવેથી શીખતો નહિ. મેં શીખવું બંધ કર્યું. પણ પંદરેક દિવસ પછી મારો જીવ રહ્યો નહિ. જ્યારે કાકાજી ઘરમાં ન હોય ત્યારે નાનું દિલરુખા લઈને મેં ચાર પાંચ દિવસ સરગમ ઘૂંટી અને પછી કોમળ સૂર બહુ નહિ આવે એવી નાટકી ચીજો બેસાડવાનો ચત્ત કરવા માંડ્યો. ધાર્યા કરતાં સહેલાઈથી મેં વગાડવા માંડ્યું અને કાકાજીના કરતાં ઉમિયારામ સરકારના વગાડવા ઉપર મેં વધારે ધ્યાન આપેલું એથી દિલરુખાની જે વિશિષ્ટતા તે મારા વગાડવામાં આવી શકી. અને તે વેળા હું પાછો માંદો હતો એટલે મને રિયાઝનો ટાઈમ પણ ધણો એટલે થોડીવારમાં તો મેં લગભગ ચાલીસ પચાસ ગાયનો વગાડવાં શરૂ કરી દીધાં. કમનસીબે તે વખતે અને આજ પણ ધણે ઠેકાણે સૂરતમાં તાલને જોઈએ તેટલું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું નહોતું, એટલે મારી એ દિશામાં રહેલી શક્તિ અને વર્ષોનો સમય તેમજ શક્તિનો વ્યય નકામાં ગયાં. તાલની અગત્ય જાણ્યો હોત તો સાથે સાથે એ પણ હું શીખી લેત અને મેં એ દિશામાં સારો વિકાસ સાધ્યો હોત. પણ હવે એ બાબત શોક કરવો નકામો છે !

એ પ્રમાણે એક વખત હું પ્રેક્ટિસ કરતો હતો, ત્યાં કાકાજી બહારથી આવી પહોંચ્યા. ઘરમાં, પ્રમાણમાં સરસ દિલરુખા વાગતું સાંભળી કાકાજી અજબ થઈ ગયા અને પછી જ્યારે મને એમણે વગાડતાં જોયો ત્યારે તો એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પોતે મનમાં ધણા આનંદ પામ્યા અને મને એ બાબતમાં ઉત્તેજન આપવા લાગ્યા; એટલું જ નહિ પણ મારી પાસેથી નાટકી ચીજો શીખવા લાગ્યા.

કાકાજીએ મારે માટે હારમોનિયમ વસાવ્યું અને તે પણ મેં ચોડી

વારમાં સારી રીતે વગાડવાનું શરૂ કરી દીધું. મારે એ દિશામાં વિકાસ જોઈને કાકાજીને એટલો સંતોષ થયો કે મારે માટે એક સારો ઉસ્તાદ રાખવાનું એમણે નક્કી કર્યું. પણ ત્યાં અમારી સામસામી પ્રકૃતિ પાછી અથડામણમાં આવી. કાકાજીને એવી ટેવ હતી કે કોઈ પણ માણસ અમારે ઘેર મળવા આવે તેની આમળ પોતે મારાં ખૂબ જ વખાણ કરે અને પછી મને વગાડવાનું કહે.

કાકાજી હૃદયના ભોળા હતા એટલે એમને આવનાર લોકોના માનસનો અભ્યાસ નહતો. પણ હું તો ચાલુ માંદગીને લક્ષ્યને પથારીમાં પડ્યો. પડ્યો મનુષ્ય સ્વભાવનું ગ્રીણું પૃથક્કરણ કરતો રહ્યો હતો. ધણી માણસો એ પ્રમાણે ધરના છોકરાને કે છોકરીને સાંભળે છે તો ખરા પણ તેજ વખતે કાં તો કહી નાખે કે “અર્વેનું દિલરુખા સાંભળ્યું” હોય તો પછી બીજાનાં સાંભળવાં ગમે નહિ;” કાં તો ઘેર જઈને પછી આપણી મસ્કરી કરે અને ‘સીદી ભાઈને પોતાના છોકરાં ગમે છે’ એ જૂની વાત કહીને આપણને હલકા પાડે છે. આ સામાન્ય અનુભવની વાત છે અને એથી મને એવી રીતે જાહેરમાં પ્રદર્શન કરવા સામે બહુ ચીડ હતી. મેં કાકાજીને ધણું કહ્યું કે “દોઢ બે વર્ષ મને બરાબર તાલીમ લેવા દો અને પછી તમે કહેશો તો હું જાહેરમાં વગાડીશ પણ આમ હું મારી ઠેકડી નહિ કરવા દઉં.”

કાકાજીએ એમાં રહેલ વાળખીપણું સ્વીકારવાની ના પાડી, એટલું જ નહીં પણ એ જાતની શરતો કરાવવી હોય તો ઉસ્તાદના પૈસા હું ખરચવાનો નથી; એમ એમણે કહ્યું. મેં કહ્યું કે ત્યારે ઉસ્તાદના પૈસા નહિ ખરચતા. બે ચાર દિવસમાં આ ઝગડાને લીધે જીભી થયેલ ખરાબ લાગણીઓ શમી ગઈ અને સંગીત વિશે અમે એકેકને મદદ કરતા રહ્યા પણ ઉસ્તાદની વાત પડતી મૂકાઈતે મૂકાઈ.

ગરબાની કલા હમણાં ઘેર ઘેર ફાટી નીકળી છે. તે વખતે એટલી પ્રચારમાં નહોતી. પૂરાં સાજ સાથે તો માત્ર રાધા અને તેની છોકરી

૧૩૪ : આથમતે અજવાળે

જ ગરબા ગાતાં. કોઈ કોઈ કન્યાશાળામાં માસ્તરો હારમોનિયમ સાથે રાખતા. તખ્તાં તો હોય કે ન પણ હોય. આવા સમયમાં ગરબાઓમાં હારમોનિયમ લોકપ્રિય કરવાનો યશ અમુક પ્રમાણમાં મારા જેવા હારમોનિયમ વગાડનારને ભાગે જાય ખરો. આવા ગરબાઓમાં ઊંડાઈ વગાડનારા વગાડવા રાજી ન હતા; એટલે પણ અમારા જેવાઓને વધારે તક મળતી. એક જ દાખલો આપું.

હજીરામાં મોસમ ખલાસ થવા આવી હતી. છેલ્લાં છૂટાં પડતી વખતની પાર્ટીઓ અને ગરબા વગેરે થવા માંડ્યાં હતાં. ત્યાં તે વેળા ઉમિયારામ સરકાર હાજર હતા, એટલે સ્ત્રીઓએ એમને આગ્રહ કરીને હારમોનિયમ પર બેસાડ્યા પણ ગાડું બરાબર ગમડયું નહિ. સરકારની પ્રકૃતિ જલદ હતી, એટલે તાલની ભયંકર ગફલતી એમને સાલવા માંડી અને છેવટે એમણે અમુક શબ્દો કહી નાખ્યા. સ્ત્રીઓ ચાટ તો પડી ગઈ પણ આખરે એ સ્ત્રીઓ, એટલે એમણે સરકારને ઊડી જવા દીધા અને તેની જગ્યાએ મને બેસાડ્યો.

તે વખતે હું પણ તાલ સંબંધી ઘોર અજ્ઞાન સેવતો હતો. એટલે સરકાર જેવા જાણકાર ઊડી ગયા છતાં મને બેસવામાં કાંઈ ક્ષોભ થયો નહિ. હું તો બેઠો. ગાનાર અને વગાડનાર બંને પક્ષને તાલ સંબંધી જ્ઞાન નહિ એટલે જેવું ગવાય તેવું હારમોનિયમમાંથી નીકળે ! પરિણામે ગરબાની મહેફિલ જામી પડી ! સાંભળનારાઓમાંથી મોટો વર્ગ ગરબા જોનાર હતો—સાંભળનાર નહિ, એટલે એમને પણ સંગીતની ક્ષતિ જણાઈ નહિ. સ્ત્રીઓએ પણ હિંમતથી કહ્યું કે એવા હાલી નીકળેલા ઊંડાઈને પોતાને આપડે નહિ એટલે વાંક ગાનારીને કાઢે; આ ધનસુખભાઈ તો આપણી સાથે બરાબર વગાડી શકે છે !

હું સારી પેઠે કુલાયો પણ ખરો અને મારા ઉપર સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થઈ એટલે શ્રીતાવર્ગમાંથી અનેકના હૈયાં ઈર્ષ્યાથી ખાટાં પણ થઈ ગયાં. ઉમિયારામભાઈ એ બીજાઓને મોંએ કહ્યું કે આ છોકરાને

તાલ સંબંધી જરા પણ જ્ઞાન નથી. પણ મને એનો સંતાપ નહોતો કારણકે તાલની કિંમત કરતાં યુવતીઓની પ્રશંસાની કીમત મને તે સમયે વધુ હતી.

ટૂંકામાં, મને અત્યારે લાગે છે કે ઉત્તમ અને ઝગમગ તેમ જ હિંમત અને સુરિયાના જવા પછી મદન કાંઈક એ ક્ષેત્રમાં હતી. બાકી સૂરતમાં એ બાબતમાં તે વેળા મંદી આવી હતી. તે પાછી રામકિસન બાવા, પ્રભુરામ, વલ્લભરામ, વસંત વગેરેએ તેજ આણી. એટલે મંદીના કાળમાં મેં સૂરતનાં મારાં આઠ વર્ષ ગાળ્યાં. તેજના સમયમાં ગાળ્યાં હોત તો મને પોતાને સંગીતના વિષયમાં વધુ કાયદો થાત. આ તો સુંઠને ગાંગડે ગાંધી થવાનું હતું એટલે આપણે તે વખતમાં હારમોનિયમ અને દિલરુબા પર નિષ્ણાત ગણ્યાયા અને સ્ત્રીઓના ગરબાના કુંડાળાની વચમાં એસીને હારમોનિયમ વગાડવાનો, સ્ત્રીઓના જુથમાં પ્રીતિસંપાદન કરવાનો અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો લક્ષ્યો લીધો.

બહુ નાનો હતો તે વેળા અમદાવાદ અમે કૃષ્ણમુખરામને ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાં ‘શરવીર શિવાજી’ નાટક જોયેલું અને તેમાં માણસો મરી જાય તે સાચા જ મરી જાય; એમ મારા મન પર મોટાભાઈ અને કૃષ્ણમુખરામના સૌથી નાના પુત્ર પી. કે. મહેતાએ ઠસાવેલું એ વાતનો ઉલ્લેખ હું પાંચમાં પ્રકરણમાં કરી ગયો છું. તે પછી તો હું મોટો થયો અને નાટકમાં મરતાં માણસો સાચાં મરતાં નથી, એ વાતથી હું પરિચિત પણ થયો. ઠેક સૂરતમાં હું ‘બીજું’ નાટક જોવા ગયો હતો અને તે વાંકનેર નાટક મંડળીનું ‘નર્મદા.’ પહેલા દૃશ્યમાં જ બંદૂકનો ધડાકો થાય અને બે વારાંગનાઓ કહો કે અપ્સરાઓ કહો નાના ઝંખામાં ઊભી હોય અને તેઓ ગાયનનો આરંભ કરે અને પછી ત્યાંથી દોરડાં એમને રંગમંચ ઉપર ઉતારે તે દરમિયાન તેઓ ગાયા જ કરતાં હોય.

તે વખતે હું સહેજે અગીઆર વર્ષનો હોઈશ અને મેં સરસ્વતી-ચંદ્રથી માંડીને અનેક પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં હતાં, છતાં રંગભૂમિના અત્યારે માત્ર હાસ્યજનક લાગે તેવા—બે હડકા છોકરાઓ છોકરીઓના વેશમાં દોરડાંથી ટીંગાઈને કલ્યાણના સૂર લલકારતા રંગભૂમિ પર ઊતરતા હોય—એ દૃશ્યથી હું લગભગ આનંદમાં દીવાનો બની ગયો હતો. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં રચેલ સ્વર્ગભૂમિમાં હું પોતે આવી પહોંચ્યો હોઉં એમ મને તે વેળા લાગેલું. જો હું યુરોપમાં જન્મ્યો હોત અથવા તો આપણે ત્યાંની રંગભૂમિ સારી કક્ષાએ હોત તો હું જરૂર કશો પણ વિચાર ક્યો વિના, માત્ર આ દૃશ્ય જોઈને મારું જીવન રંગભૂમિને

અર્પણ કરત. પણ ગુજરાતમાં રંગભૂમિની સ્થિતિ જરા વિચિત્ર હતી અને આપણે પણ છે અને વળી આપણે ત્યાં નટને ગાતાં આવડવું જ જોઈએ (હજી આપણે તો જરાતરા છૂટ છે પણ તે વખતે તો આ લાયકાત હોવી જ જોઈએ) એમ હતું; એવી વસ્તુસ્થિતિને લઈને હું અટકી ગયો. ધણું વર્ષ પછી એવી જ રીતે હું સિનેમાના ક્ષેત્રમાં પણ, લગભગ જોડાવાનું નક્કી કર્યા પછી, જતાં જતાં અટકી ગયો હતો. આજ પણ મારા હાથની રેખા જોનારાઓ કહે છે કે રંગભૂમિ કરતાં પણ સિનેમાના રૂપેરી પરદા ઉપર તને બહુ સારી કળિત મળત. ખચર !

‘નર્મદા’નું નાટક જોયું. એ જોવાથી મારાં ચક્ષુ સમીપ એક નવી સૃષ્ટિ રચાઈ. ત્યારથી મને રંગભૂમિ પ્રત્યે જે આકર્ષણ થયેલું તે હજી પણ ઘટયું નથી. વેતનીય રંગભૂમિ ઉપર ન જઈ શક્યો તો અવેતન રંગભૂમિ ઉપર જઈને ઘણું ઘણું કરવાનાં સપનાં સેવ્યાં, પણ અનેક પ્રતિકૂળ સંયોગોને લઈને—મારી પોતાની નાજુક તબિયત તેમાં મુખ્ય ગણાવી શકાય—એમાં પણ હું મારા હૃદયને સંતોષ અર્પી શકું એવું કશું કરી શક્યો નહિ. પણ એ વિશે વધુ આગળ ઉપર.

‘નર્મદા’ પછી મેં અનેક નાટકો જોવાં માંડ્યાં. નાટકો જોવાથી હું અતિશય આનંદમાં રહું છું એ કાકાજીએ જોયું અને નાટકો જોવામાં પૈસા પડતા નહોતા—કાના માત્રા વગરની જ એ વાત હતી—એટલે કાકાજીએ મને ખૂબ નાટકો જોવડાવ્યાં. વાંકાનેર અને મોરબી નાટક કંપનીના માલેકો મોટા ત્રંબકલાલ, નાના ત્રંબકલાલ, વાઘજીભાઈ અને મૂળજીભાઈ એ બધા અસલ કાઠિયાવાડમાં કાકાજીના હાથ નીચે માસ્તરોમાં અને કાઠિયાવાડમાં આરંભમાં સ્ત્રીઓનાં લૂગડાં પણ સારે સારે ડેકાણેથી એ લોકો ભેગા કરતા એમાં પણ કાકાજીએ એમને મદદ કરેલી. વળી આ એ કંપનીઓમાંથી એક કંપની તો ઘણું ખરું સૂરતમાં હોય જ. છતાં કદાચ એમ ન હોય અને કોઈ નવી કંપની

૧૩૮ આથમતે અજબાળે

આવી હોય તો પણ પૈસા ખરચવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય એમ નહતું; કારણ કે રેલ્વેમાં અમારા આશરે બે ડઝન સગા અને ઓળખીતા હતા અને રેલ્વેમાં માણસ રહ્યો એટલે પછી નાટકવાળાની દેન નથી કે તેની પાસે કે તેના ઓળખીતા પાસે દોઢિયું માગી શકે ! જો કે એક વાત ખરી કે વાંકાનેર અને મોરબી સિવાયની નાટક કંપનીમાં જેમાં હું રેલ્વેના માણસોની સાથે જતો તેમાં માનભંગના પ્રસંગો ધણીવાર ઊભા થતા. પણ તે વેળા પૈસા ખરચીને હું નાટક જોવા જઈ શકું એ વાત સ્વપ્ને પણ કલ્પાય તેમ ન હતી, એટલે હું સાચા ફિલસૂફને છાજે તેવી રીતે એમ માની લેતો કે નાટક કંપનીવાળા અપમાન આપે છે તે ક્યાં મને આપે છે ? એ તો રેલ્વેના માણસ જે મને દાખલ કરાવે છે તેમને અપમાન આપે છે ! આ દલીલમાં ધણીને વજૂદ નહિ લાગે—મને પણ અત્યારે નથી લાગતું—પણ તે વેળા એથી મારા મનને સંતોષ થતો અને હું ઘેર જઈને કાકાજીને આવી વાતો કહેતો નહિ એટલે કાકાજી વાંધો કાઢતા નહિ.

કનૈયાલાલ મુનશીની સાથે એમના ચેંપરમાં એક વખત વાત કરતાં એમ જણાયેલું કે એમની આત્મકથા ‘અર્ધે રસ્તે’માં એમણે સૂરતનાં નાટકો પોતે જોવા જતા હતા એ વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બરાબર જે સમયે હું જતો હતો તે સમયની વાત છે ! પણ તે વેળા મને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય કે ઓડિયન્સમાં અને વિંગમાં મારી સાથે મારાથી બે વર્ષે મોટા એક છોકરો પણ મસમક્ત નાટક જુએ છે અને તે છોકરો ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો ધારાશાસ્ત્રી, મુંબઈ સરકારનો ગૃહસચીવ અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલ અને નાટ્ય સમ્રાટ થવાનો છે !

થોડા વખતમાં મોરબી અને વાંકાનેરનાં બધાં નાટકો જોઈ નાખ્યાં. કેટલાંક નાટકો તો અનેક વેળા જોયાં. અવારનવાર જોવા જવું અને ખાંચે ઉપર તો ખાસ ખ્યાન આપવાનું હોય એટલે અમે એવું કર્યું કે વાંકાનેર તેમજ મોરબી કંપની જેટલાં જેટલાં નાટક

મજબૂતી હતી, તેટલાં તેટલાં નાટકના ઓપેરાની ચોપડીઓ લઈને અમે એક વાંકાનેરની અને એક મેરબીની એમ બે છૂટી ચોપડીઓ મજબૂત પુઠાંની અંધાવી દીધી અને પછી જે કંપનીનું નાટક જોવા જતા હોઈ એ તે નાટક કંપનીની પેલી જાડી ચોપડી લેતાં જઈએ ! મુનશીજીએ આવી વ્યવસ્થિત યોજના અમલમાં નહિ મૂકી હોય, એમ હું માનું છું.

જે માણસો આવી રીતે ગમે ત્યારે થીએટરમાં દાખલ થઈ શકે, ગમે તે સીટ ઉપર બેસી શકે, ચાહે તો વિંગમાં પણ જાય, ગમે તો એથી પણ અંદર જાય અને કોઈ કોઈ વખત તો અંદર ગયા વગર બહાર કંપાઉંડમાં જ આખો સમય બેસીને, માલેકો સાથે અથવા તો જે નટોને તે દિવસે કામ ન હોય તેમની સાથે વાતોના તડાકા મારીને જ ઘેર જાય એવા માણસો પ્રત્યે તે વેળા નાટકો જોવા જનાર સમાજને હમેશાં માનવૃત્તિ રહેતી; જેમ હમણાં એવી રીતે કોન્સર્ટમાં હરનાર ફરનાર પ્રત્યે કોન્સર્ટોમાં જતાં આવતાં સ્ત્રી પુરુષો માનની દૃષ્ટિએ જુએ છે તેમ.

આવી લાગણી મને પણ થતી અને એથી હું પણ એવા દેખાવ અવારનવાર કરતો. હારમોનિયમ માસ્તરો અને જાણીતા નટો મને સારી રીતે ઓળખી ગયેલા અને અધરાં ગાયનો મને શીખવતા. વિંગમાં જઈને હું એ બધાય નટોને નાના તંબિયા સાથે આમથી તેમ ફરતા જોતો. રંગભૂમિ ઉપર સૌંદર્યથી ઝરતી રાણીઓ અને કુંવરીઓને હું આ પ્રમાણે તંબિયામાં મારી સાથે આસાનીથી વાત કરતો જોતો ત્યારે મને, હમણાંના ચોખલિયાઓ જેમ ઢોંગ કરીને કહેતા ફરે છે તેમ કોઈ દિવસ ધૂણા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. એ એક તદ્દન નિરાળી સૃષ્ટિના દેવતાઓ છે એમ હું માનતો. અત્યારે હું એમને છેક દેવ તો માનતો નથી છતાં રંગભૂમિ અને સિનેમાના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાં નટનટીઓ પ્રત્યે મને પક્ષપાત તો છે જ અને મારા હૈયાના

૧૪૦ : આથમતે અજવાળે

એક દૂરના ખૂણામાં હજી પણ નિરાશાની ચિનગારી પડી પડી ધુંધવાયા કરે છે કે એ રંગભૂમિ કે સિનેમાના વેતનીય ક્ષેત્રમાં હું ન જઈ શક્યો.

વાંકાનેર કંપનીનું સર્વોત્તમ નાટક નરસિંહ મહેતા મેં મુખ્યમાં જોયેલું અને તે પણ આશરે અગીઆર વાર ! મુખ્યમાં ખીન્ન નાટકોમાં હું તો મેં જોયેલાં પણ એટલા પ્રમાણમાં નહિ, છતાં પ્રાણશંકર, ઓમરો, બાલીવાળા, ખટાઉ વગેરે નટોના અભિનય વિશે મને જિજ્ઞાસા મત છે. યુજરાતી નાટક કંપનીઓમાં વાંકાનેરમાં પણ બે ત્રણ સારા નટો હતા, અને મોરખીમાં પણ હતા પણ હવે તેમનાં નામ યાદ આવતાં નથી. હા, મસ્કરામાં વાંકાનેરમાં જટાશંકર અને મોરખીમાં હરિશંકરનાં નામ યાદ છે. અલ્પજ્ઞ, નરસિંહ મહેતાની ભૂમિકામાં નાના ત્ર્યંબકલાલનો અભિનય અત્યારે પણ જ્યારે સંભારું છું ત્યારે એમ થઈ જાય છે કે ભક્તિના ક્ષેત્રમાં એવો ઉચ્ચ પ્રકારનો અભિનય મેં તે પછી જોયો નથી.

મસ્કરાઓમાં મૂળચંદ મામા પણ અચ્છો નટ, પણ વલ્લભ નાયકના હાસ્યરસિક અભિનય ઉપર તો હું શીદા હતો. ખીન્ન નટોમાં મોહન, કાતક વગેરે પણ બહુ જીંચા પ્રકારના નટો હતા. હમણાંનાં નાટકો મેં ખાસ જોયાં જ નથી પણ ‘વડીલોને વાંકે’ જોયેલ અને તેમાં મોતીનું કામ ધણું જ કલામય હતું. અવેતન રંગભૂમિમાં રસ લેનાર રસિકોમાંના કેટલાક ઘણીવાર વેતનીય નટનટીઓના અભિનય વિશે કટાક્ષમય ઉલ્લેખો કરે છે, તેના જવાબમાં મેં મારા ‘મીડી નજરે’ નામના સંગ્રહમાં “રંગભૂમિ”ના લેખમાં લખેલું છે એટલે અહીં પુનઃ લખવાની જરૂર જોતો નથી.

આ વેતનીય રંગભૂમિમાં મનુષ્યોને આકર્ષવાની શક્તિ હતી અને સમય જતો જાય તેમ જરા તરા પણ એણે પ્રગતિ સાધી હોત તો અત્યારે એની જે કુદૃશ છે, તે હોત નહિ. ત્યારે એ પ્રગતિ એનાથી કેમ ન સાધી શકાઈ એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે પણ તેના સંતોષ-પૂર્વક ખુલાસો આપી શકાતો નથી. દિવસે દિવસે વધુ અને વધુ પ્રિય

થઈ જતા સિનેમાઓએ રંગભૂમિને સખત ફટકો માર્યો એ નિર્વિવાદ છે; છતાં એની અસર અમુક કાળને માટેજ રહેવી જોઈતી હતી. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ સિનેમાના આક્રમણને લઈને પહેલાં પહેલાં રંગભૂમિને અમુક નુકશાન થયું હતું પણ તે નુકશાનમાંથી તે તરત દૂર થઈ શકી હતી. અહીં એ થઈ શકી જ નહિ. તેમાં મુંબઈ જેવાં સ્થળોએ તો વેતનીય નૃત્યો, અવેતન કોન્સર્ટો અને નાટકો એ બધાંએ પણ રંગભૂમિને લઈ નુકશાન કર્યું. અત્યારે મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ લગભગ એવું થઈ ગયું છે કે નાટકો જેવા જવું એ સંસ્કારની અમુક પ્રકારની ગિણપ છે; સંસ્કારી મનુષ્યો તો માત્ર વેતનીય નૃત્યો, અવેતન કોન્સર્ટો કે નાટકોમાં જ રસ લઈ શકે! આવી માન્યતા ઉપરિચિત થવાનાં અમુક કારણો હશે. છતાં પણ કેવળ અવેતન કોન્સર્ટો કે નાટકોથી વેતનીય રંગભૂમિની જગ્યા પૂરવાનાં સ્વપ્ન સેવવાં એ મૂખોઈની પરાકાષ્ટા ગણાય એ નિઃસંદેહ છે.

‘મીઠી નજરે’ના સંગ્રહમાં ‘અવેતન રંગભૂમિ’ નામક લેખમાં મેં લખ્યું છે તે પ્રમાણે “આશરે ૧૯૦૪ માં મેં પહેલવહેલું અવેતન નટોના પ્રયોગોનું દર્શન સૂરતમાં, ન્યાતના મંડળમાં કરેલું. લગભગ ૧૯૨૦-૨૨ સુધી યુવક-યુવતીઓ સાથે તો કામ કરતાં જ નહિ એવો મને ખ્યાલ છે. તે વખતે આવા પ્રયોગો અંગ્રેજીમાં જ થતા અને પોરશિયા, કેઝડીમેના કે જુલિયેટનાં પાત્રો, બજવનાર નટો પોતાનાં પોતિયાં, લાંબા કાળા ડગલા અને હંગેરિયન કે બેંગ્લેર ટોપીઓમાં જ બજવતા. આવા પોષાકમાં હાથ અને બીજાં અંગોના અભિનય અશક્ય હતા એટલે માત્ર પોતપોતાના અવાજમાં એ નટો જુદા જુદા રસ બતાવવાનો યત્ન કરતા. તે કાળમાં કોલેજોમાં જુદા જુદા અંગ્રેજ ‘રીસાઈટર’ આવતા, જેઓ કાળા ધ્વનિંગ સુટમાં શેક્સપિયરનાં પાત્રોના પાઠ બોલી સંભળાવતા. તે સમયના અવેતન પ્રયોગો તે નાટકો નહિ પણ આવાં ‘રીસાઈટર’ ગણાવી શકાય.”

૧૪૨ આથમતે અજવાળે

વેતનીય રંગભૂમિના સાચા પ્રશંસક તરીકે મને આવા બેદૂદા પ્રયોગ જોઈને, સ્વાભાવિક રીતે હાસ્યની લાગણી થઈ અને એ દિશામાં કાંઈક ચત્ન કરવાની મનોવૃત્તિ થઈ આવી. પણ આરંભમાં મને બહુ વિચિત્ર અનુભવ થયો. હમેશના પહેરવેશમાં રીહર્સલ કરતી વેળા હું અભિનય પણ કરી શકતો નથી, તેમ અવાજમાં યોગ્ય હાવભાવ પણ લાવી શકતો નથી. આ કુટોવને લીધે પહેલે વર્ષે મને સોંપવામાં આવેલ આઈટમ બેત્રણુ રીહર્સલ પછી કાઢી નાખવામાં આવી ! હું ખૂબ જ નિરાશ થયો અને ગુસ્સે પણ થયો પણ ખીજે ઉપાય નહતો એટલે ખીજે વર્ષે મેં આઈટમ એક નહિ પણ ત્રણ મેળવી અને તે પણ એવી શરતે કે મોટોરાઓ માત્ર ડ્રેસ રીહર્સલ તપાસે.

નાટક કંપનીઓમાંથી ડ્રેસો અને અન્ય સામગ્રી લાવવાં એ મુશ્કેલ ન હતું. અલગત યુવતીઓને ઉતારવાની કલ્પના પણ તે વેળા થઈ શકે તેમ નહોતું, એટલે મેં જેમાં સ્ત્રીઓ ન હોય એવાં દ્રવ્યો ચોખ્યાં હતાં. તે વખતે બંગાળના ભાગલાની ચળવળ જોરમાં ચાલતી હતી, એટલે એ વિષયને સ્પર્શતો એક સંવાદ “કાલીઘાટ પર” મેં ખાસ રણજીતરામની પાછળ પડીને તેમની પાસે લખાવ્યો હતો. બાકી તો ‘સંન્યાસી’, ‘ભદ્રંભદ્ર’, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’, વગેરે પુસ્તકોમાંથી સંવાદો ચોખવા પડતા. અમારી ન્યાતની વાડીમાં અમે એ પ્રયોગો કરતા અને તેને માટે ધીમે ધીમે અમે ત્રણેક પડદા અને વિંગ પણ તૈયાર કરાવી શકેલા.

“એ બધાને તો નાટકિયા થઈ જવું છે.” વગેરે ખૂબો અમુક દિશામાંથી સારી રીતે સંભળાયેલી પણ ઘોતિયાં, લાંબા કાટ અને બેંગ્લોર ટોપીઓથી ભજવાતા પ્રયોગોથી કંટાળેલા અને નાટકના શોખીન વર્ગ તરફથી અમને સારું ઉત્તેજન મળ્યું અને અમારાં કાર્યથી ઉત્તેજિત થઈ નાગર જ્ઞાતિમાં તેમજ સ્કૂલોમાં પણ ડ્રેસ સાથેના પ્રયોગોની શરુઆત થઈ ગઈ. અલગત, યુવક-યુવતીઓના

સહપ્રયોગો તો ઠેઠ ૧૯૨૦-૨૨ માં શરૂ થઈ શકેલા.

આવા પ્રયોગોમાં કેવી કેવી કચુંબરો થતી, તેનાં વર્ણન તો અનેક વેળા અનેક હાસ્યરસકારે કરેલાં છે; એટલે એ ફરીથી અહીં લખવામાં કશું પ્રયોજન નથી. તે ઉપરાંત, વર્ષોના અનુભવ પછી આજ પણુ અમે અનુભવીએ ઘણી કચુંબરો કરીએ છીએ તો પછી તે સમયે, આવા પ્રયોગોના આરંભ કાળમાં એવી કચુંબરો થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. ભદ્રંભદ્રના કોર્ટ સીનની બાબતમાં તો જ્યોતીન્દ્રના અનુભવમાં પણુ મને જે બન્યું હતું તેવું જ બન્યું હતું. એ સીનમાં ભદ્રંભદ્રને પાનાંનાં પાનાં બોલવાનાં હોય છે, ત્યારે અંબારામને એક પણુ શબ્દ બોલવાનો આવતો નથી. જ્યારે પ્રથમ પાર્ટ આપવામાં આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ આ ઊણપ અંબારામનો પાર્ટ લેનાર જાણે નહિ અને પાછળથી જ્યારે એને ખબર પડે ત્યારે કાંતો મૂંગા મૂંગા એણે સહન કરવું અને જાહેરમાં મૂખી બનવું કે કાંતો એણે રાજીનામું આપી ખસી જવું. પણુ આ બંને માર્ગમાંથી એક પણુ માર્ગ ન લેવા હિંચનારને ત્રીજો જ માર્ગ શોધવો રહ્યો. અને એ માર્ગ પણુ એક જ કે અંબારામે ખાનગીમાં ભદ્રંભદ્રના અમુક ભાષણો ગોખી રાખ્યાં અને પ્રયોગને દિવસે ભદ્રંભદ્ર બોલે તે પહેલાં ઠોકી દેવાં ! અને મારા અંબારામે તેમજ જ્યોતીન્દ્રના અંબારામે આખાદ આ યુક્તિ વાપરેલી અને તેમાં ફતેહ મેળવેલી.

બીજા બેએક પ્રસંગ મેં ‘એમેટર અભિનય ક્લા’ નામના લેખમાં (“ હું, સરલા અને મિત્રમંડળ ”) ગુંથેલા છે. આ પ્રસંગો તદ્દન સાચા છે, માત્ર પાર્ટ બજવનારનાં નામ જાણી જોઈને ખોટાં રાખેલાં છે.

“ કનૈયાલાલે શિવાજીનો પાર્ટ લીધો અને બીજાએ અંદ્રાવ તથા રઘુનાથનો એમ લીધા . . . પ્રયોગ શરૂઆતમાં તો ઠીક ચાલ્યો અને પ્રેક્ષકોમાં સંતોષ પણુ પ્રસર્યો; પણુ એટલામાં જ્યારે પ્રયોગમાં ખરેખરો કરુણ રસ અને ભયાનક રસ વ્યાપી રહ્યો હતો ત્યારે રંગભૂમિ

૧૪૪ : આથમતે અબવાળે

ઉપર ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ પોતાના વેરનો અંત લાવવા મેદાને પડ્યા. પ્રથમ ઉમ્ર વાગ્યુંદ થવાનું હતું અને પછી ઉભય દંડ યુદ્ધ કરવાના હતા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ રટેજ ઉપર આવ્યા અને એકેકની સામે જોઇ રહ્યા. બંને પોતાનો પાર્ટ બૂલી ગયા હતા અને શિવાજીના ઇતિહાસની કશી જ ખબર નહિ હોવાથી તેમનાથી પોતાની ગાંઠનું પણ ઉમેરી શકાય તેમ નહતું. પ્રેક્ષકો કાંઇક આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ શાંત જ રહ્યા.

“અમે વિંગમાં જીભા જીભા ગભરાતા ગયા અને પેલાઓને તેમને બોલવાના બાવણો કહેતા ગયા, પણ એમનાથી કશું થઈ શક્યું નહિ એટલે આખરે અમે શિવાજીને—કનૈયાલાલને મેદાને પડવાનું કહ્યું. ઉતાવળમાં પોષાક પહેરીને શિવાજી બહાર નીકળતા હતા એટલામાં મેં તેમને કહ્યું: ‘કનૈયાલાલ ! આ દાઢી શું કામ બાંધી ? છોડી નાખોને; વખતે ફળેલી થશે હો !’ પણ કનૈયાલાલને વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ સૂઝી હતી. ચંદ્રરાવ અને રઘુનાથ ઉપર કોધાયમાન થએલાએ મારી શિખામણ ન માની. શાહબુદ્દીન અને પૃથુરાજના ધોર યુદ્ધ વખતે ચામુંડરાવે જ્યારે પૃથુરાજને કહ્યું, કે ‘માનો મારા રાજવી ! મારા ભરતખંડના તારા ! મારું કહ્યું માનો ! પેલા શાહબુદ્દીનને મારું થોથું મારવા લો !’ ત્યારે પૃથુરાજે ક્યાં માન્યું હતું ? તેણે તો એટલો જ ઉત્તર દીધો હતો કે ‘નહિ, હું આત્મા કરું છું કે માર પેલા દુષ્ટ, વિશ્વાસઘાતી, ચંડાળ હાહુલીરાયને !’

હાથમાં નાગી તરવાર સમજીતા કનૈયાલાલ બહાર ફૂટવા જતા હતા ત્યારે મેં પુનઃ વિનવ્યા, દાઢી કાઢી નાખવાને સમજાવ્યા પણ તે એકના બે થયા નહિ. તેમણે કહ્યું: “મને અત્યારે ઉશ્કેરો નહિ—જવા દો—પેલા બેએ મારી બધી મહેનત ધૂળધાણી કરી નાખી છે.” એક ઇલંગ સાથે શિવાજી રંજભૂમિ પર આવ્યા. દુષ્ટ ચંદ્રરાવને એક હાથે ગળચીમાંથી પકડીને બીજે હાથે નાગી તલવાર એમણે

ઉગામી. આખું ઓડિયન્સ ભયથી સ્તબ્ધ થઇ ગયું. સ્ત્રીઓનાં કુમળાં હૈયાં થડક થડક થવા લાગ્યાં, બેએક નાની બાળિકાઓએ ચીસ પથ્થ પાડી. કનૈયાલાલની અદ્ભુત અભિનય કલા તેના પૂર બહારમાં ખીલી નીકળી. તેવામાં બાંધેલી દાદીમૂછના બંધ ઢીલા થયા. દાદીમૂછ સરવા લાગ્યાં ! હું એમ પૂછું છું કે આ વખતે ખરેખર શિવાજી હોત કે ગમે તો મરાઠાનો માનીતો, રંગીલો સદાશિવ બાહિ હોત કે પછી ગમે તો આખી દુનિયાને ડોલાવનાર નેપોલીયન હોત તો તે પથ્થ શું કરત ?

“પરંતુ કનૈયાલાલ સાધારણ પુરુષ ન હતા. ન્યારે સાધારણ મનુષ્યો નિરાશ થઇને ગભરાઇ જાય છે ત્યારે કનૈયાલાલની મુદ્ધિ વધુ સતેજ થતી જાય છે. તેમણે ચત્કિચિત પથ્થ ગભરાયા વિના સરી પડતી મૂછને મોંમાં દબાવી. મૂછ દાદી સાથે જ ચોંટાડેલી એટલે મૂછ અટકતાં દાદી પણ સરતી અટકી. પણ અટકવાની જગ્યા કહંગી હતી. હકપચીથી બે આંગળ છેટે દાદી અને બે હોઠની વચ્ચે મૂછ એમ અટક્યાં. એક હાથે ચંદ્રરાવને પકડેલો અને બીજા હાથે સાચી તલવાર નગ્ન સ્થિતિમાં પકડેલી એટલે બીજા કાંઈ થઈ શકે તેમ નહતું; પણ પછી બોલવું શી રીતે ?

“દુષ્ટ, બખ્ટારી, અધમ ચંદ્રરાવ ! તારું મોત પાસે આવ્યું છે;” એમ કહેવાને બદલે, દાંત વચ્ચે મૂછ હોવાથી ‘ધુત-મ-તા-ચા ત-મ-ત’ એવા શબ્દો અસ્પષ્ટોચ્ચારથી શ્રોતાઓને સંભળાવા લાગ્યા. અમે ખૂમ મારીને ચંદ્રરાવને ચેતાબ્યો. ચંદ્રરાવની નજર દાંત વચ્ચે કેદી થએલી મૂછ ઉપર પડતાં તેના હૃદયમાં હાસ્યની આવેશ ભરી ભિમ્મિ થઇ આવી. તે દબાવવા જતાં પોતાનો હાથ શિવાજીના મુગટને લાગ્યો. દીર્ઘ કાલથી પિંજરામાં પૂરાયેલી શિખા મુગટમાંથી આલસ્ય મરડી બહાર ધસી આવી. શિવાજીનો ક્રોધ વધ્યો અને તેમની આંખ-માંથી વિસ્ફુલિતસનો લાવા ઝરવા લાગ્યો. એક હાથ છૂટા કરીને, દાદીમૂછને અચ્છલ જગ્યાએ લાવવા તેમણે પ્રેક્ષકો—શ્રોતા સામા

૧૪૬ : આશ્રમતે અજવાળે

પુંક કરી એક ક્ષણમાં-અરે-અર્ધ ક્ષણમાં ઢાઢી મૂછ બરાબર કરી શિવાજીએ પોતાની ઉગ્ર આકૃતિ શ્રોતા તરફ પાછી ધરી. પણ તે અર્ધ ક્ષણમાં, ઉતાવળે પહેરેલ કાળા મખમલના પોષાક વચ્ચેથી બળતા પહાડની વચ્ચેથી સરી પડતી કોઈ મહા નદી શી શોભતી ધોનિયાની કાછડી ઓડિયન્સની નજરે પડી !

“ શિવાજીના પ્રયોગની ભવ્યતા, કનૈયાલાલની અભિનયકલા દ્વારા દેખાતી તેની તીવ્ર ભયાનકતા, નાગી સમજાતી તલવારથી વાતાવરણમાં પ્રસરી રહેલી ઉગ્રતા ક્ષણવારમાં લિપ્ત થઈ ગઈ. કાળાં વાદળાંથી છવાઈ ગયેલા આકાશમાં જેમ વીજળીનો કડાકો થાય અને પછી વરસાદનું આપદું પૃથ્વી પર ઢોળાઈ જાય તેમ નાના નાના બાળકોની એક ચીસ અને પછી એક પ્રચંડ અટહાસનું મોજું, કાળ વીતતો ગયો તેમ વધુ ને વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતું દશે દિશામાં પ્રસરી ગયું. જમદગ્નિના યજ્ઞમાં ક્રોધ ભર્યા શિવ કૂદતા હોય તેવું ભયાનક રૂપ ધારણ કરીને કનૈયાલાલ પોતાની શિવાજીની ભૂમિકા ભૂલી જઈને બાળકો ઉપર ધસવા જતા હતા પણ અમે વચમાં પડ્યા. પડદો પાડી દઈને પ્રયોગ પૂરો કર્યો.”

એક બીજો પ્રસંગ: “ સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું હતું. વિયોગથી પીડાતા રામ હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈને દીવાનાની માફક આશ્રમતેમ ધસતા રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. તે કોન્સર્ટમાં બધી જ આઈટેમો કરુણ હતી એટલે અમે જોનારાંએ બહુ ખિન્ન થઈ ગયાં હતાં એટલામાં રંગભૂમિ ઉપર રામે એ ખિન્નતા વિચિત્ર પ્રકારે હાસ્યમાં ફેરવી નાખી. આકાશના વાદળોને રાક્ષસ સમજીને રામ અતિ ઉગ્ર થઈ ગયા અને તેમણે ધનુષ્યટંકાર કર્યો. ક્રોધથી ભાથાંમાંથી તીર કહાડીને તેમણે ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યું. પણ દુભોગ્યે રામે રમતમાં પણ ધનુષ્ય વાપરેલું નહિ એટલે દોરીવાળો ભાગ પોતાના અંગ તરફ રાખવાને બદલે સામે ભાગ પોતાની છાતી તરફ રાખ્યો અને બાણ ભેરવીને ધનુષ્યની ચાપ ચડાવી. ત્રણ ત્રણ દિવસની લાંધણવાળા ખાદ્યોને સહસા લાડનું

જમણુ મળે અને જેમ તેને આનંદ થાય તેમ અને તેવો આનંદ અને તેવો ઉત્સાહ શ્રોતાઓમાં ફેલાઈ ગયો. સીતાના વિયોગથી પીડાઈને રામ આપઘાત કરે છે એવું વાક્ય કોઈ મોટેથી બોલ્યું: ધરમાંથી લડીને આન્યો છે એથી આપઘાત કરે છે એમ બીજાએ કહ્યું. કાનકાડ સીસોટીઓથી હાલ ગાજી રહ્યો અને ઑડિયન્સની ભિંમિમાં આવો અચાનક ફેરફાર શા માટે થયો છે એનાથી અજ્ઞાત રામ પોતાનાથી શી ભૂલ થઈ છે તે શોધવા મિથ્યા પ્રયાસ કરતા પોતે શું બોલે છે તેનું પણ તેમને ભાન રહ્યું નહિ. અને ‘અયિ સિતા ! અરે દુષ્ટ રાવણ ! અરે દુષ્ટ સીતા ! અરે વહાલા રાવણ !’ વગેરે અસંબદ્ધ, અર્થ વગરના શબ્દો બોલતા પડદા પાછળ છુપાઈ ગયા ! ”

ગમે તેમ હો, અમુક વર્ગના ટેકાથી, અમુક વર્ગના વિરોધથી પણ આવી રીતે અમે અવેતન નાટ્ય પ્રયોગોનો આરંભ કર્યો અને તેમાં બહુ ધીમે છતાં ય વિકાસ દિનપ્રતિદિન થતો ગયો. વિકાસની ગતિ કેટલી મંદ હશે તે આટલા ઉપરથી સમજાશે કે આ વાત ૧૯૦૪ની થઈ. ડેઠ ૧૯૨૦-૨૨ માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં યુવક-યુવતીઓના સંયુક્ત પ્રયોગો થવા માંડ્યા !

. આખો મે મહિનો આવા પ્રયોગોની તૈયારીમાં જતો. ગમે તે વખતે ન્યાતની વાડીમાં અમારા જેવા જુવાનીઓ અને નાના છોકરાઓનાં નાનાં ટોળાં બેઠાં જ હોય. અમારાં માખાપો અમને આ માટે ટપકો પણ આપતાં પણ એની અસર બહુ થતી નહિ, અને પ્રયોગો બજવવાના ઉત્સાહમાં અને મે મહિનો એટલે લગ્નોનો માસ એટલે લગ્નો માણવામાં અને ખાવામાં સૂરતની મે મહિનાની ગરમી પણ અમને અસર કર્યા વિના પસાર થઈ જતી.

જાત, એટલું જ નહિ પણ સતત માંદગીને બિછાને હું હતો. એટલે ધીમે ધીમે લોકો મારી હાજરીની દરકાર કરતાં ઓછા થઈ ગયેલાં અને તેને લઈને ઘણાં મનુષ્યો—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ—મારી પથારી આગળ બેસીને કલાકોના કલાક પોતાના હૃદય ખાલી કરતાં હતાં તે મારા સાંભળવામાં નહિ આવત. પરિણામે, મારી ઘણી ખરી કૃતિઓનું આવશ્યક અંગ—સ્ત્રીઓના માનસનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તે કૃતિઓમાં ન હોત એમ ખત ત ખરું.

સાજો હોત તો મારી પ્રિય રમતો—ક્રિકેટ, ટેનિસ, બેડમિન્ટન વગેરેમાં પણ મારો અમુક સમય જાત. માંદગીને લઈને જોમાં થયેલ વિષાદમય વાતાવરણમાંથી છૂટવા માટે કદાચ મેં હાસ્યરસના વાચન પાછળ ઘણું ધ્યાન આપ્યું હોય અને એજ કારણને લઈને મેં એ રસ લખવા પાછળ વર્ષો સુધી મારી શક્તિઓ ખરચી હોય એમ પણ બન્યું હોય. ગમે તેમ હો પણ બનવાનું હતું તે બન્યું, અકસ્માત થયો અને એને પરિણામે હું બિછાનાવશ થયો. વર્ષો સુધી મેં માંદગી ભોગવી અને મારા જીવનનું પરિવર્તન થઈ ગયું, એટલી વાત ચોક્કસ છે.

સૂરતના અમારા ઘરના આગલા ખંડમાં જ (‘અમે બધાં ’ના નાયમુજરાનો ખંડ) અમે બધાં સૂતાં એટલે મારી પથારી પણ ત્યાંજ રહેતી. માત્ર બધાંયની પથારીઓ સવારે નોકર ઉઠાવી લેતો જ્યારે મારી તો વષ માં નવ મહિના એમની એમ રહેતી. એ તળાઈના માથાનો ભાગ બીંતને અઢેલીને મુકવામાં આવતો અને દિવસના ભાગમાં સુવાના તકિયા ઉપરાંત એક મોટો અઢેલીને બેસવાનો તકિયો પણ ગોઠવતો. પાસે ઉઘરસ માટેની મોંમાં રાખવાની ટીકડીઓ, કપુરની ગોટી, બીજી ત્રણ ચાર દવાની ખાટલીઓ, ત્રણ ચાર ચોપડીઓ, બે ત્રણ મેજેઝિનો, મીણબત્તી મૂકીને સળગાવાય તેવું પીત્તળનું વાલસેટ અને તે સળગાવવા માટે દીવાસળાની પેટી એવી સામગ્રી પડી રહેતી. વચમાં વચમાં હું સારો ગણાતો હોઉં ત્યારે એ પથારી જીડી જતી અને એ બધી

૧૫૦ આથમતે અજવાળે

દેવાની ખાટલીઓ વગેરે બીંતના ગોખલામાં મૂકી દેવામાં આવતી. વાલસેટ અને ચોપડીઓ ત્રીજે માળે જતાં. જ્યાં માંદગી શરૂ થાય કે એ બધું પાછું પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ જતું અને હું મારી ગાદી પાછી આસાનીથી સંભાળી લેતો.

પથારીમાં બેઠો બેઠો હું બીઝિક, લોરેન્સ, ડ્રાફ્ટસ, ચેસ (નજેરી) નવરસ, છકરસ વગેરે રમતો ઉપરાંત અમારી ઉપજાવેલી યુદ્ધની રમતો જુદાં જુદાં માણસો જોડે રમતો, હારમોનિયમની હાથપેટી વગાડતો, ફિલરૂબા પર હાથ અજમાવતો કે ઊંઘ કાઢતો. બા પણ અવારનવાર મારી માંદગીમાં સાથ પૂરાવતી ત્યારે એની પથારી મારેથી થોડે છેટે રાખવામાં આવતી. એણે તો ૧૯૦૬ માં પોતાની જિંદગી ખતમ કરી. હું તો હજી પણ મારું નાવડું તરતું રાખી શક્યો છું. અમારા બેમાંથી—વયમાં વયમાં વળી મારી વયલી બહેન તારા-ગવરી પણ માંદી ચાલતી એટલે અમે ત્રણ માંદાં થતાં—ગમે તેની તળિયતના સમાચાર કાઢવા આવનાર મનુષ્યો એ જ ખંડમાં બેસતાં અને તેની વાતો વર્ષો સુધી મેં કલાકોના કલાક સાંભળી છે. કેળવણી વિનાનાં, કેળવણીવાળાં, સશક્ત, અશક્ત, ખૂબસૂરત, બદસૂરત, જુવાન, વૃદ્ધ, સાસુઓ, વહુઓ, નાણુંદો, ભાભીઓ, સસરાઓ, પૈસાદાર, ગરીબ, આમ અનેક પ્રકારનાં માણસો મારી પથારી આગળ બેસીને પોતપોતાનાં સુખદુઃખ ઉપરાંત એ સુખદુઃખ પચાવવા માટે તૈયાર કરેલી પોતપોતાની ફિલસૂફી ત્યાં રજૂ કરતાં અને મને કે કમને મેં એ સર્વ જીલ્લું છે. ભવિષ્યમાં હું આનો ઉપયોગ કરીશ એવો તે વેળાએ તો મને રવખે પણ ખ્યાલ નહતો પણ કલમ ઉપાડી એટલે આ બધાંમાંથી ઘણું મહત્ત્વનું લાગ્યું અને ઉપયોગમાં લેવાયું.

માંદગી સામાન્ય રીતે ચાલ્યા કરતી હોય ત્યારે તો વાતાવરણ શીત રહેતું પણ ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરે કે તરત વાતાવરણ પણ ઉગ્ર થઈ જતું. લોકોની આવણુ જાવણુ વધી જતી. એમના ચહેરા ઉપર

ગમગીની જણાતી. મારી માંદગી કેવું રૂપ ધારણ કરે છે તેના પ્રકાર હું કાકાજીની બદલાતી જતી મુખમુદ્રા ઉપરથી જાણી લેતો હતો. મૃત્યુનો મને કોઈપણ વેળા લેશમાત્ર ડર નહતો એટલે મારી માંદગીની ગંભીર ક્ષણોએ પણ હું અમુક પ્રમાણમાં તટસ્થતા અનુભવી શકતો.

એક પ્રસંગ વર્ણવું: હું પથારીવશ હતો. ઉધરસ વધી હતી. અચાનક મને ઘેરા લાલ રંગની ઉલટી થઈ. ઘરમાં બધાં ગંભીર થઈ ગયાં. જે ખંડમાં હું સૂતો હતો તે ખંડમાં આવણુ જવણુ વધી. મને બધાં ધ્યાનથી જોતાં વધારે ગંભીર બનતાં જતાં હતાં. દાકતર શેરડીવાળા આવ્યા. તેણે ઉલટી જોઈ, મને તપાસ્યો, અને પોતે રડવા જેવા થઈ ગયા. (સૂરતમાં એ જમાનામાં દાકતરો કુટુંબીજનો જેવા જ હતા.) થોડીવારે એમણે જિભા થઈને મારે વાંસે હાથ ફેરવ્યો અને જતાં જતાં કહ્યું કે દવાનો એક ડોઝ મોકલું છું. એ ગયા પણ ખરા. કાકાજી મરદને છાજે તેવી રીતે ટટાર ચાલતા ધડીકમાં નીચે જતા હતા અને ધડીકમાં ઉપર આવતા હતા. સામેથી કાકાને ત્યાંનાં દોડી આવ્યાં. મને વહેમ તો તરત પડ્યો હતો પણ નક્કી ખબર નહોતી. યુક્તિપ્રયુક્તિથી આખરે મેં સાચી વિગત મેળવી. મને લોહીની ઉલટી થઈ હતી અને દાકતરે પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા, આથી કાકાજી નીચેની પરશાળ ધોવડાવીને તૈયાર કરવા ગયા ! જ્યાં મને આ વાતની ખબર પડી કે તરત મેં ધાંટો પાડ્યો. બે ત્રણ જણાં દોડી આવ્યાં. મેં પૂછ્યું કે ખરેખર આ ઉલટીના રંગ ઉપરથી જ આ દોડાદોડ છે કે એનો બીજો આધાર છે ? ત્યારે જણાયું કે માત્ર ઉલટીના રંગ ઉપરથી જ આ બધું ઉપસ્થિત થયું હતું. મેં સમજણ પાડી કે એ તો મેં જાણુ ખાધેલાં અને તરત જ ડ્યુરો બાઝીને ઉલટી થયેલી એટલે રંગ એવો થયો. આ ખુલાસો બધાંએ દોડીને કાકાજીને કહ્યો, કાકાજીએ આવીને મને—જાણે હું કશું સમજતો નહિ હોઉં એમ યુક્તિથી પૂછીને નક્કી કર્યું કે ઉલટી જાણુની જ

૧૫૨ આથમતે અજવાળે

હતી. ધમાલ બધી શાંત થઈ ગઈ. દાકતરને ત્યાંનો ડોઝ આવ્યો કે નહિ તેની મને હવે ખબર નથી પણ ખીજે કે ત્રીજે દિવસે મેં ઘરમાં બધાંને કહ્યું કે પરશાળ ઘોવડાવવામાં એ લોકોએ જરા ઉતાવળ કરેલી ખરી !

દા. શેરડીવાળા ઉપરાંત દા. રામલાલ કરીને એક દાકતર પણ વારંવાર આવતા. તે કાકાજીના મિત્ર હતા અને જ્યારે પણ આવે ત્યારે કલાક દોઢ કલાક ગપ્પાં મારવાનું 'કાર્ય' મુખ્ય મથાતું. ત્રીજા દાકતર ડોસાભાઈ હતા. આ દાકતર ધણી વૃદ્ધ થઈને લગભગ ૯૪ વર્ષના થઈને મૃત્યુ પામ્યા. અસલ અંગ્રેજોની કોડી હતી તે મકાનમાં એ રહેતા હતા. અતિશય ઠીંગણા, સારા પ્રમાણમાં જડા અને લગભગ ગોળમટોળ લાગતા. દા. ડોસાભાઈનો અવાજ બહુ જ ધીમો અને નાજુક હતો; સફાઈપ્રિય એવા હતા કે અમારા ઘરના આગલા ભાગની બલીને માર્ગે એ અમારે ત્યાં કદી નહિ આવતા; કારણ કે એમને એ બલી ધણી મંદી લાગતી. અને હતી પણ એવી જ, એમ શામાટે લખ્યું ? એમજ લખવું ઘટે કે હજી પણ એટલી જ મંદી એ બલી છે ! આથી પાછલે બારણે એ પોતાની ગાડી લેવડાવતા. ચેપી રોગવાળા દરદીઓને ત્યાં એ જતા જ નહિ એમ મને યાદ છે. જ્યારે પણ અમારે દા. ડોસાભાઈને ત્યાં જવું હોય ત્યારે કાં તો અમારે ટાંગો કરવો પડતો, કાંતો અમે એક સ્નેહીની એક બળદની ડમચી લઈ આવતા. આ ડમચીમાં હું અને કાકાજી જતા. ડોસાભાઈનો મળવાનો ટાઇમ પણ જરા મોડો એટલે ડમચીમાં કાકાજી મારે માટે થોડું ખાવાનું પણ રાખતા. અમે સવારે નવેક વાગ્યે ઘેરથી નીકળતા તે સાડા બારેક વાગે પાછા આવતા.

સામાન્ય રીતે મને દવાનો કંટાળો કહેવાય, પણ કિવનિન સ્કૉટસ ઈમલશન વગેરે દવાઓ તો હું બિલકુલ લઈ શકતો નહોતો. અત્યારે પણ કિવનિન લેવું હોય તો હું ટીકડીઓ રૂપે લઈ છું અથવા કેપ્સ્યુલમાં લઈ છું. સ્વાદના આવા ચોખ્ખીયાવેડા ઉપર ધણીને ચીડ હોય છે.

મારાં બહેન તારામવરીના પતિ સ્વ. નાનુભાઈને એ બાબતમાં બહુ ચીડ હતી. સ્વાદ્દ વિશે એમનો મત એવો હતો કે નેવો લગાડવા માગીએ તેવો એ લગાડાય. તે ઉપરાંત, કિવનિન રોગોમાં લેવી પડે એવી સાધારણ દવા હોઈ એનો અણુગમે રાખવો જ ન જોઈએ એમ પણ એઓ માનતા. આથી એમણે કિવનિન બાબત એવી ટેવ પાડેલી કે જીભ ઉપર એ બભરાવતા અને પછી પાણી પીધા વગર ધીમે ધીમે ગળા જતા. દિવેલ પણ આપણે જેમ મધ ચાટીએ તેમ એ ચાટી જતા. અમુક પ્રમાણમાં એમનું મંતવ્ય હીક લાગે છે પણ જીવનમાં એટલી બધી બાબતો કરવાની હોય છે, એટલી બધી દિશાઓમાં કાર્ય કરવાનું હોય છે કે દરેક માણસ આવી બાબતમાં આમ ટેવ પાડે એ સંભવિત નથી.

એમ તો ઘણા માણસો એમ માને છે કે રોજ ટાઢે પાણીએ નાહવું અને સવારે વહેલા ઊઠવું એ દરેક મનુષ્યની પવિત્ર ફરજ છે. અને જે મનુષ્ય એમ ન કરતું હોય તે મનુષ્ય પાપી છે ત્યાં સુધીની માન્યતા ધરાવનાર મનુષ્યો મેં જોયાં છે. આ એ ટેવ સારી હશે— છે એમ માનીએ તો પણ આવી આવી નાની બાબતોમાં, આપણે જેમ માનતા હોઈએ તેમ જ આખાં જમતે માનવું જ જોઈએ એવો દુરાગ્રહ રાખવો એમા આપણે આપણી સંકુચિત મનોવૃત્તિ અને અભિમાનવૃત્તિ જ દાખવીએ છીએ.

તંદુરસ્તીની શોધમાં કાકાજી અમને કુમસ, હજીરા વગેરે સ્થળોએ પણ વારંવાર લઈ ગયેલા. ૧૯૦૪-૫ માં કુમસ ગયેલાં તે વેળા અમને ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબના ન્યેષ્ઠ પુત્ર ચંદ્રવદન ખાનસાહેબ સાથે પરિચય થયો. આજ લગભગ ચાળીસ વર્ષ પછી પણ સુભાગ્યે તે પરિચય અને ગાઢ સંબંધ ચાલુ જ છે.

ચંદ્રવદન ખાનસાહેબ ચૌદ પંદર વર્ષના હતા ત્યારે એમને ગુજરાતી ભાષા ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું અને તેઓ નાનાં

૧૫૪ : આશ્ચર્યો અજવાળે

નાનાં કાવ્યો પણ રચતા. આ ઉપરાંત, અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ એમનું સારું. ‘ઈલોક્યુશન’માં એ સહેલાઈથી ધનામે જતી જતા. પણ પાછળથી, કોણ જાણે શાથી, એમનું ગાડું રવાડે ચડી ગયું અને છતી શક્તિએ એ મેટ્રિકથી આગળ અભ્યાસ કરી ન શક્યા. એમના સ્નેહી અને મિત્રવર્ગનું વર્તુલ ઘણું નાનું પણ એ નાનાં વર્તુલમાં એમનો સ્નેહ ઘણો સ્થિર અને સ્થાયી. સૂરતી વાર્તાલાપમાં પણ અને ધીંગા-મસ્તીમાં આનંદથી ભાગ લેનારા, પણ અજાણ્યા મનુષ્યો હાજર હોય ત્યારે એકદમ શાંત થઈ જાય એવા ઊર્મિલ. મારાં સરલા સાથે લગ્ન થયાં તે પ્રસંગે અમે લગભગ એક માસ એકધારે આનંદ માણેલો તેમાં ચન્દ્રવદનનો ભાગ ઘણો મોટો. સમય જતાં ચન્દ્રવદન આપ જન્યા, પછી દાદા થયા અને સંસારનાં અનેક સુખદુઃખ એમણે અનુભવ્યાં; એટલે હવે એમની આનંદનો ઉપભોગ કરવાની શક્તિઓ પહેલાંના જેવી રહી નથી. પણ હજી એમનું દિલ એટલું જ અમારા પ્રત્યે લાગણી અને સ્નેહભાવ પ્રદર્શિત કરતું રહ્યું છે.

હુમસમાં હું રોજ બપોરે ‘ગુજરાતી’ ગ્રેસની અરેબિયન નાઈટ્સ વાંચતો અને રાતે જમીને હું તે કુટુંબીજનો આગળ કહી સંભળાવતો. તે વખતથી મને વાતો લડાવીને, બહલાવીને કહેવાની ટેવ પડી જે આગળ ઉપર લખવામાં ફેરવી નાખી.

વાત લખવાની તો બાજુએ રહી પણ વાત સારી રીતે કહેવામાં સાંભળનારાંઓને રસ પડે તેવી રીતે કહેવામાં પણ કલા છે, અમુક પ્રકારની આવડત જોઈએ છે એ જ્યારે આવી આવડત વગરનાં માણસો વાન કહે છે ત્યારે આપણને ખબર પડે છે. અમુક માણસ આપણને મળે અને તરત કહે: ‘અરે ભાઈ, હું એવી એક હસવા જેવી વાત કહું, તમને વળી કામ લાગી જશે.’ આ પ્રમાણે બોલી તે વાત કહેવા માંડે, કહેતાં કહેતાં પોતે ખૂબ હસે પણ વાત પૂરી થઈ જાય છતાં આપણને હસવું ન આવે ત્યારે પેલા માણસને આશ્ચર્ય

થાય અને કદાચ એ કહે પણ ખરો કે જ્યારે એ વાત બની હતી ત્યારે એને તો ખૂબ હસવું આવ્યું હતું. તે વખતે એ માણસને એક વાતનું બાન હોતું નથી કે બનેલી વાતને કહીને તેવો રસ ઉત્પન્ન કરાવવો હોય તો એને અમુક પ્રમાણમાં મહારવી પડે છે. અને એ ન મહારીએ તો એમાં કોઈપણ પ્રકારનો રસ રહેતો જ નથી. મહારવાનું પ્રમાણ કહેનારના માનસ ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રસંગ કરુણ હોય, હાસ્યરસિક હોય, ચમત્કારિક હોય કે સાદો અને સરલ હોય; પણ એને જુદા જુદા કહેનાર જુદી જુદી રીતે કહી તે તે રસને વધતા એાછા સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે.

હજીરા અમે ઘણી વાર ગયેલાં તેમાં છેલ્લાં અમે ૧૯૦૯માં ગયેલાં એમ યાદ છે. અમે બધાં નાનાભાઈ જડજની ધર્મશાળામાં રહેલાં. તે વેળા ધર્મશાળા ચિકાર હતી. નાનાભાઈ જડજના પુત્ર કૃષ્ણલાલ (રામકાકા)નું કુટુંબ, પૌત્ર દોલતરામનું કુટુંબ, રમૌલ ક્રાંતીક્રોડના જડજ ચંદુલાલ દોલતગદાનું કુટુંબ, માળવી મોદી સોલિસિટરોના મેનેજિંગ ક્લાર્ક ધનસુખલાલ મજમુદારનું કુટુંબ અને અમારું કુટુંબ વગેરે કુટુંબોથી એ ધર્મશાળા ગાજી રહી હતી. સૂરતી-એને સહેજ એવી ચોતીસે કલાકની હો હો અને જુમરાણથી ભરેલી અને વ્યવહારુ મશ્કરીઓથી છલોછલ જિંદગી, તે વખતે છેલ્લી ગાળેલી એમ અત્યારે લાગે છે.

સવારે સાડાપાંચથી વધારે મોડા સુધી રહેનારના મોં ઉપર ઠંડું પાણી રેડવામાં આવે ત્યારથી જીવન શરૂ થતું તે રાતે લગભગ બાર વાગે ત્યારે સુવાનું મળતું. બપોરે સુનારના ધોતિયાંના છેડા સાથે પાણીનાં કુગલાં એવી રીતે બાંધવામાં આવતાં કે ઊઠતાંની સાથે તે કુગલાનું પાણી તેના ઉપર પડતું! ભરતીનો ટાઈમિ ગમે ત્યારે હોય બપોરે એક વાગે હોય તો પણ તે ટાઈમિ અમે બધાં-યુવક અને યુવતીઓ બળતા તાપમાં સમુદ્રસ્નાન કરવા ઊપડતાં. ત્યાં પણ માણસ નાહતું હોય ત્યાં નીચેથી કુબકી મારી કોઈ એને ગબડાવી પાડે એ

૧૫૬ : આથમતે અજવાળે

મસ્કરી સાધારણ ગણાતી. દોઢ દોઢ, બન્ને માથોડાં પુર પાણીના હોડા આવતા હોય તે વેળા આવી રીતે પગ ઊંચા થઈ જાય તો આપણી શી રિયત થાય એ કલ્પવું મુશ્કિલ નથી. છતાં મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આવાં અનેક ધીંગાણાં છતાં અને અમારામાંથી કોઈને પણ તરતાં આવડતું નહોતું છતાં એક પણ અકસ્માત ત્યાં બન્યો હોય એવું સ્મરણમાં નથી જ્યારે ચોપાટી અને જુહુમાં તેમજ વેસોવામાં તો આપણે અવારનવાર પ્રાણુધાતક અકસ્માતનું સાંભળીએ છીએ.

ધર્મશાળામાં અમારા કાકાજી, ચંદુલાલ મુનસફ અને ધનસુખ-ભાઈ મઝમુદાર જેવા વડીલો બધાં તોફાનમાં નેતા તરીકે કામ કરતા હતા. દોહતરામ પણ એમના ચિફ ઓફ ધી જનરલ સ્ટાફનું કામ કરતા હતા અને અમે બધાં સિપાઈગીરી, હવાલદારી વગેરેનું કાર્ય કરતાં. તે વખતે જેવાં તોફાનો થતાં, જેથી વ્યવહારુ મસ્કરીઓ થતી, તેવાં તોફાનો અને તેવી મસ્કરીઓ કરવાના જમાના હવે રહ્યા નથી. માત્ર એકાદ બે દૃષ્ટાંત આપું:

એક યુવાન કવિ હોવાનો બ્રમ સેવતો હતો, રસિક થવાના ચત્ન કરતો હતો અને જેને આપણે અફલાનો આદમી કહીએ તેવો હતો. હજીરાની ધર્મશાળામાં ઠરાવ થયો કે તે યુવકને—તે વખતે તે સૂરત હતો—ખાસ આમંત્રણ આપીને હજીરા બોલાવવો અને પછી તેને શિકાર બનાવીને જેટલો આનંદ લૂટાય તેટલો લૂંટવો. આ પ્રમાણે તેને બે ત્રણ આમંત્રણ છૂટ્યાં. તે યુવકના વડીલને આની ગંધ આવી હશે એટલે એણે તો એ યુવકને બહુ ના કહી પણ એ યુવક શેનો સમજે ? મોટાં મોટાં ત્રણેક કુટુંબ તરફથી આમંત્રણ ગયેલું એટલે એ તો કુલાઈ ગયેશે. એ આવ્યો. એને સન્માન આપવાની દરેક પ્રકારની તૈયારી હજીરામાં થઈ રહી હતી.

અમે બધાં જમી જમીને તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. બાર સ્તંડાબારે

ખંડ બીજો : સુરત : ૧૫૭

તેમનું ગાડું ધર્મશાળામાં આવી પહોંચ્યું કે તરત જ યુવકો અને યુવતીઓએ—તેના સન્માનાર્થે અમે યુવતીઓને તો ખાસ રોકી હતી—તેમનું પુષ્પોથી અને સળંગ વાલની દાળના છાલાંથી ભાવ બીનું સન્માન કર્યું.

કવિશ્રી આથી બહુ આનંદ પામ્યા. પછી એક મોટા આંખા નીચે એમને રત્નાન કરાવ્યું અને એક કુટુંબ તેમને જમવા લઈ ગયું. ત્યાં બધું પીરસાયું એટલે એક બીજાં કુટુંબનાં માણસો ત્યાં જઈ પહોંચ્યાં અને મહેમાનનો હાથ પકડીને પોતાને ત્યાં આવવા આગ્રહ કરવા મંડી પડ્યાં. એમના બહુ આગ્રહથી ખુશ થઈને એ મહેમાન ત્યાંથી ભીડીને એ કુટુંબને ત્યાં ગયા. ત્યાં પણ બધું પીરસાઈ રહ્યું એટલે ત્રણી ત્રીજા કુટુંબનાં માણસો ત્યાં પહોંચ્યાં. તેમણે કહ્યું આજે મહેમાન અમારે ત્યાં નહિ જમે તો અમારાં બધાંનું નાક કપાઈ નય ! આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં દોઢ બે તો સુમાર થયો હશે ત્યારે આખરે બધાંએ એમ ઠરાવ્યું કે આવા મહેમાન ગમે તે એકને ત્યાં જમે એ ઠીક નહિ; તેઓ તો બધાંના મહેમાન ગણાવા જોઈએ. આ ઉપરથી એમ ઠરાવ્યું કે પહેલે દિવસે તો એમણે આંખાના વૃક્ષ નીચે જ ભોજન લેવું અને દરેક ઘરમાંથી જુદી જુદી યુવતીએ એમને જુદી જુદી વાની પીરસવી.

એ પ્રમાણે મહેમાન આંખા નીચે બેઠા અને લગભગ પાંચ છ કુટુંબને ત્યાંથી જુદી જુદી વાનીઓ પોતે અનેક યુવતીઓના આગ્રહ સાથે જમ્યા. તેજ પ્રમાણે બપોરે લગભગ આઠેક કપ ચાહના પણ એમને પીવડાવી દેવામાં આવ્યા જેમાં કોઈ કોઈએ તો ચાહમાં મીઠું અને જુલાબની ફાકી પણ નાખેલાં ! આવી રીતે ત્રણેક દિવસની મહેમાનગીરી ચાખીને, અત્યંત પ્રસન્ન થઈને એ યુવક પાછા સુરત ગયેલા.

એક બીજો કોલેજીઅન યુવક ત્યાં આવી ચડેલો. એને કોઈ

૧૫૮ : આશ્રમતે અજવાળે

પરણવાનું કહે તો એ બહુ ચીડવાતો. આ એની નિર્બંજતા બધાંના મ્યાનમાં આવી ગઈ અને તેને બરાબર બનાવવાનો તાગડો રચાયો. કાકાજી માછીઓના ઝૂંપડા આગળ જઈને એમના ઢોલી અને શરણાર્થિવાળાને એક રૂપિયો આપવાનું નક્કી કરીને સાંજે ચાર વાગ્યે આવવાનું કહી આવ્યા. જે જગ્યાએ લગ્નનું નક્કી કરેલું તે જગ્યાએ યુવતીઓએ તોરણે બાંધી દીધાં. ઢોલીઓ આવ્યા અને વગાડવાનું શરૂ કર્યું. બધાં એને સાંભળવાને બહાને તે જગ્યાએ એકઠાં થયાં અને પેલો યુવક એ જગ્યાએ આવ્યો કે તરત ચાર માણસે એને પકડ્યો અને એક પાટલા ઉપર બેસાડી દીધો, તરત પાસેની રૂમનાં બારણા ઉઘડ્યાં અને યુવતીઓ લગ્નનાં ગીત ગાતી બહાર પડી. એક કન્યા મોટો ધુમટો કાઢીને સામે પાટલે બેસી ગઈ. પેલા યુવકને ઘડીભર તો એમ જ લાગ્યું કે ખરેખરાં લગ્ન આ પ્રમાણે બળાતકારે થવા માંડ્યાં છે, પણ એટલામાં તો કન્યાએ ધુમટો કાઢી નાખ્યો અને લગભગ ૪૫ વર્ષનો, મોટી મૂંઝાવાળો એક વિધુર, કન્યાનાં વસ્ત્રો પહેરીને બેઠો હતો તેમ જણાયું. આશીર્વાદ આપવા બધા વડીલો પણ હાજર હતા. કોલેજીઅન આખરે રડી પડ્યો. વડીલોએ બાજી ફેરવી, એનો પક્ષ લઈને અમને બધાંને યુવકો અને યુવતીઓને એમણે સારી પેઠે ધમકાવ્યાં, કોલેજીઅનને આશ્વાસન આપીને ઠંડો પાડ્યો અને આ પ્રમાણે લગભગ ચારપાંચ કલાકના ધીંગાણાં પછી અમે છૂટાં પડ્યાં !

રજાઓ પૂરી થવા આવી અને બધાંને સૌસૌને ત્યાં જવાનો સમય થયો એટલે જમણુવારે શરૂ થઈ. એ જ વખતે સન્નારીઓના ગરબા પણ રખાયેલા. તે વખતે એ સન્નારીઓએ હારમોનિયમના ઉસ્તાદને ઉઠાડીને મને બેસાડેલો અને તેથી હું કુલાર્થ ગયેલો એ વિશે મેં બારમા પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે હું અહીં પુનઃ નથી કરતો. પણ એ ગરબા ગાતાં ગાતાં યુવતીઓએ રાતના બે ત્રણ

વગાડ્યા છતાં બંધ કરવાની ઈચ્છા ખતાવી નહિ. આગળ ત્રણ ચાર ઉજાગરા થયેલા એટલે અમે યુવતીઓને ગરબા બંધ કરવાને વિનંતિ કરી પણ તેમણે તો અમને રોકકું જ પરખાવી દીધું કે હવે તો સવારના પ્રભાતિયાં ગાઇને જ બંધ કરશું ! આ ઉપરથી અમે છોકરાઓએ વિચાર કરવા માંડ્યો કે આ ગરબા બંધ કેવી રીતે કરવા ? અમને તો કશું સૂઝ્યું નહિ પણ પેલા કન્યા અનેલા પીસતાળીસ વર્ષના ગૃહસ્થે અમને માર્ગ દેખાડ્યો અને પોતે જ એની સરદારી લીધી.

અમે બધાએ રસોડામાં જઈને થાળા અને વેલણી લીધાં ન્યારે અમારા સરદારે હાથમાં મોટું ઝાડુ લીધું. સિગ્નલ થઇ એટલે અમે એ સન્નારીઓ ગરબા માતી હતી તેની પાસે જ વર્તુલમાં ગોઠવાઈ ગયા અને પ્રચંડ અવાજે અમારા સરદારે ધૈરિયાઓનાં ગીત ગવડાવવા શરૂ કર્યાં અને અમે તે થાળા વેલણની ટીપા ટીપ સાથે ઝીલવા માંડ્યાં. પાંચ-દસ મિનીટમાં બધી યુવતીઓ અતિશય ક્રોધાવેશમાં આવી ગઇ અને પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને સૂઇ ગઇ !

આજ એ પ્રસંગને ૩૨-૩૩ વર્ષ થઇ ગયાં. ફરીથી અમે હજારે જઇ શક્યાં નથી. તે વખતના વડીલો-કાકાજી, ચંદુલાલ મુનસફ, ધનસુખલાલ મઝમુદાર, છોકરાઓના માનીતા સરદાર દોલતરામ તેમ જ અમે છોકરાઓમાંથી પણ મંગળદાસ મુનસફ, નટુભાઈ, ચંદુલાલ વગેરે મૃત્યુ પામ્યા છે. તે વખતનાં યુવક-યુવતીઓ આજે વનમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં છે કે પ્રવેશ કરવાની અણી ઉપર છે. તે સમયનાં આવાં તોફાનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જાણે હમણાં જ બન્યાં હોય એમ લાગે છે અને છતાં કેટલાં વર્ષ વીતી ગયાં ! અને એ તોફાનોમાં ભાગ લેનાર યુવક-યુવતીઓનાં જીવનમાં કેટલાં પરિવર્તનો થઈ ગયાં !

મેં

આગલા જ પ્રકરણમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે ‘જો હું માંદો ન પડ્યો હોત તો ?’ બહુ આંટીધુંટીમાં ન ઊતરીએ તો જવાબ દઇ શકાય કે તો જે થવાની મને પરમ ઇચ્છા હતી તે-હું બી. એ. અને એમ. એ. થાત, મોટી આવકવાળા નોકરી કરી શકત, પૈસાની દૃષ્ટિએ મનુષ્યોની મહત્તાનું માપ કાઢનાર વર્ગ-જે ધણી મોટી બહુ-મતી ધરાવે છે-મને ડાહ્યો માણસ કહેત, નવલકથા અને નવલિકા સાહિત્યનું વાચન આટલા વિશાળ પ્રમાણમાં હું ન કરી શકત, પણ સાથે સાથે કાવ્ય સાહિત્યનું વાચન પણ સુવ્યવસ્થિત રીતે મારાથી કરાત અને હું કદાચ લેખક થાત કે ન પણ થાત ! અને થાત તો કદાચ અંગ્રેજીમાં લેખો લખતો હોત કે પછી ગુજરાતીમાં કવિ થયો હોત ! પણ હું માંદો પડ્યો અને ગુજરાતને સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે હાર્થરસનો અને નવલિકાઓનો લેખક થયો એટલે એ વિશે વધુ ઉઠાપોહ કરવો નકામો છે.

વઢવાણમાં મને વાંચતાં આવડ્યું. તે જ સમયથી મેં ખૂબ વાંચવા માંડ્યું. પાલીતાણામાં પણ મેં ઘણું વાંચ્યું. પણ સૂરતમાં તો મારી માંદગીને કારણે મેં પુષ્કળ વાંચવાનું શરૂ કરી દીધું. ૧૯૦૩ સુધી મેં ગુજરાતી વાંચ્યું હતું. અત્યારે પણ માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચનારને મુશ્કેલી પડે છે તો તે કાળમાં જ્યારે આટલા પ્રમાણમાં પણ ગુજરાતી પુસ્તકો નહતાં ત્યારે મારા જેવા ગુજરાતીના ખાદિધરા અને વાંચવા સિવાય કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિ જ નહિ એવા માણસને કેટલી મુશ્કેલી પડતી હશે, એનો ખ્યાલ સૌને સહેલાઈથી આવી શકશે. એ

મારા ખાલિધરાપણ્યામાં હું ગમે તે પુસ્તક વાંચતો, માત્ર તે હાથ ચડતું નેઈએ. પ્રાણીવર્ણન, ઇતિહાસો, નર્મકાવ્ય, નર્મકથા કેષ, દલપત કાવ્ય, હાલ જે ' સ્ત્રીબોધ ' છે તેના અસલ સ્વરૂપ ' અસતરી બોધ ' ની એક જૂની કાપલ હતી તે—એમ જે પણ ગ્રંથ હાથ આવે તે હું વાંચી નાખતો. મારા કાકાની છોકરી નંદુબહેનને ત્યાં કાપ્પાળ અને મર્જ-ખાનની પુષ્કળ ચોપડીઓ ઉપરાંત ' ગપ-સપ ' ની કાપલો પડી હતી, તે પણ મેં વાંચી નાખેલી.

ઈ. સ. ૧૯૦૨ની સાલમાં સૂરતમાં પ્લેગ ચાલતો હતો એટલે અમે છ માસ અમદાવાદ, બદ્રમાં ઘર બાડે રાખીને રહ્યાં હતાં : ત્યાં જુદા જુદા પ્રકારનું શુજરાતી સાહિત્ય ખૂબ વાંચવામાં આવ્યું. એ વિશે મેં ' સ્વ. સર રમણભાઈ ' નામક લેખમાં (' મીડી નજરે ' પૃષ્ઠ ૨૦૧) નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

“ ઈ. સ. ૧૯૦૨ની સાલમાં, અમદાવાદમાં, બદ્રમાં આવેલ સ્વ. મુ. રણજિતરામના ઘરને બીજે મળેલે કઠેરામાં એમનું પુસ્તકાલય હતું. ફેશનેબલ બુકકેસો કે કાચનાં બારણાવાળાં કપાટોને બદલે પુસ્તકો જૂના કરંડીઆમાં અને દેવદારની જીર્ણ પેટીઓમાં ભરવામાં આવ્યાં હતાં. આ પુસ્તકો સાફ કરીને, તેમને કાંઈક વધુ નિયમિત અને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવવાનું કાર્ય મેં માથે લીધું જેના બદલામાં એ બધાં પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં વાંચવાની મને રજા મળી. સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રનાં થોકડાબંધ પુસ્તકો એમાં હતાં તે વંચાઈ રહ્યાં, સાફ થઈ રહ્યાં અને ગોઠવાઈ પણ રહ્યાં. પછી બીજાં પુસ્તકો લેવાયાં. એ બધાં પૂરાં થયા ફેડે ચોપાનીઆંનો વારો આવ્યો—સુદર્શન, વસંત, બુદ્ધિપ્રકાશ અને જ્ઞાનસુધાનો. એ જ્ઞાનસુધાની કાપલમાંથી મેં ' બદ્રંબદ્ર ' વાંચ્યું. ”

અમદાવાદમાં મણિશંકર રતનજી બટ અને નાનાલાલનાં કાવ્યો, સરસ્વતીચંદ્ર અને બદ્રંબદ્ર વિશે અનેક પ્રશ્નો પૂછીને હું રણજિતરામ

૧૬૨ : આશ્ચર્યને અજવાળે

તેમજ ન્યસુખલાલનો જીવ સારી પેઠે ખાતો હતો. ભદ્રંભદ્રનાં પાત્રો કષ્ટ કષ્ટ મૂળ વ્યક્તિ ઉપરથી લીધેલાં તે પણ મેં એમની દ્વારા જાણેલું. રણજિતરામના ઘર પાસે એક બાવાજી રહેતા હતા, તે ૧૮૫૭ના બળવામાં રાણી લક્ષ્મીબાઈના હાથ નીચે સિપાઈ તરીકે લડ્યા હતા. એમની જોડે અમે ઘણીવાર વાતો કરતા પણ બાવાજી તે વખતે પણ બળવાની ખરી વાત કહેતાં ડરતા એટલે અમે પોતે સારી પેઠે વૃદ્ધ પણ થયેલા એટલે બળવા સંબંધી રસિક વાતો એમના તરફથી અમને મળેલી નહિ.

તે વખતે જ, એક વખત હું, મારા મામા મંગળમામા અને રણજિતરામના નાનાભાઈ ધનસુખલાલ ફરવા ગયેલા અને ત્યાં અમે ત્રણેયે ખારેકી બોર ખાધાં. કોણ જાણે કેવાં બોર હશે કે પછી બોર માત્ર નિમિત્ત હશે, પણ અમને ત્રણેને સખત ન્યુમોનીઆ થયો. હું અને મંગળમામા મરતા બચ્યા પણ ધનસુખલાલ તો બિચારા મરી જ ગયા. એ ધનસુખલાલ લગભગ મારી વયના, કદાચ મારા કરતાં એકાદ બે વર્ષે મોટા હશે. તે વખતે અમે બંને ત્રીજા અંગ્રેજી ધોરણમાં, એટલે તે મને ઘણીવાર કહેતા કે આ ત્રીજા ધોરણથી માંડીને બી. એ. થવામાં કેટલાં વર્ષ લોહીનું પાણી કરવું પડશે એનો વિચાર કરતાં મને એમ થાય છે કે એના કરતાં તો મોત બહુ ! હું એમને આ વાતમાં ટેકા આપતો. એમને મોત પ્રાપ્ત થયું અને પરીક્ષાઓમાંથી એ બચી ગયા. મેં જુદે જ માર્ગે પ્રયાણ કર્યું, એથી હું પણ પરીક્ષાઓમાંથી છટકી ગયો.

અમદાવાદનો એક અનુભવ મને ખાસ યાદ રહ્યો છે. તે વેળા અમદાવાદમાં ઈડિયન નેશનલ કોંગ્રેસની બેઠક હતી અને પ્રમુખ તરીકે સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી હતા. હું તેમનું બાપણુ સાંભળવા ગયો. તે વખતના મંડપમાં લાહિડ સ્પીકર વગેરેની વ્યવસ્થા હતી નહિ એ લખવાની જરૂર નથી. અમને એમના બાપણુની છાપેલી નકલ

મળી હતી. એવામાં સુરેન્દ્રનાથે બાપણ શરૂ કર્યું. સાડા ત્રણ કલાક સુધી એ હિંદના સર્વોત્તમ અને જગતભરમાંના ઉત્તમ વક્તાઓમાંના એક વક્તાનો વાક્યપ્રવાહ એક સરખો, વણ તૂટ્યો, સમુદ્રમર્જન પેઠે ઘડીકમાં મૃદુ, કોમળ, મીઠાશભર્યો અને ઘડીકમાં ગેબી, પ્રચંડ નાદ કરતો ચાલ્યા કર્યો. એમના બોલવામાં અને છાપેલાં બાપણમાં એક અલ્પવિરામ જોડલો પણ ફેર નહિ ! હું સ્તબ્ધ થઇ ગયો. વક્તૃત્વકલામાં આવું અદ્ભુત, અસાધારણ નૈપુણ્ય !

અમુક એક જ પ્રસંગથી જુદાં જુદાં મનુષ્યોને જુદી જુદી અસર થાય છે, એ સામાન્ય રીતે સમજાય તેવી વાત છે. અબ્દુલ કરીમ ખાન કે ઓમકારનાથ કે ફ્રિયાઝખાંના જલસામાં પોતે જઈ આવે અને તેનાથી ઉશ્કેરાઈને, ઘેર જો રાતના ત્રણ વાગે આવ્યા હોય તો ત્રણ વાગે સંગીતની રિયાઝ કરવા મંડી જાય, રામમૂર્તિ કે યુગ્મન સેંડોના અંગબળના પ્રયોગો જોઈ આવીને તે દિવસથી જ વ્યાયામ કરવાનો પોતે આરંભ કરે—પછી ભલે તે ત્રણ ચાર દિવસ માટે જ હોય—પચરંગી ક્રિકેટ ટુર્નામેંટ જોઈ આવીને પાછલા વાડામાં અમુક અમુક સ્ટ્રોકસની પ્રેક્ટિસ પોતે કરી નાખેઃ આવા પ્રકારનાં મનુષ્યો મેં જોયાં છે. પણ એથી ઉલટી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો પણ હોય છે. સંગીતના નિષ્ણાતોનું સંગીત સાંભળીને, કસરતખાજોના અંગબળના પ્રયોગો જોઈ આવીને કે ક્રિકેટ મેચ જોઈ આવીને અમુક કાળ પ્રયત્ન સંગીત, વ્યાયામ અને ક્રિકેટની તાલિમ લેવાની વાત કરતાં પણ જેમને ક્ષોભ થાય અને જેમને એવા વિચાર આવ્યા કરે કે ‘ક્યાં એ મહા નિષ્ણાતો અને ક્યાં હું અલ્પાત્મા ! હું કોઇપણ દિવસ એવા નિષ્ણાત થઈ નહિ શકું.’ એવા મનુષ્યો પણ મારા જોવામાં આવ્યાં છે. હું આ વર્ગના માણસ છું અને એથી જ સુરેન્દ્રનાથની ભવ્ય વક્તૃત્વકલા સાંભળ્યા પછી મારા હૃદયને એમ થઈ ગયું કે આ તે વક્તૃત્વકલા ! એમાં આપણા પત્તા ક્યાં ખાય ? ત્યારથી અત્યાર સુધી

૧૬૪ : આથમતે અજવાળે

મને બાપણુ કરતી વખતે અતિ ક્ષોભ થાય છે. અને ત્યાં સુધી તો હું બાપણુ કરવાની ના જ પાડી દઉં છું. જ્યોતીન્દ્રભાઈ પહેલા વર્ગના માણસ છે અને પોતે ઉત્તમ હાસ્યરસિક વક્તા છે એટલે એમને સભાક્ષોભ ઉત્પન્ન થતો નથી એ વાત જાણીતી છે. એ મને હમેશાં આગ્રહ કરી કરીને બાપણો કરવા જોબો કરે છે, તે વખતે હું ગમે તે રીતે મારી ફરજ અદા કરું છું; પણ એમાં મને રસ નથી કે આનંદ નથી; કારણ કે તે વખતે અમદાવાદમાં ૧૯૦૨માં સુરેન્દ્રનાથે બાપણુ કરેલું તેની ભવ્ય પ્રતિભાનું મને સ્મરણ થાય છે.

અમદાવાદમાં હું ઘણીવાર પ્રાર્થનાસમાજમાં પણ જતો. વૈષ્ણવોના મંદિરમાં જેમ દર્શને આવનારમાંથી ઘણાં થોડાં ભાવિક ભક્તો હોય છે અને મોટાભાગને તો એમાં એક પ્રકારની મોજ જ છે તેમ પ્રાર્થનાસમાજમાં આવનારમાંના મોટા ભાગને માત્ર સારી સોસાયટીમાં ખેસવાનો અને સંગીતની મોજ ચાખવાનો આનંદ થતો એમ મને યાદ છે. મારા આવા અનુભવને લઈને મને સમૂહ પ્રાર્થના પ્રત્યે જરા પણ શ્રદ્ધા નથી, એટલું જ નહિ પણ અણુગમે છે એમ કહી શકાય. મનુષ્યને પ્રાર્થના કરવાની ખરેખર ઈચ્છા થાય તો એણે એકાંતમાં જ પ્રાર્થના કરવી જોઈ એ. સમૂહમાં આપણું-આપણામાંના ઘણાખરાંનું-ધ્યાન ખીજાંઓની હિલચાલ તપાસવામાં રહે છે, પ્રાર્થના પ્રત્યે હોતું જ નથી.

અમદાવાદથી સૂરત પાછા આવ્યા કેડે હું અંગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં ગયો તે વેળા જયસુખલાલે તથા રણજિતરામે મને કહ્યું કે હવે ગુજરાતી બહુ વાંચ્યું માટે અંગ્રેજ વાંચવાનું શરૂ કર. મેં તો તરત જવાબ આપ્યો કે એમાં સમજણ જ કેમ પડે ? જયસુખલાલે આગ્રહ કર્યો કે સમજણ પડે કે નહિ પડે પણ અંગ્રેજ વાંચજે. શબ્દ નહિ આવડે તે ડિક્શનરીમાં જોવો કે નહિ એ વિશે મેં એમનો મત પૂછ્યો, કારણ કે કાકાજી જીવ્યા ત્યાં સુધી વેબસ્ટરની ડિક્શનરીના

બે ભાગ સાથે ને સાથે રાખતા. જયસુખલાલે એ પ્રથાની સામા મત આપ્યો. એમણે તો કહ્યું કે કોશની મદદ લેવા રહેશે તો વાંચતાં કંટાળો આવી જશે માટે કોશને અડક્યા વિના ઝુકાવ્યે રાખ. કોઈક વખત કોશની મદદ લેવી એ ઠીક છે પણ આખો વખત એ જોવાય તો પછી વંચાય નહિ. બીજાઓનો મત ગમે તે હો, પણ મને તો આ સલાહ ગમી અને મને એથી ફાયદો પણ થયો થયો. પહેલી બે ત્રણ ચોપડીઓમાં મને ઓછી સમજણ પડી પણ પછી રસ લાગી ગયો અને ત્યારથી ગુજરાતી વાંચન ઓછું થઈ ગયું અને અંગ્રેજી વધી ગયું.

મને માત્ર અંગ્રેજી સાહિત્ય પ્રત્યે આંગણી ચીંધીને એકલો મૂકી દીધો તેને બદલે એની જુદી જુદી દિશામાં માર્ગસૂચન એમણે કર્યું હોત તો મારું વાચન વધારે વ્યવસ્થિત થાત એમ મને હવે લાગે છે. કારણ કે તે વખતે વાચન એજ મારો પ્રિય વિનોદ હતો અને જે પણ સાહિત્યનાં પુસ્તક મને આપવામાં આવ્યાં હોત તે હું વાંચી નાખત એ નિઃસંદેહ છે. વાંચનના સંબંધમાં મનુષ્યોની કુતૂહલવૃત્તિ કેવી હોય છે તેનું એક દષ્ટાંત હું અત્રે આપું:

જયસુખભાઈ નાના હતા ત્યારે એમણે રેનોલ્ડઝની નવલકથાઓ વાંચવા માંડી અને તે વાત કાકાજીના જાણવામાં આવી. તેમણે એમની સખત ઝાટકણી કાઢી નાખી અને એવાં પુસ્તકો કદી પણ ન વાંચવાં એવી આજ્ઞા ફરમાવી. પરિણામે છાના છપના જયસુખલાલે રેનોલ્ડઝની બધી નવલકથાઓ વાંચી નાખી અને આંખે ચક્ષમા વહેલાં આપ્યાં; કારણ કે તે વખતે એ ચોપડીઓના ટાઇપ બહુ ઝીણા હતા. મેં અંગ્રેજી વાંચવાનો આરંભ કર્યો પછી થોડા વખતમાં ‘રેનોલ્ડઝ વાંચ્યું?’ એવો પ્રશ્ન મોટાભાઈ ને પૂછ્યો. મોટાભાઈએ મારી સામે જોયું અને પછી હસીને કહ્યું: “બીભત્સ સાહિત્ય વાંચવું છે એટલા માટે? વાંચવો હોય તો વાંચજે પણ મોટા ટાઇપની ચોપડી મળે તો વાંચજે; બાકી એમાં બીભત્સ જેવું કશું નથી.” આને પરિણામે મેં રેનોલ્ડઝની માત્ર

૧૬૬ : આથમતે અજવાળે

એક જ નવલકથા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં વાંચેલી—‘સોલજર્સ વામ્પર’ (ગુજરાતીમાં ‘સિપાહ બચ્ચાની સજની’) એક વખત તો કોઈ મિત્રના ‘મીસ્ટરીઝ ઓફ ધ કોર્ટ’ ઓફ લંડન’ના દસ ભાગ મારે ત્યાં છ માસ પડી રહેલા છતાં મેં એને હાથ પણ લગાડેલો નહિ !

પહેલી અંગ્રેજી વાર્તા ‘ગોલ્ડન સ્ટોરીઝ’, ‘સનડે પિક્ચોરિયલ’ વગેરે ચોપાનીઆઓ આવતાં જેમાં દરેક અંકમાં અંકેક સંપૂર્ણ વાત આવતી તેમાંથી મેં વાંચેલી. પછી પાંચ સાત એવાં ચોપાનીઆં હું વાંચી ગયેલો અને મને એમ જ લાગેલું કે ઉત્તમ અંગ્રેજી સાહિત્ય એ ચોપાનીઆઓમાં જ હશે. પછી બીજી ચોપડીઓ વાંચવાની શરૂ કરી પણ હું સૂરત રહ્યો ત્યાં સુધી વચમાં વચમાં તો એ ચોપાનીઆઓ વાંચતો જ. જયસુખલાલ તે વખતે મુંબઈ કોલેજમાં બજીતા. તે વેકેશનમાં સૂરત આવતા ત્યારે આવાં ચોપાનીઆં મુંબઈથી આઠ આને રતલને હિસાબે બે એક રતલ જેટલાં લઈ આવતા. હું વાંચીને ત્યાંના મોદીને ચાર આને રતલ લેખે આપી દેતો એટલે એક રતલ સાહિત્ય વાંચવાનો ખર્ચ માત્ર ચાર આના પડતો !

જયસુખભાઈના કહેવાથી હું સૂરતની એન્ડ્રુઝ લાયબ્રેરીમાં મેંબર થયો. સાધારણ નિયમ તરીકે એક સભાસદ એક પુસ્તક અને એક ચોપાનિયું ઘેર લઈ જઈ શકતો, પણ તે વખતે લાયબ્રેરીઅન તરીકે મનહરરામ હરિરામ મહેતાના મોટા ભાઈ હતા, અને એ મને સારી રીતે ઓળખતા; એટલે ગમે તેટલાં પુસ્તકો અને ચોપાનીઆં લઈ જવાની મને છૂટ હતી. મારો વાંચનનો શોખ જોઈને એ મારા ઉપર ખાસ સ્નેહ બતાવતા અને મને અનેક વેળા એમણે અમુક અમુક પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે એવી સૂચનાઓ પણ કરેલી. તે વખતે લાયબ્રેરીમાં બેસીને વાંચવાવાળાની સંખ્યા મોટી હતી પણ કોઈ ખાસ ઘેર પુસ્તકો લઈ જતું નહિ. જેકબ્ઝ, ઓસ્કાર વાઈલ્ડ, બારી પેઈન વગેરેનાં પુસ્તકો લાયબ્રેરીમાં લાંબા કાળ સુધી પડી રહેલાં છતાં

મેં વાંચતી વેળા એનાં પાનાં છૂટાં પાડેલાં !

મેગેઝિનોમાં રૉયલ, પીઅર્સન, સ્ટ્રાન્ડ વગેરે નવાં તો હું વાંચતો એટલું જ નહિ પણ એની જૂની ફાઈલો પણ મેં ઉચલાવેલી. કોનન ડોઈલની શેરલોક હોમ્સની વાતો અને અસલના ‘નાઈટ્સ’ ની કથાઓ ‘વ્હાઈટ કંપની’, ‘સર નાઇગલ’ વગેરે મે ‘સ્ટ્રાન્ડ’ની ફાઇલોમાંથી વાંચેલ. તે ઉપરાંત રણજિતસિંહના પરાક્રમે વર્ણવતા લેખો તે વેળા ‘સ્ટ્રાન્ડ’માં બહુ આવતા તે પણ મેં વાંચેલા. જયસુખલાલ ‘હાર્પર’ અને ડબ્લ્યુ. ટી. સ્ટેડનું ‘રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ’ એમ બે ચોપાનીઆં મંગાવતા. તે પણ મને નિયમિત વાંચવાનાં મળતાં.

હવે સુધારાવધારા કરીને ‘હાર્પર’નું મૂળ સ્વરૂપ જ તેમના સંચાલકોએ બદલી નાખેલું છે. હમણાં ચિત્ર તો એક પણ આવતું નથી. કાગળો હેવી આર્ટ પેપરને બદલે એન્ટિક ફેધરવેટ થઇ ગયા છે અને દરેક અંકમાં માત્ર એક કે બે નવલિકાઓ આવે છે. પહેલાંના ‘હાર્પર’માં તો પ્રત્યેક અંકમાં છ છ સાત સાત ઉત્તમ કક્ષાની નવલિકાઓ આવતી અને તે દરેક નવલિકા પ્રખ્યાત ચિત્રકારોની પીંછીથી અલંકૃત થતી હતી. તે ઉપરાંત, મુસાફરીના લેખો, સાહિત્યના વિવેચનાત્મક લેખો વગેરે આવતા. ‘એડિટર્સ ડૉઅર’ નામે ત્રણેક પાનાં પહેલાં પણ આવતાં અને હજી પણ ચાલુ છે જેમાં હાસ્યરસિક રહે્યો અને નિષંધો આવતા, અને આવે છે. મુનશીજીની ‘ગોમતિ દાદાનું ગૌરવ’ નામની નવલિકા આ કોલમમાં આવેલ એક રહેય ઉપરથી લેવામાં આવી છે એમ મને સાફ યાદ છે. મેં પણ એ કોલમમાંથી ત્રણ ચાર વાર વસ્તુ લીધેલું.

સ્ટ્રેડના ‘રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ’ માં તે વેળા એક લેખ આવેલો જે હજી મને યાદ છે. તેમાં વિલિયમ સ્ટેડે પોતે બે જુવાનીઆ લૉયડ જ્યૉન્ અને વિન્સ્ટન ચર્ચિલનાં રેખાચિત્રો (શબ્દચિત્રો) પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં આપેલાં અને ભવિષ્યવાણી બાબેલી કે “આ બંને

૧૬૮ : આથમતે અજવાળે

જૂવાનીઆ ભવિષ્યમાં ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન થશે; એ શરતમાં પહેલો કોણ જીતશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે છતાં હું એમ ધારું છું કે લોચડ ન્યોર્જ એ શરતમાં પહેલો આવશે. ચર્ચિલ એની પછી વડો પ્રધાન થશે ! ” આટલે વર્ષે એ ભવિષ્યવાણી આવી ચમત્કારિક રીતે ખરી પડી છે, એ વિલિયમ સ્ટેડની વિચારશક્તિની વિરલ પ્રતિભા ખતાત્રી આપે છે.

તથિયત અને માનસ ઉભયને લીધે મને એકલા રહેવાની અને એકલા મનમાં વિચારસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં રહેવાની ટેવ પડી ગયેલી. આવમાં અંગ્રેજી સાહિત્યે મારા ઉપર આક્રમણ કરીને મારી વિચારસૃષ્ટિને વિશાળ તેમજ દૈવિધ્યભરી ખનાવી દીધી. હું મારી દુનિયામાં એટલો જોડો ઉતરી જતો અને ડૂબી જતો કે જેથી મને વાસ્તવિક દુનિયા પ્રત્યે ઉદાસીન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ જતી. અને એથી જ આ દુનિયાના પ્રસંગોનું નિરીક્ષણ હું તટસ્થ રહીને કરી શકતો. આ વાચન અને મારાં માનસને લીધે મને ખીજ એક મુશ્કેલી એ પડેલી કે મારી વચના છોકરાઓ જોડે હું મૈત્રી બાંધી શકતો નહોતો. એઓ કદાચ આ વાત જાણી નહોતા શક્યા પણ મારે મિત્રતાને માટે જય-સુખલાલના મિત્રોને શોધવા પડતા.

કાકા કાકેલકર જેવા વિદ્વાનો અરેબિયન નાઈટ્સ જેવા ગ્રંથો વાંચવાની સામે છે. અન્ય કેટલાક વિદ્વાનો જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવાં પુસ્તકો નાની વયના મનુષ્યોએ ન વાંચવાં જોઈએ એમ કહે છે. હું મારા અનુભવ ઉપરથી એમ કહી શકું કે વાચનની સારી માઠી અસરનો આધાર આપણા પોતાના માનસ ઉપર અવલંબે છે. અમુક પુસ્તક વાંચવું અને અમુક ન વાંચવું એવો અંકુશ મારા વાચન ઉપર કોઈએ કદી મૂક્યો નથી, અને છતાં કોઈપણ પ્રકારના વાંચનથી જેને અમારા જમાનામાં અમે ‘નીતિ’ સમજતા તે નીતિના નિયમોથી ચલિત થવાની બ્રષ્ટ પ્રેરણા મને મળી હોય એવું સ્મરણમાં નથી.

ઉલટું, એ અતિ વાચનથી મારી તે વખતની ઉચ્ચ ભાવનાઓ ટકાવી રાખવાનું કાર્ય મારે સરલ થઈ પડ્યું, એટલું જ નહિ પણ સહજ થઈ પડ્યું.

તે સમયનું મારું માનસ નીતિ સંબંધે કેવા પ્રકારનું હતું તે જાણવા એક દૃષ્ટાંત આપું: એક સાંજે વિક્ટોરિયા બાગની પાળ ઉપર હું અને મારી સાથે બણતા વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા. એ બધામ કદાવર અંગવાળા, માળામાળીમાં નિપુણ હતા. તે વખતે એએક બહુ ગરીબ વેશ્યા ત્યાંથી પસાર થઈ. તેઓ સાંભળે તેમ એ છોકરાઓમાંથી એકે ખરાબ ચેષ્ટા કરી અને બીભત્સ વાક્યોચ્ચાર કર્યો. હું કદમાં બહુ નાનો અને અતિ નાજુક હતો, છતાં મેં ગાંભીર્યથી કહ્યું: “મારી હાજરીમાં તમે કોઈ સ્ત્રી માટે આવું બોલશો તો આપણી વચ્ચે મારામારી થશે.” વિના વિલંબે સામેથી ઉત્તર મળ્યો. “કેમ, તારી સગી લાગે છે?” એટલી જ ગંભીરતાથી મેં જવાબ વાળ્યો. “હા, એ મારી મા થાય છે.” સાંભળનારને અને એના સાથીઓને આ જવાબથી શી અસર થઈ હશે તે તો હું કહી શકતો નથી પણ તેઓ મૂંઝાયા તો ખરા. તેઓ શાંત થઈ ગયા એટલે મેં પાંચેક મિનીટ રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરેનાં નામ આપીને એક ભાષણ લખાવી દીધું. પેલાઓએ વાત બદલી નાખી.

તે પ્રસંગે તો આમ બન્યું પણ જેમ જેમ હું દુનિયામાં વધુ ધડાતો ગયો તેમ તેમ મને લાગતું ગયું કે આવાં વર્તનથી એક નાના અને નબળા માણસથી સામા માણસોને મ્હાત કરી શકાતા નથી. પણ તે તો આગળ ઉપરની વાત થઈ. તે વખતે તો હું આજ પ્રમાણે વર્તતો.

મારા વાચનમાં કશી બ્યવસ્થા ન હતી કે કશું ઠેકાણું નહતું એ વાત હું આગળ કહી ગયો છું. ડિકન્સ, ડીલાંડ, હાર્ડી વગેરે પ્રથમ વર્ગના નવલકથાકારોની કૃતિઓની સાથે સાથે પેલા આઠ આને

૧૭૦ : આશ્રમતે અનવાળે

રતલના સાહિત્યનું વાચન પણ ચાલતું. તે અરસામાં વાઈલ્ડ, ઝોલા, વગેરે પણ વાંચવામાં આવી ગયેલ. કોણ જાણે શાથી પણ એંડ્રૂઝ લાયબ્રેરીમાં અંગ્રેજ હાસ્યરસકારોનાં ધણાં પુસ્તકો હતાં એટલે મારા વાચનના આરંભ કાલથી જ નેરોમ કે નેરોમ, ડબ્લ્યુ ડબ્લ્યુ. જેક્ઝ, બારી પેઈન, સર જેમ્સ બારી, આર એન્ડમ, માર્ક ટવેન મોરલી રોબટર્સ કેપલ હૉવર્ડ, પેટ રિન્જ, ટોમ ગેલન વગેરે હાસ્ય-રસકારોની કૃતિઓ મેં વાંચી નાખેલી. સાથે સાથે જ. એફ વૉટસ, હૉર્ડ લેઈટન. ઓસકાર વાઈલ્ડ, નેપોલીઅન વગેરેની જીવનકથાઓ પણ મેં વાંચેલી. હાસ્યરસકારોની કૃતિઓ બાદ કરતાં મને તે વેળા ડિકન્સના ‘પિકવિક પેપર્સ’ અને ‘ડેવિડ કોપરફીલ્ડ’ અને થોમસ હાર્ડીની ‘વીસેક્સ ટેમ્પ્લિસ’ અને ‘લાઈફસ લિટલ આયર્નીઝ’ અને ઓલિવ સ્કોનરની ‘ડ્રીમ્સ’ એ ચોપડીઓએ વિશેષ આકર્ષેલો. એમાં પણ ‘ડેવિડ કોપરફીલ્ડ’ વાંચતી વખતે મને જે આનંદ થયેલો તેવો અને તેટલો આનંદ મને પાછળથી કોઈક જ વખતે થયેલો એનું કારણ એ હતું કે તે પુસ્તક મેં વાંચવાનું શરૂ કર્યું તે વેળા હું એક સખત માંદગી ભોગવીને તેમાંથી સારો થતો જતો હતો. આવે સમયે જો સારું પુસ્તક મળી જાય છે તો કોઈ અપૂર્વ પ્રકારનો આનંદ અને અસાધારણ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ડીટેક્ટીવ કથાઓ મેં સેંકડો વાંચી હશે તેમાં કોનન ડોઈલનો શેરલોક હોમ્સ અને ચેસ્ટરટનનો ફાધર બ્રાઉન એ બે ડીટેક્ટીવો મારા ખાસ પ્રિય ડીટેક્ટીવો છે. એખટે લખેલી નેપોલીઅનની જીવનકથાએ નેપોલીઅનને મારો ‘હીરો’ બનાવી દીધો. તે પછી મેં એ અમર વ્યક્તિ વિશે ડઝનબંધી પુસ્તકો વાંચેલ.

કોઈપણ વસ્તુ પ્રત્યેનો અણુધટતો પક્ષપાત એને વ્યસન બનાવે છે અને એ વ્યસનનો અતિરેક એને દુર્ન્યાસન બનાવે છે. મને વાંચનનું દુર્ન્યાસન હતું એમ કહીએ તો ચાલે. હવે તો લાગલાગટ કલાકો સુધી

ખંડ બીજો : સૂરત : ૧૭૧

વાંચવું એ મારી તબિયતે અશક્ય જ બનાવી દીધું છે. પણ તે પહેલાં મને એનો એટલો નાદ હતો કે સારું પુસ્તક હાથમાં આવે તો હું અન્ય ગમે તે પ્રવૃત્તિનો ભોગ આપી શકતો અને રાતના બખ્ખે વાગ્યા સુધી વાંચવામાં મને કશું અસામાન્ય લાગતું નહિ. કેઈ કેઈ વાર હું અમુક પુસ્તકથી એટલો બધો આકર્ષાતો કે સ્કૂલમાં કે ટેકનિકલ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં તો શું પણ ઓફિસે જતો ત્યારે પણ ત્યાં ન જતાં આખો દિવસ એ પુસ્તક વાંચતો અને પૂરું કરીને જ અટકતો. હજી વ્યસન તો છે જ પણ આવા પ્રયોગો શક્ય બનાવે એવી તબિયત નથી.

આ શરે ૧૯૦૪ માં જયસુખલાલનાં અને નાની બહેન રમન-
ગવરીનાં લગ્ન થયાં. તે વખતે અમારી પૈસા સંબંધી સ્થિતિ સારી
ન કહેવાય છતાં એ બે લગ્નો બહી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યાં.
પોતાનો મોભો સાચવવા અથવા તો કીર્તિ વધારવા કાકાજીએ આવું
કર્યું હતું એ હું માનતો નથી. એમનું માનસ કેંકે જુદી જ દિશામાં
કામ કરતું. ગૃહસ્થો પૈસાથી કરકસર કરે નહિ, આગળ જેમ લગ્નો
કર્યાં, તેવી રીતે ખીજાં લગ્નો પણ થવાં જોઈએ. આ લગ્નો પછી ખીજાં
લગ્ન જોવા બા જીવવાની નથી, જયસુખ કમાતો થશે પછી પૈસાની
ચિંતા રહેવાની નથી આવા આવા વિચારોથી જ કાકાજી બહુ કામ
કરતા હતા અને ગળ ઉપરાંત ખર્ચ કરતા હતા. એથી જ એમના
મરણ પછી લોકોએ એમ ધારેલું કે કાકાજી બહુ મોટી રકમ પાછળ
મૂકી ગયા હશે. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે માત્ર ત્રણ હજાર
રૂપિયા સ્પીશી બેંકમાં હતા અને તે પણ કાકાજીના મૃત્યુ પછી તૂટી
ગઈ એટલે ગયા !

લગ્નમાં ઈદનગ્નનનો મુજરો પણ થઈ ગયો અને અસલના
રિવાજ પ્રમાણે લગ્નની આગળ છ સાત દિવસ અને પાછળ છ સાત
દિવસ આખા મહોલ્લાના અમારાં પીતરાઈને જમવાનાં નોતરાં
હતાં; એટલું જ નહિ પણ એઓ જમવા આવ્યાં હતાં પણ ખરાં.
હવે તો લગ્નમાં એકાદ બે ટંક જમવાનું મળે છે. હું તે વેળા માત્ર
ચૌદ વર્ષનો હતો છતાં તે સમયમાં વિવાહને માટે લામક વચનો ગણાતો
હતો એટલે મારે ફેશનબલ ફરવું એ આવશ્યક હતું પણ તે સમયમાં
મોટાનાં લૂગડાં નાના પહેરે એ રવૈયો હતો. મારે માથે જયસુખલાલ

અને મંગળ મામા બે હતા એને પરિણામે મને લગ્નમાં નવાં કપડાં મળે એવી આશા જ નહોતી. ખૂબ માથાઝીક કરીને મેં લગ્નને દિવસે પહેરવાનાં કપડાં ગોઠવ્યાં. જયસુખભાઈની ઝીકટીકની ટોપી, મંગળ મામાનો લાલ મખમલનો કાચોળી કોટ, ચારેક ઇચીયા, રતાળુ રેશમી કિનારનું ધોતીયું (તે પણ કોઈ સગાનું) અને બૂટ મોજાં. આમાં બૂટ મોજાં મારાં હતાં. બૂટ 'ડોસન'ના ફાંપયા પાંચનાં હતાં. છુટનું સુંવાળું તળીયું હોવાથી લગ્નને દિવસે બેએક વખત હું ગચ્છી ગયો હતો છતાં મેં છોકરીઓનાં માથાપનું સારું ધ્યાન બેઠું હતું એમ સ્મરણમાં છે. અમુક છોકરીઓનાં માગાં આવ્યાં પણ ખરાં, મારા કાકાની છોકરી નંદુબહેને એ બાબતમાં બહુ મહેનત પણ કરી પણ કાકાજીએ 'દીકરા બણે તો ખરા' કરીને એ આખી ગળવળ દાખી દીધી. એ છોકરીઓમાંથી જેટલીના નામની મને ખબર પડી તેટલીને મેં જોઈ પણ લીધેલી. આપણે કુંવારા હોઈએ ત્યાં સુધી દરેક છોકરી ખૂબસૂરત જ લાગે એવી એ જમાનાની તાસીર હતી. હવેના જમાનાની આંખે કાંઈ જુદું જ લાગતું જણાય છે.

તે સમયમાં લગ્નસરાના મહિનામાં ૨૦-૨૨ ન્યાતો તો અમે જમેલા. અમારી ન્યાતો રાતે હોય અને અમે સ્ત્રીઓને પીરસવાનો લઢાવો ચૂકવા તૈયાર ન હતા એટલે જમવામાં પણ બીજા ઘાલમાં જમવાનું થાય અને પરિણામે અમે ઘેર બારેક વાગ્યાની આસપાસ પહોંચતાં. ખૂબસૂરત દેખાવાનો યત્ન કરવો એ પણ એક પ્રકારની નામદીર્ઘ છે એમ કાકાજી માનતા એટલે મારે મારા કાકાને ત્યાં સુગંધી તેલ અને કાંસડી રાખવાં પડતાં. ઘેરથી નીકળું ત્યારે વાળ અસ્તવ્યસ્ત હોય. બરાબર પાસેનું ઘર કાકાનું; ત્યાં જઈને માથે તેલ ઘાલું અને વાળ હોળું એ પ્રમાણે મારે કરવું પડતું. આ બાબતમાં કાકાને ત્યાંના સ્ત્રીમંડળની મને સારી સહાય મળતી.

હવે ઘણી ખરી ગાતિઓમાં ન્યાતનાં જમણુવાર ન્યાતોની

૧૭૪ આથમતે અજવાળે

વાડીમાં થાય છે. કેટલાંય વર્ષો થયાં હું એવા જમણુવારમાં ગયો નથી એટલે હવે ન્યાતમાં-વાડીમાં જમતી ન્યાતોમાં કેવું વાતાવરણ જામે છે એનો મને અનુભવ નથી. પણ અમારા જમાનામાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે વાડીમાં અમે જમેલા ત્યારે તો મને લાગેલું કે જે પ્રકારનું પ્રેમ રસ ભર્યું, આનંદભર્યું અને ઉત્સાહભર્યું વાતાવરણ રસ્તા ઉપર એકેલ ન્યાતમાં જામતું તેનો સોમો ભાગ પણ ન્યાતની વાડીના ભોજનમાં જામતું નહિ. એનું મુખ્ય કારણ જગ્યાની સંકડામણ હશે અને કોઈ-પણ ઠેકાણે પણ એકાંત ન મળી શકે એ હશે. જાનરુઓથી ભરચક રસ્તામાં અમે જમવા એસતાં હતાં તે વેળા મેં ‘ભદ્રંભદ્ર’માંનું જમણુવારનું વર્ણન વાંચેલું પણ એથી મને એવી જમણુવારો પ્રત્યે સૂઝ આવી હોય એવું ધ્યાનમાં નથી. ન્યાતના જમણુવાર કરતાં એત્રણ ગણી વધુ ખર્ચાળ ગાર્ડનપાર્ટી જેણે હમણાં હમણાં, કહેવાતાં સાદાં અને સસ્તાં લગ્નના કાર્યક્રમમાં સારું સ્થાન લીધું છે તે પાર્ટીઓમાં પાછો સંવનનને અવકાશ મળતો હશે એમ લાગે છે: જોકે એમાં પણ રાતના અગીઆર-સાડા અગીઆરે, આછાં અજવાળે રસ્તા ઉપર જમતાં જમતાં અને પીરસતાં પીરસતાં જે સંવનનયોગ્ય વાતાવરણ થતું તે થતું હશે કે નહિ એ મારા જેવાથી કહી શકાય નહિ. પણ કદાચ આમ પણ હોય: અસલના યુદ્ધોમાં તરવાર ભાલાથી ન્યારે ચોદાઓ સામસામા લડતા ત્યારે જે પ્રતિભા હતી, શૌર્યને માટે સ્થાન હતું તે નેપોલીઅનના સમયના યુદ્ધોમાં નહતું. નેપોલીઅનિક યુદ્ધોમાં જે ગૌરવ હતું તે ૧૯૧૪-૧૯ના મહાયુદ્ધમાં નહોતું. અને ૧૯૧૪-૧૯માં જે કોઈ રહ્યુંસહ્યું ઓજસ્ હતું તે આ ૧૯૩૯થી શરૂ થયેલ યુદ્ધમાં નથી; છતાં દિનપ્રતિદિન એ યુદ્ધ વધુ વ્યાપક, વધુ ઉગ્ર અને તીવ્ર થતાં જાય છે એમ પ્રેમયુદ્ધમાં પણ પરિવર્તન થયું જ હશે-થવું જ જોઈએ એ કુદરતનો સહજ નિયમ ગણાય.

હોકરાઓ-યુવકોનાં કપડાંની ફેશન પણ કેટલી અલ્લાઈ ગઈ !

ખંડ બીજો: સૂરત : ૧૭૫

કાચોળી મખમલના કોટ ઉપરથી રંગીન રેશમી ડગલા, ત્યાંથી સાદા કોડેક ચાચનાના રેશમી ડગલા, ત્યાંથી સાન સાદા સેટિન ડકના ડગલા, વચમાં જાડી અને પછીથી પાતળા ખાદી અને હવે રેશમી સુંદર લોંગક્લોથની કફની અને ચુસ્ત સૂરવાલ તથા શેરવાણીઓ ! માથે લપ્પાની ટોપીઓમાંથી, મખમલની ટોપીઓ, તેમાંથી ચીનાઈ અને મિસ્ત્રીની હંગેરિયન અને બેંગ્લોર અને તેમાંથી માંધીશાહી ટોપીઓ કે અંગાળીઓની માફક ઉઘાડાં માથાં. પગમાં ઘોતિયાં ઉપર હોલબૂટ ઉપરથી બોરટોકનાં શઝ, તેમાંથી રિલપર્સ, તેમાંથી મ્રીક સેંડલ્સ, અફઘાની જોડા અને નાનુક ચંપકો કે મીરજાપ જોડા !

સ્ત્રીઓમાં પણ નાનુક બદનથી ઉપાડાય પણ નહિ તેવી ઝીક કસબથી મઢેલી ભારે સાડીઓ ઉપરથી શેલાંઓ, જ્યોર્જેટા અને સાદી છતાં સફાઈદાર અને કલામય સાડીઓ અને સાળુઓ, કોણી સુધીની ચોળાઓ ઉપરથી કુઝાવાળા બાંજ અને ત્યાંથી કપાતી કપાતી બાંજ તદ્દન અદ્દશ્ય જ થઈ ગઈ તે ચોળાઓ, જવાહર જાકીટ જેવી બની ગઈ, વચમાં ખલાઉઝ ઉપર કબજા પણ આવી ગયા અને વળી હવે પાછી પક્ષ બાંજો દેખાવા માંડી છે. પગમાં રિલપર ઉપરથી મોજડી અને હાલમાં તો અનેક પ્રકારનાં ચંપકો અને સેંડલો જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સ્ત્રી-પુરુષોના પહેરવેશ-તેમાંય મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં જેમ પશ્ચિમમાં જાતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને ફેશન બદલાતી જાય છે તેમ સમજીને આપણે ત્યાંના દરજીઓ ફેશનમાં ફેરફાર કરતા હશે એ મનાવું નથી. પણ ફેરફાર થાય છે એ વાત તો ચોક્કસ છે; એટલે ફેરફાર થયા કેડે આપણે જો જાતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની તપાસ કરીએ અને સાથે સાથે પશ્ચિમની સ્ત્રીઓના પહેરવેશ અને તેના પ્રતિવર્ષે થતાં જતાં પરિવર્તનોનો ખ્યાલ રાખીએ તો સમાજના દૃષ્ટિબિંદુમાં થતા ફેરફાર આપણે જોઈ શકીએ ખરા.

૧૭૬ : આથમતે અજવાળે

પરંતુ આવી શાસ્ત્રીય વાતો ઘડીબર બાજુએ રાખીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ કે આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓના તેમજ પુરુષોના પહેરવેશમાં ફેરફાર થયા કરે છે તે ફચિકર તો છે જ. અલખત જેમ સ્ત્રી અને પુરુષનું શરીર જુદા પ્રકારનું હોય છે તેમ એમણે પહેરવેા જોઈતો પહેરવેશ પણ જુદા પ્રકારનો હોવો જોઈએ. પણ સામાન્ય રીતે એમ બનવું અસંભવિત અને અશક્ય છે એટલે પહેરનારે માત્ર એટલું ધ્યાન રાખવું ઘટે કે જે પહેરવેશ એ પહેરે છે તે એને છેક અઘટિત નથી લાગતો. સુંદર અને કલામય પહેરવેશમાં પૈસાને અમુક પ્રમાણમાં સ્થાન છે પણ લોકો ધારે છે એટલું મોટું તો નથી. એ બાબતની ખાસ દષ્ટિ કેળવાયેલી હોય અને ખરીદ કરતી વખતે જરા કાળજી અને મહેનત લીધી હોય તો મનુષ્ય સારી રીતે ફરી શકે અને જોજું દેખાય નહિ—અલખત, તેમ મનુષ્યોએ ઉછાંછળાં, ઈસ્કી લાજે તેહું પણ પહેરવું ન જોઈએ, ઝરણ કે સરસ, સુધડ અને કલામય વસ્ત્રા-ભૂષણ પરિધાન એ સંસ્કારનું લક્ષણ છે પણ વિચિત્ર લાગે તેવું પહેરવું એ માત્ર એક પ્રકારનું “ એકિઝબિશનિઝમ ” જ ગણાય-ગણવું જોઈએ.

સૂરતમાં મે મહિને બહુ આનંદમાં જતો. તે વખતે ભરચક લગનસરા હોય એટલે રગ્ગક અને મિયાંનાં તેમજ અન્ય ઓડોના અને સુંદર શરણાઈ અને ચોડધના સૂરથી વાતાવરણ આનંદમય હોય. જમ-ણવાર પુષ્કળ જમી પડી હોય, યુવક—યુવતીઓને તમે તેમના સુંદરમાં સુંદર વેશમાં જ જોતા હો. આ બધાં ઉપરાંત અમારી ન્યાતના યુવકોની સંસ્થાઓ કોન્સર્ટો કરતી અને રમત ગમતોના મેળાવડાઓ પણ કરતી. અમારી સંસ્થાના કામકાજમાં જયસુખલાલ અને હું પણ રમ્યા પચ્યા રહેતા. ઇલોકયુશનમાં, નિબંધોમાં, અભિનયમાં એમ તો મેં અનેક ઇનામો એ સંસ્થાદ્વારા ન્યાતના મેળાવડાઓમાં લીધેલાં પણ સૌથી અજળ તો એ હતું કે મેં એક વખત લાઠડી પટામાં

ધનામ લીધેલું ! જોણે જિંદગી ધરીને તંદુરસ્તી ભોગવી નથી તે માણસ લાકડીપટામાં પહેલું ધનામ મેળવે એ અસાધારણ નહિ તો બીજું શું ? પણ એ ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે કે મારામાં પરીક્ષકોને સંતોષવાની—એ વિષય મને જરા પણ ન આવડતો હોય છતાં ય—શક્તિ બહુ સારા પ્રમાણમાં હતી, એ અસાધારણ અનુભવનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે:—

કાયસ્થ એસોસિએશન તરફથી વાર્ષિક રમતગમતના મેળાવડા અને કોન્સર્ટો થતા; આમાં બેએક વર્ષથી લાકડીપટામાં પણ બે ધનામે મળતાં. બે વર્ષ સુધી પ્રસન્નલાલ દરેએ એ ધનામ લીધું. યુજન સેંડે મુંબઈ આવેલો અને તેના અંગનું ઉત્તમ સૌંદર્ય જોઈને પ્રસન્નલાલને કસરતની પ્રેરણા થઈ આવેલી. અને તે પ્રમાણે તેણે પોતાના શરીરને અતિ સુંદર બનાવેલું પણ ખરું. લાકડીપટામાં તે નિષ્ણાત હતા, પણ ત્રીજે વર્ષે પોતે નહિ ઉતરવાનો પ્રસન્નલાલે નિશ્ચય જાહેર કરી દીધો એટલે મારું મન લલચાયું. પહેલું ધનામ સાત રૂપિયાનું હતું જે રકમ એ જમાનામાં ઘણી મોટી ગણાતી. મે મહિનામાં હરીફાઈ હતી અને બે માસ પહેલાં એની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. જેમને શીખવું હોય તેમને માટે ત્યાંના અનાથાશ્રમમાં ઉસ્તાદ શીખવે એવો પ્રબંધ હતો. પણ અનાથાશ્રમ એટલે ખાસી બે અઢી માઈલની મજલ. રોજ એટલી મજલ કરીને એ શીખવા જવાની મારી તનની તૈયારી પણ નહોતી અને મનની તૈયારી પણ નહોતી. ચારેક છોકરાઓ ત્યાં જવા મંડ્યા હતા તે પણ મેં જાણ્યું. પણ મને મારી જુદિમાં વિશ્વાસ હતો. દોઢ બે મહિનામાં લાકડીપટા શીખી શકાય એવું હું માનતો નહતો એટલે ખરું જેતાં એ કલાથી અજ્ઞાન અમે ચારપાંચ જણા હરીફાઈ કરવાના હતા એમ જ હું તો માનતો હતો. પ્રસન્નલાલ મારા મિત્ર અને ગુલાબી માણસ. એમને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો અને એ સાત રૂપિયા હું લઈ શકું એવી મદદ કરવાની મેં તેમને વિનંતિ કરી. પહેલાં તો એ પુષ્કળ હસ્યા કારણ કે મારો મંદવાડ, મારી નાજુકાઈ

૧૭૮ આથમતે અજવાળે

એ બધું જાણીતું હતું, છતાં આખરે મારા આમહથી એમણે એ કલા શીખવવાનું માથે લીધું. પણ શીખવતી વખતે પણ એ મારા વિચાર સમજ નહિ શક્યા. ખાસ દાવ શીખવા કરતાં મેં તેના આરંભના પેંતરા શીખવામાં વધારે કાળ ગાળ્યો અને ઘેર પણ એ પેંતરા કરવાની તાલીમ લીધા કરી.

નિર્ણીત દિન આવ્યો. અનાથાશ્રમનો ઉસ્તાદ પરીક્ષક નિમાયો. મારી સામે એક હરીફ આવ્યો. આવી બાબતોમાં મનુષ્યોનું માનસ કંઈ દિશામાં કામ કરે તે હું જાણતો હતો. ટૂંકા વખતમાં કુસ્તી કે લાકડીપટા કે એવી કલા શીખવી હોય તો સામાન્ય રીતે માણસ પહેલાંની, ઉપયોગ વગરની, પ્રારંભિક ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરીને દાવપેચ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે. વળી એટલા અદ્ય સમયમાં નિયમો શીખવા પાછળ પણ ખાસ ધ્યાન આપે નહિ. મેં તો આ બે વસ્તુ ઉપર જ વધારે ધ્યાન આપેલું. આથી આરંભમાં ન્યાં મેં કલામય પેંતરો કરવાનો શરૂ કર્યો કે તરત ઉસ્તાદના મોંમાંથી ‘વાહવાહ’ નીકળી પડ્યું. હરીફ તો આ કૌશલ્ય જોઈને ઠંડો જ થઈ ગયો અને પછીથી એ કાંઈ પણ કરવા જાય તે પહેલાં તો નિયમો મેં બહુ પાકા કરેલા તેથી સલામી થતાં મેં લાકડી મારી ને હું જીત્યો.

બીજા બે છોકરાઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. બંને પેંતરા નહોતા જાણતા એટલે જોનારાઓએ એમની સારા પ્રમાણમાં ઠેકડી કરી. બાકી રહેલો પાંચમો તો મારો ઠઠેરો જોઈને જ હરીફાઈમાંથી ખસી ગયો એટલે પેલા બીજા ‘રાઉન્ડ’માં જીતેલો તે મારી સામે ગોઠવાયો. તેનો સ્વભાવ તીવ્રો હતો. મારા વખાણનારામાંથી કોઈએ એને કહ્યું કે ‘પહેલાં પેંતરા બેંતરા શીખો અને પછી મેદાને પડોને.’ એટલે એણે ગાળગાળા કરી મૂકી ને પરીક્ષકથી માંડીને ધણાની ખફગી વહોરી લીધી. પછી અમારા યુદ્ધનો આરંભ થયો એટલે મેં તો આસાનીથી પેંતરા કરવા શરૂ કરી દીધા. પેલો એમનો એમ જીભો

રહ્યો, અને જાહેરમાં પોતાના અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન થયું એ જાણી વધારે ઉશ્કેરાયો એટલે એણે સલામી થતાં પહેલાં જ મને લાકડી ઝપેટી કાઢી. ઉસ્તાદે સ્વાભાવિક રીતે જ એને ચેતાવ્યો. આ ગરબડમાં મેં એની સાથે હાથ મિલાવી દીધો અને તે પછી તરત લાકડીનો ધાકરી દીધો. ઉસ્તાદે અવાજ કર્યો કે હું જીત્યો ! પેલા છોકરાએ વધારે ઉશ્કેરાઈને મારા ઉપર હૂમલો કર્યો પણ એનાથી જરા પણ વ્યથ થવાને બદલે મેં એ જ ક્ષણે બહાદુરીથી પીછેહઠ કરી, બવિધ્યમાં ડંકર્કમાં થયું તેવું વિધાન આદર્યું અને મારા મિત્રવૃંદમાં હું બરાબ મયો. પેલાને બીજા બધાએ ઝાલી લીધો, અને ઉસ્તાદે તેમજ બધાએ સારી રીતે ઠપકો આપ્યો. આ પ્રમાણે મેં શારીરિક કસરતોમાં પહેલી વાર અને છેલ્લી વાર ધનામ લીધું અને સાત રૂપિયાની ગંજવર રકમનો હું માલિક થયો.

કોન્સ્ટો, લગ્નસરા અને રમતગમતો એ બધાંમાંથી દુરસદ મળવી મુશ્કિલ હતી છતાં કાકાજી મને અને જયસુખલાલને બીજો ત્રીજો દિવસે પૂછતા કે ‘અભ્યાસ કેમ ચાલે છે ?’

સવારે વહેલામાં વહેલા છ-સવા છએ ઊઠીને, ચાહ પીને સાડા સાત આઠ વાગ્યે રીહસલો માટે જવું. પાછા આવીને જમવું. જમીને અમારા ત્રીજા માળના ઓરડામાં જવું. ત્યાં જુદી જુદી રમતો રમીએ કે પછી અભ્યાસ વગરનું સાહિત્ય વાંચીએ. તે પછી થોડીવાર તકિયાની સામસામી મારામારી કરીએ અને પછી ઊંઘ લઈએ. તે વખતે જયસુખભાઈ અપોરના અઢી વાગ્યાનું એલામ મૂકતા; કારણ કે નહિ તો ચાહ તૈયાર થાય તે વખતે અમને કોઈ ઉઠાડવા આવે અને અમે પકડાઈ જઈએ તો અમારા ખાર વાગી જાય ! આ તો અઢીનું એલામ વાગે એટલે અમે ઊઠીને મોં ઘોઈને તૈયાર થઈ જઈએ અને ત્રણ વાગે બહેનનો કે બાનો કે કાકાજીનો અવાજ થાય કે તરત અમે ચાહ પીવા નીચે ઉતરીએ. આ વખતે મને કાકાજી પ્રશ્ન કરે કે ‘કેમ અભ્યાસ,

૧૮૦ : આથમતે અજવાળે

વાંચવાનું ચાલે છે કે ?' એટલે હું હકારમાં માથું ધૂણાવું. ભાઈને પૂછે એટલે ભાઈ જવાબ આપે: 'એક વખતનું 'રીવિઝન' પૂરું થઈ ગયું.' તે વખતે અમુક કામની ચોપડીઓ તો એમણે ખરીદી પણ ન હોય !

ચાહ પીધા પછી તો થોડીબાર ગપ્પાં અને પછી ફરવા જવાનું હોય કે રીહર્સલો હોય કે પછી લગ્નોમાં જવાનું હોય. રાતના કાં તો ન્યાતમાં જમવાનું કાં તો ઘેર જમીને પછી સોગટાંબાજી કે પતાં. નહિ તો પછી પાછા ત્રીજે માળે જઈને અભ્યાસ સિવાયનું વાંચન અથવા નિર્ભેળ ગપ્પાં ! આ અમારું મે મહિનાનું જીવન હતું.

આ સ્થળે, ૧૯૦૪માં, મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સાથે મોટું પ્રદર્શન ભરાયું તે વેળા હું સર્વથી પ્રથમ ઘરમાંથી છૂટો થઈને બહારગામ ગયો તે ટપકાવી લઉં. એ પ્રદર્શન 'ઝોવલ' ઉપર ભરાયું હતું અને મને એમ લાગે છે કે એટલા વિસ્તારવાળું બીજું પ્રદર્શન મુંબઈમાં ત્યારપછી ભરાયું નથી. મહાસભાની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ સર શીરોઝશાહ મહેતા અને પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ સર વિલ્હલ્મ ડી. ઠાકરશી હતા. જયસુખભાઈ તે વેળા એલફ્રિસ્ટન કોલેજમાં ભણતા અને નાનાભાઈ જબ્બરના કુટુંબીજનો નેપીઅન સી રોડ ઉપર આવેલા એમના કુશાહે બંગલામાં રહેતાં હતાં તેમને ત્યાં રહેતા હતા. ત્યાંના મારી વયના છોકરાઓએ જયસુખભાઈદ્વારા ખૂબ આગ્રહ કર્યો અને મને મુંબઈ જવાની રજા મળી. તે વેળા જિંદગીમાં પહેલી જ વાર મારે પોતાને માટે નવો ડગલો તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. આઠેક આને વાર સોંધા ઘેરા ભૂરા રંગના ચેકનો એ ડગલો મને હજી યાદ આવે છે. કાકાજીના કહેવાથી નરસિંહ દરજીએ બાંધીને ખાસે દોઢ દોઢ ઇંચીયા અંતરસેવો મૂક્યો હતો. ટોપી પણ ત્યાં સુધી મોટોરાઓની ઉતરેલી પહેરતોાં તેને બદલે એક હંગેરિયન ટોપી મને આપવામાં આવી.

મુંબઈ વિશે મારા ખ્યાલ કાંઈ અન્ય હતા, એમાં મુંબઈ એ નામનું રેશન હશે એ ખ્યાલ મુખ્ય હતો. જાણે હું કોઈ મહા વિકટ અને દૂર દૂરની મુસાફરીએ જતો હોઉં તેમ હું અને ધરના માણસો વચ્ચે થઈ ગયાં. હું મુંબઈ ગયો. ત્યાં રેંકળાથી માંડીને વિક્ટોરિયાની લાંબી ને લાંબી હાર અને ઘોડાની ટ્રામો જોઈને હું બહુ આનંદ પામ્યો. નાનાભાઈને ત્યાં કુટુંબીજનોનું એક મોટું જુથ હતું. એમનું સંયુક્ત કુટુંબ બેત્રણ વર્ષ પછી છૂટું થયું. દોલતરામ જમીયતરામ અને તેમના ભાઈ ઓ, મા, પત્ની, કપીલરામ વકીલ, કનૈયાલાલ વકીલ, કૃષ્ણલાલ નાનાભાઈના પુત્રો વગેરે બધાંયે મારી ખૂબ જ પરોણાગત કરી. પ્રદર્શનમાં અમારી એક જંગી ફોજ ઉપડતી અને ત્યાં પણ સારા પ્રમાણમાં તોફાનમસ્તી થતાં.

તે જ વેળા શ્રીરોજશાહ દસ્તુરે પોતાના ભાઈ દીનશાહ દસ્તુરથી છૂટા પડીને જુદી ચક્ષમાની દુકાન ખોલી હતી, તેના લગભગ પહેલા ગ્રાહક તરીકે હું ગયેલો અને શ્રીરોજશાહે મને ચક્ષમા આપતી વેળા કહેલું કે બજાએ વર્ષે ચક્ષમાં બદલાવવાં પડે એટલી આની આંખ ખરાબ છે; પણ હું એવો નંબર આપું છું જેથી કદાચ એને એ પ્રમાણે થતા અટકે. અને ખરેખર, એ જ નંબરનાં ચક્ષમા હું આજ સુધી પહેરું છું. શ્રીરોજશાહ મરી ગયા ત્યાં સુધી કહેતા હતા કે આ છોકરાની છબી મારે દુકાનમાં ટાંગવી જોઈ એ, કારણ કે આના કિસ્સાથી મારી હોંશિયારી આખા સંખ્યાત થાય છે.

શ્રીરોજશાહના ગુજરી ગયા પછી, જ્યારે હું લગભગ ૪૨ વર્ષનો હોઈશ ત્યારે મેં તે દુકાને જઈ ફરિયાદ કરી કે મારો વાંચવાનો નંબર ફેરવાયો છે. ત્યાંના દાક્તરે આંખ તપાસી પણ તેને કશી સમજણ પડી નહિ, એટલામાં એ લોકો અંદર અંદર વાત કરવા મંડ્યા કે આ દુકાન ઉધડી ક્યારે? મેં કહ્યું કે તારીખ તો હું નહિ કહી શકું પણ ડિસેંબર, ૧૯૦૪ માં એ ઉધડી હતી અને હું

૧૮૨ આથમતે અજવાબે

એનો લગભગ પહેલો ગ્રાહક હતો. દુકાનમાંના બધા તો સાંભળીને સડક થઈ ગયા અને તેમાંના એકે મને પૂછ્યું, “મિસ્ટર, તમે કેવડા હતા ત્યારે ચશ્મા લીધેલાં ?” મેં જવાબ આપ્યો. “ચૌદ વર્ષનો હતો ત્યારે.” તેમણે તરત સવાલ પૂછ્યો, “એટલે, શું તમે ચાળીસની ઉપરના છો ?” મેં હા પાડી. એમણે કહ્યું કે “આ વાત નીકળી નહિ હોત તો અમે તો મુંઝાયા જ કરત, કારણ કે તમને ચાળીસ વર્ષના ધારે કેણુ ? તમને તો અમે અઠ્ઠાવીસ-ઓગણત્રીસ વર્ષના ધારતા હતા. પણ ચાલો, હવે સમજાઈ ગયું. તમને તો ચાળીસાંનાં ચશ્મા આવ્યાં છે !”

મુંબઈમાં ઘોડાની ટ્રામમાં બેસવાનો એ લહાવો પહેલો અને છેલ્લો જ હતો; કારણ કે અમે જાન્યુકને માટે ૧૯૦૭ માં મુંબઈ આવ્યાં ત્યારે તો એ ઘોડાની ટ્રામને બદલે ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ થઈ ગઈ હતી, એમ યાદ છે. એ ઘોડાની ટ્રામમાં ચાલતી ટ્રેને ચડી જવામાં બહુ આનંદ આવતો. તેમાં પણ સવારનો ઠંડો પહોર હોય, એને બદલે એક ઘોડાની ટ્રામ હોય અને હાંકનારની પાસે પહેલી જ હારમાં જગ્યા ખાલી હોય અને તેના ઉપર ચાલતી ટ્રામે ‘ચડીને બેઠા હોઈએ તો જે આનંદ અને રસ આવતો તે તો કાંઈ અદ્ભુત જ હતો.

૧૯૦૬ માં બા મરણ પામ્યાં. ૧૯૦૭ માં કાકાજી અને અમે બધાંએ સૂરત સદાને માટે છોડ્યું. પરંતુ મુબંબના જીવનનો ઇતિહાસ આરંભુ તે પહેલાં સૂરતની કેટલીક વ્યક્તિઓને એક વાર સંભારી લેવાની લાલચ છોડી શકાતી નથી. જ્યારે અમારાં અન્ય સગાં-વહાલાંઓનો પરસ્પર સંબંધ એવો ને એવો રહ્યો છે ત્યારે અમારો, અમુક સંજોગોને લઈને, વચમાં તો છેક તૂટી ગયો હતો અને ફરીથી થોડાંક સગાંઓ સાથે સંધાયેલો. એટલે જે વ્યક્તિઓ જોડે અમે કુટુંબીજનો તરીકે ફરતાં તે અત્યારે અમને અપરિચિત લાગે છે. જો કે અત્યારે સગાંઓનો મોટો ભાગ તો મૃત્યુ પામ્યો છે છતાં રહ્યાં સહ્યાં પણ અજાણ્યા જેવાં જણાય છે. આમ જૂના સંબંધો તૂટી જવામાં અમુક પક્ષનો કે અમુક વ્યક્તિનો દોષ હતો અથવા તો હોય છે એમ કહેવું ખોટું છે. સંજોગો અને સમય હમેશ બદલાતા જાય છે એટલે અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોમાં એવું બને છે કે કોઈના પણ દોષ વિના બધાં પોતપોતાને માર્ગે પ્રયાણ કરતાં પરસ્પરનું અંતર વધતું જાય છે અને પછી એ અંતર પાછું કપાતું નથી.

આજના જમાનાની જ વાત લ્યો. સ્કૂલોમાં અને કોલેજોમાં અનેક યુવક-યુવતીઓ મળે છે, તેમાં અમુક યુવક-યુવતીઓ એકમેકની અતિ નિકટ આવી જાય છે, એમને એમ જ લાગે છે કે અમે એકબીજાં વચર રહી શકશું જ નહિ. પરંતુ કાળ અને સંયોગો આવા નિશ્ચયો, આવી બાવનાઓ અને આવી મહેચ્છાઓ પ્રત્યે માત્ર હસે છે, અને પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે. અચાનક એ લોકો જુદાં જુદાં ગામમાં જાય છે. એમાંના અમુક જુદી લાઇન લે છે, અમુક પરણી જાય છે. અલ્પ

૧૮૪ આથમતે અજવાળે

સમય પત્રવ્યવહાર નિયમિત ચાલે છે, પછી અનિયમિત ચાલે છે અને પછી અટકી જાય છે.

તે પછી પાછાં એઓ અકસ્માત કોઈ સ્થળે મળી જાય છે તો બે પાંચ મિનીટ એઓ વાત કરીને મૌન ધારણ કરી લે છે. કારણ કે એમને કયા વિષય ઉપર વાત કરવી એ સમજાતું નથી, વાત કરવી એ પણ એમને ભયભર્યું લાગે છે. પરિણામે તેઓ મૌન ધારણ કરે છે એ તેમને તેથી પણ વધારે ભયભર્યું—અને એથી પણ ખરાબ—અને કદાચ ઉપહાસભર્યું લાગે છે. એટલે ‘ચા આ લો મળશું’ કરીને એકબીજાની દૂર નાસવાનો યત્ન કરે છે. સંસારમાં સંજોગવશાત અથડાઈ પડેલાં હૈયાંઓ પાછાં તે જ પ્રમાણે સંજોગવશાત દૂર જુદા જુદા પ્રવાહમાં ધસડાઈ જાય છે—કોણ જાણે શા માટે તેઓ અથડાય છે, કોણ જાણે શા માટે તેઓ દૂર જાય છે, કોઈના હૈયામાં એ ઝખમોની નિશાની સરખી પણ રહેતી નથી; કોઈ હૈયામાં એ ઝખમ વર્ષો વીતી જાય છે છતાં એવા ને એવા તાજ રહે છે અને ડંખ્યા કરે છે. ખચર !

દિવસ અને રાતનો ગમે તે સમય હોય, કાકાજી અને અમારા કાકા ઉમિયારામ (જેમને અમે મોટાભાઈ કહેતાં)ના પોતપોતાના કઠેરામાં બેભા હોય: ‘કૃષ્ણલાલ, ફલાણુભાઈના દીકરા સોલિસિટર થયા !’ ‘હે, ખરેખર ઉમિયારામ, થાય તેવું લાગતું તો નહોતું.’ ‘હા, પણ ચક્કર ફેરવાયાં હશે, દામ કરે કામ.’ ‘હા, એમ હોય, પણ ત્યારે તો મોડીનાં થવાનાં હશે ?’ ‘નક્કી થઈ ગયું ને બધું પણ હજી સુધી આપણને તો ‘તો આઈ, એન, વી, આઈ, ટી, એ, ટી. આઈ, ઓ, એન.’ સમજ્યો ?’ ‘ઓત્તારીની, ત્યારે આટલાં વર્ષ આપણે નોતરાં દીધાં અને એમને આપ્યું તે મફતમાં ગયું ?’ ‘લાગે છે તો ખરું.’ આ પ્રમાણેની વાતચીતો બે ભાઈ વચ્ચે ચાલે.

એ મોટાભાઈ એટલે મહોલ્લાના શાકભાજી અને અનાજપાણી

લઘુ આવનાર મોટા મનના મુરખખી. ન્યાતના અનેક કુટુંબોમાં શુભ કે અશુભ પ્રસંગો ઉઠેલવા હોય તો મોટાભાઈ ઉઠેલી આપે. ઘરમાં એમના ઢાળીયાં ને ટેબલના જુદાં જુદાં ખાનામાં જુદા જુદા કુટુંબના હિસાબ હોય અને પાસે પડીકામાં તેમના રોકડા રૂપિયા-પૈસા હોય. હિસાબ પાઈએ પાછનો. તોતેર ચુમેતેર વર્ષે મોટાભાઈ ગુજરી ગયા તે પહેલાં થોડા મહિના સુધી એમણે આ પ્રમાણે સગાંવહાલાં અને પડોશીઓને શાકભાજી તથા અનાજપાણી લઈ આવી દેવામાં મદદ કરી છે. એમના મૃત્યુ પહેલાં તેરેક વર્ષ અગાઉ એમને લકવાનો હુમલો આવેલો એટલે ગમે તે ઋતુમાં પણ મોંયે અને ગાલે, કાન ઢંકાય તેમ એ લીલો ગરમ ગળપટ્ટો આંધતા. માથે કિરમજી રંગની જૂની થઈ ગયેલી મોટી કાયસ્થશાહી પાઘડી, લાંબો ફડદવાળો સુતરાઉ ડગલો, ધોતીયું અને પગમાં જડાં તળાયાંવાળાં જોડા. શાકભાજીનો ગમે તેટલો બોજ હોય પણ મજુરણુ એમની કનેથી સવાકો ખાટે નહિ !

અમે મુંબઈથી સૂરત જઈએ કે તરત હેતબયાં અવાજ આવકાર આપવા પોતે એટલે તૈયાર હોય જ. “કેમ કીકાભાઈ (જયસુખલાલ), ધનુ બાદશાહ (હું પોતે), આવી પહોંધ્યા ? સારા તો છો કની ?” એમ બોલીને પછી અમારા નાનાભાઈને પૂછે; ‘હું કોણ છું’ તે ખપ્પર છે ? અમે તો વાણીયા છીએ’ આવી મસ્કરીઓ-સાદી, સરળ અને ભાવભરી મસ્કરીઓ કરીને ચાહની ગોઠવણમાં પડી જાય. પોતાને બજારમાં જવાનો વખત થાય એટલે તરત અમારે ત્યાં આવે: ‘કેમ કમુદા (જયસુખલાલનાં પત્ની), શું શાકભાજી લાવવાં છે ? આ પાછા અમારા કીકાભાઈ અથવા તો બાદશાહ જશે તો છેતરાર્થને આવશે અને લટકામાં મજુરણુને બે સવાકા ખવરાવશે તે જુદા. અમે નહિ હોઈએ ત્યારે તો તમે તમારું ફેડી લેજો. પણ છંદ્રએ ત્યાં સુધી તો સાચવી લઈએ.’ આમ બોલીને શાકભાજીની વરદી લઈ જાય. પાછા આવીને પાઈએ પાછના હિસાબ

૧૮૬ : આશ્રમતે અજવાળે

સાથે શાકભાજી આપી દે.

એમની આખી જિંદગી રેલ્વેની નોકરીમાં જ ગયેલી એટલે અમે સૂરત જઇએ કે બીજે દિવસે મોટાભાઇ પાસે પહોંચીએ અને શાહી બનાવવાના જાંબુડા રંગના માંગડા, એકાદ બે હોદડરો, પાંચેક ટાંક, બેએક પેનસિલો વગેરે વસ્તુઓ લઇ આવીએ. “અરે ભાઈ, વાપરનારા છે ક્યાં? લઈ જાઓને ભાઈ,” કહીને અમને એ બધું આપે. સદાના શાંત મોટાભાઈને અતિશય અકળાયેલા અને છેવટે રડી પડતાં મેં માત્ર એક વખત જોયેલા અને તે પણ કાકાજી મરણ પામ્યા તે વખતે. એમનું મોં ઢાંકતી વખતે એ વડીલે સ્વાસ્થ્ય ખોયું અને રડી પડતાં પડતાં બૂમ મારી: “કૃષ્ણલાલ, આખરે તું ગયો? ભાઈ! ગયો?” પણ તે એક ક્ષણ માત્ર. બીજી જ ક્ષણે એક બાથમાં જયસુખલાલ અને બીજી બાથમાં મને એમણે લઇ લીધા. પોતાનાં પત્નીને બીજાં બધાંને સાન્તવન આપવાનું કહીને આખા પ્રસંગનું મેનેજમેન્ટ તેમણે લઇ લીધું.

કાકાજીના મૃત્યુ પછી અમારી વિધવા બહેન તારાગવરીના પુનર્વિવાહની વાત આવી. ઉમિયારામ કાકા અતિશય જૂના વિચારના એટલે એમની સાથે આ વાત છોડતાં અમને ઘણો ક્ષોભ થયેલો, છતાં હું ખાસ સુબધથી સૂરત ગયો અને મેં એમને આ વાત કહી. તેઓ શાંતિથી સાંભળી રહ્યા અને પછી બોલ્યા. “ભાઈ, જમાનો ફેરવાઈ ગયો છે તે હું જાણું છું. આટલી ઉંમરે હવે હું આવાં લગ્નમાં ભાગ નહિ લઉં પણ એક વાત યાદ રાખજો કે આ લગ્ન કે એવાં ગમે તે લગ્ન આવે છતાં તું અને તારા ભાઈઓ મારા ભત્રીજા મટી જવાના નથી અને તારાગવરી મારી ભત્રીજી થતી ટળી જવાની નથી. હું તમને મદદ કરી શકું એવું કાંઈ પણ કામ હોય તો પહેલાંની પેઠે બેલાશક મને કહેજો અને જ્યારે પણ સૂરત આવવું હોય ત્યારે બેઘડક ચાલ્યાં આવજો. હું તમારી પડખે બેઠો છું.” સીતેર ઉપરની

વચના અતિ જૂના વિચારવાળા કેટલા વૃદ્ધના મોંમાંથી આવા શબ્દો નીકળે ? અને શાંતિના ભયંકર પ્રકોપ વખતે પણ ઉમિયારામકાકાએ તો જાણે કશું બન્યું જ નથી, એ જ પ્રમાણેનું વર્તન અમારા પ્રત્યે દાખવેલું.

એમની છેલ્લી માંદગીના સમાચાર મુંબઈ આવ્યા. જયસુખ-લાલ એમને મળવા સુરત ગયા. કાકાની સાથે વાત કરતાં કરતાં જયસુખભાઈ રડી પડ્યા. ઉમિયારામ કાકાનો સદાનો શાંત અવાજ નીકળ્યો. “કૌકાભાઈ, જયસુખ, તને આમ કરવા મેં અહીં બોલાવેલો ? આ તો મને એમ કે જાઉં છું ત્યારે મારાં પાસેનાં સગાંને મળતો જાઉં. ગાંડા છો ? હું આ ઉમ્મરે ન જાઉં તો કોણ જીવવાનીયા ફાટી પડે ?” અને જાણે રેલ્વેની નોકરીમાં એક ગામથી બીજે ગામ જતા હોય એવી સ્વસ્થતાથી ડાસાએ પોતાનું આખરી પ્રયાણ શાંતિથી કર્યું.

ઉમિયારામ કાકાનાં પત્ની અતિલક્ષ્મી જેને અમે સૌ બાબી કહેતાં, તેમની પ્રચંડ અને તંદુરસ્ત કાયા જોઈને બલભલા મરદોને શરમ આવે. પચાસ પોણાસો માણસની રસોઈ કરવી હોય તો બહારથી ભટ બોલાવવાની જરૂર હોય જ નહિ એવી માન્યતાવાળાં બાબી કોઈ પણ દિવસ માંદાં પડ્યાં હોય એવું હું જાણતો નથી. સગાંવહાલાંઓમાં કોઈ પણ પ્રસંગે કામકાજના ખાતાંના ચાર્જમાં એ હોય જ. જમાદાર જેવાં શરીરવાળાં છતાં એમને મેં કોઈ પણ દિવસ જીએ સાદે બોલતાં સાંભળ્યાં નથી. એમની રસોઈ એટલે સુરતની રસોઈનું ઉત્તમ દર્શાંત. એમના મજબૂત હાથે બંધાયેલી લોટની કણકમાં મોણ નહિ હોય છતાં દાંત વગરનાં બુઢાઓ પણ સહેલાઈથી ચાવી શકે એવી એની રોટલી કે ફુલકાં કે પેરોંડા બનતાં. એમની દાળમાં વધાર થાય ત્યારે આખા મહોલ્લામાં ખચર પડે કે બાબીએ દાળમાં વધાર કર્યો. એમને મેં ચારેક વર્ષનો હતો ત્યારનાં જેવાં જોયેલાં

૧૮૮ : આથમતે અજવાળે

તેવાં ને તેવાં જ એ હમેશ રહેલાં એટલે એમને મંદવાડ આવે અને એમનું મૃત્યુ થાય તે મારા સ્વપ્નમાં પણ આવે તેમ ન હતું; છતાં ઉમિયારામકાકાના મરણ પછી છએક માસ વીત્યા બાદ મેં તેમને જોયાં ત્યારે મને કંપારી આવી ગઈ. એ પહાડ જેવું બદન કાથળા જેવું થઈ ગયેલું. મંદવાડ વિષે ખબર કાઢી પણ એમને કશું ન હતું. હું પાછો મુંબઈ આવ્યો અને અદ્ય સમયમાં સમાચાર સાંભળ્યા કે ભાભી ગુજરી ગયાં છે !

અમારા મંગળ મામાનું વ્યક્તિત્વ વળી તદ્દન જુદું તરી આવતું હતું. અમે એમને મંગળમામા કહેતા એમાંથી વધીને આખી ન્યાતમાં એ મંગળમામા તરીકે જ જાણીતા થઈ ગયેલા. લગભગ જયસુખ-લાલથી બે એક વર્ષે એ મોટા હશે અથવા તો સરખા હશે. તળપદી સૂરતી વ્યવહારુ મશ્કરીઓમાં એ નિષ્ણાત હતા-પણ પોતાની મશ્કરી એ સહન કરી શકતા નહિ. શાંત, સરળ જીવનને એ ચાહનારા હતા. મેટ્રિક પાસ થયા કેડે એકાદ વર્ષ પણ એમણે મુંબઈમાં કોલેજમાં કાઢ્યું નહિ ત્યાં તો એ કંટાળી ગયા અને વિદ્યાભ્યાસની પ્રવૃત્તિ છોડીને એ પાછા સૂરત આવી પહોંચ્યા. એમની મોટામાં મોટી ઉમેદ તો કિલ્લામાં નાની, જંગળ વગરની નોકરી કરવી અને એક બળદની ડમચી રાખીને તેમાં રોજ નોકરી પર જવું એ હતી ! અને તે પ્રમાણે, એ યુવાન વયે મૃત્યુ પામ્યા છતાં, એમણે અદ્ય સમય કયું પણ ખરું. કોઈની ખાલી પડેલી જગ્યાએ કામચલાઉ એમણે કામ કરેલું અને પોતાની ડમચીમાં એ જતા પણ ખરા. ધરના સુખી હતા એટલે તેઓ જિંદગી સુધી એમ કરી શકત પણ એટલામાં એમને મંદવાડ આવ્યો અને એમનું અકાળે મૃત્યુ થયું.

મિત્રમંડળમાં એમની હાજરીથી આનંદનાં પૂર આવતાં. એમની મશ્કરીઓ અનેક રૂપ લેતી. એક પ્રસંગ યાદ છે : એ પોતે જ અદ્ય સમય મુંબઈ રહ્યા તે પોતાના મોટાભાઈને ત્યાં રહેલા મોટાભાઈના પત્નીના એક સગા એક પરીક્ષામાં બેઠેલા તેમનું પરિણામ

જેવા અને પાસ થાય તો તાર કરવાનું કામ મંગળમામાને સોંપવામાં આવ્યું. તે પ્રમાણે મંગળમામાએ પરિણામ જોયું અને તાર પણ મૂક્યો. પણ તાર મુકવામાં એમણે શબ્દો આવા વાપર્યા : “Condolences you pass.” (આશ્વાસન. તમે પાસ થાઓ છો.) સુરતમાં આ તારે પેલાનાં ઘરમાં માત્ર નહિ પણ આખા મહોલ્લામાં તેમ જ અરધી કાયરથ ન્યાતમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો. થોડા એનો અર્થ એમ કહેતા કે તું નપાસ થયો હશે; અને થોડા એમ ધારતા કે ‘તું પાસ તો થયો હોવો જોઈએ, નહિ તો આમ તાર મૂકે જ નહિ.’ આવી ગડમથલમાં પરીક્ષાના પરિણામને દિવસે ચાર વાગ્યાથી બીજે દિવસે સવારે છાપામાં પોતાનું નામ વાંચ્યું ત્યાં સુધી પેલા યુવકને તેમજ એનાં ઘરવાળાંને મંગળમામાના તારે ટોલ્લે ચઢાવ્યાં! અલ્પત્ત, જ્યારે બધું જણાયું ત્યારે મંગળમામાએ પોતાને નિર્દોષ જણાવ્યા છતાં એમને સખત ખાસડાં પડ્યાં. પણ આવી મૌલિક મસ્કરીઓથી એમની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી રહી હતી.

મંગળમામાના ઘરની એટલે અમારાં મોસાળની પાસેનું જ ઘર નૈષધભાઈ, પરીક્ષિત અને દિલિપ રાયજીનું હતું. નૈષધભાઈ (બિલિ-મોરિયા એન્ડ કંપની, એડિટર્સના ભાગીયા) મારી વયના એટલે અમે નાનપણમાં સાથે ઘણી વાર રમેલા. નાનપણથી જ એ ત્રણે ભાઈ-ઓની ગુલાબી મરતી ગમે તેવા દિવેલ પીધેલાને પણ આનંદમાં લાવી મૂકે. એમની ફોઈ તે દીવાનખહાદુર ઠાકોરરામ કપીલરામનાં પત્ની અને તેમની પુત્રી ધરાવતી તે શ્રી. વિનાયક નંદશંકર મહેતા આઈ. સી. એસ.ની જોડે પરણ્યાં હતાં. ધરાવતી પણ નૈષધભાઈના ઘરમાં સાંજ સવાર હોય જ અને કાકાજી શાકભાજી લેવા બહાર નીકળે ત્યારે ધરાવતી જોડે પાંચ મિનીટ તડાકા સારે ત્યારે જ એમનાથી આગળ જવાય. નૈષધભાઈનાં કાકી તે રાવખહાદુર કૃષ્ણ-મુખરામનાં પુત્રી ગુણીબહેન એટલે એ ઘર જોડે એ પ્રમાણે અમારે બેવડો ત્રેવડો સંબંધ હતો. આજે પણ અમે સુરત જઈએ તો એ

૧૯૦ : આથમતે અજવાળે

ચોક્કી ઉપર તડાકા માર્યા વિના અમારાથી આગળ વધાય નહિ.

એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે : શ્રી. વિનાયક નંદશંકર મહેતા આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં પાસ થઈને સૂરત આવી પહોંચ્યા તે વખતે એમને માન આપવા નાનું જેવું સરઘસ નીકળ્યું હતું. સૂરતના લોકો એક ગુજરાતી હિંદુ - સૂરતનો જ નાગર - ક્લેક્ટર થઈને આવે એ વાતથી આનંદથી ગાંડા જેવા થઈ ગયા હતા અને વિનાયકને જેવાને માટે હાંફળા ફાંફળા આમથી તેમ દોડતા હતા. એ રીતે સરઘસ જેવા જનારામાં હું એક હતો અને મારી છાતી ગર્વથી ફુલાઈ જતી હતી.

હું આગળ કહી ગયો છું કે હું મારી વયના છોકરાઓ કરતાં જ્યસુખભાઈની વયના યુવકો જેડે ફરવાનો ધણો યત્ન કરતો. તે વખતે ભાઈના સૂરતના મિત્રોમાં રણજિતરામ, કૃષ્ણલાલ મનસુખ-લાલ મુનશી (જેમને અમે બધાં 'કાકાભાઈ'ના નામથી જ ઓળખીએ છીએ), નંદસુખલાલ ઓચ્છવલાલ વકીલ, બળવચરામ દર, મનુભાઈ ખાનસાહેબ, તનુભાઈ ખાનસાહેબ વગેરે હતા. તેમાં રણજિતરામ ઉપરાંત કાકાભાઈ અને નંદસુખલાલ જેડે હું ગાઠ સંબંધમાં આવ્યો હતો. નંદસુખલાલ કસરતી અને ખેલાડી હતા. ગુજરાત કોલેજની અને વિલ્સન કોલેજની ક્રિકેટ ટીમના એક રમનાર હતા. બી. એ. પાસ થયા કેડે અને એમના લગ્ન થયા પછી તરત જ ઝેરી તાવથી એ મૃત્યુ પામ્યા. કાકાભાઈની સાથેનો અમારો સંબંધ વખત જતાં પરિપક્વ અને જીંડા મૂળવાળો થયો છે.

સૂરતના શાંત, જીંડા, સ્થિર જીવનમાં ૧૯૦૫ ના બંગલંગ સમયે થોડો ધણો ઉશ્કેરણીનો સંચાર આવી ગયો તે હું અહીં કહી દઉં. અલખત, એ ઉશ્કેરણી પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી અને અમુક વ્યક્તિઓમાં જ આવી હતી. બીજા - બહુ મોટા ભાગની શાંતિમાં આથી ખબેલ પડી નહોતી. પણ અમારા વર્તુલમાં જ્યસુખલાલ અને દોલત-

રામે મૂળ 'સ્વદેશી' નો ઝંડો ઉપાડ્યો હતો અને તેમાં હું પણ થોડે
 બાણે અંશે એની અસરમાં આવી ગયો હતો. મખમલની અને ચીનાઈ
 તથા મિત્તીની ટોપીઓને બદલે અમે શાલની ટોપી પહેરવા મંડી
 પડ્યા. દોલતરામ અને જયસુખલાલ તો મોટા એટલે એમને કોઈએ
 કશું કહ્યું નહિ પણ હું તો નાનો, વળી પાછો વાળ જરા મોટા
 રખાવું અને જાહેરમાં હારમોનિયમ વગાડવા બેસું એટલે મને તો
 ઘણા નાટકીયો અથવા 'માસ્તર ધનસુખ' જ કહીને બોલાવવા લાગ્યા.
 પણ એ રીતે મને ખીજવનાર મારું માનસ સમજ્યા નહિ. એથી
 તો હું ઉલટો જીદે બરાયો અને ચુસ્ત સ્વદેશી વસ્ત્રો પહેરનાર થઈ
 ગયો. ૧૯૧૦-૧૧ સુધી આ આગ્રહ મેં રાખેલો. મુંબઈમાં સ્વદેશી
 કોઓપરેટીવ સ્ટોર્સ અને તેના મુખ્ય દરજી વાલજના અમે પહેલા
 ગ્રાહકમાંના હતા. સ્વદેશી લૂગડાં પહેરવામાં તે વખતે મુસ્કેલી ઘણી
 હતી અને અમુક ચીજો તો ઘણી ખરાબ મળતી હતી. લગ્નના
 ઉમેદવારની કક્ષામાં રહીને ખરાબ લૂગડાં પહેરવામાં કેટલી નૈતિક
 હિંમત જોઈએ છે તે તો એવા પ્રકારના સમયના વહેણમાંથી પસાર
 થયેલા જ જાણે. કાકાજી એમના વિચિત્ર સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ વાર
 અમને ધન્યવાદ આપીને ખ્રિષ્ટિય સરકારને સારી પેઠે ચોપડતા અને
 કોઈ વાર અમને ઝપેટીને 'એ અંગ્રેજો વગર તમારો પાટલો ફરે
 એમ નથી' એમ કહેતા.

તે વખતે અમારા ધરના પાછલાં ખારણાંનો રસ્તો વહોરવાડ
 કહેવાતો અને ત્યાં બધા વહોરા જ રહેતા. આજે પણ એ રસ્તાનું
 નામ બદલાયું નથી પણ ધર બધાં જૈનોએ લઈ લીધાં છે અને જૈનો
 જ ત્યાં રહે છે. અમારા ધરની ખરાબર સામે જે વહોરા ગૃહસ્થ
 રહેતા તે અસલ કરોડપતિ અને તેમને ત્યાં જમશેદજી નસરવાનજી
 તાતા માસિક રૂપ રૂપિયાની નોકરીએ હતા. એમ કહેવાય છે કે
 એક વખત એ વહોરા ગૃહસ્થ ફોરારા ફાઉન્ટન આગળ ચાલતા જતા
 હતા, એવામાં જમશેદજી તાતાની કાર ત્યાં આવી. જમશેદજીએ પોતાના

૧૯૨ : આથમતે અજવાળે

આગલા શેઠને ઓળખ્યા અને કાર ઊભી રખાવીને ડોસાજીને બેસાડી દીધા. ખચર સમાચાર પૂછતાં ડોસાજી આંખ ભરાઈ આવી. તાતાએ પોતાના આગલા શેઠની કંગાલિયત જાણી લીધી અને એ જીવે ત્યાં સુધી દોઢસો રૂપિયાનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. તે પછી ડોસા એક બળદનો એકો રાખીને તેમાં ફરતા અને તેમણે વર્ષો સુધી શાંત જીવન ગુજાર્યું.

અમારે ત્યાંથી લગ્નપ્રસંગે એમને ત્યાં જમવાનું જતું અને એમને ત્યાં એવા પ્રસંગે અમારા વાડામાં ખાસ હિંદુ રસોઈ થતી. સૌ સૌનો ધર્મ સાચવવો જ જોઈએ અને તેવી રીતે સાચવવામાં બીજા ધર્મવાળાઓએ મદદ કરવી જોઈએ એવી તે વખતના લગભગ બધા લોકોમાં દૃઢ ભાવના હતી.

એવો બીજો દાખલો : માણેકશાહ બરુઆ કરીને એક પારસી ગૃહસ્થના કુટુંબ જોડે અમને ઘણો સારો સંબંધ હતો અને અમે અવારનવાર એમને ત્યાં અને તેઓ અમારે ત્યાં આવતા જતા. એમના મોટા પુત્ર વર્ષો સુધી કોલામા જિલ્લામાં કલેક્ટર હતા. એક વખત એમને ત્યાં જઈને મેં મટનની એક વાની માગી. માણેકશાહનો મિળસ ખસી ગયો. હું વટલાઈ જવા માગતો હતો અને એવો અધમ કૃત્યમાં મને એમની મદદ જોઈતી હતી એવું ધારીને એમણે મને ખૂબ તતડાવ્યો અને ઈશ્વરે આપણને જે ધર્મમાં જન્મ આપ્યો હોય તે ધર્મને જ આપણે વળગી રહેવું જોઈએ અને જે એમાંથી કોઈ ચલિત થવા માગે તો તેમ કરતાં આપણે તેને રોકવો જોઈએ; એવું એક ભાષણ પણ એમણે મને સંભળાવી દીધું.

૧૯૦૭ નું વર્ષ જયસુખલાલે મુંબાઈમાં હિંદી વેપારી એજંચરમાં સેક્રેટરી તરીકે નોકરી લીધી અને અમારે બધાંએ સૂરતનું ધર ઉઠાવીને ત્યાં જવું એવો તેમણે આગ્રહ કર્યો. કાકાજીને વતન છોડતાં ઘણું ખરાબ લાગ્યું. એમણે મુંબાઈમાં સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવાનો ધણો

યતન કર્યો પણ અમને એમ જ લાગ્યું હતું કે એમ વર્ષોના મૂળ એક રથાનેથી ઉખેડીને બીજો રથાને સહેલાઈથી રોપાતાં નથી. તેમાં પણ બાના મૃત્યુથી એ વાત લગભગ અશક્ય થઈ પડી. છતાં અંતરોમાં બહાર ન જણાવા દેવી એવા દઢનિશ્ચયી કાકાજીએ એ કશું જણાવા દીધું નહિ અને સૂરત છોડી મુંબઈ જવાના બાઈના વિચારને સંમતિ આપી.

સાંતાક્રુઝમાં શેઠ હંસરાજ દામોદર ટોપરાણીના કંપાઉંડમાં એક નાનો બંગલો માસિક રૂ. ૨૫ ના ભાડાએ બાઈએ રાખી લીધો. આજે એ બંગલો પાડી નાખવામાં આવ્યો છે. બાઈએ કામ-ળમાં એ નાનકડાં ધરનો નકશો ચીતર્યો હતો અને તેમાં ખારીની પાછળ દરિયો છે, એમ પણ લખેલું. આ જાણીને, કુમસ અને હજીરાના દરિયાના આશક અમે બહુ આનંદ ખમેલા.

એક દિવસ સવારે સાડા છ ની ટ્રેનમાં (બધે રોશને બીબી રહેતી લોકલમાં) સેકંડ ક્લાસ રીઝર્વ કરાવીને અમે સૂરતથી ઉપડ્યાં. કાકાજી, હું, તારાગવરી, કમુદાબાબી અને માધુભાઈ અને બપોરે દોઢ વાગે સાંતાક્રુઝ આવી પહોંચ્યાં. વર્ષમાં બેએક વાર તો જરૂર સૂરત આવશું એવી ધારણા અમને હતી, એટલે સૂરત છોડતાં અમને બહુ લાગ્યું નહિ અને કાકાજી ૧૯૧૦ માં સૂરતમાં મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી એમ બનેલું પણ ખરું. પણ કાકાજીના મરણ પછી તરત જ અમારી બહેનનો અમે પુનર્વિવાહ કરાવ્યો. આ પ્રમાણે સૂરતની સાથે જેમની એકતાનતા સધાઈ હતી તેવા પિતાનું મૃત્યુ અને જૂના વિચારની જનતાને ખળભળાવી મુકનાર વિધવાવિવાહ એ બે કારણોથી સૂરત સાથેનો અમારો સંબંધ ઓછો થતો ગયો. એ સંબંધ છેક ટૂંકે નહિ એવું કરવાના અમે ઘણા યતનો કર્યા હતા છતાં આજે હું અને જયસુખલાલ પહેલાંના જેવા સૂરતને અપનાવી શકતા નથી એમ મારે સખેદ જણાવવું પડે છે. સૂરત અમને અગમ્ય ગણ્યો છે

૧૯૪ : આથમતે અજવાળે

એવો અમને ભાસ થાય છે અને અમને સૂરત અપરિચિત લાગે છે એવું અમારા હૃદયને સતત લાગ્યા કરે છે.

હજી કોઈ કોઈ વેળા એ તાપી નદીનાં શાંત જળ અને ખગી-ચાની પાળ યાદ આવે છે. તેના ઉપર એસીને, સંધ્યાકાળે, લાંગરેલા વહાણોમાં થતી રસોઈ, તેને લીધે જિંચે ઉડતી અને સ્થિરતાથી ગેખી લાગતા વાતાવરણમાં ભળી જતી પાતળી ધુમાડાની સેર, લસણની આવતી આછી સોડમ; આ સર્વને ભેટવું મારું ચિત્ત અને મારું હૈયું એ પાંચ ક્ષણના તરંગોમાં તો સાતે સમુદ્ર ફરી વળતાં, અનેક સાહસો ખેડી લેતાં, કાંઈ કાંઈ શૌર્યના અને સંકટના પ્રસંગો માણી લેતાં અને પાછાં સૂરતના હુંકારાં હૈયામાં વિશ્રાંતિ લેતાં, સૂરતના માનસને સહજ એવા શાંત પ્રેમની વિશ્રાંતિ અર્પતી પાંખોમાં વિંટાઈ જતાં એની રમૂતિ તાજી થાય છે. હવે સૂરત જાઉં છું ત્યારે એ પાળ ઉપર એસીને એ વાતાવરણ, એ તરંગો, એ વિચારમાળા પુનઃ પુનઃ અનુભવવા યત્ન કરું છું પણ વ્યર્થ ! ચુંથાઈ ગયેલ સ્વપ્ન પાછાં સંઘાતાં નથી !

૪ : આથમતે અજવાળે

આવા મેં અનેક વૃદ્ધો જોયા છે, જેમની જિંદગી સૂરતમાં જ ગઢ હોય. તેમને છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં અમુક અનિવાર્ય સંયોગોમાં સૂરત છોડવું પડે તો તેઓ કરમાવા માંડે છે. તે જ પ્રમાણે જેઓએ મુંબઈમાં જીવન વીતાડ્યું હોય તેમને મુંબઈમાંથી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને સંજોગવશાત્ સૂરત કે બીજી કોઈ જગ્યાએ જવું પડે છે તો તેઓ અકાળે મૃત્યુ પામે છે. જુવાનોના પ્રેમની તીવ્રતા વધારે અને ઊંડાણ ઓછું, વૃદ્ધોના પ્રેમમાં ઊંડાણ વધુ અને તીવ્રતા ઓછી. આપણે યુવાવસ્થામાં જેટલી સરળતાથી મિત્રતા બાંધી શકીએ છીએ, એટલી જ સરળતાથી એ સરી જાય છે. મિત્રોમાં, સખીઓમાં કંઈ પણ ન્યૂનતા જણાય, દોષ દેખાય કે તરત આપણે એમની સાથેનો સંબંધ તોડવા તત્પર થઈ જઈએ છીએ. પ્રેમસંબંધ બાંધવા અને તોડવા ઉભય ક્રિયામાં યુવાનોનાં હૈયાં વિવિધ ભિન્નિઓથી રાચે છે. વૃદ્ધો નવી મૈત્રી બાંધતાં પણ અચકાય છે, તોડતાં પણ અચકાય છે; અન્યના દોષ જોવા કરતાં પોતાના દોષ જોવાની વૃત્તિ વધુ જોરદાર બને છે.

ગમે તે હો પણ સૂરત છોડતાં મને એટલો ખેદ થયેલો નહિ. ત્યાંની સ્કૂલ, ત્યાંનાં સર્ગાસંબંધીઓ અને મિત્રો વગેરેને જીવનમાંથી દૂર કરતાં કશી ખાસ દિલગીરી થઈ નહિ. અમે સવારે સૂરતથી નીકળ્યાં તે બપોરે દોઢ વાગે સાંતાક્રુઝના સ્ટેશને આવી પહોંચ્યાં. હંસરાજ દામોદર ટોપરાણીના કંપાઉડમાં નાના ત્રણ બંગલા હતા. સૌથી મોટામાં શેઠ રહેતા. સૌથી નાનામાં અમે રહેવાનાં હતાં. જયસુખલાલે સૂરત મોકલાવેલ પ્લાનમાં ‘બારી પાછળ દરિયો’ એમ લખેલું. કુમસ અને હજીરાના દરિયાના આશકો અમે સાંતાક્રુઝના દરિયો જોવા અનેક કુતૂહલભરી વૃત્તિથી ઉઘાડી બારી તરફ ધસ્યાં. ધૂધવતા દરિયા કે પ્રશાંત સમુદ્રને બદલે માત્ર એક જૂનું, ખડીયા ખડખલ ઘર અને આસપાસ ઉજાડ જગ્યા, એ જગ્યા સાંતાક્રુઝમાં રહેતા કેટલાક શેડીઆઓ શૌચાદિ ક્રિયા માટે વાપરતા !

આ દશ્ય જોઈને હું ખડખડાટ હસી પડ્યો અને કાકાજી ચીડાઈ ગયા. તેમણે પૂછ્યું: “કાકાભાઈ, દરિયો ક્યાં છે?” જવાબમાં ધીમેથી ઉત્તર મળ્યો: “રસ્તો સારો નથી, બાકી અહીંથી સીધા ચાલ્યા જઈએ તો જુહુનો દરિયો આવે છે, પાસે જ છે અને વચમાં કાંઈ બીજાં મકાન નથી.”

તે સમયમાં જુહુ જવું એ વિકટ કાર્ય હતું. એકલા તો જાણે કોઈને જવાની ધૃષ્ટિ થાય જ નહિ. પણ રળને દિવસે, કોઈ કોઈ વાર અમે જતાં. અમારી પાછળના પેલા જૂના બંગલામાં દાંતના દાકતર ધારગળકર રહેતા હતા. એ બંગલાથી આગળ જઈએ તો જુહુના દરિયે બે માર્ગે જવાતું: એક તો એ બંગલાથી સીધા ને સીધા ચાલ્યા જઈને પછી પંદરેક શીટની પહોળી ખાડી આવતી, જેમાંથી સામે પાર જવાને અમારે માથાદીઠ પૈસો પૈસો હોડીવાળાને આપવો પડતો. બીજો માર્ગ એ હતો કે ધારગળકરના બંગલાથી ઉત્તર દિશામાં જઈને ત્યાંથી એક કેડી આવતી તે ઉપર ધીમે ધીમે સંભાળપૂર્વક પગલાં ભરતાં ભરતાં એકેક માણસ જઈ શકતું. આ બંને માર્ગો ચોમાસામાં બંધ થઈ જતા. જુહુ ઉપર પણ માત્ર તાતાનો એક બંગલો અને બાકી બધાં ઝૂંપડાંઓ દૃષ્ટિગોચર થતાં. શેઠ શાંતિકુમારનો બંગલો તો ત્યાંથી થણે દૂર એટલે અમે તે સમયે તો ત્યાં ગયેલા જ નહિ.

સાંતાકુઝમાં રહ્યાને થોડા દિવસો થયા. તે વખતે સ્કૂલો અને કોલેજોના ક્લાસ જન્યુઆરીમાં શરૂ થતા હતા એટલે અબ્યાસનું શું કરવું એ વિશે વિચાર કરવાને હાથ પર બે ત્રણ માસ હતા. સેવન્થની ટરમિનલ પરીક્ષાથી ગાડું અટકેલું હતું. એટલે મુંબઈમાં કંઈ સ્કૂલમાં દાખલ થવું એનો નિર્ણય કરવાનો હતો. તબિયત ટગમગ ચાલતી હતી એટલામાં નટવરલાલ જમિયતરામ અને કનૈયાલાલ વકીલ, માથેરાનમાં, સર ચીમનલાલ સેતલવાડનાં મોટાં પુત્રી પદ્માબહેન તબિયતને અંગે રહેતાં હતાં તેમને ત્યાં ત્રણેક અઠવાડીયાં જતા હતા. તેમણે મને આગ્રહ

૬ : આથમતે અજવાળે

ક્યો. કાંઈ કરતાં મારી તબિયત સુધરે એવા યત્નો કાકાજી તો કર્યા જ કરતા હતા. અમને આ વિચાર ગમ્યો અને મેં ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું.

કનૈયાલાલ વકીલ એક દિવસ અગાઉ ત્યાં ગયેલા એટલે હું નટવરલાલની સાથે જવા નીકળ્યો. અમારા બેમાંથી કોઈને ખચર ન હતી કે માથેરાન જવા માટે નેરલ રોશને ઉતરવું જોઈએ. નેરલ ટ્રેન ઊભી રહી અને પાછી ઉપડવાની તૈયારી કરતી હતી ત્યાં સુધી અમે સ્વસ્થ ચિત્તે ટ્રેનમાં બેઠા જ રહ્યા. પણ એવામાં કોઈએ અમને પૂછ્યું અને એણે જ અમને સમજાવ્યું પાડી એટલે લગભગ ચાલતી ટ્રેને અમે નેરલ ઊતરી પડ્યા. ત્યાં ઉતર્યા પછી પણ અમે ટ્રામ ટ્રેનની તપાસ ન કરી અને એક ગંદા ઉપાહારગૃહમાં નિરાંતે ચાહ પીવા બેઠા. ચાહ પીવાઈ રહી પછી અમે તપાસ કરી તો જણાયું કે ટ્રેન તો કચારની ઉપડી ગઈ હતી !

આ ઉપરથી અમે જવાનું ખીજું સાધન ક્યું એની પૂછપરછ કરી અને તે જાણીને અમે ઘોડા મંગાવ્યા. ઘોડાવાળાઓએ અમને પૂછ્યું કે અમને ઘોડેસવારી આવડે છે ? એના ઉત્તરમાં અમે ભપકામાં જ જવાખ વાળ્યો કે અમને આવડે છે. પરિણામે ઘોડાવાળા અમને ઘોડા સોંપીને ચાલ્યા ગયા. અમે ગમે તેમ ચડ્યા અને પછી ઘોડાને મારી મૂક્યા. ઘોડા ટેવાયેલા એટલે ખરે માર્ગે ગયા અને અમે એક હાથે લગામ અને ખીજા હાથે 'સેડલ' પકડીને ઘોડા ઉપર ચીટકી રહ્યા !

સર ચીમનલાલને ખંમલે પહોંચ્યા ત્યાં એમના વચલા પુત્ર જીવણલાલ, એમની માસીના પુત્ર કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, એમના બનેલી મણિભાઈ અને કનૈયાલાલ ફરવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. તેઓ તો અમને ઘોડાવાળા વગર આવેલા જોઈને અજબ જ થઈ ગયા. પણ તેમને પણ અમે ધાપ મારી કે અમને ઘોડેસવારી કરતાં આવડે છે. ત્યાં અમે જોટલા દિવસ રહ્યા તેટલા દિવસ જીવણલાલ અને

એમનાં બહેન તરફથી અમારો બહુ સારો સત્કાર થયો. રોજ સવારે અમે બધા જુવાનીઆ ઘોડા ઉપર ફરવા નીકળતા. જીવજીલાલ જરા એકા બેલા ખરા, પણ કેશવપ્રસાદ અને મણિભાઈ બંને વાર્તાલાપમાં નિષ્ણાત એટલે એક બાજુથી એ બે અને બીજી બાજુથી કૈનૈયાલાલ વકીલ અને હું અલકમલકનાં ગપ્પાં મારતા. બપોરે જમ્યા પછી ઘેર ગપ્પાં, સાંજે પગપાળા ફરવા જમ્યે ત્યાં ગપ્પાં અને રાતે અગિઆર વાગ્યા સુધી ગપ્પાં ! આમ ગપ્પાંની મહેફિલ જમાવી અમે મુબઈ પાછા આવ્યા. ત્યાં મણિભાઈ, જીવજીલાલ, કેશવપ્રસાદ, નટવરલાલ અને મેં એક ઝુપ છબી પડાવેલી, તે મારી પાસેથી હમણાં વર્ષ ઉપર જ ખોવાઈ ગઈ.

માથેરાનમાં મારી તબિયત સારી રહી હતી પણ સાંતાક્રુઝ આવ્યો અને પાછો પટકાયો. કાકાજી અને ભાઈએ મળીને નક્કી કર્યું કે એકાદ વર્ષ રાહ જોઈને પછી મને સ્કૂલમાં બેસાડવો, એટલે વચમાં મને જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં જવા દીધો. પણ ત્યાં જણાયું કે હું ‘કલર બ્લાઈન્ડ’ છું એટલે ત્યાંથી છોડ્યું. વળી પાછી માંદગી. આખરે કાકાજીએ અને ભાઈએ નિર્ણય કર્યો કે મારે વિક્ટોરિયા બ્યુબિલી ટેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થવું. ત્યાં પણ ટેકસ્ટાઇલને બદલે ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનિયરીંગ મેં શા માટે લીધું એ હવે કહેવું મુશ્કેલ છે. ગમે તે હો પણ હું ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં દાખલ થયો.

અસલથી મને સાહિત્યનો શોખ. શારીરિક સ્થિતિને લઈને શરીરને પરિશ્રમ પડે તેવું કાર્ય કરવાની અશક્તિ, ગણિત વગેરે વિષયો પ્રત્યે અણુગમો, આ બધું મારામાં દીવા જેવું સાદ જણાતું હતું છતાં મને ઇલેક્ટ્રિકલ ઇજનેર બનાવવા શા માટે વડીલોએ આગ્રહ રાખ્યો હશે ? એ દિશા પ્રત્યે મને વાળીને મારાં કેટલાંય સ્વપ્ન તેમણે તોડી પાડ્યાં. મારા જીવનને આ પ્રમાણે આરંભથી જ તેમણે નીરસ અને Ambition વગરનું બનાવી દીધું. મારે અંગ્રેજી ભાષામાં નિષ્ણાત થવું હતું. બી. એ. અને એમ. એ. થવાની ઇચ્છા

૮ : આથમતે અજવાળે

સેવવામાં અન્ય આશય પણ હતો. મેં મારી ઈચ્છા તથા ભાવના તેમના સમક્ષ રજૂ કરી. સુપ્રસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રી કપીલરામ વકીલ જેવાએ પણ જ્યસુખભાઈને કહેલું કે આને 'આટર્સ'માં જ રહેવા દો. પણ અત્યારે શાંતપણે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે વડીલોનો પણ એમણે જે નિર્ણય કર્યો તે નિર્ણય કરવામાં બહુ વાંક ન હતો. વર્ષમાં નવ માસ માંદો રહેનાર છોકરો બી. એ. થાય એમ કેમ મનાય ? તે ઉપરાંત, તે વખતે બંગલગંની અસર સારા પ્રમાણમાં હતી. માત્ર વિદ્યાભ્યાસને બદલે ઔદ્યોગિક કેળવણી હળર દરજ્જે સારી છે, એ ભાવના વડીલોમાં જાડી ઊતરી ગઈ હતી. બાલ, પાલ અને લાલની હાકલ પણ વિદ્યાર્થીઓને તે જ દિશા તરફ ખેલાવી રહી હતી. ઉપરથી દાકતરોની ચેતવણી તો ચાલુ હતી કે છોકરો છ મહિનાથી વધારે જીવવાનો નથી એટલે પછી એ ગમે તે લાઈન લે એમાં કશું નુકશાન કે કશો લાભ થવાનો ન હતો એવી માન્યતા કાકાજીના મનમાં હતી. પરિણામે હું બાયબલામાં વીજળીના ઈન્જનેરનું કામ શીખવા ગયો. ત્યાં સ્વ. નરસિંહરાવના બીજા પુત્ર નલિનની ઓળખાણ થઈ અને તેને લઈને નરસિંહરાવના કુટુંબ જોડે નિકટ પરિચય થયો.

નરસિંહરાવ (અમે બધાં એમને નન્નુભાઈ કહેતાં) અને તેમનાં થોડાં કુટુંબીજનોને મેં પ્રથમ ૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં જોયાં. હું આસ્તોડિયા રસ્તે જતો હતો ત્યાં નરસિંહરાવ, દયારામ ગીડુમલ, સુશીલાબહેન, ઊર્મિલા અને નલિનકાંત ફરીને આવ્યાં હશે તે પોતાના બંગલામાં જતાં હતાં; તે સમય મેં તેમને જોયેલાં. નરસિંહરાવ એટલે સાક્ષર અને કવિ ઉપરાંત આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર-જે પદવી મારે મન તે સમયમાં (અને સાચું પૂછાવો તો થોડા પ્રમાણમાં આજે પણ) ઘણી મોટી હતી એટલે એમને આધેથી જોયા એથી પણ હું લગભગ શેઠમાં આવી ગયેલો. તે વખતે અમદાવાદમાં નરસિંહરાવના ભાઈ કૃષ્ણરાવને ત્યાં કાકાજી ઘણી વાર જતા, કારણ કે એમનાં પત્ની

પ્રિયંવદા (અમે એમને ડબ્બીદોષ કહેતાં અને કહીએ છીએ) સૂરતનાં અને કાકાજીના સારા પરિચયમાં. કૃષ્ણરાવના પુત્રો વિપિનભાઈ અને સુધાકરને હું ત્યારનો ઓળખતો થયેલો અને પછી એમની પુત્રી પ્રતિમાના સમાગમમાં આવ્યો. પણ નરસિંહરાવના કુટુંબ સાથે હું ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં જોડાયો અને ત્યાં નલિનકાંતની સાથે ઓળખાણ થઈ ત્યારથી જ સંબંધ બંધાયો.

નલિનકાંત મારા કરતાં એક વર્ષ અગાઉ બાયબલા સ્કૂલમાં દાખલ થયેલા પણ નપાસ થયા. કોણે અમારી પરસ્પર ઓળખાણ કરાવી તે તો હવે મને યાદ નથી, પણ અમે મળ્યા. નલિને મને ખાનગીમાં કહ્યું કે “આવા ભયંકર વાતાવરણમાં સંસ્કારી માણસો રહી શકે એમ નથી. એક વર્ષ તો જેમ તેમ મેં ખેંચ્યું પણ હવે તો હું કંટાળી ગયો છું અને આ શાળા છોડી જવા માગું છું. તમે પણ આમાં નહિ રહી શકો.” કારણ પૂછતાં જણાયું કે ત્યાં અમુક પ્રમાણમાં આખા દેશના યુનંદા લોકો આવે છે અને તેઓ સારા માણસોના જીવનને બેહદ ત્રાસ આપે છે. મેં જવાબ આપ્યો: “વાત ખરી હશે, પણ આ કારણને લઈને આપણાથી નાસી કેમ જવાય? તો તો પછી આ દુનિયામાંથી જ આપણે ગાંસડા પોટલા બાંધીને ચાલ્યા જવું જોઈએ.” નલિને પાછું કહ્યું “પણ તમને ધનસુખલાલ, અહીંની અધ્યક્ષતાનો અનુભવ નથી અને ખ્યાલ પણ નથી.” મેં જવાબ વાળ્યો: “બાઈ, હું સૂરત સરકારી હાઈસ્કૂલમાંથી આવું છું. એને પ્રાથમિક અભ્યાસ કરતાં બાળકો માટેની શાળાપંથોગી આવૃત્તિ ગણી લઈશું અને આને મોટામાં મોટી લાયબ્રેરીની આવૃત્તિ ગણીએ તો તો બરાબર થાયને !”

નલિનને વિશ્વાસ તો બેઠો નહિ એટલે બેચાર દિવસ પછી મેં પાછું એમને કહ્યું: “જુઓ બાઈ, એક મહિનામાં આ સ્કૂલમાંથી કેઈ તમારું નામ લે નહિ કે તમને કેઈ સતાવે નહિ એવું હું કરી આપું. પણ એના બદલામાં, હું જે કાંઈ અહીં વિદ્યાર્થીઓ જોડે

૧૦ : આશ્રમતે અજવાળે

એણું કે વર્તન કરું તેનો અહેવાલ ઘેર આપવો નહિ. ” ‘ નાના સરખા જોરધનદાસ અને હુગડાં પહેરે સો પચાસ ’ જેવો હું-કારણ કે તે વખતે પણ નલિન મારા કરતાં કદમાં જિંઘા અને વયે મોટા હતા. આવા ફડાકા મારું છું એ સાંભળીને એને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું, પણ તે સમય સુધી લગભગ એકલા રહેલા માણસને મારા જેવો મિત્ર મળ્યો એથી એ આનંદ તો ઘણો પામ્યો અને અમારા ચાર વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં એમણે ઘેર કોઇ પણ જાતના રિપોર્ટ નહિ આપવાનું વચન લગભગ એ વર્ષ સુધી તો પાળ્યું હતું. પછી મારી રમથી એમણે ઘેર થોડી વાતો કરેલી. નન્નુભાઇએ મારી પાસેથી અમુક ખુલાસા પણ માગેલા, પણ તે મળી ગયા પછી અતિશય હસેલા. એ સ્કૂલમાં અડફ્ટે ચડેલા લોકોરોને વશ કરવાનો નુસખો એ હતો કે એ લોકો એમનાં લોકરવેડાનાં વર્ણનો કરે-એ પ્રકારનાં બધાં મારા અનુભવમાં આવી ગયેલાં છે એમ કહી, સહેજ પણ નાપસંદગી ખતાવ્યા વિના એવાં બીજાં વર્ણનો એમની પાસેથી સાંભળવાં !

સૂરતમાં, વેશ્યાની મશ્કરી કરનારની સામે થનાર ધનસુખલાલે પ્રસંગ અને સંયોગો બદલાયેલા જોઇ, વર્તન આટલું બધું શાથી બદલ્યું હશે ? નાનું કદ અને અશક્ત શરીરને લઇને થતા નિરંતરના ક્ષોભને છૂપાવવા અને આપણે જે નથી, જે થવાના પણ નથી એવો થવાનો દંભ કરવામાં પણ ઉત્પન્ન થતો અમુક પ્રકારનો આનંદ માણવા મેં આમ કર્યું હશે ? ગમે તે હો પણ નુસખો ફતેહ પામ્યો અને ત્યાં ગાળેલાં ચારે વર્ષમાં મને એ લોકરપાટીમાં રનેહ અને મિત્રતા મળ્યાં અને નલિનકાંતને કોઇએ ત્યાર પછી ખાસ હેરાન ન કર્યાં.

નલિનને ‘ Hot house plant ’ ની પેઠે ઉછેરવામાં આવ્યા હતા. એના પ્રમાણમાં લવંગિકાને (નરસિંહરાવની બીજી પુત્રી) વધારે છૂટ મળી હતી. પણ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ નલિનને એ બંધનો સાલતાં ગયાં હતાં. એ ઓળિયર થયા પછી એક વાર

જયસુખલાલ સાથે મદ્રાસ-ત્યાં તે વેળા કોંગ્રેસની બેઠક હતી-અમારા અનેવી નાનુભાઈ દરને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં એમણે એ બંધનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલ અસરોમાંની ઘણી અસર કાઢી નાખી હતી અને એ જીવ્યા હોત તો અનેક બાબતમાં નન્નુભાઈ કરતાં જુદી પ્રકૃતિ કેળવત એમ ધારીએ તો ખોટું નથી. ટેકનિકલ શાળામાં, ચાર વર્ષ અમે સારી રીતે ગાળ્યાં. દર વર્ષે પરીક્ષાને વખતે હું બપોરે નન્નુભાઈને ત્યાં જમતો અને મારે માટે મરચાંવાળા અમુક વાની ખાસ બનાવવામાં આવતી એમ યાદ છે. પહેલાં બેએક વર્ષ તો એ રીતે રસોઇ તૈયાર કરવામાં મુદ્રિકાબહેનનો (હિંમતલાલ અંગ-રિયાનાં પત્ની) હાથ હતો. જીર્મિલાબહેનના મૃત્યુનો આઘાત નલિનને બહુ સાસ્થો અને તેમાંથી કદાચ તે સર્વ પ્રકારે તો મુક્ત નહોતા જ થઈ શક્યા. હું ટેલીગ્રાફર ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે સૂરત હતો ત્યારે નલિન દસેક દિવસ ત્યાં આવ્યા હતા. તે સમય સુધી સૂરતમાં હેંટ પહેરવી એ જોખમભર્યું હતું. મારું નહિ માન્યું અને નલિને હેંટ પહેરેલી, એને પરિણામે અમારી સાથે પાંચ સાત નાનાં છોકરાંઓ 'આ તો મોટો સાહેબ છે, અમને બીક લાગે છે !' એવી ખૂમ મારતાં હોડતાં આવતાં હતાં ! અલબત્ત, બીજા દિવસથી નલિને હેંટ બેંચી મૂકીને બેંગ્લોર ટોપી પહેરવા માંડી. પહેલાંનો નલિન હોત તો એ અણ પ્રસંગથી લાલપીળો થઈ જત અને મારામારી કરવા તૈયાર થાત. પણ તે વખતે તો એણે એ બનાવને હાસ્યરસિક વૃત્તિથી જ અપનાવી લીધો.

અમારે ત્રીજે માળે બેસીને અમે મોડી રાત સુધી ગરખાં મારતા. આટલી શાંતિથી, આટલા મુક્તહૃદયે મેં અને નલિને કદી ગરખાં માર્યાં નહોતાં. નલિન ત્યાં હતાં એવામાં ગોકુળાષ્ટમી આવી. નલિનને સવારના દહીં અને રંગ હોડતાં હોય તે વેળાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. અમે બેએ નિશ્ચય કર્યો કે સવારે પાંચ વાગે દર્શન કરવા જવું. પણ કમનસીબે રાતે અમે લગભગ સાડા ત્રણ

૧૨ : આથમતે અજવાળે

સુધી વાતો કરી અને પછી આઠ વાગે ઊઠ્યા ! તે વખતે દર્શન બંધ થઇ ગયા હતાં.

તે રાતે નલિને અચાનક મને પૂછ્યું: “ ધનસુખલાલ, તમે ‘ પ્રતિબિંબ અને છાયા ’ (‘ ભૂતના ભડકા’ની એક કૃતિ) શા ઉપરથી લખેલ ! તમને એવો અનુભવ થયેલો ? ”

મેં જવાબ વાળ્યો: “ તદ્દન તો નહિ પણ લગભગ. ”

નલિન બોલી ઉઠ્યો: ‘ હંઅં, એએમ ? ધનસુખલાલ ! એ રહેય હું આશરે ડઝન વખત વાંચી ગયો હોઈશ. વાંચતાં વાંચતાં હું રડેલો પણ ખરો. ખરેખર, મને તો એમ જ લાગેલું કે તમે ગમે ત્યાંથી પણ મારી વાત જાણેલી અને મારે વિશે જ લખ્યું હશે. પણ તમે એ ક્યાંથી જાણો ! મેં કોઈને જ કહી નહોતી. ”

આટલું કહેતાં કહેતાં એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. વધારે પૂછવાનું મને મન થયું પણ તે ઊર્મિ મેં દબાવી. મનુષ્યોનાં હૈયાંની નગ્નતા નિરખવામાં આનંદ નથી. મને જેટલું કહેવાનું યોગ્ય લાગ્યું એટલું એણે મને કહી નાખ્યું અને એને લઈને એનાં હૈયાંનો ભાર હલકો થયો હોય એમ મને લાગ્યું. વાત એટલેથી પડતી મુકાઈ.

તે પછી નલિન મુંબઈ આવ્યો. સૂરતથી હું ગોધરે ગયો. ગોધરેથી મુંબઈ. મુંબઈમાં નલિનને બહુ મળાતું ન હતું—બંનેની જુદી જુદી નોકરીને અંગે. અને એટલામાં નલિન ગુજરી ગયો—રૂઢિમેટિક તાવની ત્રાસજનક બિમારીમાં. બહુ લાંબા સમય પછી નલિનની વાત નીકળી. મેં આ પ્રસંગ નનુભાઈને કહ્યો—સંભારણા ઉકેલવાથી એમના હૃદયને કાંઈક સાંત્વન મળે એ હેતુથી. નનુભાઈ સાંભળી રહ્યા, મારી સામું સજ્જ નેત્રે જોઈ રહ્યા અને એમનાથી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકાઈ ગયો.

હું ઊર્મિલાગ્નિનેના બહુ આછા પરિચયમાં આવેલો. સહસા એમનાં દયારામભાઈ જેડેનાં લગ્નના સમાચાર મળ્યા. પછી એમને નહિ જેવાં જોયાં, એટલામાં એક દિવસ સંધ્યાકાળે સમાચાર મળ્યા.

હું અને જયસુખભાઈ એકદમ ‘બંધુ બંગ્લો’ ગયા. ત્યાં મૃત્યુ પામેલ ભિર્મિલાને મેં જોયાં. શાંતિ-આ બળબળતા સંસારમાં અનેક દિશામાંથી આવતી અમિશિખાની ઝાળથી દાઝતાં દાઝતાં છળેલા એમના કુમળા આત્માને એ સર્વ વ્યથામાં મુકિત મળતાં પ્રાપ્ત થતી પરમ શાંતિ અને એ પરમ શાંતિથી ઉત્પન્ન થતી અમુક પ્રકારની પારલૌકિક સુંદરતા મેં એમના મુખ ઉપર જોઈ. એવી મૃત્યુની પરમ શાંતિ, થોડાં વર્ષ પછી મેં સરલાના મુખ ઉપર જોઈ. એ જોતાં મૃત્યુનું ગિહામણું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. મૃત્યુ એ મોક્ષનો માર્ગ છે એવું આપણને લાગી આવે છે.

નન્તુભાઈનાં સૌથી નાનાં પુત્રી લવંગિકા અંગ્રેજ ચોથાપાંચમા ધોરણમાં હતાં, ત્યારથી હું એમને ઓળખતો થયો. ભાપાની ખાતમાં એમના પિતા જેટલી ચોકસાઈ અને ચર્ચા તેમજ વાદવિવાદનો શોખ. પણ એમાં સારી રીતે ચીડાઈ જાય. જયસુખભાઈ અને હું ગમે તે વિષયમાં, જાણી જોઈને એમની સાથે ચર્ચામાં ઊતરતા અને જરૂર પડે ગમે તેવી ફલીલ કરતા. થોડી વારમાં લવંગિકા તપી જાય અને અને મોટે ઘાંટે બીજી ફલીલો કરે. આવા પ્રકારના યુદ્ધમાં નલિન જીવતા હતા ત્યાં સુધી એમણે અમને સાથ આપેલો. આખરે નન્તુ-ભાઈ વયમાં પડે અને કહે: “અરે લવંગી, દર વેળા આ પ્રમાણે આ લોકો કરે છે છતાં તું સમજતી નથી અને ચીડવાઈ જાય છે!” ત્યારે લવંગી ઘાંટા પાડતી બંધ થાય અને શાંત થઈ જાય.

એમના શરીરનો બાંધો સશક્ત અને અંગ પણ રોગ વગરનું, ભિર્મિલા અને નલિન જેવું નાજુક નહિ. ખાવાનો શોખ પણ સારો. રીતભાતમાં બહુ મળતાવડી અને હસમુખી અને કેઈને ત્યાં પણ જાય તો આધુનિક કેળવણી લીધેલી યુવતીઓની પેઠે માત્ર પુરુષવર્ગમાં જ ન બેસી રહે, પણ પહેલાં તો ધરતી સ્ત્રીઓ સાથે જ ગપ્પાં મારે અને તેમ કરવા રસોડામાં જવું પડે તો ત્યાં પણ જઈને પલાંડી મારીને બેસી જાય. એના અકાળે થયેલા

૧૪ : આથમતે અંજવાળે

મૃત્યુ અગાઉ માત્ર ત્રણ દિવસ પહેલાં હું ખારમાં નન્નુભાઈને ત્યાં ગયેલો અને લવંગિકા સાથે ગપ્પાં મારેલાં. તે વેળા એણે મારી 'ભૂતના ભડકા' (એ નામના સંગ્રહની પહેલી વાર્તા) વિશે ચર્ચા ઉપાડેલી. એની માન્યતા એવી કે યુવક અને યુવતીએ મૃત્યુ સમીપ આવ્યું જાણી પરસ્પરનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો અને પછી બચી ગયાં ત્યારે એ બંને જુદે જુદે ઠેકાણે પરણી ગયાં; એમ ચીતરવામાં મેં સ્ત્રીજાતિને અપમાન આપેલું છે. મેં એમને ધણું સમજાવ્યાં કે સ્ત્રી અને પુરુષમાં સ્ત્રી ઉચ્ચતર ગુણથી ભરેલી છે એમ માનવું એ માત્ર પક્ષપાત છે. વસ્તુતઃ ઉભય સરખાં છે, ગુણમાં તેમ જ અવગુણમાં. બીજું મેં મારાં પાત્રો ઉત્તમોત્તમ નથી ધડ્યાં, પણ સ્વાભાવિક ધડ્યાં છે અને જો એમની વિચારશ્રેણી બધી સ્ત્રીઓને માન્ય હોય તો તો વિધવાવિવાહ સંભવે જ નહિ. આ બધાં કારણોને લઈને જો કોઈ સ્ત્રી પુરુષ અમુક પુરુષ કે સ્ત્રીને અનન્ય પ્રેમથી ચઢાતું હોય તો પણ એ પ્રેમ લગ્નમાં નહિ પરિણમે તો એ સ્ત્રી કે પુરુષ અન્ય પુરુષ કે સ્ત્રી જોડે લગ્ન કરે એ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ નથી અને એવા પ્રસંગો સામાન્ય ગણાય. ચર્ચા ધણી ચાલી અને મારે સાંતાકૂઝ પાછા જવાનો વખત થયો. લવંગિકાએ કહ્યું કે મને હજી સંતોષ થયો નથી માટે ફરીથી મળશું ત્યારે વધારે ચર્ચા કરશું. બીજો દિવસે સવારે ખારથી એ સાંતાકૂઝ આવેલ અને અમને મળી ગયેલ. તેને બીજો દિવસે સાંજે અમને નન્નુભાઈ તરફથી સમાચાર મળ્યા કે 'લવંગિકા આ જગતને છોડી પ્રભુનાં ધામમાં ગઈ છે !'

ભિમિલાના મૃત્યુ પછી એમના પુત્ર પ્રેમલને દયારામભાઈ અને સુશીલાબહેને ઉછેરેલો. પ્રેમલ મેટ્રિક સુધી આવ્યો એટલામાં એની વૃત્તિ ચિત્રકલા તરફ ઢળી ગઈ અને એણે એ કલા શીખવા માંડી. એમાં એણે ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધેલી પણ ખરી. પ્રેમલ સ્વભાવે પ્રેમલ છતાં નન્નુભાઈના કુટુંબીજનો કરતાં કાંઈક જુદી પ્રકૃતિનો હતો. એક દષ્ટાંતઃ એ પેદાર સ્કૂલમાં અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં હશે. બધાને

૧૬ આથમતે અજવાળે

અને થવા માગતો નથી.”

એની શક્તિઓ ખીલતી જતી હતી પણ સંપૂર્ણ વિકાસ પામે તે પહેલાં મૃત્યુનો સાદ આવ્યો અને તે અમર ધામ ભણી ચાલતો થયો— અહીંની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સંકેલીને અને પોતાનાં પ્રિયજનોને છોડીને.

હું તે વેળા કરાંચી હતો. સમાચાર સાંભળી હું સડક થઇ ગયો. નન્નુભાઇને હું તે શું લખું એ મુશ્કેલીમાં એએક દિવસ ગાળ્યા અને પછી માત્ર મેં એક પોસ્ટ કાર્ડ લખ્યો, જેમાં લખ્યું કે “આ દુનિયાનાં લલિતકળા અને સૌંદર્ય તેને અધૂરાં લાગ્યાં હશે એટલે જ્યાં એ પૂરાં છે ત્યાં પ્રેમલ ચાલ્યો ગયો. એને રોકાય પણ કેમ ?”

કરાંચીથી પાછો આવીને હું નન્નુભાઇને મળ્યો. તેમણે મને પોતે રચેલું એક કાવ્ય (સોનેટ) વંચાવ્યું અને પછી પૂછ્યું : “કાંઈ યાદ આવે છે ?” મને તરત સમજાયું. મારા કાર્ડમાં લખેલ વિચારો એમણે એ કાવ્યમાં ગુંથી લીધા હતા. એ કાવ્ય પછી કયાંક પ્રેમલને અર્પણ કરવાના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ પણ થયું છે.

આશરે ૧૯૦૯માં હું નરસિંહરાવના કુટુંબને ઓળખતો થયો. વાંદરામાં એમના ખુલ્લુ ખંગલામાં આનંદના ઓત્ર મેં જોયેલા. પણ સહસા મૃત્યુની મીટ એ કુટુંબ ઉપર મંડાઈ. ઊર્મિલા ગઇ, નલિન ગયો, દયારામભાઇ ગયા, લવંગિકા ગઇ, પ્રેમલ ગયો અને છેવટે સુશીલા પણ ગયાં !

પ્રભુના ભક્તને જાણે તેવી રીતે નન્નુભાઈ, એક પછી એક, વિધિએ કરેલ ધાની પરંપરા ઝીલતા ગયા.

૧૮ : આથમતે અજવાળે

આવતાં શરમાતા માણસની સાથે એમણે આટલો સારો અને ગાઢ પરિચય બાંધ્યો એ પ્રસંગ ઉપલક્ષિયા નજરે અજળ કહેવાય, પણ મને પોતાને એમાં અજળ થવા જેવું બહુ નથી લાગતું; કારણ કે નન્નુભાઈ ક્રોધમાં ફુવાંસા તો શું પણ એમને પણ ટપી જાય તેવા હતા છતાં એ મનુષ્ય હતા, અતિ વિદ્વાન મનુષ્ય હતા, ધર્મિષ્ઠ મનુષ્ય હતા. પોતે દંભ કરી શકતા ન હતા અને સહન પણ નહોતા કરતા.

માથે મોટી સોલા હેટ, ઘાટ વગરનાં પાટલૂન, વાસકુટ, જૂની પૂરાણી ટાઈ, શિયાળામાં હાફકોટ ઉપર કાસ્મિરી ડગલો અને ચોમાસામાં મોટા જૂટ અને ઓવર કોટ અને તે ઉપરાંત ત્રણસો ને પાંસઠ દહાડા છત્રી તો ખરી જ. કીર્તન કરતી વખતે અને ઘરમાં ધોતિયું; આ પ્રમાણેનો નન્નુભાઈનો પોષાક હતો. કદે ઠીંગણા, શરીરે જડા તેમજ સ્થૂળ, વર્ણે ગોરા, વિશાળ કપાળ, મૂછ મોટી પણ છેડા કાપેલા, ગાલ ફૂલેલા, મોંના પ્રમાણમાં ઝીણી, જરા ઊંડી પણ મજકરી કરતી આંખ અને તેને ઢાંકતાં નાના કાચનાં સોનેરી ફેમનાં ચશ્માં. સ્નેહભર્યા અવાજમાં પણ કર્કશતા તો ખરી. સ્વભાવ ક્રોધી એટલે એમનાથી અનેક અન્યાય થયા હશે, પણ ક્રોધી માનસના સ્વાભાવિક ભોળપણને લીધે ઘણા એમને ઠગી પણ ગયા હશે. એમના મત અને નિર્ણય સહેલાઈથી ફરે નહિ. નન્નુભાઈને મેં આવા જોયેલા.

૧૯૦૯-૧૦માં એમના સ્વભાવમાં જે ઉગ્રતા હતી, સામાની નાની નાની નિર્જળતા સહન કરવાની કેવળ અશક્તિ હતી, તે જેમ જેમ એમના ઉપર ફૂર ધા પડતા ગયા તેમ તેમ મંદ પડતી ગઈ. દુઃખથી કેટલાંક મનુષ્યો કંચન બને છે, કેટલાંક કથીર થાય છે. નન્નુભાઈને જેમ જેમ દુઃખ પડતું ગયું તેમ તેમ તેમનામાં રહેલ ઉચ્ચ ગુણો વિકાસ પામતા ગયા. દરેક મનુષ્યમાં પ્રભુતાનો અંશ થોડો ઘણો તો હોય છે જ. નન્નુભાઈમાં પણ તે હોય તે સ્વાભાવિક છે. પણ દુઃખની પરંપરાથી તે સ્પષ્ટતર રૂપમાં બહાર નીકળી આવ્યો;

છતાં સાથે સાથે હાસ્યરસની વૃત્તિ-ક્રાંતિક અંશે સ્ફુટ હાસ્યની વૃત્તિ સૂરતના લોકો સામાન્ય રીતે વાપરે છે તેવી તેમણે તજ દીધી નહોતી. છેક છેવટ સુધી, હસવાનો પ્રસંગ આવતાં નન્નુભાઈ ખડખડાટ હસી શકતા.

મેં નન્નુભાઈને જોયેલા ત્યારે પણ જો કે ખાવાનો શોખ એમને એવો ને એવો જ હતો, પણ વ્યાધિને લીધે એમને અમુક સંભાળ લેવી પડતી અને મરચાં વગેરે બહુ ઓછાં ખાવાં પડતાં, એટલે એટલા પ્રમાણમાં એ શોખ અંકુશમાં રાખવામાં આવતો. વળી વહેંચી બહુ એટલે ઘરમાં તો તદ્દન સાદો ખોરાક જ કરાવતા. જરા વધુ પડતી ચુંધીથી સુશીલા બહેન અને નન્નુભાઈ ધરના ચાકરો સાથે વર્તતાં એટલે ભટ્ટ નોકર જવલ્લે એમને ત્યાં ટકીને રહેતા. આથી પણ રસો-ઇની વાનીઓ એમને ત્યાં સારી ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. બાકી સારી સારી વાનીઓની એમને કદર હતી અને જ્યાં જ્યાં એમને જવાનાં કેકાણું હતાં, ત્યાં ત્યાં જ્યારે પણ સારી વાની એમને આપવામાં આવતી ત્યારે એ બહુ રસથી ખાતા. જ્યાંસુધી એમના ઘરમાં દુઃખના વરસાદ વર્ષા ન હતા ત્યાંસુધી વર્ષામાં એક વખત અમે એમને ત્યાં લેંચ અને બાજરા તથા મેથીની ભાજના રોટલા ખાવા જતા. એ દિવસે ગરબાની રમઝટ જામતી.

નન્નુભાઈ ચાહ પીતા અને ચાહનો એમને શોખ પણ હતો; પરંતુ એ ચાહ ઘણી જ નરમ એટલે મને જરા પણ ફાવતી નહોતી. પહેલાં પહેલાં તો શરમનો માર્યો હું પી જતો પણ પછી મેં મારી મુસ્કેલી એમને જણાવી કે હું તો કડક ચાહનો પીનારો છું. એ લોકો ચાર પાંચ ચાહના પ્યાલામાં ભાગ્યે એક કે દોઢ ચમચી ચાહ નાખે. એમણે કડક ચાહ બનાવી તે પણ મને ફાવી નહિ. એટલે નન્નુભાઈએ મને પૂછ્યું કે એક કપમાં તારે ચાહ કેટલી જોઈએ ? મેં જવાબ વાળ્યો કે આશરે દોઢ ચમચી ! એ તો અજબ થઈ ગયા અને મને એમણે કહ્યું કે ‘ ધનુભાઈ, તમે ચાહ પીઓ નહિ; પાકની પેઠે

૨૦ : આથમતે અજવાળે

એના કકડા કરાવીને ખાઓ તો વધારે સારું.’

આપણા વહીવેમાં અમુક અહંતા હતી એ વાત કબૂલ પણ એની સાથે તેઓ પોતાનાથી જૂલ ન થાય તેને માટે એટલા આતુર હતા કે ગમે તે માણસની સલાહ લેવામાં શરમાતા નહિ, એમ કરવામાં એમને નાનમ લાગતી નહિ. ‘વિવર્તલીલા’નાં એમનાં પુસ્તકમાં એમણે ‘બબ્લ્સ’ વિષે લખ્યું છે. એ ચિત્ર વિશેની માહિતી મેં એમને પૂરી પાડેલી, અને તે ઉપરથી એમણે લેખ લખેલો. જ્યારે એ પુસ્તક છપાતું હતું ત્યારે મને યાદ આવ્યું કે મારા કહેવા ઉપરથી જ એમણે એ લખેલું, એ પુરાવો એમણે જાતે જોયેલો નહિ. મુદ્દ સુધારીને એમણે મોકલ્યાં નહિ પણ મારે ત્યાં નન્નુભાઈ આવી પહોંચ્યા અને મેં જે હકીકત કહેલી તે કાંઈ પણ ઠેકાણેથી હું એમને વંચાવી શકું કે નહિ એ વિશે એમણે મને પૂછ્યું. મેં એમને સર જોન મિલાઇની એના પુત્રે લખેલ જીવનકથાનું નામ આપ્યું અને રોયલ એશિઆટિક લાયબ્રેરીમાં એ પુસ્તક છે એમ મેં કહ્યું. આ વાત એક દિવસ સવારે બનેલી. બીજે દિવસ સવારે નન્નુભાઈ એ જીવનકથાના એ ભાગ સાથે પાછા મારે ત્યાં હાજર. એમણે મને કહ્યું કે એ ચિત્ર વિશે લખાણ જડતું નથી. મેં એમને શોધી આપ્યું. એમણે તે વાંચ્યું અને ત્યારે જ તેમને સંતોષ થયો. પછી ભાંજગડ એવી આવી કે ત્યારે તેમને જડ્યું કેમ નહિ? તપાસ કરતાં એમ જણાવ્યું કે એ ‘સોપ બબ્લ્સ’નું નામ યાદ રાખીને શોધતા હતા. ખરું નામ માત્ર ‘બબ્લ્સ’ (પરપોટા) હતું. પોતે કાંઈ પણ હકીકત રજૂ કરે તે ખરી છે કે નહિ એ તપાસવા માટે આટલો આગ્રહ રાખવો, એ ગયા જમાનાની ખાસ પ્રકૃતિ હતી.

એ જ પ્રમાણે એક વખત એમને સાથરમતી આશ્રમવાળા સંગીતશાસ્ત્રી ખરે સાથે દાદરો અને હીંચ એ તાલ વિશે કાંઈ ચર્ચા ચાલેલી, તેને માટે નન્નુભાઈ મારી પાસે આવેલા. હું તે વખતે ગોહરજનના ઉસ્તાદ તખલ્લી ખાંસાદેઝ સીદિકીયાં પાસે તખલાં

શીખતો હતો એટલે મેં ખાંસાહેબને બોલાવ્યા. એમણે તખલાં વગાડ્યાં અને મેં એનું પૃથક્કરણ કરીને ખુલાસો આપ્યો. નન્નુભાઈ એથી સંતોષ પામીને ગયા.

સંગીતનો વિષય નીકળ્યો છે એટલે લખવાની ઇચ્છા થાય છે: નરસિંહરાવભાઈ શ્રુતિઓ વિશે સંગીતશાસ્ત્રીઓ જોડે જોડાણથી ચર્ચા કરતા હતા અને એક એ વખત અમુક ગવૈયાને ગાયકવાડને ત્યાં રાખવો કે નહિ એના નિર્ણય કરવા માટે એક ગવૈયા જોડે પરીક્ષક પણ નીમાયેલા. આટલું છતાં એમનું સંગીતનું વ્યવહારુ જ્ઞાન ધણું પરિમિત હતું. તાલમાં તો એ ઘણા કાચા હતા અને એમનાં સંતાનો ભિર્મિલા, નલિન અને લવંગીએ ગાવામાં એમનું જ અનુકરણ કરેલું એથી એઓ પણ તાલ વિશે બહુ ઓછું જાણતાં હતાં.

મારા નન્નુભાઈ જોડેના બહુ લાંબા સંબંધમાં એમારા ઉપર ચીડાયા હોય તો તે માત્ર એક વાર અને તે પણ આ સંગીતની જ મોહકાણમાં. સાંતાક્રુઝમાં એમનું કીર્તન હતું. એમની સાથે ગાવામાં લવંગિકા હતી. મને હારમોનિયમ સોંપવામાં આવ્યું હતું. રીહર્સલો એ ત્રણ અમે કરેલાં. કીર્તન વેળા આરંભમાં તો ઠીક ચાલ્યું પણ પછી એક ભજનમાં એમણે અને લવંગિકાએ શ્રુતિમાંથી સૂર કાઢ્યો. સ્વાભાવિક રીતે મારો હાથ અટકી ગયો. મેં એમને ઊંચા કે નીચા સૂર ઉપર સ્થાયી કરવાનો યત્ન કર્યો પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો એટલે મેં હારમોનિયમ વગાડવું બંધ કર્યું. ભજન પૂરું થયું એટલે નન્નુભાઈએ પાછું જોયું અને ગુસ્સાથી કહ્યું: “વગાડવું કેમ બંધ કર્યું?” મારાથી કહેવાઈ જવાયું કે સૂર શ્રુતિમાંથી હતો એટલે કઈ ચાંપથી સરગમ બાંધું? એમણે જવાબ વાળ્યો: “સારું, મને સંગીત નથી આવડતું એમ? તમે બંધ કરો. માધુભાઈ વગાડશે, કેમ માધુભાઈ?” મારા નાના ભાઈ માધુભાઈએ તરત હા પાડી દીધી અને ત્યારથી નન્નુભાઈના કીર્તનમાં હારમોનિયમ માસ્તર તરીકે ધનસુખલાલને બદલે માધવલાલ

૨૨ : આથમતે અજવાળે

નીમાયેલા. માધવલાલ એડન ગયા પછી એકાદ વખત પ્રૌરેસર અર્વેને દિલરુખા લઇને બેસાડેલા પણુ તે પણુ મારી પેઠે નિષ્કળ નીવડેલા, એટલે પછી મનહરરામ દિલરુખા લઇને બેસતા હતા.

વાત જરા અસંબદ્ધ છે પણ સંગીતનો વિષય છે એટલે બહુ વાંધો નહિ આવે: જ્યારે સાંતાક્રુઝ સંતકુંજ હતું, નાનકડિયું, લાડીકું ગામડું હતું ત્યારે લલિતજી ત્યાં અવારનવાર આવતા અને કીર્તનો કરતા. તે વખતે એમના અવાજમાં એક પ્રકારની મીઠાશ હતી એટલે બજનો ઠીક લાગતાં; પણ સંગીતમાં એમનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું. ગુજરાતીઓમાં તે વખતે અમુક પ્રમાણમાં ‘લલિતયુગ’ પણ હતો. એમના એક કીર્તનમાં હું હારમોનિયમ લઇને બેઠો હતો. તે દિવસે એમણે બેતાલા અને બેસૂરા જવામાં હદ કરી હતી, એટલે આખરે કંટાળીને મેં પેટી બંધ કરી. એક બે વખત લલિતજીએ મોટથી કહ્યું કે વગાડો: પણ મેં હાથ જોડીને ના પાડી. કીર્તન પૂરું થયું એટલે કોઈ ડાહ્યાએ કહ્યું કે હારમોનિયમ બંધ થયું એ ઠીક ન થયું. ચાલતું હોત તો વધારે જમત. મેં દુકમાં જ જણાવ્યું કે મને કોણ જાણે શાથી પણ ફાવ્યું નહિ. એટલે લલિતજીએ કહ્યું: “મને પહેલેથી કહ્યું હોત તો હું તમને ઠેકાણે લાવી દેત. મારો કંઈ એટલો કામળ છે કે હારમોનિયમ ઉપર માત્ર કાળી ચાવીઓ જ વગાડવી જોઈએ. તમે વયમાં વયમાં ઘોળી ચાંપ લેતા હતા એ હું જોતો હતો. એથી હારમોનિયમ કુર્કશ થઇ જતું!”

મેં ચર્ચા આગળ ચલાવી નહિ.

તે જમાનાના ધણા સાક્ષરોની પેઠે નનુભાઇનું અમુક દિશામાં વાચન જીંડું ખરું પણ ઓછું. એમના જેવા ધણા વિદ્વાનો અંગ્રેજ કવિતાના ક્ષેત્રમાં શેલી અને બાયરન, વર્ડ્ઝવર્થ અને ટેનિસનથી અટકી ગયેલા. નવલકથાના સાહિત્યમાં ડિકન્સ, થેકરે, માર્ક ટ્વેઇન વગેરેથી માંડીને મારી કોરેલી વગેરેથી આગળ વધેલા નહિ. એ વિશેનો

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

નન્નુભાઈ સ્ટ્રેંડ મેગેઝિન બહુ રસથી વાંચતા-એમનું આખું કુટુંબ વાંચતું. એક વખત એથલ. એમ. ડેલ નામની નવલકથાકારની ચાલુ વાર્તા એમાં આવતી. ડેલ અંગ્રેજ વિવેચકોને હિસાબે બીજા વર્ગની નવલકથાકાર હતી અને એ અભિપ્રાય હું પણ સ્વીકારતો હોવાથી હું તે વાર્તા વાંચતો ન હતો. નન્નુભાઈએ મને ત્રણેક વખત એ વાચવાનું કહેલું. એક વેળા નન્નુભાઈ અમારે ત્યાં બેઠા હતા તે વેળા એમનાથી પૂછાઈ જવાયું; “ ધત્તુભાઈ, તમે સ્ટ્રેંડની ચાલુ વાર્તાનો નવો હપ્તો વાંચ્યો કે ? ” મેં ના પાડી. નન્નુભાઈએ કહ્યું: “ હા, હું જૂલી ગયો, તમે તો એ વાંચતા જ નથી. શા માટે નથી વાંચતા ? ”

જયસુખભાઈથી બોલી દેવાયું: “ લેખિકા બીજા વર્ગની છે માટે.” નન્નુભાઈ ઉશ્કેરાયા. “ તમારો અભિપ્રાય છે કે ધત્તુભાઈનો ? ” જવાબ મળ્યો: “ ધત્તુભાઈનો ” નન્નુભાઈએ ઉતાવળમાં બોલી નાખ્યું: “ એમને શો હક્ક ? ” જવાબ: “ વર્ગોનું આવા પ્રકારનું એકધારું વાચન.” વાતાવરણ અરમ થઈ ગયું હતું અને હું હાજર હતો એટલે મેં વચમાં પડીને એમાંની અરમી કાઢી નાખી. પણ અમારા પ્રત્યેનું નન્નુભાઈનું આવું વર્તન તે માત્ર અપવાદ રૂપે જ ગણાય. બાકી તો જ્યારે એમને નવરાશ હોય ત્યારે એ મને એક સરસ નવલકથા પસંદ કરીને લાવી આપવાનું કહે. એવી રીતે વારંવાર મેં પસંદ કરેલ નવલકથા એમણે બહુ રસપૂર્વક વાંચેલી. એ પ્રમાણે મેં એમને એક વખત એલિવ સ્કીનરની ‘ સ્ટોરી ઓફ એ સાઉથ આફ્રિકન ફાર્મ ’ આપેલી. એમને એ બહુ પસંદ પડેલી અને તે વખતે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ભાષાંતર માટેનો ફકરો પણ એમાંથી જ એમણે કાઢેલો. વૃદ્ધ વાંચકોને સ્મરણમાં હશે કે નન્નુભાઈએ પોતાની યુવાવસ્થામાં એ લેખિકાના ‘ ડ્રીમ્સ ’ (સ્વપ્ન) નામના ગ્રંથમાંથી બે ત્રણ નાના સ્કેચનાં ભાષાંતર કરેલાં. મેં પણ એમાંથી થોડાં સ્કેચનાં ભાષાંતર કર્યાં હતાં અને તે મારા ‘ વાર્તાવિહાર ’ ના સંગ્રહમાં છે.

૨૪ : આથમતે અજવાળે

‘હૃદય બંગલો’ વાંદરા દરિયાકિનારે હતો. ત્યાં હું એમને ઘેર જતો આવતો થયો ત્યારે આરંભમાં મારા વ્યાકરણ અને જોડણીના અજ્ઞાનને લઈને નન્નુભાઈ વારંવાર ધાંટા પાડતા પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ હું તેમની નિકટ જતો ગયો અને પછીથી તો જે નરસિંહરાવ આ વિશેની જરા જેટલી જૂલ જોતાં ગમે તેવા માણસની સાથે ચરબડી બેઠો અને તેને ધૂળથી ભૂંડો કરી નાખે તે નરસિંહરાવને એ દોષો મારા સંબંધમાં જોવામાં પણ નહિ આવતા હોય એવું થઈ રહ્યું.

નલિન, હું અને લવંગિકા એ ત્રણ મળીને જે ધાંટા પાડીને હૃદય બંગલામાં વાતો કરતાં અને લડતાં એટલા ધાંટા-એટલો અવાજ નન્નુભાઈએ ભાગ્યે કોઈ બીજા પાસેથી સહન કર્યો હશે. અસહનના અમુક વડીલો પેઠે નરસિંહરાવભાઈ પણ રોહ અને વાતસલ્યની તેમ જ સુખ અને દુઃખની ઊર્મિઓનું પ્રદર્શન ન જ કરવું એવી માન્યતા ધરાવનાર હતા; એથી ઘણી વાર સામા માણસને એમનાથી અસંતોષ રહેતો પણ એમની આંખોમાં એ ઊર્મિઓ છૂપાવી શકાતી ન હતી. નલિન મૃત્યુ પામ્યો તે વેળા મારે રમશાને જવું હતું. જયસુખભાઈએ ના પાડી પણ મેં હાં કરી. નન્નુભાઈએ મારા માથા ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું: “નહિ, હું ના પાડું છું, તમે અહીં જ રહો.” એ પ્રસંગે એમને થતી વ્યથા, છતાં મારી નખળી તબિયતને લઈને રાતના ચોમાસામાં મારે જવું સલામત નથી એનો ખ્યાલ અને એ પ્રમાણેનો અમલ એ બધું એમની આંખમાંથી હું તે સમયે જોઈ શકેલો.

એમને રોગોના ચેપીપણાનો વહેમ બહુ હતો. છતાં જેના પ્રત્યે મમતા હોય તે માંદાં હોય તો નન્નુભાઈ ત્યાં જવાનું ચૂકે નહિ. એક વેળા મને ઓરી નીકળેલાં. એમને એની ખબર પડી. ઘરમાં પ્રેમલ નાનો એટલે એમના દ્વારા એને ચેપ લાગવાનો એમને ભય. છતાં દર બીજે દિવસે એ મને જોવા આવતા. બહાર દરવાજા આગળ બેઠા રહીને પાંચ મિનિટ ઝીણવટથી તાવ વગેરે સંબંધી તપાસ

કરે ને પછી જાય!

ધણા માણસો પોતાના દુઃખ વિશે કહ્યાનત ન કરે પણ ભૂત-કાળનાં સ્મરણો સ્મરીને તેમાંના સુખી પ્રસંગો વિશે તો વાતો કરે. પણ નન્નુભાઈ એવું પણ કવચિત્ જ અને તે પણ બહુ ટૂંકમાં જ કરતા. એમને ત્યાં ભિમિલા મધ, નલિન ગયો, લવંગિકા મધ, પ્રેમલ ગયો. ભયી ઘરમાં જ્યાં મૃત્યુ પામેલ સંતાનોનાં સ્મરણચિહ્નો અસંખ્ય અહીં-તહીં પડેલાં હતાં ત્યાં નરસિંહરાવ અને તેમનાં પત્ની, ખારમાં મરિન વિલામાં જાણે ખાસ કશું દુઃખ એ ઘરમાં આવ્યું જ નથી એવી શાંતિ ધારણ કરીને તેમને મળવા આવનારની સાથે વાતોલાપ કરતાં. છતાં એ શાંતિમાં મૃત્યુ કે મૃત્યુ પામેલ પ્રત્યે ઉપહાસવૃત્તિ કે તિરસ્કારવૃત્તિ ન હતી કે ન હતી ભીતિની વૃત્તિ. પ્રભુના ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પાને તેમની કને માત્ર શાંતિ માગતા કોઇ જનક વિદેહી જેવા નરસિંહરાવ પોતાના સંયમથી સૌને આશ્ચર્યચકિત કરતા. સુશીલા કોઈ કોઈ વેળા એમના સાનિધ્યમાં પણ સ્વાસ્થ્ય ગુમાવી દેતાં. એ સમયે પણ નરસિંહરાવ દુઃખની ભઠ્ઠીમાં પરિપક્વ થયેલ ગંભીર અવાજે બોલતા: “ સુશીલા ! સુશીલા ! આ ફીક નથી.”

જયસુખલાલ અને મારી સાથે નન્નુભાઈએ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી એકસરખો સંબંધ જાળવી રાખ્યો એ જોઈને ઘણાને નવામ્ લાગતી. ભિમિલાખડેનનાં લગ્ન દયારામભાઈ જોડે થયાં તે સમયે જયસુખભાઈએ તેવાં લગ્નોની સામા અંગ્રેજીમાં લખાણો પણ કરેલાં છતાં અમારી સાથેના સંબંધમાં લેશમાત્ર પણ ન્યૂનતા એમણે આવવા દીધી નહોતી. ભિમિલાના મૃત્યુ પછી જયસુખભાઈએ ‘ પાર્સિંગ ઍક્સ એ સોલ ’ નામે અંગ્રેજી લેખ ‘ ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ’માં છપાવ્યો, તે વેળા અત્યંત લાગણીભર્યો પત્ર નન્નુભાઈએ જયસુખભાઈ ઉપર લખ્યો હતો, અને ખાસ મારી પાસે એનું ભાષાંતર કરાવી ‘ એક આત્માનું પ્રયાણ ’ શિર્ષક નીચે તે ‘ વસન્ત ’માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હતો.

૨૬ : આથમતે અંજવાળે

પોતાનું નવું પુસ્તક બહાર પડે કે તરત નન્નુભાઇ બે નકસો લઇને-એક જયસુખલાલ માટે અને એક મારે માટે-અમારે ત્યાં આવી જ પહોંચે. મારું પુસ્તક બહાર પડે અને તે મળવામાં વિલંબ થાય તો ઘેર આવીને ધાંટા પાડે.

જેમ જેમ વિધિના ક્રૂરતર ધા એમને પડતા ગયા તેમ તેમ એમનું મનુષ્યત્વ વિકાસ પામતું ગયું. જુદા જુદા સંજોગોને લઈને જેમ જેમ જૂની ઓળખાણો નષ્ટ થતી ગઈ, જૂના સંબંધો તૂટતા ગયા તેમ તેમ અમારા જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા સંબંધીઓ તરફનો એમનો પક્ષપાત વધતો ગયો, મમતા વધતી ગઈ, હેતુ વધતું ગયું.

એક પ્રસંગ યાદ આવે છે.

મેં અમુક બે વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવ્યો. નન્નુભાઇ ખરેખર કંચવાઇ ગયા અને તેમણે મને કહ્યું: “એ બે જણીઓ તારી સામે પણ હવે જોતી નથી છતાં તું શા માટે આમ કરી રહ્યો છે? તને સ્વમાન છે કે નહિ?”

મેં વિનયથી કહ્યું; “નન્નુભાઇ, હવે એ લોકો મારી સામે નહિ જોતાં હોય, કબૂલ છે; આપણે લેણુદાર હોઈએ તો દેવાદારનું આવું વર્તન આપણે નહિ ચલાવી લઈએ પણ આપણે દેવાદાર હોઈએ તો તો લેણુદારનું ગમે તેવું વર્તન હોય તો પણ આપણે દેવું ચૂકવવું જોઈએ! એમણે લેખક તરીકેના મારા જીવનના આરંભમાં મને પ્રોત્સાહન આપીને મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો, તેનું દેવું અત્યારે ન્યારે હું લેખક તરીકે સારી કીર્તિ પામ્યો છું ત્યારે મારે ચૂકવવું જ જોઈએ કેની?”

“હં અં એ કારણ છે! ત્યારે તો બીજું શું થાય?” કહીને નન્નુભાઇએ મને બીનચુનેહગાર ઠેરવ્યો.

એક બીજો પ્રસંગ: એક વખત લગભગ બેએક મહિને હું ‘મરિન વિશ્વા’ એમને મળવા ગયો. સુશીલાબહેને ટકોર કરી: “કેમ, બહુ

મોટા માણસ થઇ ગયા છો કે આટલે લાંબે માળે આવ્યા ?”

જવાબ દેતાં હું કચવાઇ ગયો: “ નન્નુભાઇ આગળ હું મોટા માણસ ? અને તેથી હું નથી આવતો ?” આથી વધારે હું બોલ્યો નહિ પણ મને થયેલ દુઃખ નન્નુભાઈ જોઇ શક્યા. તેમણે સુશીલા-બહેનને ઠપકો આપતાં કહ્યું: “ સુશીલા ! તમે એમની સ્થિતિ જાણો છો. પોતાને ગમે તેટલું દુઃખ થતું હોય છે છતાં એ છૂપાવીને એ બીજાને હસાવે છે, પણ જ્યારે એમ કરવું અશક્ય જ લાગતું હોય ત્યારે એ અહીં આવીને શું કરે ? તમે આટલું પણ સમજતાં નથી !”

નન્નુભાઈની માંદગી વધી. બિહાનાવશ થયા. હવે આ મંદવાડ-માંથી એ જોડે એમ જણાતું નહોતું. આંખનું તેજ હરાઇ ગયું હતું. આટલું છતાં એ અણુનમ વૃદ્ધ યોદ્ધાએ પરાજય કબૂલ્યો ન હતો. અમારા બધાંની સાથે એનું એ જ મુક્ત હાસ્ય, એની એજ કાળજીથી પાંડિત્યભરી ચર્ચાઓ. ભાનુશંકર વ્યાસ, સુંદરજી બેટાઇ, રામનારાયણ પાઠક કે રામપ્રસાદ બક્ષી સાથે. પણ એટલામાં વિધિએ છેલ્લો ધા કર્યો. બ્રહ્માસ્ત્ર છોડયું: વર્ષોથી પોતાનો ઉગ્ર સ્વભાવ વેડનાર, પોતાની તબિયતને જાળવનાર, સુખદુઃખનાં સાથી, સાજાં સારાં, જેવાં હતાં તેવાં ય પણ પોતાનાં નિકટનાં નિકટ સંબંધી, પત્ની સુશીલા બે ત્રણ દિવસની માંદગી બોગવીને, પોતે જ ખંડમાં સૂતા હતા તે જ ખંડમાં જ મરણ પામ્યાં. વર્ષો સુધીનું યુદ્ધ વિરમી ગયું. અગ્નિ, વિરાટ શક્તિશાળી યોદ્ધાએ હાર કબૂલી અને સંયમરૂપી શસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો. આટઆટલાં બાળકોને, સ્નેહીઓને, મિત્રોને વિદાય આપતાં જેણે પોતાનું સ્વાસ્થ્ય ગૂમાવ્યું ન હતું તે નરસિંહરાવે સુશીલા જતાં હિંમત બોધ દીધી. એ મુક્તકંઠે રડ્યા, એકાંતમાં તેમ જ જાહેરમાં.

હજી એ ખંડમાંથી પત્નીના શયને બહાર કાઢ્યું ન હતું. એક પછી એક સ્નેહીને પોતે બોલાવતા હતા અને જાણે પત્નીની સાથે પોતે પણ જતા હોય તેમ છેલ્લી વિદાય લેતા હતા.

૨૮ : આથમતે અજવાળે

“ધતુભાઈ ! આવ્યા છે ને, આવી ગયા જ હોવા જોઈએ.”
નન્નુભાઈનો ધીમે, દુઃખમયો, કુસકાંભર્યો અવાજ નીકળ્યો.

હું પાસે ગયો. મેં એમના બંને હાથ મારા હાથમાં લીધા.

“ ધતુભાઈ ! ”

“ જી. ”

“ રમત પૂરી થઈ, ખરું ને ? ”

“ હા જી. ” કહેતાં મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. નન્નુભાઈ તે જાણી ગયા.

“ ધતુભાઈ ! તમે ? તમને તો હું શાંતિની પ્રતિમા ધારતો, તમને જોતો ને મને શાંતિ મળતી; તે તમે સ્વાસ્થ્ય ગુમાવો છો ? પણ પછી રમત પૂરી થઈ હોં ! ” તે પછી ક્ષણભર મૌન. બીજાના નામનું રટણ થયું. હું ધીમે પગસે એ ખંડમાંથી બહાર ચાલ્યો ગયો.

અમુક સંયોગોને લઈને, વર્ષો પહેલાં કુટુંબમાં કલેશ થયેલો અને નરસિંહરાવને પોતાના પહેલા પુત્ર કુમારભાઈ સાથેનો સંબંધ તૂટેલો. વર્ષો સુધી તે તૂટેલો જ રહ્યો હતો, પરંતુ જે દિવસે સુશીલાનું શ્યામ તો હજી પોતાના ખંડમાં હતું, તે જ દિવસે, નન્નુભાઈએ ખૂમ મારી: “ કુમાર આવ્યો છે ? ”

કુમારભાઈ આવ્યા. “ કુમાર ! સુશીલાને અગ્નિદાહ તું કરશે ? એટલું પૂછવાનો હક્ક તો મારો છે ને ? ”

“ નન્નુભાઈ ? આમ ન જોતો. સુશીલા મારાં મા હતાં. તમે જે પણ ફરમાવશો તે કરીશ. ” વર્ષોનો તૂટેલો સંબંધ મૃત્યુની છાયામાં પુનઃ સંધાયો.

દુઃખની પરંપરાથી કેટલાક મનુષ્યો મનુષ્યત્વ ગુમાવે છે, કેટલાક માનવતાને ઉચ્ચતમ શિખરે ચડવા શક્તિમાન થાય છે.

૩૦ : આથમતે અજગણે

તેમ એ નષ્ટ થતાં સ્વપ્નોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો.

આમ થવાનાં અનેક કારણો હતાં. તે સમયમાં એન્જિનિયરિંગ લાઈનમાં જનારનું માન સમાજમાં ધટી જતું—માત્ર બી. એ. ની લાઈનમાં જ પ્રતિષ્ઠા હતી. મારી પોતાની સુવાળી તબિયત અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઢળેલું માનસ, અનિશ્ચિત સમયમાં કરવી પડતી નોકરી તરફ સખત આજુગમે અને એન્જિનિયરિંગમાં બહુ ભીંચે ચડાય એવી એ શસ્ત્ર શીખવા અને પચાવવાની વૃત્તિ જ નહિ અથવા તો કુદરતી બક્ષીસ નહિ; આ બધાંને લઈને એ જ લાઈનમાં જવું પડ્યું, એટલે હું ધણો હતાશ થઈ ગયેશો.

મારે તો અંગ્રેજ અને યુરોપીય સાહિત્યનો ભંડો અભ્યાસ કરવો હતો. પણ સંયોગ જુદા હતા. પિતા અને વડીલ બંધુના નિર્ણય સામે બળવો ઉઠાવવા જેટલી સ્વચ્છંદતા કે રુચિ મારામાં નહોતી. પરિણામે હું વીજળીનો ઈજનેર થવા બાયખસે ગયો.

ધીમે ધીમે નિરાશાના ધા રૂઝાતા ગયા, પણ હું ‘આટ્સ’ માં આગળ ન જઈ શક્યો, તેનો અસંતોષ તો હજી આજે પણ છેક નાબૂદ થઈ શક્યો નથી. આવા સંયોગોમાં અને આવાં પ્રતિકૂળ માનસે લીધેલ લાઈનમાં ફતેહમંદ થવાય નહિ એ સુમળય તેવું છે. છતાં ચારે વર્ષ પરીક્ષા તો ગમે તે રીતે સારી રીતે પસાર કરેલી, એ પરીક્ષા પસાર કરવાની મારી વિચિત્ર શક્તિને આભારી ગણી શકાય. બાકી એ ચાર વર્ષ પછી પણ વીજળી સંબંધી મારું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હતું અને તે લાઈન છોડ્યા પછી બહુ જલદીથી તફન ભૂંસાઈ ગયું.

વીજળીના અભ્યાસનાં ચાર વર્ષમાં ખાસ યાદ રહે તેવા પ્રસંગો બનેલા નહિ, કારણ કે એ અભ્યાસ પાછળ મારું ચિત્ત જ ન હતું. મને માસિક રૂપિયા પાંચ ધરમાંથી મળતા, તેમાંથી દ્રામ વગેરેનો ખર્ચ તેમ જ રોજ ચાહ અને નાસ્તાનો ખર્ચ પણ કાઢવાનો. દ્રેનનો પાસ

ધરમાંથી મળતો. આવા સંકુચિત બજેટને લઈને લગભગ રોજ, ચાર વર્ષ સુધી, બાયબલાના એક ધરનારી રેસ્ટોરામાં રોજ બપોરે એ પૈસાની ચાહ અને એ પૈસાનાં ખારાં બિરિકટ મારે લેવાં પડતાં. સતત ચાર વર્ષના આ એકધારા ખોરાકથી હું વર્ષો સુધી ખારી બિરિકટ ખાઈ શકતો ન હતો.

હું, નલિન, મગનલાલ વાઘજી પૂજારા, જડો મહેતો (એનું ખરું નામ તો હમણું મને યાદ આવતું નથી) વગેરે સાથે ચાહ પીવા જતા. એ ચાર વર્ષમાં અમુક વખત અમે ગીરમામ અને ચોપાટી રહેલાં, એટલે તો દામનો ઉપયોગ નિયમિત કર્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. પણ પરાંમાં હતાં-સાંતાક્રૂઝ, મલાડ અને અંધેરી-ત્યારે એક આનો બચાવવા ઘણીયે વાર હું મહાલક્ષ્મી ઊતરીને ત્યાંથી બાયબલા, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સની સામે ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ચાલતો જતો. જ્યારે પૈસાની ઘણી જરૂર હોય ત્યારે તો સાંજનાં પણ ચાલીને મહાલક્ષ્મી સ્ટેશનથી ઘેર જવાની ગાડી પકડતો.

એક પ્રસંગ સાંભરે છે: કલાસમાં ઘણીવાર હું સહવિદ્યાર્થીઓ તેમ જ પ્રોફેસરોનાં કારટૂનો અને સ્કેચો દોરવાનો અખતરો કરતો. મારી આસપાસ બેઠેલ છોકરાઓ આ વાતથી પરિચિત હતા. એક વખત ‘મીકેનિકલ્સ’ના પ્રોફેસર ગાંધી જે મોટી દુમવાળા હતા, તેમનું મેં કારટૂન દોર્યું. કારટૂન બહુ સારું આવ્યું એટલે પાસેના વિદ્યાર્થીઓ તે જોવા લીધું. ત્યાંથી તે અનેક હાથ ફરી ગયું અને હું તો એ બ્રલી પણ ગયો. બીજે દિવસે એ પ્રોફેસરના ‘અવર’માં જ્યારે મેં પાટિયાં ઉપર ‘પટેલી મુખારક’ એ શબ્દો સાથે પેલા કારટૂનને જોયું ત્યારે મારા હાંજ ગગડી ગયા. પણ હું કાંઈ કરી શકું તે પહેલાં તો ગાંધી કલાસમાં આવ્યા અને એમણે પેલું ચિત્ર જોયું! એનું ટંપાલ ગરમ જ રહેતું એટલે આ જોઈને તો એણે ત્રાડ જ પાડી. તેમણે તો કહી નાખ્યું કે “આ ચિત્ર દોરનાર હરામખોરને હું ‘રસિકેટ’ કરાવું તો જ ખરો.”

૩૨ : અમમતે અજવાળે

એણે વાળા વાળાને છોકરાઓને 'પૂછ્યું', દમ દીધો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે એ ચિત્ર લઈને એણે ગજવામાં મૂક્યું. ગાંધી ગયા પછી જે પારસી છોકરાઓએ તોફાન કરેલું તેમણે મારી મારી માગી અને મને કહ્યું કે 'જે તું પકડાશે તો અમે અમારા ગુનો કબૂલ કરી દઈશું, તને સજા ખમવા નહિ દઈએ.''' પણ એથી મારી મૂંઝવણ ટળી નહિ. હું જરૂર ઝલાત અને મને ઈન્સ્ટીટ્યુટ-માંથી કદાચ પાણીયું તો નહિ મળત પણ મારું એકાદ વર્ષ તો ખમડત. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં પ્રીઝિક્સના લેકચરર પટેલ કરીને જુવાન પારસી હતા તે મારી મદદે આવ્યા. ગાંધીને પટેલે ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં જોયા એટલે એમણે કારણ પૂછ્યું. કારણ જણાતાં તરત જ પટેલને તારા ઉપર શક ગયો. એમણે ગાંધીને એકદમ પ્રિન્સિપાલ પાસે ન જવાનું કહ્યું અને પોતે તપાસ કરશે એમ કહીને પેલું કારટૂન ગાંધી પાસેથી લઈ લીધું ને ફાડી નાખ્યું. પાછળથી પટેલે મને એકાંતમાં બોલાવ્યો અને મને સમજણ પાડી કે "ભવિષ્યમાં આવું થશે તો તારા બાર વાગી જશે, કારણ કે આવાં કારટૂનો તારા સિવાય બીજું કોઈ ચીતરતું નથી અને તારી બધી નોટબુકો એવાં ચિત્રોની સાક્ષીરૂપ છે." આપણે ઢીલા થઈ ગયા અને મારી માગી લીધી. ગાંધી પણ દિવસો જતાં એ વાત ભૂલી ગયા અને પટેલે એમને એ ભૂલવામાં મદદ કરી.

પોતાના છોકરાઓને માઆપો અમુક લાઈન લેવડાવે છે અથવા તો છોકરાઓ પોતે એ લાઈન લે છે, ત્યારે તેમાંના નેવું ટકાથી પણ વધારે માણસોને એ લાઈન વિશેની ખબર હોય છે ખરી? એટલે જ એ બધી બાંજગડમાં પડવાને બદલે જ્યારે છોકરાઓ સીધા બી. એ. થાય છે ત્યારે મને એમના હાપણ માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. જો આપણું માનસ એ લાઈન માટે ઘડાયેલું નહિ હોય, એ લાઈનમાં આવતી એની ખાસ અગવડો અને મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની આપણી તૈયારી નહિ હોય અને આપણે એમાં આપણી સર્વ શક્તિઓ અર્પી

દેવા તૈયાર નહિ હોઈએ તો પછી એ લાઈનમાં આપણે સફળ થઈ રીતે થઈ શકીએ ? આવી આવી રીતે ઇજનેરી લાઈનમાં જનારા ધણી વિદ્યાર્થીઓ ખનતી ત્વરાથી એ લાઈન છોડી કલાકોની કે એવી લાઈનનો લઈ લે છે એ આપણાથી અજાણ્યું નથી. એક વિદ્યાર્થી બેંગલોર જઈને વીજળીનો ઇજનેર થઈ આવ્યો તે પછી એને છ માસ એક કારખાનામાં કામ શીખવાનું ફરજિયાત હતું, એટલે તેવી રીતે તે કામ કરવા મુંબઈ આવ્યો. તે વેળા એનો પહેરવેશ એકદમ કોલેજિયન જેવો હતો. કારખાનાના મેનેજરને મળી આવ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ત્યાં તો સવારના આઠથી સાંજનાં છ વાગ્યા સુધી કામ કરવાનું અને અપોરના જમવા માટે એક કલાકની છૂટી ! વચમાં કામ કરતી વેળા બેસવા માટે સ્ટૂલ સરખું પણ નહિ. એણે ઘેર આવીને આ બધી વાતનો રિપોર્ટ આપ્યો ત્યારે એ રડવા જેવો થઈ ગયો હતો. વીજળીનો ઇજનેર થયો ત્યાં સુધી એને એ પણ ખ્યાલ નહિ કે એના ધંધામાં એને કેવી રીતે કામ કરવાનું છે અને કેટલા કલાક કામ કરવાનું છે ! એવા માણસો એ ધંધામાં નિષ્ફળ નીવડે જ ને ? આ બાબતમાં મને પહેલો વાંક શીખનારનો લાગે છે, પણ બીજો વાંક આ ધંધો શીખડાવનાર સંસ્થાઓનો લાગે છે. એ સંસ્થાઓએ પહેલેથી જ એવી રીતના અભ્યાસનો અને જાતે કામ કરવાનો ક્રમ રાખવો જોઈએ કે જેથી એ ધંધામાં ભવિષ્યમાં કેવી રીતનું જીવન ગાળવાનું આવશે એનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને આવી જાય. પરિણામે જેમને એ પસંદ નહિ પડે તે પહેલેથી જ-છ મહિનામાં-એ લાઈન છોડી દે અને પોતાનાં ચાર પાંચ વર્ષ અને માઆપના પૈસા બગાડે નહિ.

ચાર વર્ષ હું વીજળીનું કામ શીખ્યો પણ મને એનો જરા પણ ખ્યાલ ન હતો કે જો મારે ખરેખરા ઇજનેર થવું હોય તો મારે તે વખતથી કામ કેવી રીતે શીખવું જોઈએ અને ભવિષ્યમાં કેવી રીતે અને કેટલા કલાક કામ કરવું પડશે. સારી સ્ટૂલ કે કોલેજમાં જે રીતે

૩૪ : આથમતે અજવાળે

આસાનીથી છોકરાઓ કામ લે છે. અને સારી રીતે પરીક્ષા પસાર કરીને સંતોષ માને છે, એ રીતે મેં ત્યાંનું જીવન ગાળ્યું. પરીક્ષા પસાર કરતો એટલે મને ખાતરી હતી કે હું મારા સમય તેમ જ પૈસા અગાડતો નથી. જ્યારે કેટલાક હોંશિયાર અને ઇજ્જતને થવાને લાયક છોકરાઓ નાના ડાયનેમો વગેરે અનાવતા, બહારથી બીજાં એ જ વિષયનાં પુસ્તકો લાવીને વાંચતા, મુંબઈમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વીજળીના કારખાનાંઓ વગેરે જોવા જતા ત્યારે હું અને મારા જેવા અન્ય વિદ્યાર્થીઓ વર્કશોપમાં ખૂણેખાંચરે બેસીને ગપ્પાં મારીને વખતનો વ્યય કરતા હતા. છેલ્લે સુધી સુથારી કામમાં મને ખરાખર રહેવાપરતાં પણ આવડેલ નહિ. લેઈધ ઉપર રેલ્વેના ડબ્બાની ચાવીઓ બનાવી બનાવીને હું મિત્રોને ભેટ આપતો. ટ્રિગોનોમેટ્રી, ઇલેક્ટ્રિસિટી વગેરેનાં પુસ્તકોમાં મને જરા પણ સમજણ પડતી નહિ અને ચાર વર્ષ પછી જ્યારે હું વીજળીનો ઇજ્જત થયો ત્યારે મારી સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ ગઈ.

હું ગ્રીન્ઝ કોલેજ કંપનીમાં કામ કરવા ગયો. પહેલે જ દિવસે મારે ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટના મકાનમાં વીજળીના ઇન્સ્ટોલેશન માટે જવાનું થયું. ટયુબ વાયરિંગ અને ચાર માળનું મકાન. મેં જે વાયરિંગ કરેલું તે એક નાના ટેબલ ઉપર એટલે આ કામમાં મારી ચાંચ કેવી રીતે ખૂંપે ? ત્યાં મીઝીઓને પૂછી પૂછીને કાંઈક સમજવાની મહેનત કરી પણ હું કંટાળી ગયો એટલે સાહેબને સમજાવીને, એક મકાનમાં લિક્વટ મૂકાવું હતું ત્યાં ગયો પણ ત્યાં પણ મને સમજણ શાતી પડે ? મારા જેવી સ્થિતિ લગભગ સીતેર-એંશી ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓની થતી હતી, એનું કારણુકે એ ચાર વર્ષના બાળકમાં અમને 'પ્રેક્ટિકલ' અનુભવ આપવામાં નહોતો આવતો.

તે પછી શું કરવું એની સૂઝ નહોતી પડતી, એટલામાં અમારા એક સ્નેહી ધનપ્રસાદ હીરાલાલે (મારા કાકાની પુત્રી નંદમવરીના સાવકા પુત્ર) - જેમની અજમેરમાં સાયકલો અને મોટરકારો અને તેનો

સરસામાન વેચવાની એજન્સી અને દુકાન હતાં—મને અજમેરમાં રેલ્વેની મોટી વર્કશોપમાં ઠેકાણે પાડવાની યોજના રજૂ કરી. એ વર્કશોપનો મુખ્ય અમલદાર એમનો મિત્ર હતો.

ધનપ્રસાદભાઈ દોઢ મે વર્ષ ઉપર જ ગુજરી ગયા. પાંચ પચીસ માણસમાં એ જુદા પડી આવે એવું એમનું વ્યક્તિત્વ હતું. વાતોમાં—ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદીમાં—એ સામા માણસને મુઘ્ધ કરી નાખતા. અંગ્રેજો જેવા ગોરા, બરાવદાર શરીર, ગમે તેવા પોષાક પહેરે—પ્રુલ અંગ્રેજી સુટ કે ઇશ્કી કિનારનું ધોતીયું, લાંબો ડમલો અને સીલરિકનની ટોપી—તે જાંચી કિંમતનો અને સુધડ તેમજ સરસ. સ્વભાવે ભોળા પણ ઘણા તીખા અને સ્ફુટ હાસ્યરસિક મશ્કરીઓના—પોતાની નહિ—ભારે શોખીન. અને અજબ જેવા હાજરજવાળી અને કુનેહવાળા ધનપ્રસાદ અજમેરમાં મોટા મોટા અંગ્રેજ અમલદારો અને શેઠીઆઓમાં સારી લાગવમ ધરાવતા હતા. મુસાફરીનો એમને અનહદ શોખ અને કિસ્મતે એમને એ બાબતમાં જોઈએ તેટલી તકો પણ આપેલી. રાજપૂતાનાના અનેક નાના મોટા રટેટોના રાજા મહારાજાઓની સાથે પણ એમને બહુ સારો નાતો હતો—અનેક વેળા એ યુરોપ જઈ આવેલ અને આ દેશમાં તો એમણે અનેક વેળા મુસાફરી કરેલી. મોટરકારમાં અજમેરથી મુંબઈ પણ તે આવેલા.

હું એમના આગ્રહથી અજમેર ઉપડ્યો. ત્યાં મેં ધનપ્રસાદભાઈની એ નમળી કડીઓ જોઈ. એક તો એમને બીઝીકનો શોખ ભારે અને તેમાં જીતવાની ઈચ્છા ઘણી. પહેલાં તો રોજ રાતે એ અને એમનાં પત્ની લલિતાબહેન અને હું અને ડો. ખાંડવાળા એમ રમતાં. પણ લલિતાબહેન રમવામાં જરા કાચાં એટલે બૂલ કરે અને ધનપ્રસાદભાઈ ઉશ્કેરાઈ જાય. પરિણામે લલિતાબહેન રડે પણ ખરાં. આ જોઈને મેં બીલ્ડુઓ બદલાવી નાખ્યા. હું અને લલિતાબહેન થઈએ અને

૩૬ : આથમતે અજવાળે

ધનપ્રસાદે ડા. ખાંડવાળાને લીધા. આથી બધી તકરારોનો અંત આવી ગયો. બીજું એ કે લલિતાબહેન રોજનાં માંદાં એટલે એમને જેમ અને તેમ ઓછી તસ્દી આપીએ તો ધનપ્રસાદભાઈને ગમે. કાંઈ બલભલા માણસો ધનપ્રસાદભાઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે ગયેલા અને એમની જોડે તકરાર કરી આવેલા. પણ હું તો લગભગ સાડા ત્રણ મહિના એમને ત્યાં રહ્યો છતાં જ્યારે હું પાછો મુંબાઈ આવવા નીકળ્યો ત્યારે એ પતિ-પત્ની રડી પડેલાં. કોઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે રહેવાની કલામાં હું ઉસ્તાદ છું, એવો ધમંડ મને છે અને એ બોળાં પણ ઉગ્ર સ્વભાવનાં પતિ-પત્નીને ત્યાં હું સાડા ત્રણ મહિના રહ્યો; એટલું જ નહિ પણ તે પછી પણ જ્યારે હું આવવા નીકળ્યો ત્યારે એમને આટલું લાગી આવ્યું એ, મારી ઉસ્તાદીની ક્ષતેહ હતી એમ હું માનું છું.

ધનપ્રસાદભાઈનો પરિચય એમને વિચિત્ર સંજોગોમાં થયેલો: એમનો ઉગ્ર સ્વભાવ તો જાણીતો હતો. એક વખત સૂરતમાં એમણે કાંઈક બોલાચાલીમાં અમારા કાકા ઉમિયારામજીને તમાચો લમાવી દીધો. માર્યા પછી તરત આ નિખાલસ દિલના અને ઉમદા ખવાસના આદમીને પશ્ચાત્તાપ થયો, પણ પછી શું થાય ? કાકા એમને ઘેર ગયા અને ધનપ્રસાદ પોતાની કારમાં બહાર ગયા. થોડી વારમાં અમારા મહોદ્દલામાં તો હોહા મચી રહી. પ્રસંગ પણ બહુ ખરાબ બની ગયો હતો.

પ્રમાણમાં ગરીબ અને વયોવૃદ્ધ ઉમિયારામજીને આમ તમાચો મારનાર પૈસાદાર અને જુવાન એટલે જે સાંભળે તેને ખરાબ લાગતું હતું. કાકાએ તો કહ્યું કે હવે એમાં બીજું શું થાય ? પણ કાકાએ પોતાના પુત્ર ઇશ્વરલાલને પડકાર્યો. ઇશ્વરલાલે એમને મદદમાં બોલાવ્યા. અમે પણ આ વિચિત્ર જોહાકી વર્તનથી ઉશ્કેરાયેલા એટલે જિ'દગીમાં કોઈ પણ દિવસ લડાઈને ઓથે પણ ચડેલા નહિ છતાં હું અને જયસુખભાઈ ડાંગ લઈને મેદાને પડ્યા. બીજા ચારપાંચ સગાઓ પણ તૈયાર થયાં અને અમારું હાઉસન જાઉસન ધનપ્રસાદને સાસરે-જ્યાં

એ રહેતા હતા-પહોંચ્યું. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે ધનપ્રસાદ બહાર ગયા છે તે પાછા આવ્યા નથી. જેમ જેમ ન્યાતમાં ખચર પડતી ગઈ તેમ તેમ બધા જોવા ભેગા થતા ગયા. સૌને સાર નસીમે, અમારા સગાઓમાં જે ખરેખરા લડવૈયા ગણાય તેવા એને વેળાસર સમાચાર મળ્યા નહિ એટલે એ આવી શકેલા નહિ. એઓ હાજર હોત તો હસવાનું ખસવું પણ કદાચ થઈ જત. કોઈ કોઈ માણસે આવીને અમને પાછા જવાની શિખામણ આપી પણ અમે તે માની નહિ.

એટલામાં ધનપ્રસાદની કાર આવી પહોંચી. દૂર જઈને એમના અમુક સગાઓએ એમને વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ કરેલા અને એમ પણ કહેલું કે આજનો દિવસ તમે એ બાજુ આવો જ નહિ. પણ ધનપ્રસાદ વ્યવહારકુશળ માણસ એટલે એમ કહ્યું કે આવાં વેરઝેર મુલતવી રાખવામાં હાયદો નથી પણ જોખમ છે, માટે એ તો આજે ને આજે જ પતાવી નાખવાં જોઈએ. આવું કહીને એ તૈયાર થઈને જ આવેલા. એમની કાર આવી. અમે અમારા ડંડા મજબૂતાઈથી પકડ્યા. ઇશ્વરલાલના પિતાનું અપમાન હતું એટલે એ અમારો નાયક હતો. ઇશ્વરલાલનું શરીર પહાડ જેવું પણ હૈયું બાળક જેવું નરમ. એણે ધાંટો પાડ્યો: “વાહ ધનપ્રસાદ વાહ, સીત્તેર વર્ષના માણસને મારીને ધણી બહાદૂરી બતાવી ! હવે શું કહે છે ?”

તરત ધનપ્રસાદે જવાબ વાળ્યો: “જુઓ ઇશ્વરલાલ તથા જય-સુખલાલ, મારી ભૂલ થઈ અને તે મંજીર ભૂલ થઈ. પણ એક તો હું લાંબી મુસાફરીએથી આવેલો અને મને હાર્ષ બ્લડ પ્રેશર છે, તેમજ માંડપણ તો અમારા કુટુંબમાં છે એટલે મારો મિળજ ધણી વાર કાબૂમાં રહેતો નથી અને હું અતેડું કરી બેસું છું. હું દિલગીર છું.” આમ બોલતા જઇને એમણે અમને તો બોલવાનો સમય જ નહિ આપ્યો. “હવે એનું થાય પણ શું ? મારા બાપને કોઈએ આવી રીતે માર્યો હોય તો હું પણ આ જ પ્રમાણે કરું, કદાચ તમારા કરતાં વધારે

૩૯ : આશ્વમેદ અજવાળે

પણ કરી બેસું. તમારે મને મારવો હોય તો તમે જાને [એક ઉમિ-
યારામજીનો દીકરો અને એક એનો ભત્રીજો] એકેક બળે ધરપા
મારી લો. બીજું શું થાય ? ”

એમણે આ એવી રીતે કહ્યું કે જેમાં વિનય હતો, પ્રશ્નાત્તાપ
હતો, પોતે ગુસ્સે થયા એનું ખરું કારણ હતું અને અમે આમ વીસમી
સદીમાં ડંડા લાદને મારવા ગયા તે વિશે સહેજ ઉપહાસવૃત્તિ પણ હતી.
આ સાંભળીને અમારા નાયકનો મારામારીનો ઈશ્ક ઠંડો થઈ ગયો અને
જયસુખભાઈનું તો પૂછવું જ શું ? અમે બધા તો સિપાઈઓ હતા.
એટલે અમારો મત ન હતો. ઈશ્વરલાલ અને જયસુખભાઈએ બેયાર
ગુસ્સાનાં વાક્યો કહ્યાં. મેં દૂરથી એકાદ વાક્ય કે ક્યું. એ બધાના
જવાબમાં ધનપ્રસાદે પાછી પોતાની ભૂલ કબૂલી. એમણે ઈશ્વરલાલ
અને જયસુખભાઈ જોડે શેકહેન્ડ કરી અને અમારું લશ્કર જે મારેલા
તમાયાનું વેર વાળવા નીકળેલ તે લગભગ શરમભરેલી શાંતિ સાથે
અમારે ઘેર પાછું ચાલ્યું ગયું. અમારાં કાઝીએ આ વાત સાંભળીને
આખા લશ્કરને અને ખાસ કરીને ઈશ્વરલાલને ફિટકાર આપ્યો. પણ
બધી વાત સમજ્યા વગર અભિપ્રાય આપવો એ મૂખાઈ છે એમ
ઈશ્વરલાલે બીજાં બધાંને કહ્યું. આવા સંજોગોમાં, ‘શત્રુ શરણે આવે
પછી એને મરાય જ નહિ એવું જયસુખભાઈએ બધાને કહ્યું. પાછળથી
વર્ષો સુધી ધનપ્રસાદ આ વાત સંભારીને હસતા હતા અને અમારા
મિત્ર ધનસુખલાલ મજમુદાર તો અમને એ મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી
એ બાબતમાં અને અમે કરેલી બહાદુરીભરી પીછેહઠ બાબત બનાવતા
હતા. એ પ્રસંગથી ધનપ્રસાદભાઈ અમારા નિકટ પરિચયમાં આવેલા.

એમની મસ્કરી કરવાની રીતનું એક દૃષ્ટાંત: ન્યાત જમતી હતી.
તે વખતે ન્યાતના ત્રૈમાસિકમાં કાયસ્થોની ઉત્પત્તિના પ્રશ્ન વિષે
બહુ ચર્ચા ચાલતી હતી. રણજિતરામના મતાનુસાર કાયસ્થો ક્ષત્રિયો
અને શૂદ્રોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, જ્યારે બીજો પક્ષ કાયસ્થો ક્ષત્રિયો
અને બ્રાહ્મણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સાબીત કરવાનો ચત્ન કરતો હતો.

ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણના મતને ટેકા આપનાર એક ગૃહસ્થ ધનપ્રસાદ પાસે આવીને ભિખા અને વાતો કરવા લાગ્યા. ધનપ્રસાદ અંગ્રેજો જેટલા ગોરા હતા તે હું આગળ કહી ગયો છું. તેમની સાથે વાતો કરનાર વ્યક્તિ પણ ઔરવણી જ હતી પણ આસપાસ કાળો રંગ જ નજરે ચડતો હતો. વાતમાં ને વાતમાં પેલી વાત નીકળી. ધનપ્રસાદે ઠાવકું મેં રાખીને કહ્યું: “આપણે કાંઈ સાક્ષર નથી, રજીનિતરામ જેવા. પણ આ બાબતમાં આપણે તો અરધી મિનીટમાં આ બાબત પુરાવા સાથે સાબીત કરી દઈએ.” પેલા મિત્રને લાગ્યું કે પોતાના મતને એક વધુ ટેકા આપનાર મળે છે એટલે એણે ઉત્સાહથી કહ્યું: “ત્યારે કહી નાખો ને, આવતા અંકમાં છપાવી દઈએ.” ધનપ્રસાદે કહ્યું. “આ મને અને તમને બાદ કરો અને પછીથી નજર ફેરવી જુઓ, તરત ખમર પડી જાય કે આ તે ક્ષત્રિય-બ્રાહ્મણ ‘કોંમિનેશન’ છે કે ક્ષત્રિય-શૂદ્ર !”

હું અજમેર ગયો. ધનપ્રસાદ અને તેમનાં પત્નીનાં મન મેં જીતી લીધાં. રોજ સવારે હું એમની દુકાને બેસતો, બપોરે વાંચતો, સાંજે એમની જોડે મોટરકારમાં ફરવા જતો અને રાતે બીજીક રમતો. આમાં પેલી નોકરીનું તો નામનિશાન મળે જ નહિ ! હું જ્યારે યાદ દેવડાવું ત્યારે ધનપ્રસાદ કહે: “અરે ઉતાવળ શી છે ? ક્યાં આપણે બહાર બેઠા છીએ ? અને નોકરીમાં દાખલ કરાવવો એટલે પાંચ મિનિટનું કામ !” પણ એ પાંચ મિનિટ આવતાં આવતાં ત્રણ મહિના નીકળી ગયા ત્યારે આખરે ધનપ્રસાદભાઈએ નક્કી કરાવી આપ્યું. હું ત્યાંની વર્કશોપમાં રોજના આઠ આનાના પગારે દાખલ થયો. એ રીતે આઠ આનાના રોજે દાખલ થઇને માણસો કેવા મોટા પગારની નોકરી સુધી ચડે છે એનાં ગુલાબી ચિત્રો મને ધનપ્રસાદે આપ્યાં, જે મેં ભારી તન અને મનની શક્તિનો વિચાર કરતાં ગળે ઉતાર્યાં નહિ.

જે જુવાન રોજનો માંદો તે સવારે આઠ વાગ્યાથી વર્કશોપમાં કામ પર ચડે અને સાંજે છ વાગ્યે છૂટે એ ટકી જ કેમ શકે ? છ

૪૦ : આથમતે અજવાળે

દિવસમાં તતડીને તાવ આવ્યો. આ તરફ મુંબઈમાં જયસુખભાઈને મારી ગેરહાજરી સાલતી હતી. એટલે જુદી જુદી નોકરીની તલાશ કરી કરતા હતા. તેમણે એક નોકરી શોધી કાઢી. મને કાગળ લખ્યો. મારી તબિયત જોતાં ધનપ્રસાદને લાગ્યું કે આ કારખાનાના કામમાં નહિ ચાલી શકે એટલે એમણે પણ વાંધો લીધો નહિ. અજમેરના કારખાનાતું જીવન છ દિવસમાં પૂરું થયું. હું મુંબઈ આવ્યો. પેલી નોકરી મને મળી નહિ; પણ તેનો જયસુખભાઈ એ અને મેં બહુ સંતાપ ન કર્યો.

તે વખતે ક્વાર્ટેગ્યુલર ક્રિકેટ ટુરનામેંટ ચાલતું હતું એટલે જયસુખભાઈએ મને કહ્યું: “ નોકરીતું તો પછી થઈ રહેશે. હમણાં તો તું આ ટુરનામેંટ જોવા ઉપડી જા ! ”

હું ટુરનામેંટ જોવા ગયો.

૪૨ : આથમતે અજવાળે

જેટલા ગાળામાં અમે એને બેવફા થયેલાં. એ બેવફાઈની મુદતમાં અમે વિવિધ પ્રકારનો આનંદ કરેલો એ વાત ખરી પણ પાછા સાંતાકુઝ આવીને ઠરીઠામ થયા નહિ ત્યાં સુધી અમને પોતાના ધરને આંગણે રહીએ છીએ એવી શાંતિ તો મળેલી નહિ જ; એ તો પાછા સાંતાકુઝ આવીને વસ્યા ત્યારે જ પ્રાપ્ત થઈ.

અમે ચાર પાંચ મહિના, તે વખતના ચાચના બાગની સામા કરમશી દામજીના માળામાં એક બ્લોકમાં રહેલાં. ત્યાંથી ઉપડીને પંદરેક દિવસ એક તારદેવની ગંદી ચાલમાં રહેવા ગયેલાં અને ત્યાંથી ચોપાટી ઉપર આવનખાંની લેઈનમાં એક તદ્દન સૂરતી ટાઈપના એક માળના સ્વતંત્ર ધરમાં રહેવા ગયાં. વિલ્સન કોલેજની હોસ્ટેલોની પાછળ એક નાની ગલીને આવનખાંની લેઈન નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ ગલીમાં એક મોટો કંપાઉંડ સાથેનો બંગલો, એક નાનું ઘર અને ત્રીજા તબેલા હતા. આ બધી મિલકત એક પારસી કુટુંબની હતી. તબેલામાં એમના ગાડીઘોડા રહેતા, નાના ધરમાં અમે રહેવા ગયાં અને મોટા બંગલમાં સ્વ. નાનાભાઈ જડૂજના મોટા પુત્ર સ્વ. જમિયતરામનું કુટુંબ રહેવા આવ્યું હતું.

ન્યારે નાનાભાઈ જડૂજનું કુટુંબ સંયુક્ત રહેતું ત્યારે વાલ્કેશ્વર પર નેપીયન સી રોડ પર એમનો પોતાનો મોટો બંગલો હતો તેમાં રહેતું. ૧૯૦૪માં હું મુંબઈ આવેલો ત્યારે એમને ત્યાં હું એ મોટા બંગલામાં રહેલો. જયસુખભાઈ પણ એમને ત્યાં બી. એ. નાં બે વર્ષ અને એમ. એ. નાં બે વર્ષ ત્યાં રહેલા. સ્વ. જમિયતરામના મોટા પુત્ર સ્વ. દોલતરામ પોતાનાં સાવકાં મા અને ભાઈબહેનો જોડે આવનખાંની ગલીમાં રહેવા આવ્યા. નાનાભાઈના ત્રીજા પુત્ર સ્વ. હરદેવરામના પુત્ર કપીલરામ સાંતાકુઝ રહેવા ગયા. ત્રીજા પુત્ર કૃષ્ણલાલ ચોપાટી ઉપર રહેવા ગયેલા. સૌથી નાના પુત્ર સ્વ. મનુભાઈ પણ સાંતાકુઝ રહેવા ગયા. એક પુત્ર જે સોલિસિટર હતા, તે તો પહેલેથી છૂટા પડીને ભાવનગર ચાલ્યા ગયા હતા.

સ્વ. દોલતરામને બધા સારાભાઈ નામથી ઓળખતા. સારાભાઈ એટલે સૂરતની વિશિષ્ટ મસ્કરીઓના એક અપૂર્વ નિષ્ણાત. ચૌદમા પ્રકરણમાં વર્ણવેલ હજારા ખાતેની મસ્કરીઓમાં પણ એમણે સારા જેવો ભાગ ભજવેલો. સરદાર સારાભાઈની આસપાસ ન્યારે જુઓ ત્યારે આઠ દસ વ્યક્તિઓ હોય જ અને હાહાડીડી ચાલતી જ હોય. જેમ મસ્કરીમાં તેમ પરોણાગતમાં પણ સારાભાઈ પહેલે નંબરે, અને તેમનાં મા વાવાકાકી આ પરોણાગતમાં પૂરેપૂરો સહકાર આપે. ત્યાં સાંજના મળવા જનાર માણસને ત્યાંથી જમ્યા વગર પાછા ઘેર જવું હોય તો મહા મુશ્કેલી ભેળી થતી. કોઈ છત્રી સંતાડે તો કોઈ ટોપી સંતાડે, જોડા તો જડે જ નહિ અને આ બાજુથી વાવાકાકી, સારાભાઈ, તેમનાં પત્ની લીલાવતી (સવિતાબહેન) વગેરેનો આગ્રહ તો ચાલુ હોય જ !

બાવનખાંની લેધનમાં અમારા બે કુટુંબ વચ્ચેનો સંબંધ ધણો ગાઢ થઈ ગયો હતો. આજ તેત્રીસ વર્ષે હું અને જયસુખભાઈ ૧૯૪૨ના મે માસમાં કુમસ વાવાકાકીના જમાઈ અને અમારા પરમ મિત્ર કાકાભાઈ (કૃષ્ણલાલ મનસુખલાલ મુનશી) ને ત્યાં અઠવાડિયું ગયેલા ત્યારે વાવાકાકી અને કાકાભાઈનાં પત્ની વિદ્યાગવરીના સ્નેહ-બર્યાં આગ્રહથી અને સ્વાગતથી એ સંસ્મરણો તાજાં થઈ ગયાં હતાં.

અમે બાવનખાંની ગલી છોડીને મલાડમાં માણેકલાલ મજમુદાર ઈજનેરનાં બંગલામાં રહેવા ગયાં. ઉપર એમનું કુટુંબ રહેતું અને અમે નીચે રહેતાં. ત્યાં અમે છએક માસ રહેલાં અને ખૂબ આનંદ કરેલો. માણેકલાલના મોટા પુત્ર નંદલાલ તે સમયે વિદ્યાયત જવાની ગોઠવણમાં હતા. ત્યાં જઈને તે બેરિસ્ટર અને અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાત થઈ આવેલા. સીડનહેમ કોલેજ ઓફ કોમર્સમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જીવન શરૂ કરી પોતાના પચાસેક વર્ષે થયેલા અકાળ મૃત્યુ વખતે તે તાતા સન્સના ભાગીયા થયેલા. આવડી મોટી પદવીએ ચઢેલા, દર વર્ષે નિયમિત ઈંગ્લંડ જનાર અને તાજમહાલ હોટેલ કંપનીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

૪૪ આથમતે અબવાળે

તરીકે, હિંદુસ્થાનમાં હોય ત્યારે તાજમહાલમાં જ રહેનાર નંદલાલભાઈ પોતાનાં કુટુંબીજનો જોડે તેમ જ અમારી સૌની સાથે અતિશય મિલનસાર સ્વભાવથી વર્તતા.

માણેકલાલના બીજા પુત્ર તે વદનલાલ ઉર્ફે ધનસુખલાલ ઉર્ફે તોફાનભાઈ. નંદલાલના તે સાવકા ભાઈ અને મારી સગી ફાઇની છોકરીના છોકરા. અમે મલાડમાં હતાં ત્યાં સુધી હું, તોફાનભાઈ અને અદુભાઈ (હરદેવરામ ઘેલાભાઈ દીવાન) લગભગ સરખા હારમો-નિયમ વગાડનાર ગણાતા. પણ પછી હું અને અદુભાઈ હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા અને તોફાને એ ક્ષેત્રમાં એટલી પ્રગતિ સાધી કે થોડાં વર્ષમાં મોટામાં મોટા ઉસ્તાદો સાથે મિજલસમાં પોતે હારમોનિયમ વગાડતા અને સાધારણ ઉસ્તાદોની સાથે તપલાં પણ આસાનીથી વગાડતા. મલાડમાં અમે સંગીતની મહેરીસો ઘણી કરેલી. તે વખતે તો એ અખાડામાં પણ જતા અને અઠંગ કસરતખાજ હતા. છેલ્લાં છેલ્લાં ૧૯૨૬-૨૭ ની સાલમાં પણ તોફાનભાઈએ અનેક જલસા અમારે ત્યાં સાંતાક્રુઝમાં ગોઠવેલા; જેમાં તપલચી ખાંસાહેબ સિદ્ધિક, સંગીતશાસ્ત્રી વસંત વગેરે હાજરી આપતા.

મલાડનો એક પ્રસંગ મારા સ્મરણપટ સારૂ ચોંટી રહ્યો છે.

એક રવિવારે કાકાજી ઘરમાં નહોતા. અમે બપોરે જમીને ઓટલે બેઠાં હતાં, તેવામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ત્યાંથી નીકળ્યો. અમને બેઠેલાં જોઈને એણે સવાલ નાખ્યો કે તમારા હાથ જોઈ આપું ? અમને બીજો ધંધો ન હતો એટલે અમને ઇચ્છા થઈ આવી અને અમે પૈસા સંબંધી પૂછ્યું: જવાબમાં એણે કહ્યું કે હાથ દીઠ આનો આપશો તો ચાલશે. અમે એક પછી એક હાથ જોવડાવ્યા. મેં, કુસુદાભાભીએ, જયસુખભાઈએ, તારાબહેને, માધુભાઈએ વગેરેએ. એ કહેતા ગયા, અને અમે સાંભળતાં ગયાં. ઘણીખરી ભવિષ્યની વાતો એટલે એ ખરી છે કે ખોટી તે સમજાય પણ શી રીતે ? એમ કરતાં

તારાબહેને પોતાનો હાથ ખતાવ્યો. તે સમયે તારાબહેન બાળવિધવા અને સ્વયંગો જોતાં એમનાં પુનર્જનનો સંભવ એક ટકા નેટસો પણ નહિ. તેમના હાથની રેખા જોઈને પેસો વૃદ્ધ બોલી બેઠો : ‘આ બહેનના હાથમાં હજી દસ વર્ષ ધણીનું સુખ છે અને એમને છ સંતાન થાય જેમાંથી પાંચ જીવે.’

આ સાંભળીને અમે ખડખડાટ હસી પડ્યાં અને બહેનનું મોં પડી ગયું. વૃદ્ધે તરત કહ્યું : “તમે બધાં હસો છો એ ઠીક નથી. હાથ જોતાં મને નહિ આવડતું હોય એ બનવાજોગ છે, પણ હું બ્રાહ્મણ છું અને જોઈ છું કે આ બહેને કપાળમાં ચાંદસો કર્યો નથી તેમ જ હાથમાં કાચની ખંગડી નથી. વળી જિંચી વર્ણનાં એટલે વિધવાવિવાહનો રિવાજ પણ હોય નહિ. આ બધું હું જાણું છું છતાં મને તો મારા ગુરુએ કહ્યું છે કે તારે જૂઠું નહિ બોલવું; હાથમાં જે જણાય તે સાફ કહી દેવું. મને હાથમાં પતિનું સુખ અને સંતાન જણાય છે માટે કહું છું. તમારે માનવું હોય તો માનો.”

અમે મુદ્દત પૂછી. એણે એક દોઢ વર્ષ પછી જણાવી. એને તો અમે એક રૂપિયો આપ્યો અને વિદાય કર્યો પણ પાછળથી જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એની ભવિષ્યવાણી સોએ સો ટકા ખરી પડી—માત્ર તારાબહેન સંબંધી નહિ પણ અમ્મરા બધાં વિશેની !

મલાડમાં ચોમાસામાં મેલેરિયા થાય છે એમ સાંભળ્યાથી અમે અંધેરી સ્ટેશન પાસે, ગોંદિવલી રોડ ઉપર એક નાના ખંગલામાં રહેવા ગયાં, ત્યાં અચાનક કાકાજીને મરડો શરૂ થયો અને એમને એમ લાગ્યું કે મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે એટલે પોતે સૂરત ગયા; ત્યાં રોગ વધ્યો અને અમને તાર કરવામાં આવ્યો. જયસુખભાઈ વહેલા ગયા હતા. હું પાછળથી ગયો. રાતના હું ત્યાં પહોંચ્યો. મળસ્કામાં કાકાજી મૃત્યુ પામ્યા.

૪૬ : આથમતે અજવાળે

અમે પંદરેક દિવસ સરત રહ્યાં, એટલામાં જયસુખભાઈ અંધેરીથી ધર ફેરવીને સાંતાકુઝ લઈ આવ્યા. આ વાત ૧૯૧૦માં બની. અમે તે પછી સાંતાકુઝ છોડ્યું નથી.

કાકાજીના મૃત્યુ પછી અદ્ય સમયમાં અમારી વચ્ચે બહેન તારાગવરીના પુનર્વિવાહનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. અમારી ન્યાતના જ, હિન્દી સરકારના જૂસ્તરખાતાના અમલદાર નાનુભાઈ ડાહ્યાભાઈ દરે જે વિધુર હતા તેમણે વિધવાવિવાહ કરવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી. અમારા કુટુંબમિત્ર મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા અને દેવીદાસ સોલિસિટરે આ બાબતમાં જયસુખલાલની સાથે વાત કરી. ૧૯૧૦ ના જમાનામાં વિધવાનાં લગ્ન કરાવવાની જવાબદારી ઉઠાવવામાં શી ગેબી મુશ્કેલીઓ હતી તે આજના જમાનાના લોકો ભાગ્યે જાણી શકે. એ બધી મુશ્કેલીઓનું પૂરેપૂરું બાન હોવા છતાં જયસુખભાઈ એ પોતાના સિદ્ધાંતોને વળગી રહીને વિધવાવિવાહ કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો. એ કાર્યને પરિણામે જે ભોગવવાનું આવે તે ભોગવવા પોતે તો નિશ્ચય કર્યો હતો, પણ પોતાના કુટુંબનાં બીજાં માણસો બળાતકારે એને ભોગ અને એ એમને ઠીક ન લાગ્યું. એથી એમણે પોતાનાં પત્નીને કહ્યું કે જો ન્યાતબહાર જવા તૈયારી ન હોય તો લગ્ન પોતાને ધેર કરવાને બદલે બીજે કોઈ ઠેકાણે કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે.

જૂના જમાનાની પત્નીને સિદ્ધાંત તરીકે વિધવાવિવાહ માન્ય ન હતો છતાં પતિને એકલા રહેવા દઈ પોતે અને પોતાનાં બાળકો ન્યાતમાં રહે એ સ્થિતિ પણ એમને સ્વીકાર્ય ન હતી. પરિણામે એમણે લગ્નમાં હાજર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પછી મોટાભાઈએ મને પૂછ્યું. મારે માટે માત્ર એક જ પ્રશ્ન ઊભો હતો : ન્યાત બહાર મુકવાને કારણે કદાચ ન્યાતની કન્યા ન મળે અને ન્યાતબહારની કન્યા લાવવી એ તે જમાનામાં સહેલું કાર્ય ન હતું. આ ત્યાગ સામાન્ય દષ્ટિએ બહુ મોટો લાગે પણ મારી તે સમયની મનોદશા જોતાં-હું તે સમયે જાંચા જાંચા આકાશમાં જ ઊડતા-મને તે ત્યાગ બહુ બારે ન લાગ્યો.

એટલું જ નહિ પણ મને પૂછવા નેટલી શંકા પણ ભાઈના મનમાં ભી થઈ તે વિશે મને ખોટું લાગ્યું.

માધુભાઈ તે વખતે બહુ નાના એટલે એમનો તો સવાલ જ ન હતો. નાની બહેન રમનગવરીના પતિ બલ્લુભાઈ દોલતબદ્દ તરફથી આ બાબતમાં વિરોધ દર્શાવવામાં ન આવ્યો. માત્ર મોટી બહેન તનુગવરી વિશે ચિંતા હતી. તારાગવરીના પહેલા પતિ તનુગવરીના મામાસસરા થતા હતા, એટલે એમનાં સાસરિયાં તરફથી સખત વિરોધ હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. અમારા મોટા બનેલી વામનલાલને ખાનગીમાં વાંધો ન હતો પણ બહારથી એ પ્રકારની લાગણી એઓ ખતાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે આ પુનર્વિવાહ પછી મોટી બહેનને અમારે ત્યાં લગભગ એ વર્ષ સુધી આવવા દેવામાં નહોતી આવી.

ન્યારે પગલું ભરવું ત્યારે પૂરા પ્રચારકાર્ય સાથે ભરવું એવો જયસુખલાલ અને નાનુભાઈ દરે બંનેએ નિર્ણય કર્યો એટલે જૂના વિચારવાળા વધારે છેડાયા. મુંબઈ, સુરત અને અમદાવાદનાં લગભગ બધાં અગ્રમુખ્ય ગુજરાતી છાપાઓએ આ બાબત ઉપાડી લીધી અને વિધવાવિવાહના પક્ષમાં ભારે ઉહાપોહ કરી મુક્યો. માત્ર મુંબઈનું ‘ગુજરાતી’ અમારી સામે લખતું રહ્યું. ગલીય ગાળોથી ભરેલા નનામા કાગળો અસંખ્ય આવ્યા, જેમાંના કેટલાકમાં તો અમને માર મારવાની ધમકીઓ પણ હતી. પણ એથી તો જયસુખભાઈનું જુવાન લોહી વધારે ઉશ્કેરાયું અને અમારા પક્ષનાં બાણો તથા લખાણો વધારે કડક બનતાં ગયાં.

સાંતાક્રુઝમાં જ ૧૯૧૦ માં તારાગવરીનો પુનર્વિવાહ અમે કરાવ્યો અને હાજર રહેનારાઓમાં મહારાજ ગાયકવાડ, જસ્ટિસ ચંદાવરકર, સર રમણુભાઈ વગેરે હતા. અમારી નાની સરખી ન્યાતમાં ભારે અરબડાટ થઈ રહી અને હું બૂલતો નહિ હોઉં તો સ્પેસિયલ ટ્રેન

૪૮ આશ્રમતે-અજવાળે

જેવી કરીને પણ અમારા ન્યાતીલા સૂરત સભામાં હાજરી આપવા ગયેલા ! ન્યાતે જયસુખલાલને અને કુમુદાભાભીને ન્યાત બહાર મૂક્યાં, પણ મને ન્યાત બહાર ન મૂક્યો. પહેલાં તો ન્યાતીલાનો એટલે સુધી વિચાર હતો કે એ લગ્નપ્રસંગે હાજર રહેલાં બધાંને પણ ન્યાત બહાર મૂકવાં. પણ લગ્નમાં હાજર રહેલાંની સંખ્યા બહુ જ થઈ પડી એટલે નાનકડી ન્યાતમાંથી એટલાને ન્યાત બહાર મૂકે તો થોડી વારમાં ન્યાત બહારનાની સંખ્યા ન્યાતમાં રહેલાં કરતાં વધી જાય એ બચથી ન્યાતે માત્ર જયસુખલાલને અને નાનુભાઈ દર, તેમનાં પત્ની અને ભાવિમાં તેમને સંતાન થાય તો તે સંતાનોને ન્યાત બહાર મૂકીને સંતોષ માન્યો. પાછળથી છોકરાં મોટાં થયાં ત્યારે છોકરાંઓને પણ ન્યાતમાં લઈ લેવામાં આવ્યાં.

તે વખતના મારા માનસનો આજે વિચાર કરું છું ત્યારે મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ‘લડે કાંતો લડનારો દે ના જેવી વૃત્તિએ મારા ઉપર સામાન્ય મેળવ્યું હતું એમ કહી શકાય. એક તરફથી જૂના વિચારવાળાઓની સામા, તક મળતાં, સામનો કરવો, બીજી બાજુ અરવિન્દ ઘોષ, કનૈ દત્ત, મૃણાલિની ઘોષ વગેરેનાં નામોથી અમારાં રોમાંચ ખડાં થઈ જતાં. અંતરના ઉંડાણમાં સર શ્રીરાજશાહ મહેતા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરેને માટેનું માન હતું ખરું પણ બહાર આવવા નેટલું એનામાં બળ રહ્યું ન હતું. પરંતુ ત્રીજી બાજુથી સાહિત્ય-તેનું વાચન અને લેખન-મને આકર્ષી રહ્યું હતું. અત્યારે તટસ્થતાથી વિચાર કરતાં લાગે છે કે આ ત્રણ આકર્ષણમાં સાહિત્ય પ્રત્યેનું આકર્ષણ મારા જીવનમાં સૌથી આગળ પડતું હતું અને છે.

તે સમયનું સાંતાક્રુઝનું જીવન શાંત, સ્નેહભર્યું, એક નાનકડી દુનિયામાં નાનાં નાનાં પાંચ સાત પંદર કુટુંબો વસતાં હોય એવું હતું. થોડે થોડે અંતરે કોઈ કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં બંધાને એકઠાં થવાનું હોય. ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયા, મનહરરામ મહેતા, ધનસુખલાલ મળમુદાર

ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મનસુખલાલ માસ્તર. હિંમતલાલ અંગરિયા, રણજીતરામ અમે વગેરે મળીએ; લલિતજી, ભોગીન્દ્રરાવ, ચન્દ્રશંકર વગેરે સંગીતનું ખૂન કરે અને એમાં હું એક ભાગીદાર તરીકે હાર-મોનિયમની પેટી સાથે હાજર હોઉં. ચાહ, ચેવડો, બીરિકટ વગેરે ખાવાનામાં હોય, સાહિત્ય અને બીજા વિષયોની ચર્ચા ચાલે. શાંત સંધ્યા જેવા ભોગીન્દ્રરાવ પોતાની શાંત ઢબે કાંઈક ઠાવકું, વ્યવહારુ જ્ઞાનથી ભરેલું બોલતા હોય તો પેલી બાજુ ચન્દ્રશંકર બાષણ કરતા હોય તેમ મોટે અવાજે પણ રનેહબચી આવેશમાં કાંઈક સંભળાવતા હોય. એક તરફ રણજીતરામ મીડો વિનોદ કરતા હોય તો બીજી તરફ મનહરરામ અને ધનસુખલાલ મજમુદાર તદ્દન સૂરતી હાસ્યરસનો હથોડો મારતા હોય અને વચમાં જયસુખલાલ ઘડિકમાં જૂના વિચારવાળાઓ ઉપર તો ઘડિકમાં સિપરલો ઉપર પ્રહારો કર્યે જતા હોય. આવી પાર્ટીઓમાં ચન્દ્રશંકર એકલા ભાગ્યે જ આવતા. એમની સાથે કમમાં કમ દસ-બાર જણા તો હોય જ. એ ઉપરથી અમે ચન્દ્રશંકર અને એમની ગીની એ નામથી જ એ બીજા દસ-બારને ઓળખતા.

ચન્દ્રશંકર સાથે મારે બહુ તો નહિ પણ ઠીક ઠીક સંબંધ તો ખરો. જાહેર જીવનના આરંભકાળમાં ચન્દ્રશંકર બહુ સારા વક્તા-ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજીમાં હતા. કેટલાક નૃસિંહદાસ વિભાકરને ચન્દ્રશંકરથી ચડિયાતા ગણુતા હશે પણ હું તો ચન્દ્રશંકરને જ જિંયા ગણું. વિભાકરમાં કૃત્રિમતા ઘણી હતી. સશક્ત અવસ્થામાં ચન્દ્રશંકર નેતા થઈ શકે તેવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. લિપરલોના સાન્નિધ્યકાલ અને હોમરૂલના ઉપકાલમાં ચન્દ્રશંકર દીપતા હતા. ધોળું પાટલૂન, લાંબો કાળો ડગલો અને માથે નડિયાદી પાઘડી. સાધારણ ભરાવદાર મૂંઝ, મમતાઝરતી આંખ અને મીઠાશબ્દો છતાં મોટા અવાજ, નિખાલસ, ખડખડાટ હાસ્યના તરંગો. પોતે ગર્ભશ્રીમંત બી. એ. એલ.એલ. બી, સારા, આશાસ્પદ વક્તા, સર ચંદાવરકરના પકૃશિષ્ય

પંઠ : આથમતે અજવાળે

જેવા, કવિ, સાક્ષર, ગોવર્ધનરામના સંબંધી, મોટાં સ્વપ્ન સેવનાર, તેજમાં આવવા અને રહેવા ધૃત્યતા મહત્વાકાંક્ષી યુવાનને આથી ખીજી કંઈ વધારે મદદ જોઈએ ? ભાવિ ઉજ્જવલ હતું, સાધનનો અભાવ ન હતો, સંયોગો અનુકૂળ હતા અને ચન્દ્રશંકરનું ચન્દ્રશંકરત્વ પૂરખાંદરમાં ખીલ્યું હતું, પણ કોણ જાણે શાથી-એમને જ્યોતિષમાં શ્રદ્ધા હતી એટલે પ્રતિકૂળ ગ્રહોને લીધે એમ કહી શકાય-ધીમે ધીમે વસ્તુસ્થિતિ બગડતી ગઈ. ચન્દ્રશંકર હમણાં મોટા થશે, હમણાં મોટા થઈને આખરે હાઇકોર્ટમાં જડજ થશે એવી દ્રઢ થયેલ ધારણા ખોટી પડવા માંડી. ગર્ભશ્રીમંતાર્ધ ઓસરવા માંડી, શરીરે દુગો દીધો, શુદ્ધિના ચમકારામાં તેજને બદલે વાયડાઈ જણાવા માંડી. હૃદયની મીઠાશ વધુ મીઠી થતાં સામા મનુષ્યોને અગ્રાહ્ય થઈ ગઈ. એ ફાંકડી પાઘડી, લાંબો કોટ અને પાટલૂનને બદલે ઘોળી ટોપી અને કદની, અમે તે કારણ હો પણ, ચન્દ્રશંકરને શરીરે બેઠાં નહિ. મુંબાઈના રાજ્યનીતિજ્ઞો, ગુજરાતના સાક્ષરો અને અનેક સંસ્કારી મનુષ્યોના પ્રિય સાક્ષરશ્રી ચન્દ્રશંકર કેટલાક અનાડીઓને મોંએ અને હાથે ‘કઠીદાનજી’ ના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામવા લાગ્યા ! એમની સાથેના, એમનાથી નીચી પદવીના હરસિદ્ધભાઈ જડજ થયા, કનુભાઈ મુનશી ગુજરાતી સાહિત્યસત્રાટ, આગેવાન ધારાસભી અને ગૃહસચીવ થયા. મનસુખલાલ ભારતર અને સનમુખલાલ પંડ્યા હિન્દની લગભગ એકપૂરી વહાણવટાંની કંપનીના પ્રાણ થયા. વિભાકરે પણ નહિ નહિ કરતાં થોડીધણી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી પણ ચન્દ્રશંકરને ફાળે એમાંનું કશું ન આવ્યું. આને પરિણામે થયેલી નિરાશાથી ધણા ય મનુષ્યો જગતને ધિક્કારતા થઈ જાય. ચન્દ્રશંકર વધુ નામ થઈ, વધુ વિનયી બની, વધુ રનેહ બતાવી એ નિરાશા ભૂતવાનો મિથ્યા યત્ન કરવા લાગ્યા.

પાસા સવળા પડ્યા હોત તો ચન્દ્રશંકર હાઇકોર્ટના જડજ થયા હોત. પોતાને જે પ્રિય હતું તે કાર્ય-અનેક સાહિત્ય અને અન્યકલા-

રસિકોને બોલાવીને તેમની પરોણાગતનું-કર્યું હોત. પહેલા વર્ગના નહિ પણ બીજા વર્ગના તો ખરા એવા કવિ થયા હોત. સારા ગુણુદર્શી વિવેચક થયા હોત. જિંયા પ્રકારના વક્તા થયા હોત. દુનિયામાં ડાહ્યા ગણાતા હોત. સાહિત્યની અને પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણુ બની રહ્યા હોત. પણ પાસા જિંધા પડ્યા. કિસ્મત !

ચન્દ્રશંકર જ્યારે ચાચના બાગમાં પૂર ઠાઠમાં રહેતા હતા ત્યારે પણ હું એમને ત્યાં અવારનવાર જતો; એમની ઉત્તરાવસ્થામાં પણ કોઈ કોઈ વખત હું એમને મળતો, મારાં પુસ્તકો એમને મોકલતો અને મને એ બહુ વાર પત્રો પણ લખતા, જેમાંના નાશ પામતાં બચી ગયેલા પાંચ પત્રો ‘માનસી’ના ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. એમને હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં મારા અને જ્યોતીન્દ્ર પ્રત્યે સારો પક્ષપાત હતો. છેક છેવટની દશામાં એ હતા ત્યારે મને એમણે પૂછેલું કે તમે બે સમર્થ હાસ્યરસકાર છો પણ બેમાંથી વધુ લોકપ્રિય કોણુ અને શાથી ? જ્યોતીન્દ્રને પણ આ જ પ્રશ્ન એમણે પૂછેલો કે નહિ એની મને ખબર નથી.

મેં તો તરત જ જવાબ આપ્યો કે ‘જ્યોતીન્દ્ર’. આ જવાબથી એમને આશ્ચર્ય પણ થયું અને એમણે કહ્યું કે જ્યોતીન્દ્ર સંસ્કૃત, તત્ત્વજ્ઞાન, વેદાંત વગેરેના નિષ્ણાત અને એમના લખાણમાં પણ વારે વારે એનાં સૂચન થયા કરે છે જ્યારે તમે તો તદ્દન સરળ લખો છો છતાં જ્યોતીન્દ્ર કેમ વધારે લોકપ્રિય ? મારો જવાબ હતો કે જ્યોતીન્દ્ર-ભાઈની આ બધી લાયકાત એમની લોકપ્રિયતાની આડે આવતી નથી, કારણુ કે એમનાં લખાણો આમ અને વિદ્વાન ઉભય વર્ગને ફાવે તેવાં છે જ્યારે મારાં માત્ર જે વર્ગ અતિસૂક્ષ્મ હાસ્યરસ સમજી શકે તે વર્ગને ગમે તેવાં છે. ઉદાહરણમાં માત્ર બંનેનો એકેક રહેલ બસ થાય : જ્યોતીન્દ્રનો ‘ધાટીને ખુલ્લો પત્ર’ (રંગતરંગ) અને મારો ‘ત્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત’ (વિનોદ વિહાર). એમને પૂરેપૂરી ખાતરી

પર : આંતરિક અનુભવ

થઈ નહિ એમ મને લાગ્યું. તે પછી જ્યોતીન્દ્રભાઈ જોડે ચર્ચા થતાં એમણે એટલું ઉમેર્યું—જે મને સાચું લાગે છે—કે માણસો ભાષણકર્તા જ્યોતીન્દ્ર અને લેખક જ્યોતીન્દ્ર એ જ એક જ વ્યક્તિ ગણે છે અને એથી ભાષણકર્તા જ્યોતીન્દ્રની લોકપ્રિયતા એ જ લેખક જ્યોતીન્દ્રની લોકપ્રિયતા પણ છે એમ એઓ માની લે છે. હશે.

હિંમતલાલ અંજરિયા સાંતાક્રુઝના જૂના જોગીઓમાંના એક. તેમનાં પત્ની મુદ્રિકાબહેનને તો હું નરસિંહરાવને ત્યાં એ રહેતાં હતાં ત્યારથી ઓળખું. એક જમાનો એવો ય હતો કે જ્યારે ‘કાવ્ય માધુર્ય’ પુસ્તકે સાહિત્યના જગતમાં ખળભળાટ મચાવી મુક્યો હતો. સંસ્કારી ગુજરાતી પાસે એ ‘કાવ્ય માધુર્ય’ની નકલ તો હોય. જ. જયસુખલાલભાઈને તો એમના લગ્નપ્રસંગે એક મિત્રે એ પુસ્તક ભેટ આપેલું.

કાવ્યવિવેચનમાં ‘હિં. ગ. અંજરિયા’ના નામના સિદ્ધા પડતા. જેડી બાંધણીના, ગૌરવણી, પ્રથમ સ્વદેશી સ્વચ્છ, સુધડ અને સરસ રીતે પહેરેલ ધોતીયું, ડગલો અને ફેંટે અને પછીથી ખાદીનું પણ એટલી જ સ્વચ્છ, સુધડ અને સરસ રીતે પહેરેલ ધોતીયું, ડગલો અને ફેંઠાવાળા અંજરિયા સરસ વક્તા હતા. પણ એમના વક્તૃત્વમાં એક વિચિત્ર ખામી હતી—મને તો જણાતી હતી: એમના બોલવામાં લડાઈ હતી, પડકાર હતો, યુદ્ધનું આમંત્રણ હતું અને સાથે સાથે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને ધમકાવતા હોય તેવી આદત હતી.

લડાયક વક્તાઓ પોતાના શ્રોતાવર્ગને પોતાની સાથે લઈને અમુક સામાન્ય શત્રુની સામા હૂમલો કરે, જ્યારે અંજરિયા જ્યાં બોલવા ઊઠે ત્યાં શ્રોતાવર્ગને જ શત્રુ ગણી લઈ એમની વિરાટ મેદની સામા એકલા ‘એક તરફ આપું’ ગામ અનેબીજી તરફ એકલા રામ જાણે ન હોય’ તેવો દેખાવ કરતા—એમનાથી એવું થઈ જ જતું. અને આ દોષ જેવો તેવો નથી. બાકી એમનામાં

વક્તૃત્વકલા સારા પ્રકારની હતી. એમની વાગધારા અસ્ખલિત, કર્ણપ્રિય ભાષામાં સતત વણા કરતી. એમનાં ભાષણોમાં અમુક પ્રકારની નીડરતા અને ગમે તેવા મોટા પ્રતિસ્પર્ધીની શેઠમાં ન અંબઈ જવાની ઈચ્છા હતી; અને આ બે વસ્તુ બતાવવાના આગ્રહમાં એ શ્રોતાઓનો સહકાર ગુમાવતા એમ મને લાગે છે; છતાં વૈચિત્ર્ય તો એ હતું કે એમનાં લખાણોમાં એથી જુદા પ્રકારનો સંયમ, હરીફનું તેમ જ કોઈ બ્યક્તિનું જરા પણ મન દુખાય નહિ તેની વધુ પડતી કાળજી વગેરે એટલા પ્રમાણમાં જણાતાં કે આ વાણી સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં વાંચકોને એ લખાણ શીઘ્ર લાગવા માંડ્યાં.

લડાઈનો કંટાળો, તેજમાં રહેવા માટે અમર્યાદિત પ્રયાસો કરવાની બેદરકારી, ધૂપાવી રાખવાના ચત્ન કરવા છતાં પણ બહાર નીકળી આવતી એમની વધુ પડતી ભિમ્બિલતા, પોતાનાં કાર્યની કદર ન થાય તો મનમાં ધણું સાથે પણ એ પ્રત્યે એક પ્રકારની ઉદાસીનતાની વૃત્તિ કેળવવાની પ્રકૃતિ; વગેરે કારણોને લઈને ‘હિં. ગ.’ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાંથી કાંઈક બહુ વહેલા નીકળી ગયા. એ નીકળી જવાની ક્રિયામાં વિરોધ દર્શાવનાર કોઈ રણજીતરામ પડ્યો હોત તો કદાચ જુદું પરિણામ આવત. મેં તો એમને પાનો ચડાવવા ઘણી વાર ચત્નો કરેલા. મેં એમને અનેક વેળા કહેલું કે “અંબરિયા, એક વખત મને તેને—જોઈએ તો મને જાહેરમાં મુક્તકંઠે ગાળ દો અને પછી જુઓ તમારા ભાવ સાહિત્યના ખજારમાં કેવા ઉછળે છે તે !” પણ અંબરિયા એમની ઉદાસીનવૃત્તિમાંથી ચલિત થયા નહિ અને પોતાનાં કુટુંબ અને સ્નેહી વર્ગના વર્તુલમાં તેમ જ સ્ત્રીકેળવણીના જગતમાં સંકેલાઈ જઈને શાંત જીવન ગાળ્યા કરે છે. અંબરિયા અને મુદ્રિકાબહેન સાથેનો મારો સંબંધ આજ વર્ષો થયાં એવો ને એવો મીઠો રહ્યો છે, એમાં કોઈ વિધન આવ્યું નથી. છેક હમણાંનો પ્રસંગ: અંબરિયાને હું માર્ગે મળ્યો. મને ૧૯૪૦ના વર્ષ માટે રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે

૫૪ : આથમતે અજવાળે

એ મતલબનો પત્ર આગલે દિવસે જ મને મળ્યો હતો તે વાત મેં એમને કરી. પોતે સાંભળી રહ્યા અને પછી બોલ્યા: “ આમાં તમને અભિનંદન આપવા જેવું તો હોય જ નહિ; કારણકે વર્ષો પહેલાં તમને એ આપવો જોઈતો હતો. આટલે વર્ષે પણ સાહિત્ય સભાને એ તમને આપવાનું સૂઝ્યું તે બદલ તેને અભિનંદન ધટે પણ તે તમને આપવાથી કશો અર્થ સરતો નથી ! ”

અમારા તે વર્તુલમાં ભોગીન્દ્રરાવ સૌથી શાંત અને ગંભીર હતા. વાર્તાલાપમાં હાસ્યરસ ઝડપથી પકડતા અને મુક્તકંઠે હસી શકતા છતાં પ્રકૃતિએ બહુ પાતળી ચામડીના હતા. તદ્દન દુર્બલ શરીર અને તેને ઢાંકવાના પ્રયાસમાં કોઈ પણ પ્રકારની કાળજી વાપરવામાં આવતી ન હતી તો કલાને તો સ્થાન ક્યાંથી જ હોય ? ચોમાસાના દિવસોમાં માથે જૂની ખેંગલોર ટોપી, સુતરાઉ કાળા રંગનો લાંબો ડગલો, સળ વગરનું ધોળું પાટલૂન અને તેના ઉપર ગરમ પટ્ટી ધૂંટણ સુધી બાંધેલી અને ટોપલામાં લઈને ફરતા ભૈયાઓ પાસેથી લીધેલાં બૂટ, આ બધા ઉપર ઓવરકોટ અને હાથમાં વાંસના હાથાની છત્રી; આ ભોગીન્દ્રરાવનો પોષાક. એને પોતે ‘ જોડીબાઈ ’ કહેતા, અને સ્કુલે જવાનો એમનો આ રીતસરનો સ્વાંગ. બાકી તો ધોતીયું અને હાથ કોટ એ પહેરતા.

ભારે ગરીબાઈમાંથી એમણે દિવસો પસાર કરેલા એની અસર એમના માનસને ઠેક સુધી ઘેરી રહી હતી. પોતાના જગતમાં એ સંતોષ માનતા અને આનંદ માણવાનો યત્ન કરતા. છતાં પણ પોતે ગરીબ એટલા માટે જ સાહિત્યની દુનિયામાં પણ એમની કદર ઓછી એ વાત એમના મનમાં ચોવીસે કલાક ધૂંટાયા કરતી અને એમને કાંઈક અંશે ખારા બનાવતી. પંદર રૂપિયાના માસિક પગાર ઉપરથી પન્નાલાલ સ્કૂલમાં સવાસો દોઢસોના માસિક પગાર ઉપર ગયેલા અને તે ઉપરાંત કલમના સાધન વડે પણ એ ઠીકઠીક કમાતા. તે સમયે એમણે શરીરને થોડું ઓછું ધસ્યું હોત, જરા ઓછી કમાણીથી

સંતોષ માન્યો હોત તો અકાળે એમનું મૃત્યુ ન થાત એમ કહી શકાય. ગોવર્ધનરામની સર્વવ્યાપી અસર નીચે ઉત્પન્ન થયેલ અનેક લેખકોમાં ભોગીન્દ્રરાવ એક હતા. વધુ જીવ્યા હોત તો એ અસર અમુક પ્રમાણમાં નબળી પડી હોત. એકસામટી ચાર ચાર ચાણુ વાર્તાઓ પોતાના સ્ફુલ્લના કામ ઉપરાંત લખવી અને તે માટે પ્રસિદ્ધ-કર્તાઓ પાસે માંગ ઉત્પન્ન કરાવવી એ ખાવાના ખેલ નથી. વાંચકોના ઉપલા વર્ગને આદર કરીએ તો બીજા વર્ગોમાં ભોગીન્દ્રરાવ ઘણા લોકપ્રિય હતા. એમનું પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું વાચન ઘણું પરિમિત એટલે એમની વાર્તાઓનું વિધાન મોળું રહ્યું. અને જેમ લલિતનાં ઉત્તમ કાવ્યોને વખાણતાં રણજીતરામે લખેલું કે લલિત ગગનવિહારી કવિ નથી પણ નાના ઘરની આગલી ઓશરીમાં બેસીને મીઠાશબર્યાં ખીત ગાનાર છે તેમ ભોગીન્દ્રરાવ પણ એવી ઓશરી કે પરશાળમાં બેસી ત્યાંના જગતનાં દિલ ખેલાવનાર હતા.

મેં ‘ પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા ’નો અનુવાદ કર્યો તે વેળાએ એ ભોગીન્દ્રરાવને વંચાવેલો અને તેમણે એમાં એક પ્રકરણ લખવાની ખાસ ઇચ્છા બતાવેલી. મારે વાંધો ન હતો એટલે એમણે ‘ પુનામાં લગ્ન ’ એ પ્રકરણ મને લખી આપ્યું હતું. એક વખત પોતે ગરીબ હતા એ વાત એ જૂઠ્યા ન હતા એમ હું આગળ કહી ગયો છું. ‘ સરજતરાજની સુપ્રતિષ્ઠિત ’ નામનું કાવ્ય નરસિંહરાવે લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યું એથી ભોગીન્દ્રરાવને (એમનું કૌટુંબિક નામ ‘ સારજંટરાવ ’ હતું) બહુ ખોટું લાગ્યું હતું અને ત્યારથી તેમણે નરસિંહરાવના કુટુંબ જોડેના સંબંધ પણ તોડી નાખ્યો હતો. નરસિંહરાવે આવું પરિણામ એ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કરતી વેળા ધારેલું નહિ; નહિ તો કદાચ એ કાવ્ય એ પ્રસિદ્ધ ન કરત.

લગભગ ૧૯૦૮થી માંડીને ૧૯૧૨-૧૩ સુધીનું અમારું જે વિદ્યાભ્યાસંગી મંડળ ગણાતું તેની કાંઈક આછીપાતળી રૂપરેખા અહીં રજૂ કરી છે.

જોઈએ છીએ ત્યારે કેવો અવર્ણનીય, તીવ્ર આનંદ થાય છે ! પણ પછી એની પુનરાવૃત્તિઓમાં એ આનંદની તીવ્રતા કે અવર્ણનીયતા રહેતી નથી. ઘોડા વગરની ગાડી રસ્તામાં ચાલે છે તેવી વાતો મેં સાંભળેલી પણ માનેલી નહિ. તેથી અમદાવાદમાં ૧૯૦૨માં પહેલ-વહેલી મેં મોટરકાર જોયેલી અને આસપાસ સો દોઢસો માણસોનું ટોળું દોડતું હતું તે પણ બાળેલું, તે વખતે જેવી મનોવૃત્તિ થયેલી તેવી જ મનોવૃત્તિ ૧૯૦૫-૦૬માં સૂરતમાં મેં પહેલવહેલી ચલિત ચિત્રાની ફિલ્મ જોયેલી ત્યારે થયેલી અને તે જ અરસામાં સૂરતમાં એડિસનના ફોનોગ્રાફની ચુડીઓ સાંભળેલી ત્યારે પણ હું આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગરકાવ થઈ ગયેલો. મુંબઈમાં પહેલી સાયલન્ટ ફિલ્મ બતાવનાર થીએટર અમેરિકા-ઇન્ડિયા નામનું મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીના મકાનની પાસે, જ્યાં ઘણાં વર્ષ ઓછે સ્વદેશી ફોનોગ્રાફરેટિવ સ્ટોર્સ હતો ત્યાં આવેલું હતું. તે જગ્યાએ અમે-હું, જયસુખલાલ અને કુમુદાબાબી-માત્ર બધે આનાની ટિકીટ ખરચીને ઘણી વાર ગયેલાં અને પિટ કલ્કર... માંડડાઓ ઉપર આસાનીથી ખેડેલાં. તે વખતે એમ કરવું એમ કોઈ પણ પ્રકારની વિચિત્રતા દાખવીએ છીએ એવો અમને ખ્યાલ જ ન હતો ! એ પણ જમાનાની તારીર !

અમારું રમતનું મંડળ સરસ જામ્યું હતું. મને ક્રિકેટનો શોખ, જરા પણ રમતાં આવડતું નથી છતાં, તો જન્મથી જ હતો અને પાછી મુંબઈ તો ક્રિકેટની યાત્રાની ભૂમિ; પરિણામે એ રમત તો અમારું મૂળ આકર્ષણ હતી. સાથે સાથે હાંડી, ગીલ્લીદંડા, બમરડા, કબરડી (હૂડતુતુ), આટાપાટા, બાઈ બાઈ ચારણી વગેરે બહારની રમતો અને પાનાં, શેતરંજ, ડ્રાફ્ટ્સ, સોગડાં વગેરે ઘરની રમતો પણ તે સમયમાં અમારા મંડળમાં ખૂબ ચાલતી.

ક્રિકેટ રમવાનાં સ્થળો અનેક હતાં : નાના વાડાથી માંડીને સાંતાક્રુઝના ગોળીબારના મેદાનમાં અમે ક્રિકેટ રમતા અને એક એ

૫૮ : આથમતે અજવાળે

વખત તો મુંબઈના મેદાનોમાં પણ અમે હિંમત બીડેલી. વાડામાં અમે ધણુંખડું ટેનિસના બોલે ક્રિકેટ રમતા. તેના નિયમોમાં પણ અમે રથળ પ્રમાણે અને સાધન અનુસાર ફેરફાર કરતા. એક વખત મનુભાઈ નાનાભાઈ હરિદાસ (જેમને અમે નાનાકાકા કહેતા) જે ખંભલામાં ભાડે રહેતા હતા તે ખંભલાના કંપાઉંડમાં સાત-આઠ માસ ક્રિકેટ રમેલા. પરિણામે નાનાકાકાએ ધરધણીને ભાંગેલાં કુંડાં અને બારીના કાચની નુકસાનીના સીતેરેક રૂપિયા ભરી આપેલા. છતાં અમને એમણે ના નહિ પાડેલી પણ અમે સમજીને અમારું રમતનું રથળ બદલેલું.

સાંતાક્રુઝના ક્રિકેટજમતમાં મેં એવી જગ્યા લીધેલી કે હું નાનામાં નાના છોકરાઓથી માંડીને મોટા મોટા જોડે ક્રિકેટ રમતો. એ રમતનાં પુસ્તકોનાં વાંચન દ્વારા અને મેચો જોવાથી પ્રાપ્ત કરેલ જીંડાં જ્ઞાનથી હું આસપાસનાઓના મન ઉપર એવી અસર કરતો કે એથી તેઓ મને ક્રિકેટ રમતાં જરા પણ આવડતું નહોતું એ સાદામાં સાદી વાત જૂલી જતા !

જે પણ કાર્ય હું કરતો હોઉં એ કાર્યમાં હું એટલો તક્ષીન થઈ જાઉં છું કે બીજી બાબતોમાં હું તે સમયે રસ લઈ શકતો જ નથી. એક વખત નાના છોકરાઓ જોડે હું વાડામાં રબરના બોલથી ક્રિકેટ રમતો હતો એવામાં કોઈ સાહિત્યપ્રેમી મારાં દર્શને આવ્યો. એને મનમાં હશે કે કોઈ અતિ ગંભીર વ્યક્તિ જોડે સાહિત્યના હાસ્ય-રસ ઉપરાંત અનેક રસ વિશે એ ત્રણ કલાક ચર્ચા ચલાવશું. હું તો રમતમાં એટલો પડી ગયેલો કે કોઈ મારાં સાહિત્યકાર તરીકેનાં દર્શન કરવા આવે એ વિચાર જ મને હસવા જેવો લાગ્યો. છતાં આખરે હું રમત છોડીને મળવા ગયો તો ખરો પણ રમતનાં માનસવાળા માણસ પાસેથી ગંભીર ચર્ચાની આશા કેમ રાખી શકાય ?

આવનારે મને ગંભીરાઈથી પૂછ્યું કે “ આપ નરસિંહરાવ વિશે

શું ધારો છો ? ” મેં જવાબ વાળ્યો : “ એમના અફલાતુન અંગ્રેજ પોવાકમાં એમને જોઇને હસવું આવે એવા છે. ” એ જવાબથી જ એણે સમજવું જોઇતું હતું પણ તે ન સમજ્યો. ચાર પાંચ આવા જવાબ આપ્યા ત્યારે એને લાગ્યું કે કાં તો હું પેણે સમર્થ લેખક ધનસુખલાલ નથી; કાંતો એ સમર્થ લેખક ગમે તે કારણથી બેવકૂફ બની ગયો છે ! તે નિરાશ થઇને ચાલ્યો ગયો. મારાં એવાં વર્તનથી ઘણા માણસો મારે માટે ખોટા ખ્યાલ ધરાવતાં થઇ ગયાં છે. કોઈ મને બેવકૂફ ધારે છે, કોઈ મને અજ્ઞાન ધારે છે, કોઈ ગાંડો ધારે છે અને એ પ્રમાણે હું ગુમાની છું, અતડો, અભિમાની, જરાજરામાં સામાને તોડી પાડનાર, લડકણો વગેરે વગેરે હું છું એમ તેઓ સાહિત્યની દુનિયામાં મને ગણે છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી મારી એ બેઆખરમાં સુધારો થતો જાય છે એનું કારણ વિજયરાય વૈષ્ણવ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, બાનુશંકર વ્યાસ, રમણિક સુખડીઆ ચંદ્રવદન મહેતા વગેરેએ મારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ મને મોટાબા બનાવ્યો એ હશે એમ માનું છું પણ એ તો એહીં આડી વાત થઇ. ક્રિકેટનો અને સાહિત્યનો આ પ્રસંગ મેં “ સાક્ષરો કેવા હોવા જોઇએ ? ” (હાસ્યકથા મંજરી ભાગ ૨) નામના રજૂમાં ગુંથ્યો છે.

નાના છોકરાઓની ટીમમાં મારો નાનો બાઇ માધવલાલ, જયસુખલાલના સાળા ચન્દ્રપ્રસાદ, કનૈયાલાલ વડીલના નાના બાઇ મહનલાલ, શેઠ કાનજી કરસનદાસના બે નાના પુત્રો આણુંદજી અને ગોવિંદજી, બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના ડિ. ટી. એસ. મી. મીનના પુત્રો હયુ અને વિલિ, વૈષ્ણવ સુકસેલસના ત્રણચાર પુત્રો વગેરે હતા. તેમાંથી મોટાની સાથે રમનારામાં આણુંદજી અને વૈષ્ણવ એ બે હતા.

મોટામાં પુરુષોત્તમ (કાકુભાઈ) કાનજી, જયસુખલાલ, દા. ઠાકર, પુરુષોત્તમ ગાડ, જમનાદાસ મહેતા અને બીજા અનેક હતા. અમને-અમારામાંથી વૈષ્ણવ સિવાય બીજા કોઈને સારી રમત આવડતી

૬૦ : આશ્રમતે અજવાળે

નહોતી છતાં-સારી ટીમે જોડે મેચો લેવાનો બહુ અભખરો હતો. એટલે અમે એક નવું વિધાન શોધી કાઢ્યું હતું. અમારા કેપ્ટન દા. ઠાકર અને વાઇસ કેપ્ટન જયસુખલાલ. તે વખતે દા. ઠાકર ટ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા એટલે ત્યાંથી બે ધંધાર્થી જેવા ‘બોમ્બ’ ગણુ અને ધાકટા નામના ક્રિકેટરોને બોલાવી લાવતા. આ બે બહુ મારા બોલ રાઉંડર હતા. એ સિવાય મગનલાલ ભુટા નામના ગૃહસ્થ અમારા ઓળખીતા હતા જે એમના જીવનના આરં-ભકાલમાં પ્રસિદ્ધ બોલર ચંદારાણુનો જોટો ગણાતા. માત્ર ફેર એટલો કે ચંદારાણુ પોતાની એ રમતને વળગી રહ્યા અને મગનલાલે છોડી દીધેલી. આ પ્રમાણે ત્રણ નિષ્ણાત અને બાકીના અમારા જેવા અફલાતૂન બેલાડીઓની એ ટીમ થતી.

જમનાદાસ મહેતા, પુરુષોત્તમ ગાડ (બી. બી. રેલ્વેમાં એ ગાડ છે), સુદનરાય દીવેટિયા અને હું એ ઇનિંગ્સની શરુઆતમાં જનાર બેલાડીઓ ગણાતા-શા માટે ગણાતા એ હું નથી જાણુતો. આ ચારમાંથી પહેલા બે હવામાં બેટ ફેરવતા અને આતે અદ્ય સમયમાં તંબૂમાં પાછા ફરતા. પાછલા બેને લાંબા ફટકા મારતા આવડતા જ નહિ એટલે અમારી ભાષામાં અમે દરેક બોલની સામા “ કડછો બોંસતા ” અને એથી અમે લાંબા સમય સુધી ટકી રહેતા. અમારા વખાણુનારાઓ અમને ‘ સ્ટોનવોલર ’ કહેતા. બહુ વર્ષો પછી હું સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપનીમાં રહ્યો ત્યારે ત્યાં ક્રિકેટ ટીમ ઊભી કરેલી અને વર્ષો સુધી એક મંત્રી તરીકે મેં કામ કરેલું; અને ‘ હાર્ટ ’ની બિમારી ન આવી ત્યાં સુધી હું કોઇ કોઇ વાર રમતો પણ ખરો. મારા ક્રિકેટર તરીકેનાં (છેલ્લામાં છેલ્લા વર્ગની ક્રિકેટમાં) લાંબાં જીવનમાં મેં વધારેમાં વધારે ૨૦ કરેલા. ત્યારે સામેની ટીમ લગભગ સ્ક્રલમાં બણુતા છોકરાઓની હતી અને એમનામાં બોલર તરીકે કાલાપેસી પણ હતો.

સાંતાકૃતના ગોળીખહારના મેદાનમાં કોઇ રવિવારે મૈય હોય. આગલી રાતે દા. ઠાકર, જયસુખભાઈ, હું વગેરે ક્રિકેટરો. એ વેળા ફિલ્ડીંગ કેવી ગોઠવવી, કેવા ક્રમ પ્રમાણે અગિયાર ખેલાડીઓને દાવ લેવા મોકલવા વગેરે મુશ્કિલ પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરીએ. રવિવારે સવારે કાનજી શેઠના ખંજલાની સામે આગેની ખાડાખડિયાવાળી જમીન ઉપર 'પ્રેક્ટીસ' ચાલે. સાડા અગિયાર ખાર વાગે ઘેર આવીએ. જમ્યા ન જમ્યા અને મૈયમાં જવાની તૈયારીઓ થાય. રેસ્ટોરામાંથી બેએક પેટીયાં ફ્રીકસનાં અને કાનજી શેઠને ત્યાંથી સ્વચ્છ પાણીનો મોટો હાંડો લેવડાવીને નાના છોકરાઓ મેદાનમાં ઉપડી જાય. દોઢેક વાગે અમે નીકળીએ. તે વખતે ક્રિકેટરણીનો પાર નહિ હોય. છેલ્લી ઘડીએ અગિયાર નહિ થઈ એ તો છોકરાઓમાંથી કોને લેવા એની ચર્ચા કરીએ. મેદાનમાં પહોંચતાં ખાતરી થાય કે સામાવાળા આવ્યા છે કે નહિ અને આવ્યા છે તો તેમના અગિયાર પૂરા થયા છે કે નહિ. આવી મૈયોમાં કેટલાક અસામાન્ય પ્રસંગો અને છે. એવા મોટી મૈયોમાં નથી બનતા. બે ત્રણ દૃષ્ટાંતો આપું:

અમારી ટીમે અંધેરીની જ્યોતીન્દ્ર લલ્લુભાઈ શામળદાસની ટીમ સામે મૈય લીધેલી. એમની ટીમમાં વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ તેમજ સૈયદ અબ્દુલ્લા બ્રેક્કવી અને વીરમિત્ર દીવેટિયા પણ હતા. હું પહેલો દાવમાં ગયો અનેમાત્ર સોળ રન કરીને ઠેઠ સુધી નોટ આઉટ રહ્યો ! બીજા કોર્મએ તો નહિ પણ જ્યોતીન્દ્રભાઈએ જાણી લીધું કે મને ફટકો મારતાં આવડતો નથી. બીજા દાવમાં હું બેએક બૉલ રમ્યો એટલામાં જ્યોતીન્દ્રે (ખંડુભાઈએ) આવીને મારાં બેટ ઉપરથી બૉલને પકડી લીધો. અને ટીમમાં ખૂબ હસાહસ થઈ રહી અને મેં આ પ્રકારની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ સામે સખત વિરોધ અંપાયર કને દર્શાવ્યો, અંપાયરે પણ કહ્યું કે એ વિરોધ દફતરે નોંધવામાં આવ્યો છે. અને હું તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે તંબુ બણી ચાલ્યો ગયો. ફરીથી જ્યારે

૬૨ : આથમતે અજવાળે

ન્યારે હું અંધેરી ટીમ જોડે મેંચ રમેલો ત્યારે ત્યારે મારી ખાસ વિનંતીથી ખડુભાઈ મારાથી ધણા આધા ઊભા રહેલા.

સિંધિયા કંપનીની એક મેંચ રમાતી હતી. સામેની ટીમ દાવમાં હતી. હું 'સ્લિપ'ની ફિલ્ડીંગમાં હતો. પોણો એકકલાક થયો હશે પણ મારા તરફ એક પણ દડો આવ્યો નહિ. આવી મારી ફાંકડી ફિલ્ડિંગ જોઈને જોનારાઓ ખુશ થઈ ગયા અને તેમણે મને ખારી શીંગનું એક પડીકું ખાસ ભેટ તરીકે મોકલાવ્યું. મારા તરફ બોલ આવતો જ ન હતો એટલે મેં એ પડીકું ઉઘાડીને એક હાથમાં રાખીને બીજો હાથે ખાવા માંડ્યું. મારાં કમભાગ્યે તે જ વખતે એક સહેલો કેચ બેટ્સમેને ચડાવ્યો. મારી આગળ ઉભેલ કેપ્ટન તે લઈ ચકત પણ કદાચ એનાથી એ ન પકડાય તો પોતાની હાંસી થાય એ ડરથી એણે બૂમ મારી: 'ધનસુખલાલ, ઇટ ઇઝ યોર્સ'! લાંબો સમય વિચાર કરવાનો ન હતો. પણ જેટલો હતો એટલા સમયમાં મને થયું કે શીંગ પડતી મૂકું કે દડો પડતો મૂકું? આ વિચાર કરું છું એટલામાં દડો બરાબર હાથના શીંગના દાણા ઉપર પડ્યો અને પરીણામે દડો અને શીંગ બંને જમીન ઉપર પડ્યાં. આટલું છતાં કશું થાન નહિ. કારણ કે કેચો તો રણજીતસિંહ અને દુલિપસિંહે પણ છોડેલા છે; પણ બેટ્સમેનની નજર મારા ઉપર હતી. અને એણે આ આખો કરુણ પ્રસંગ જોયો અને એ ખડખડાટ હસી પડ્યો. અમારા કેપ્ટન રમતની બાબતમાં બહુ ગંભીર હતા. એણે તતડીને પૂછ્યું: "હસો છો કેમ? કેચ તો બધા છોડે!"

બેટ્સમેને પોતાની જાતને બચાવવા બધો ખુલાસો કર્યો અને કેપ્ટને મારી આસપાસ વેરાયેલી શીંગના દાણા પણ જોયા. એ તપી ગયા અને ક્રિકેટની મેચમાં હાસ્યરસને સ્થાન નથી એમ કહીને એમણે મને દૂર ફિલ્ડીંગમાં મોકલાવી આપ્યો.

સાંતાકૂઝના ગોળીબારના મેદાનમાં મેચ હતી. એક અંગ્રેજ

લશ્કરી અમલદારને દા. હાકરે મેચને માટે એવેન્જ ફેઝલી અને તે તેણે સ્વીકારેલી; પણ તેને અમારી ટીમના જોરની ખબર નહિ એટલે એ તો અગિયાર ફાંકડા રમનાર લઈને આવી પહોંચ્યો. મમે તેમ અમે થોડા રનમાં ખલાસ થઈ ગયા અને પછી પેલા દાવમાં આવ્યા. એમણે તો ફૂદી ફૂદીને ફટકા મારવા માંડ્યા. એ મેદાન ઢાળવાળું એટલે દડો બહુ દૂર ચાલ્યો જાય. રમનાર ચાર રન લઈ જાય એનો અમને વાંધો ન હતો પણ એ દડો વારે ઘડીએ દોડીને લઈ આવે કાણુ ? વળી એટલે દૂરથી અમારાથી ધા પણ થઈ શકે તેમ ન હતું એટલે અમે તો કંટાળ્યા અને એ રમનાર પણ કંટાળ્યા, કારણ કે દરેક ફટકાએ રમતને ખોટી થવું પડતું હતું. આખરે અમે એક માર્ગ ખતાવ્યો. અમારી પાસે રમત જોવા આવનાર નાના છોકરાઓની એક ફોજ જેવી હતી અને તેમાંના દરેક છોકરા પાસે સાંકલ હતી. અમે સામી ટીમને કહ્યું કે જો એમને વાંધો ન હોય તો ચાર રન જણાવ્યા પછી દડો પેલા છોકરાઓમાંથી કોઈ પણ સાચકલ ઉપર ભેસીને લઈ આવે ! એ સાંજળતાં એમની ટીમ પહેલાં સડક થઈ ગઈ, પછી એ ખેલાડીઓ ખડખડાટ હસ્યા અને પછી ખીજે માર્ગ નહોતો એટલે એમણે એ પ્રમાણે કરવાની હા પાડી. અમે ચારે બાજુએ બાઉન્ડરી ઉપર નાના પોરિયાઓને જીભા રાખ્યા અને તે દરેકની પાસે સાંકલ. જાણે એમ જ કહોને કે .૧૯૩૯ના મહા યુદ્ધમાં જેમ ‘યાંત્રિક લશ્કર’ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તેમ અમે લગભગ ૧૯૧૨-૧૩માં એ યાંત્રિક ‘ફિલ્ડરો’ ની ફોજથી ક્રિકેટ રમ્યા !

એક વેળા મુંબઈની રમણલાલ વકીલની મોડર્ન સ્કૂલમાં વિજય મરચંડ, એલ. પી. જાઈ વગેરે મશહૂર ક્રિકેટરો જમવા આવેલા. તે વેળા વિજયે પહેલાં ક્રિકેટ ઉપર બાપણુ આપ્યું અને પછી ઘણાઓની ખાસ ધ્યાનથી મેં પણ એ જ વિષય ઉપર બાપણુ આપેલું અને તેમાં

૬૪ : આશ્રમતે અજવાળે

મારાં આવાં પરાક્રમે કહેલાં. વિજય, નાઈ વગેરેએ એ માનવાની ના જ પાડેલી—એમને એમ લાગેલું કે હું માત્ર હવાઈ ગોળા જ ઉડાવું છું !

અમારી આવી એક મંચમાં, મારી જિંદગીની પહેલી અને કદાચ છેલ્લી મારામારી મારે થયેલી અને તે સુવિખ્યાત લલિતકલા-વિવેચક કનૈયાલાલ વકીલ જોડે ! એ વિશે મેં ‘મીઠી નજરે’ના મારા સંપ્રદર્શન કનૈયાલાલના રેખાચિત્રમાં લખ્યું છે.

તે સમયમાં થોડો વખત અમે આટાપાટા પણ રમેલા અને તે પણ ખાસ કરીને રાતે ચન્દ્રના પ્રકાશમાં. એક ટીમના કપ્તાન જયસુખભાઈ થતા અને બીજાના જમનાદાસ મહેતા. કાનજી શેઠના બંગલાના કુવારામાંથી પાણી લઈને મેદાનમાં પાટા પાડતા અને રમત પૂરી થયે, રાતના બાર—સાડા બારે જમનાદાસ મહેતાને ત્યાં ચાહ પી બધા છૂટા પડતા.

ઘરને આંગણે અમે ઘણી વાર ‘બાઈ બાઈ ચારણી’ રમતા તેમાં જયસુખભાઈ, કમુદાબાબી, તારાબહેન, દા. ઠાકર, પુરુષોત્તમ ગાડ, હું અને અમારા ઘરઘણીની બે પુત્રીઓ બુચીબહેન અને મહેરાંબહેન, માધુભાઈ, ચંદ્રપ્રસાદ વગેરે ભાગ લેતાં હતાં. તેમાં પણ ઘણી વાર બાર વાગી જતા અને પછી ચાહપાણી લેવાતાં.

પાનામાં તે વેળા હોરેન્સ—સાત હાથ અમે ખૂબ રમતા અથવા તો જૂની જાતની કેરમ પણ રમતા. પાનાંના મંડળમાં પણ દા. ઠાકર અમ્ર ભાગ ભજવતા. ઉદાસીન વૃત્તિથી રમનાર ખેલાડીઓ કરતાં બહુ લાગણીથી રમનાર હમેશ રમતોમાં ખરો પ્રાણ મૂકી શકે છે. દા. ઠાકર ઉપરાંત ઘણીવાર મશહૂર રસાયણશાસ્ત્રી કપીલરામ વકીલ, ચંદુલાલ બાલાભાઈ નાણાવટી વગેરે પણ અવારનવાર રમતાં, દા. લીયાની સાથે હું કલાકોના કલાકો ફાફટ્સ રમતો.

દા. છોટાલાલ શોભારામ ઠાકર તે અમારા કુટુંબના દોક્તર.

જયસુખભાઈ એમને ૧૯૦૭થી ઓળખતા હતા. બહુવામાં એ ધણી હોશિયાર. મેટ્રિક અને સ્કૂલ ફાઇનલ એમણે એકી વખતે પાસ કરેલી અને મેટ્રિકમાં પહેલા દસની અંદર આવેલા. અંગ્રેજ ભાષા ઉપરનો એમનો કાબૂ ઘણો સારો. દેખાવમાં ઠીંગણા છતાં વ્યક્તિશાળી, ઉગ્ર સ્વભાવના અને પોતાના રનેહીઓ અને જૂના ઢરદીઓ પ્રત્યે મમતા ખરી પણ એ બહાર દેખાવા દે નહિ એવી પ્રકૃતિવાળા દાકતર ઠાકરે એલ. એમ. એન્ડ. એસ. પાસ કરી કે તરત જ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૧૦માં સાંતાક્રુઝમાં દવાખાનું ખોલેલું અને એમના શરુઆતના ઢરદીઓમાં અમારું અને કપીલરામ વકીલનું એમ બે કુટુંબો મુખ્ય.

વર્ષો સુધી ગ્રાન્ટ મેડિકલ કૉલેજમાં ફિઝિયોલોજીના પ્રોફેસર તરીકે પણ એમણે કામ કરેલું અને સાથે સાથે દવાખાનું પણ એ ચલાવતા. ધણી વર્ષો પછી, એમની પ્રેક્ટિસ ધણી વધી ગઈ એટલે એમણે પ્રોફેસરશિપનું રાજીનામું આપેલું. કોઈ પણ રમત, ધરની કે બહારનીમાં, દાકતર રમવા તૈયાર થાય; એટલું જ નહિ પણ પોતાનું હૈયું એમાં ખરાબર મૂકીને એ રમનાર. આથી કોઈ પણ રમત એમને હાથે જલદી ચઢી જતી અને માણસો બેવકુફાઈભરી બૂલો કરે તો એમનો મિગ્ગજ જાય. કામના બોજથી હમેશ લદાયેલા છતાં હજી પણ એ પુસ્તકો ગમે ત્યારે સમય કાઢી વાંચી નાખે ખરા-પછી બલે રાતના ચાર વાગ્યાથી સવારોસવાર હોય ! મારાં પુસ્તકો બહાર પડે એટલે હું એક નકલ એમને આપવાનો જ અને બેચાર દિવસમાં તો એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને પોતાનો એના વિશેનો અભિપ્રાય મને કહેવાને પોતે તૈયાર હોય જ.

બહુ ઊંડી વ્યવહારુ બુદ્ધિ અને ઢરદીઓના માનસનું ઝીણું નિરીક્ષણ એમને એમના દાકતરી ધંધામાં બહુ યશ અપાવે છે. તે ઉપરાંત પોતાના ધંધામાં બહુ જ અપ-ટુ-ડેટ રહેવાનો પણ એમને આમઠ હોય છે. એક દાખલો આપું. હું ૧૯૩૪માં ત્રણ મહિના માટે કરાંચી ગયેલો. ત્યાં પેટમાં દુઃખવા આવ્યું અને ત્યાંના દાકતરે કહ્યું

૬૬ : આશ્રમતે અજવાળે

કે એ 'એપેન્ડિસાઇટિસ' છે. કરાંચીથી સાંતાક્રુઝ આવ્યો તે જ દિવસે જયસુખભાઈ અને હું દા. હાકરને ત્યાં ઉપડ્યા. મેં બધી વાત કહી. દાકતર મારી સાથે ગરખાં મારતા જાય અને બીજા દરદી-ઓને તપાસતા જાય. જયસુખલાલભાઈ જરા ઉતાવળા થયા એટલે દાકતરે કહ્યું: 'હું તપાસું છું, ઉતાવળ શી છે ?'

બીજાં બધાં ગરખાં મારતાં, અચાનક દાકતરે મને પૂછ્યું: 'સાચું કહેજો, ધત્તુભાઈ, કરાંચીમાં ઓફિસમાંથી ફેટલા દિવસ ગાપચી મારેલી ?'

મેં જવાબ દીધો: 'એક પણ દિવસ નહિ, એટલું જ નહિ પણ મસ્તરની રળમાં પણ અરધો અરધો દિવસ જન્મને ખેડેલો.'

દાકતરે તરત જયસુખલાલને કહ્યું: 'તમને ઓફિસે જવાનું મોહું થતું હોય તો જાઓ. ધત્તુને એપેન્ડિસાઇટિસ નથી. શું છે તે હું તપાસીને તમને કહીશ.'

જયસુખભાઈને સમજણ નહિ પડી અને એમણે આશ્ચર્ય ખતાવ્યું કે 'તમે એને તપાસ્યો પણ નથી અને શા ઉપરથી કહો છો કે એને એ દરદ નથી !'

દાકતર હસ્યા અને બોલ્યા: 'આ દરદીને હું વર્ષો થયાં ઓળખું છું-એની પ્રકૃતિની મને ખબર છે. જે માણસ નવ્વાણું ડીઘી તાવે ઓફિસે જાય નહિ તે એપેન્ડિસાઇટિસના દરદ સાથે ઓફિસે જાય એ હું માનું જ નહિ. હવે સમજ્યા ?'

જયસુખલાલને સંતોષ થયો. તપાસમાં મને 'લો પ્લેડ પ્રેશર' નો રોગ નીકળ્યો અને પેટમાં દુઃખવાનું કારણ માત્ર કબજિયાત હતું !

દા. હાકરની યાદદાસ્ત પણ અદ્ભુત છે. એક દાખલો: હમણાં જ, ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં, મને હાટનો એટેક (હૃદયરોગનો હુમલો) આવ્યો. તે શબ્દો પછી ચાર પાંચ દિવસ પછી માથું

દુઃખવાનો હુમલો શરૂ થયો. મારું તે દરદ અસહ્ય હતું એટલે મેં દાકતારને કહ્યું: 'ઘણાં વર્ષ ઉપર મને તમે ઊંઘની કેપ્સ્યુલ બનાવીને આપી હતી તે આપો. પણ હવે તો તમને ક્યાંથી યાદ હોય !'

દાકતારે હસીને કહ્યું: 'હું હજી વૃદ્ધ થયો નથી. ૧૯૧૫ની સાલમાં તું ટેનિસ રમતાં પડી ગયેલો અને તારું ઢીંચણ છોલાયેલું. તને દરદ બહુ થતું હતું તે જ્યસુખલાલ રાતના અગિઆર વાગ્યે ઊંઘની દવા લેવા આવેલા તે જ કેની ?' સત્તાવીશ વર્ષની વાત આટલી એમને યાદ હતી !

સાંતાકુઝના અમારા નાના જગતમાં તે વખતે શેઠ કાનજી કરસનદાસ અને તેમનાં પત્ની 'બાઈ' બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવતાં હતાં. હરિકીર્તનો કરવાં હોય કે સાંભળવાં હોય તો કાનજી શેઠના આનન્દભુવનમાં ! વડોદરેથી બાયલીકરને બોલાવીને સાંભળવો હોય તો કોઈએ પણ બાઈને કહેવું એટલે બાયલીકર આવ્યો જ છે ! લલિતજનાં ભજન હોય કે ચારણના દુહા હોય પણ તે બાઈના આશ્રય નીચે જ હોય. બાઈ પરમદયાળુ હતાં, સાહિત્યરસિક હતાં, પોતાના સ્નેહીવર્ગને પણ કુટુંબીજનો તરીકે સ્વીકારી લેતાં હતાં. મારા પ્રત્યે એમની મમતા ઘણી હતી. અઠવાડિયામાં બેત્રણ દિવસ રાતના વાળુ કરવા તો મને એ બેસાડી જ દેતાં હતાં. એમના ત્રણ પુત્રો પુરૂષોત્તમ, આણુંદજી, ગોવિંદજી અને પુત્રી બાબી બહેનમાં પોતાના ગુણ ઉતારવા એ સર્વદા આતુર હતાં. કાનજી શેઠને સાહિત્ય વગેરેમાં બહુ શોખ નહિ છતાં એમણે કદી બાઈની આવી પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્વન નાખ્યું નથી. પોતાના સ્નેહીવર્ગમાં બાઈ પોતે અને પોતાનાં કુટુંબીજનો જિંચી પાયરીનાં છે—વધુ પૈસાદાર હોઈ એઓ જિંચાં છે—એવું કદી પણ જણાવા દેતાં ન હતાં.

વર્ષો સુધી એ પુરૂષોત્તમ (કાકુબાઈ), આણુંદજી (આનીબાઈ) અને ગોવિંદજી જોડે અમે ક્રિકેટ, ટેનિસ, બેડમિન્ટન, ટેબલ ટેનિસ,

૬૮ : આથમતો અજવાળો

દૂધપુત્ર, હોડી વગેરે રમતો રમ્યા છીએ. કલાકોના કલાક મેં કાકુ-બાપને ત્યાં બેસીને ગપ્પાં માર્યાં છે. ગોવિંદજીને સાહિત્યનો નાદ લાગ્યો હતો. આનંદીલાલ પોદાર સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ, રામપ્રસાદ બક્ષી એમના મિત્ર, દિલસૂક્ષ્મ અને ભોમિયા જેવા હતા. ગોવિંદજીએ પોતાની અદ્ય નિઃદગીમાં લેખક થવાની સારી આશા આપેલી. મારાં હાસ્યરસનાં લખાણોમાંથી પ્રેરણા મેળવી તેમણે અનેક સારા રજૂ કરી લખેલા. એ અને એમનાં પત્નીની જોડી કોઈની નજર લાગે એવી હતી અને બન્યું પણ તેમ જ.

સાંતાક્રુઝમાં ચોરોનો ત્રાસ વધી પડ્યો હતો. તેની સામા અમે સ્વયંસેવક દળ બિલુ ક્યુર્-આશરે ૮૫ સ્વયંસેવકો થયેલા. ચોમાસાનો વખત અને રાતે બારથી ચાર ફરવાનું એટલે આડેક માધ્યમ ફરવાનું થતું. અમારા જેવા “લયલે મજનૂન” સ્વયંસેવકો એમાંથી માંદા પડ્યા. હું ત્રણ વખત ગયો અને ત્રણ વખત સખત શરદી અને તાવ આગ્યાં. રત્નવદનરામ કપુરરામ મહેતાને શરદીથી દમ લાગુ પડ્યો જેથી એ વર્ષો સુધી પીડાયા. અને ગોવિંદજીને એમાંથી બાકાત ડિસીઝ થયો તેમાં ચાર પાંચ વર્ષ દુઃખ ભોગવી એ મૃત્યુ પામ્યા. એમને બધાએ કહેલું કે તમે માત્ર દૂધ, છાશ, ફળ વગેરે ઉપર રહો તો નિઃદગીને જોખમ નહિ આવે. મેં પણ એમને એ વિશે બહુ કહેલું પણ એમણે જવાબ આપેલો: “એવું જીવન મારે નથી ભોગવવું.” રોગ શમી જાય અને પાછો ઉથલો ખાય. રોગ હોય ત્યારે જ ગોવિંદજીની સર્જનવૃત્તિ સતેજ થતી એમ એમણે મને કહેલું, તે મને હજી યાદ છે.

છેલ્લો ઉથલો પૂતામાં થયો તે ન શમ્યો. ગોવિંદજી એ પ્રમાણે અકાળે આથમી ગયા. એમનાં પત્ની બહેનાબહેન તે પછી થોડી મુદતમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. બાળીબહેન અકાળે વિધવા થઈ. સાંતાક્રુઝનું એક સમયનું નગરશેઠનું કુટુંબ-શેઠોનાં હૈયાંએ નીમેલ

ખંડ ત્રીજો : મુંબઈ : ૬૯

નગરશેઠનું કુટુંબ—આ પ્રમાણે ચુંથાઈ ગયું. સમય ફેરવાયો, સંયોગ બદલાઈ ગયા. કાકુભાઈ રાજકારણમાં પડ્યા અને બળ્લે વાર જોલમાં ગયા. સાંતાક્રુઝ છોડીને તેઓ મુંબઈ રહેવા ગયા. આજે આનંદ-ભુવનને જોઈએ છીએ એટલે એ સમયનાં સ્મરણો, એ બંગલામાં કરેલ નિર્દોષ તોફાનો, બધું આંખ સમક્ષ ખડું થાય છે અને વિરમી જાય છે.

કિતવાદ એછો એટલે કાંઈ પણ કામ કરવું હોય તેમાં સમિતિઓ અને નિયમોની બાંજબંડ થતી જ નહિ. દિવાળીનું ટાંકણું એટલે એક ત્રણ-ચાર લીટીનો સરકયુલર લખાય. નીચે જયસુખલાલ સહી કરે અને હું પહેલાં શેઠ કાનજી કરસનદાસ અને શેઠ નરોત્તમ બાણજી પાસે જઈ. એ લોકો પચીસ-પચીસ રૂપિયા મૂકી આપે એટલે પછી એ કાગળીયું લઈને માધવલાલ અને ચંદ્રપ્રસાદ બધે ફરી આવે. પરિણામે અઢીસોએક રૂપિયા એકઠા થઈ જાય. એમાંથી ગવૈયા એલાવાય, બાયલીકર જેવાને તેડાવાય અને બીજી ગમતો થાય. આ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં જયસુખલાલ, ધનસુખભાઈ અને મનહરરામ મુખ્ય ગણાતા. શેડીઆઓ તો સાદ કહી દેતા કે અમે તો પૈસા આપી છૂટીએ, બાકીનું તમારે સંભાળી લેવું. અને એ પ્રમાણે અમે સંભાળી પણ લેતા.

શેઠ નરોત્તમ બાણજીનો વિલર વિલા વર્ષો સુધી સાંતાક્રુઝનો ટાઉન હોલ ગણાતો. નરોત્તમ શેઠ પોતે (સાંતાક્રુઝમાં એ ' કાકા ' ના નામે ઓળખાતા) તેમ જ એમના બત્રીજા દામુભાઈ અને પમુ-ભાઈ એ બધાંય ઉદાર દિલના અને રંગીલા હતા. નરોત્તમશેઠને લાં તો અનેક વર્ષો સુધી, બેસતા વર્ષને દહાડે અમે 'સાલ મુઆરક' કહેવા જઈએ ત્યારે પુષ્કળ ખાવાનું, ચાહ, કોરી, કહેલાં દૂધ અને નાના છોકરા હોય તેમને દરેકને બળમે રૂપિયા અને છોકરીઓ હોય તેમને રૂપિયો રૂપિયો ' કાકા ' આપતા. છોકરાં નહિ લઈ જઈએ તો નરોત્તમશેઠ મોટા ધાંટા પાડે અને એમને તેડી લાવવા ઘેર માણસને પણ મોકલે !

સાંતાક્રુઝમાં પહેલવહેલો ટેનિસ કોર્ટ શેઠ હંસરાજ ટોપરાણીએ બંધાવેલો. મોટી ઉંમરે એમણે એ રમત શીખવાનો પ્રયાસ આરં-ભેલો છતાં એમણે એ સારી રીતે હાથ કરેલી. રવિવારે તો મુંબઈથી સારા સારા એલાડીઓને આમંત્રણ હોય જ અને અમને બધાને

૭૨ : આથમતે અજવાળે

રમવાનું તફન મફત. એ સાંતાકુઝ છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી વિલર વિલામાં દામુબાઈ એ ટેનિસકોર્ટ કરાવ્યો. ઘણાં વર્ષ એ ચાલ્યો હતો. એમાં રીતસરની શી લેવાતી હતી.

ન્યાયોત્તેમાં ધનસુખભાઈ અને મનહરરામ ખીચી નીકળતા. બંને સૂરતના અને ખાવાના શોખીન એટલે પછી રસોઇનું તો પૂછવું જ શું? એમાં વળી 'માળવી, મોદી' સોલિસિટરોના ખીજા મેનેજિંગ ક્લાર્ક—ધનસુખભાઈ પણ એમાં જ હતા—ડાહ્યાભાઈ ચોખાવાળા અને શિવદત્તરાય દાયમા પણ ખાવાની વાનીઓના નિષ્ણાત ગણાતાં એટલે પરિણામે જે રસોઈ થાય એમાં એક પણ વાનીમાં વાંધો કઢાય તેમ રહેતું નહિ.

એક પ્રસંગ યાદ છે : નરોત્તમશેઠને ત્યાં તડાકા ચાલતા હતા. ધનસુખભાઈ એ કહ્યું : 'અરે ભણા, તમે પાપડીના લીલવાની ખીચડી ખાધી છે?' કાકાએ ના પાડી પણ કહ્યું કે ખાવાની ઇચ્છા છે. ધનસુખભાઈ એ માથે લીધું. આઠ દસ કુટુંબોની ન્યાયોત્ત નક્કી ઠરી. ધનસુખભાઈ એ એ ખીચડી માટે પાપડી અને સાથેની મીઠાઈ લાવવા એક માણસ સૂરત મોકલાવ્યો. મુંઝવેમાંથી સૂરતી રસોઈ કરવામાં નિષ્ણાત એવો રસોઈઓ પસંદ કર્યો. જમવાનું થયું. સૂરતી લાક્ષણિક ઢબની રસોઈ અને સાથે એવી જ લાક્ષણિક ઠંઠા મસ્કરીઓ. ધનસુખભાઈ, મનહરરામ, ડાહ્યાભાઈ ચોખાવાળા, માર્કન્ડરાય (માંજુભાઈ), જયસુખભાઈ, હું વગેરે સૂરતીઓ એકઠા થઈ એ પછી એમાં બાકી પણ શું રહે? બધાંને બહુ આનંદ થયો અને સૂરતની વાહ વાહ બોલાઈ ગઈ એ વાહવાહ જરા મોળી ત્યારે પડી ન્યારે બિલ તૈયાર થયું અને 'માણસ દીઠ સાડા ત્રણ ત્રણ રૂપિયા ફાળે આવ્યા! ધનસુખભાઈની ન્યાયોત્તનો 'સ્ટાંડર્ડ' આ!

ધનસુખભાઈ માળવીને ત્યાં મેનેજિંગ ક્લાર્ક હતા. એમની

સાથે ડાહ્યાભાઈ ચોખાવાળા, મહાભાઈ અને શિવદત્તરાય પણ હતા. જૂના જમાનાની એ સોલિસિટરની પેઠી અને જૂના જમાનાના આ બધા. શેઠીઆઓ એમનાં માન પૂરેપૂરાં સાચવે. શેઠ અને નોકરના સંબંધને બદલે લગભગ મિત્રો જેવો એમનો માઠો સંબંધ. ધન-સુખભાઈ અસલના સંગીતના શોખીન અને ધ્રુપદના ગાનારા તથા સાંભળનારા. જ્યારે એ રોજની તાલીમ લેતાં ત્યારે વિલાંબિત ધ્રુપદ ગાઇને ભલભલા પખવાણને હંફાવતા. રસોઇના શોખ વિશે તો હું આગળ લખી ગયો છું. કપડાંના પણ તેવા જ રસિયા. વયમાં ખાદી પહેરતા ત્યારે પણ જુદી જુદી ખાદીના કકડા એમને ત્યાં ડગલા માટે, કફની માટે, ખમીસ માટે પડેલા જ હોય. દસ બાર બેટા ધોતિયાના પણ કપાટમાં હોય જ.

ધનસુખભાઈની આકૃતિ ઊંચી અને ભરાવદાર, કપાળ મોટું, લગાર ઝીણી મસ્તીખોર આંખો, સંગીતની તાલીમથી તૈયાર થયેલ મરદાની છતાં સૂરીલો અવાજ. માથે પહેલાં બેંગલોર અને પછીથી કાળા બનાતની ઝવેરી કેપ, લાંબો કાળો ગરમ કે રેશમી કે આશ-પાકાનો ડગલો, ધોળી પાટલૂત અને કાળાં શુઝ એ એમનો આદિસે જવાનો પોષાક. માથે લાલ ચટક, ઇસ્કી કાયસ્થશાહી પાઘડી, લાંબો સફેદ સુતરાઉ કે રેશમી ડગલો, ઝીણું ધોતીયું અને ઘાટદાર પીળા રત્નીપર એ એમનો આદિસંપહારનો પણ મોભાદાર પોષાક અને સાંતાક્રુઝમાં ચંપલ, ધોતિયું, હાફકોટ અને માથે ગાંધી કેપ. દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચાહ, અનેક વેળા પાનસોપારી અને દેશી કે વિલા-યતી બીડી તો મોંમાં હોય જ. જુવાનીમાં સંગીત પાછળ ધણી ઉગ્મગરા એ કરતા અને એમના કાંદાવાડીમાં આવેલા મકાનમાં જલસા પણ ધણી થતા. પણ સાંતાક્રુઝમાં આવીને વસ્ત્યા પછી એ બધું લગભગ બંધ થઈ ગયેલું.

સંગીતની મસ્તી વિશે એમણે એક વેળા મને કહેલું કે

૭૪ : આશ્રમતે અજવાળે

‘ધનુભાઈ ! એનું દર્દ જુદું જ છે. એક વેળા એક અઠંગ નિષ્ણાંત પ્રુપદિયો ગાંધ રહ્યો હતો, ઉસ્તાદ પખવાણ પણ તાક્તનો ઠેકો ‘ધા ધા ધિંતા...’ અને તેની આડ અને પરણો કાઈ અવનવી ઉસ્તાદીથી વગાડી રહ્યો હતો તે વેળા મને લગભગ પંદરથી વીસ મિનીટ સમાધિ આવી ગયેલી. હું આ જગતનું ખાન ભૂલી જ ગયેશો. એ સમાધિદેશમાં મને જે આનંદ થયેશો તેવો પુનઃ મને આખી જિંદગીમાં કોઈ પણ દિવસ થયો નથી. એ થઈ ગયા પછી લગભગ એક મહિનો હું ઉદાસ રહ્યો ક્યો ક્યો હતો.” એમને ગંદા, ઘેંધા, અવ્યવસ્થિત પોષાક પહેરનાર પ્રત્યે ધણી સુગ હતી.

સંસારના દુઃખોની હારમાળાથી પણ એમનો ગુલાખી સ્વભાવ બગડ્યો ન હતો. પણ શરીરમાં ધીમે ધીમે અનેક રોગ દાખલ થતા ગયા. ન્યુરેસથેનિયા થયો. તે મટ્યો અને હાથ ખસડ ગ્રેશર થયું. તેમાં પોતાના એકના એક નાના ભાઈ મનહરભાઈના અકાગે થયેલા મરણનો કારી ધા લાગ્યો. એમનો ગુલાખી સ્વભાવ અને અંવી જ ગુલાખી તબિયત તૂટી ગયાં. મુંબઈના પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય હરિપ્રપન્ન શાસ્ત્રી એમના કુળ હતા. એમને દવાને માટે કહ્યું. હરિપ્રપન્ને જવાબમાં જણાવ્યું કે “આઠ દિવસ ચાહ, પાન સોપારી અને બીડી બંધ કરો અને પછી મારી પાસે આવો. હું જરૂર સારા કરી દઉં.”

ધનસુખભાઈએ સાચ્યા સૂરતી સહેલાણીની લાક્ષણિકતાથી જવાબથી વાળ્યો: “અરે ભલા, જનમ્યો ત્યારથી ચાહ શરૂ કરેલી, ચાર પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારથી પાનસોપારી ખાધેલાં અને છ સાત વર્ષનો થયો ત્યારથી બીડી તાણવા માંડેલી તે હું પાંસઠ વર્ષ તારા કહેવાથી છોડી દઉં ? અને તો હું અમર રહેનાનો ? ના રે ના, એ વસ્તુઓ વિનાનાં ચાર પાંચ વર્ષ મારે નથી જોઈતાં !”

મુંબઈથી નિવૃત્ત થઈ સૂરત રહેવા ગયા ત્યાં એમને જોઈએ તેવું જોઈયું નહિ. તબિયત વધુ બગડતી ચાલી અને અંધ સમયમાં

આ ગુલાબી, આનંદી જીવ આ વધુ ગંભીર, વધુ દુઃખી, વધુ વ્યગ્રતાભરી થતી જતી દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો.

મનહરરામની આકૃતિ એનાથી તદ્દન જુદી. સુદામા જેવું શરીર અને પોષાક પણ ઢંગધડા વગરનો. તખ્તિયત અસલ સારી હતી એમ મનહરરામ અમને હમેશાં કહે છે પણ અમારાથી એ મનાતું નથી. મસ્કરી દૃષ્ટામાં સૂરતની આખરુ રાખે તેવા, મહેરીશોના શોખીન અને અવેતન રંગભૂમિના રસિયા. જૂના સાંતાકુઝના આનંદી જીવડાઓ-માંના એ એક. જ્યાં મનહરરામ બેઠા હોય ત્યાં વાતાંલાપમાં હાસ્યની ઝડી સ્વાભાવિક ગણાતી. આમ ને આમ ચાલ્યા કરત તો મનહરરામ એવા ને એવા આનંદના પૂજારી રહેત પણ એક નાના પ્રસંગે એમના માનસમાં પલટો આવ્યો.

સૂરતમાં સાહિત્ય પરિષદ ભરાવાની. ત્યાં મહિનો માસ રહીને બધી તૈયારી કરે એવો એક માણસ રણજીતરામને જોઈતો હતો. અંજારીયાએ મનહરરામનું નામ સૂચવ્યું. રણજીતરામે તે સ્વીકૃત્તિ અને મનહરરામ સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી થયા. જાહેર જીવનમાં આવ્યા. નેતા ગણાવાની એમને પિપાસા થઈ. આવી પિપાસામાં કશું ખોટું નથી પણ એને પરિણામે અમે-એમના બધા પેઢીથી ચાલ્યા આવતા સ્નેહીઓએ-એક નિર્ભેળ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર સ્નેહીને લગભગ ગૂમાવ્યો; અને એવા આનંદ કરનાર અને કરાવનારની સંખ્યા આપણા સૌના જગતમાં એટલી ઓછી હોય છે કે આ પરિણામે અમને બહુ દુઃખ આપ્યું, એ ક્ષમ્ય ગણાવી શકાય. હજી પણ જ્યારે મનહરરામ પોતાના જાહેર જીવનને ભૂતી જઈ શકે છે ત્યારે એમની સાથેનો વાતાંલાપ જિંદગીની એક મોંઘી મોજ બની જાય છે. જૂના જમાનાના સૂરતી, નિરંકુશ, નિર્ભેળ, મસ્કરીદૃષ્ટા, ભૂતકાળનાં એમનાં સંસ્મરણો દ્વારા વેરાતો ગરમાગરમ હાસ્યરસ અને સ્નેહીઓ પ્રત્યેની મમતા, સ્નેહ વગેરેથી આપણે આ ખારા જમતમાં

૭૬ : આથમતે અજવાળે

ફેટલીક મીઠી મોઢી સોનેરી પળોનો ઉપભોગ કરીએ છીએ. પણ એવી પળો બહુ દુર્લભ બનતી ગઈ.

સાહિત્ય પરિષદમાંથી સાહિત્ય સંસદના મંત્રી થયા; સાંથી પરિષદ મંડળ કે મધ્યસ્થ સભા એવા કશામાં મંત્રી થયા, અને મનહરરામ જાહેર જીવનમાં પડ્યા. મનહરરામના સાહિત્ય, અવેતન રંજભૂમિ, નૃત્ય, ગરબા વગેરે વિશેના વિચાર જરા જૂનવાણી ગણાઈ જાય તેવા ખરા. એમના ‘રામછંદ’નો પ્રયોગ હજી સુધી કોઈ જીજ્ઞાસુ કવિએ કર્યો નથી. એ વિસ્મયકારક છે. બાકી અમુક પ્રકારના કાવ્ય માટે એ છંદ સરસ રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે ખરો. હમણાં જ એમણે મેઘદૂતનું ભાષાંતર પ્રેમાનંદની શૈલીમાં કર્યું છે એ. એમના જૂના સાહિત્ય પ્રત્યેના પક્ષપાતનો પુરાવો છે. મારી સાથેના વાર્તાલાપમાં એમણે એક વાર કહેલું કે “એક સમય એવો હતો કે મારે કવિ થવું કે હાસ્યકાર થવું એ એક ચર્ચા-સ્પદ વિષય હતો. મેં કવિ થવાનું પસંદ કર્યું અને હાસ્યરસને છોડી દીધો એમાં કદાચ મેં ભૂલ પણ કરી હોય !!”

હશે ! જાહેર જીવનના નાદમાં કોઈ ફેટલાં મનુષ્યોએ તરી સરલતા અને નૈસર્ગિક માનવતા ખંડિત કરી છે, એમાં આ એક વધુ. એમના સ્નેહીઓનાં એવાં નસીબ !

એ અરસામાં માર્કન્ડરાય નંદશંકર મહેતા પણ ત્યાં રહેતા હતા. એ વૃદ્ધ સૂરતી મસ્કરીઓમાં અમને બધાને ટપી જાય એવા હતા. અમે જોયા તે વેળા તો એ વકીલાતમાંથી નિવૃત્ત થયેલ અને દમના વ્યાધિથી પીડાતા હતા. એમને એમ લાગ્યું કે કોઈ સામાન્ય મળવાનું સ્થાન તો જોઈએ. આ ઉપરથી એમના આમહથી અમે બધાએ પોલિસ ગેટની સામે મોઢીની ચાલમાં મોખરાની રૂમ બાંહે રાખી અને તેમાં પ્રાર્થમસ સ્ટવ, ખાલા, રકાળી, કોટલી, જળજમ, તકીયા, પાનાં વગેરે વસાવીને કલ્પ શરૂ કરી. અલ્પજાત, તે

જમાનાની પ્રણાલિકા પ્રમાણે નહોતું તે કલ્પનું નામ કે નહોતા તેના નિયમો કે અંધારણુ. શાભાને ખાતર અમે માર્કન્ડરાય (માંજુભાઈને) તેના પ્રમુખ કહેતા. ધનસુખલાલ મજમુદાર અને મણીલાલ નાણુવટી તેના મંત્રી કહેવાતા અને હું તેમનો આસિસ્ટન્ટ કહેવાતો. સાંજના માંજુભાઈ પોતે સૌથી વહેલા ત્યાં આવીને બેસે અને પોરિયાને અમને બંધાને તેડવા મોકલે. ધીમે ધીમે અમારું રાવણું જામે. ધનસુખભાઈ, મણિલાલભાઈ, મનહરરામ, જયસુખલાલ, મારા મોટા બેનેવી વામનલાલ મહેતા, ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર મુકરજી, હું વગેરે બેગા થઈ જઈએ. હોટરાઓમાં વૈદ્ય, માધુભાઈ, ચન્દ્રપ્રસાદ, આનીભાઈ વગેરે આવે. માંજુભાઈ એક પછી એક વિષય છેડે કે છેડાવે, જેનો વારો આવી લાગે તે બરાબર જોડકાય, મસ્કરીઓની ઝડી વરસે, તેમાં નાનામોટાનો ભેદ નહિ. કોઈ કોઈ દિવસ સંગીતની મહેફિલ પણ જામે. ગાવામાં ધનસુખભાઈ અને વામનભાઈ, દિલરુઆમાં મનહરરામ અને પખવાજમાં મુકરજી. એ કલ્પ દ્વારા અમે બહુ આનંદ લૂંટ્યો પણ ધીમે ધીમે સાંતાક્રુઝમાં વસ્તી વધતી ગઈ અને એ વધતાં એનું માનસ બદલાતું ગયું. કોઈ વૃદ્ધ પુરુષ ધીમે ધીમે કશા પણ રોગ વગર ગળાતો જઈને મૃત્યુ પામે છે તેમ, યુવાન છતાં પણ અમારી કલ્પ ગળતી ગઈ અને અકાળે મરણશરણુ થઈ ગઈ. એના ખાલા, રકાખી, કીટલી, પ્રાઇમસ, જાજમ, દીવા વગેરે કોઈ કોઈને ત્યાં અલપતલપ દેખાતાં અને પછી તો તે પણ દેખાતાં બંધ થયાં.

જેમ દિવાળીના તહેવારોમાં અમે મેળાવડાઓ અને મહેફિલો કરી મજા કરતા, તેમ હોળીમાં પણ કરવાનો અમે યત્ન કરેલો અને ત્રણેક વર્ષ એ પ્રમાણે કરેલું પણ ખરું. પણ પછી એ પણ બંધ થયેલું. એક વર્ષનું તોફાન મને ખાસ યાદ છે: સવારથી અમારી ઘેર નીકળી. બાલદીઓમાં, શીશીઓમાં, લોટામાં પાણીના રંગ અને પડીકાંઓમાં ગુલાલ લઈને કનૈયાલાલ વકીલ, પુરુષોત્તમ ભાટિયા,

૭૬ : આયમતે અજવાળે

આનીબાઈ, ગોવિંદજી, હું, માધુબાઈ, ચન્દ્રપ્રસાદ, દામુબાઈ, વૈદ્ય, મદનલાલ વકીલ વગેરેનું સરઘસ સાંતાક્રુઝમાં નીકળી પડ્યું. જેટલા ઓળખીતાં હતાં એમને ત્યાં જઈને બહાર બધા સંતાઈ રહે અને અમારામાંથી હું ખાસ કોરો રહેલો તે અંદર જઈને બે ત્રણ જણને કોઈક બહાનાથી બહાર બોલાવું. તેઓ બહાર આવે કે ખલાસ : બધા ઘેરેયાઓ તૂટી પડે. એવા અમારા શિકારમાં તે વર્ષે વિનોદ માર્કન્ડરાય મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર માર્કન્ડરાય મહેતા, જયસુખભાઈ, ભોગીન્દ્રરાવ વગેરે ઘણા આવી ગયા હતા. બારેક વાગ્યા સુધી અમે આ તોફાન કરેલું. બપોરના વિશ્રાંતિ પછી સાંજના ચારથી અમે નવું શોધી કાઢ્યું. અમે તે વખતે વિલર વિલામાં રહેતાં હતાં. ત્યાં આગળ હોજ અને ફૂવારો હતો. જે પણ અમને-ઘરઘણી નરોત્તમ શેઠ, દામુબાઈ, પમુબાઈ, ભોગીન્દ્રરાવ અને અમને-મળવા આવે એને સ્વયં-સેવકો ઊંચકીને હોજમાં ડુબકી મરાવી દે ! આવાં તોફાનો બે ત્રણ વર્ષથી વધારે તે કેમ ચાલે ?

૧૯૧૦થી ૧૯૧૪નાં ચાર વર્ષમાં અમે સાંતાક્રુઝમાં ત્રણ ચાર મકાન ફેરવેલાં. રેશન ઉપરનો દુઆશનો બંગલો, વિલર વિલા અને ચોકશી કોટેજ એમ ત્રણ તો મને યાદ છે. ચોકશી કોટેજમાં આગલો ભાગ અમે હીધેસો અને પાછળ બગીચો રમના ગાળા હતા તેમાં અમુક બહુઆત બહલાયાં જતાં હતાં. એક વખત પ્રખ્યાત સંગીતશાસ્ત્રી ગોપાળરાવ બર્વે (હમણાંના મશહૂર સંગીતકાર મનહર બર્વેના પિતા) પણ અમારા પડોશી હતા અને મનહરની અદ્ભુત શક્તિઓ ત્યાં જ પ્રકાશમાં આવેલી. મનહર તે વેળા ચારેક વર્ષનો અને તેની બહેન નિર્મળા છ-સાત વર્ષની. એક વેળા બર્વે ઘેર આવીને જુએ તો મનહર રડતો હતો અને નિર્મળા પણ તેમાં સૂર પૂરાવતી હતી. કારણ પૂછતાં જણાવું કે નિર્મળા મનહરને જૂઠો કહેતી હતી. બાઈ બહેન સંગીતકારને ત્યાં બીજી કઈ રમત રમે ?

નિર્મળા હારમોનિયમની ગમે તે ચાંપ દાખે તે મનહરે વરતી જવી અને મનહર જ્યારે દાખે ત્યારે નિર્મળાએ શોધી કાઢવી. બહેન ધણુંખરું ખોટી પડવા લાગી પણ મનહરનો વારો આવ્યો ત્યારે દરેક વેળા એ સાચો પડે ! બર્વેએ એ એક ચાંપને બદલે ધીમે રહીને એકી વખતે એક પછી એક બે ચાંપ વગાડી. મનહર 'સાચું' બોલ્યો. ત્રણ ચાંપ—ચાર ચાંપ—પાંચ ચાંપનો સહેલો આલાપ વગાડ્યો, મનહર તે પ્રમાણે બોલી ગયો. સંગીતના નોટેશનની બાબતમાં મનહર 'ચાઈલ્ડ પ્રોડિજ' છે એમ પૂરવાર થયું અને પછી ગોપાળરાવ બર્વેએ છોકરાનું શિક્ષણ એ પ્રમાણે શરૂ કર્યું. અલ્પ સમયમાં પાંચ-છ વરસનો મનહર બર્વે સારા હિન્દુસ્તાનમાં મશહૂર થઈ ગયો.

ઝોકશી કોટેજમાં એ અરસામાં રહી ગયેલ બાકુનોમાં ચાર કુટુંબો જોડે અમારે કૌટુંબિક સંબંધ હતો અને છે. તેમાંના એક હરદેવરામ ઘેલાભાઈ દીવાન—હાલમાં નિવૃત્ત થઈ સૂરત રહે છે એટલે નિયમિત મળાતું નથી. પણ બાકીના ત્રણ કરણલાલ પ્રજાશંકર છાયા, ક્રાંતિલાલ ચિત્રવરાય દેસાઈ અને બાણુ સૂર્યનારાયણ તથા તેમના નાનાભાઈ હરનારાયણની સાથેનો અમારો સંબંધ આજ સુધી ૧૯૪૪ સુધી—એવો ને એવો ચાલુ છે.

અમે સાંતાક્રુઝમાં ગમે ત્યાં રહેતાં હોઈએ અને ક્રાંતિભાઈ ગમે ત્યાં રહેતા હોય પણ અમારી રાતની ઓટલા—મિજલસમાં ખરા. હાસ્યરસની આપણે થાય, ગંભીર વાતો થાય, કુખના વખતમાં સામસામાં આશ્વાસન અપાય અને લેવાય. અમારા કુટુંબના દરેકે દરેક જણના ક્રાંતિભાઈ મિત્ર ! આટ-આટલાં વર્ષોમાં અમે દરેકે ક્રાંતિભાઈને કાંઈ કાંઈ ખાતરી વાતો કરી હશે પણ એક કાને પેડેલી વાત એમના મોંમાંથી કદી પાછી નીકળી નથી. કેટલા બાણુસેને માટે આમ કહી શકાય ? એમની પુત્રી નિરંજના પણ

૬૦ : અમથમતે અજવાળે

અમારા ઘરમાંની એક છોકરી તરીકે જ ગણાતી. કોનો કંઈ શુભંદ અને સૂરીસો હતો. સંગીતના ક્ષેત્રમાં એને પારંગત કરવી એવી કોનાં માતાપિતાની ઇચ્છા. બગિની સમાજ તરફના એક કોન્સર્ટમાં મેક્સાણીના 'અલિદાન' નાટકમાં બેત્રણ ગીત આપીને મેં એને આજ 'કેપિટોલ' ના સ્ટેજ ઉપર ઉતારેલો અને આખા ઓડીયન્સની એણે વાહવાહ મેળવેલી. પણ કળા ખીલી ન ખીલી ને કરમાઈ ગઈ.

સાંતાક્રુઝમાં નવરાત્રિનો ઉત્સવ હતો. એક દિવસના ગર્યાના કાર્યક્રમમાં નિરંજના મુખ્ય ગવડાવનાર હતી. શરીરમાં થોડો તાવ હતો. વહાલસોથી માએ ગર્યામાં જવાની ના પાડી. એક પુરી પુત્રીએ જીદ લીધી. આખરે ગાડીમાં બેસીને તે ગઈ. ગર્યા ગવડાવ્યા, ઘેર ગાડીમાં ગઈ અને ત્યાં જઈને સૂતી તે સૂતી. પાછી ભેડી નહિ. પાંચ સાત દિવસના તાવમાં, પૂર તંદુરસ્તી ભોગવતી, ચૌવનના પ્રથમ સોપાને ઉભેલી નિરંજનાએ ('અણુ') અઢાર વર્ષની વયે મૃત્યુનાં આમંત્રણ સ્વીકાર્યાં. માતાપિતા અને રનેહીઓ એ જખમ હજી રૂઝાવી શક્યાં નથી.

કરણલાલ પ્રજાશંકર છાયા રોજ તો નહિ પણ ત્રીજે ચોથે દિવસે તો અમને મળે જ. નહિ તો અમને અને એમને ખાવાનું ન આવે. ચોકશી કોટેજમાં હતા ત્યારે એમનાં પત્ની કુશળ બહેન પણ જીવતાં. પરન્મતની થોડી ઘણી બહેનો મને બળે રાખડી બાંધતી અને હજી બાંધે છે, તેમાંના કુશળબહેન એક. ચોકશી કોટેજ છોડ્યા પછી, અમુક સમય વીત્યા બાદ એક સુવાવડમાં કુશળબહેન સુવાન વયે ગુજરી ગયાં. તે વેળા એમને એક નાનો પુત્ર હતો. કુશળબહેનના એ સ્મરણ-ચિહ્નને બાધ્યાવરથામાંથી જ રોગ લાગુ પડ્યો. કોઈક જ પિતા કરે તેવી વાત્સલ્યભરી માવજત કરવામાં વિધૂર પિતાએ કંઈ વિતાવ્યાં. પુત્રની જિંદગી માટે, જેણે કંઈની સામા

યુદ્ધ આદ્યું ન હતું-તેણે તે વિધુર પિતાએ-યમની સામે યુદ્ધ આદ્યું અને પોતાની તપશ્ચર્યાને બળે એ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો. બચુભાઇનો રોગ મટ્યો. એ મોટા થયો, પરણ્યો અને હાલમાં એ નાના તંદુરસ્ત પુત્રોનો પિતા પણ બન્યો છે. પિતામહ કરણુલાલે 'અન્યના કલ્યાણ અર્થે' જીવન છે 'એ સૂત્રનો સાચો અર્થ પોતાની આસપાસના મનુષ્યોને સમજાવ્યો છે.

ધીમે ધીમે, પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્રી અને સત્કર્મોથી કરણુલાલ મનુષ્ય મટીને પરાંપકારની સંસ્થા જેવા થઈ ગયા. પોતાને ગમે તેવું દુઃખ સહન કરવું પડે, ભોગ આપવો પડે તો તેમ કરી લે પણ કરણુલાલ ખીજાનું કાર્ય કરે ત્યારે જ પે. મને ૧૯૪૨ના ફેબ્રુઆરીમાં 'હાર્ટ'નો હુમલો થયો. તેમાંથી હું ઊઠ્યો તો ખરો પણ તે લાંબી મુસાફરી માટે સર્વ તૈયારીઓ કરી લેવાની અને જરૂર જણાઈ. મેં મોટાભાઈ, કાંતિભાઈ અને કરણુલાલભાઈ એ ત્રણને જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું; પછી નિશ્ચિતે અન્ય કાર્યોમાં મન પરોવ્યું. પણ દૈવની ગતિ વિચિત્ર નિવડી. અચાનક સ્નેહીઓને સમાચાર મળ્યા: "કરણુલાલ માંદા છે!" દોડાદોડ થઈ રહી. એમનાં મૃત્યુ પહેલાં વીસેક મીનીટ અગાઉ મેં એમના ખંડમાં પગ મૂક્યો. હું એમના પલંગને અટ્ટીંગીને ઊભો રહ્યો. મારી નાજુક તબિયતને માટે નિરંતરની કાળજી રાખનાર કરણુલાલભાઈએ મૃત્યુ પહેલાં માત્ર વીસ મીનીટ અગાઉ, પોતાની સર્વ શક્તિઓનો સંચય કરીને મને કહ્યું: "ધતુભાઈ, ઊભા મા રહો એસો!" અંધ સમયમાં તે પરાંપકારની સંસ્થા સંકલાર્પ ગઈ. આવા સ્નેહીઓ 'ધેર ધેર સીતા ન નીપજે' ની પેઠે દરેક મનુષ્યને મળતા નથી.

સૂર્યનારાયણ આને પણ અમારી જોડે હિન્દીમાં વાત કરે છે અને અમે એનો જવાબ કોઈ જુદી જ ભાષામાં આપીએ છીએ. નાનાભાઈ હરનારાયણ હિન્દી લગભગ બૂલી ગયા છે એટલે ભાગ્યે

૮૨ આથમતે અજવાળે

વૃક્ષાં ગુજરાતીમાં અમારી જોડેનો વ્યવહાર સાચવે છે.

અમે ચોકશી કોટેજમાં રહેતાં હતાં તે વેળા છ માસ માટે ગુટલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ મુંબઈમાં આવેલા અને સાંતાક્રુઝમાં જ ગાર્ડની ચાલમાં રહેતા. તે વેળા એ ચાલમાં જમનાદાસ મહેતા પણ રહેતા. અમે એમ ઠેરવેલું કે એક દિવસ રાતે ગુટભાઈને ત્યાં, એક દિવસે રાતે જમનાદાસ મહેતાને ત્યાં અને એક દિવસ રાતે અમારે ત્યાં અમારે મળવું અને વાર્તાલાપ તેમજ સંગીતમાં બે અઢી કલાક માણવા. જેને ત્યાં વારો હોય એને ત્યાં ચાહપાણી બીડે. ગાવામાં ગુટભાઈ, તેમના ભાઈ કુંજવિહારી, તેમની ભાણેજો જ્યોત્સ્ના અને સરોજ, કાંતિભાઈ વગેરે હતાં. હારમોનિયમ કે દિલરુખા હું વગાડતો કે માધુભાઈ વગાડતા અને તખલાં ઉપર જમનાદાસ મહેતા હાથ અજમાવતા. તે વખતે જ્યોત્સ્ના અને સરોજને ‘મુગટ પર વારી જાઉં’, નાગર નંદ’ એ ગરબો અતિ પ્રિય હોતો અને એ બહુ સરસ રીતે ગવડાવતાં. આજ સુધી કાંતિભાઈ, કરણલાલભાઈ વગેરે એ ગરબાને અને એ ગરબા ગવડાવનારને યાદ કરતા.

તે સમય પછી થોડીવારે મહારાજ કીસન નામના ગૃહસ્થે સાંતાક્રુઝના જીવનમાં થોડાં વર્ષ માટે પ્રવેશ કર્યો, પણ એમને વિશે થોડું બહુ અહીં લખી નાખું તો વાંધા જેવું નથી એમ લાગે છે. મહારાજ કીસન એ બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેના મોટા અને મશહૂર અમલદાર બાણુ ધિજમોહનલાલના સાળા અને રમેલ કોઝીઝ કોર્ટના હાલના વડા જડજ ઇન્દ્રનારાયણના સગા મામા થાય. પડછંદકાય એ વ્યક્તિ બીકાનેરના મહારાજ કરતાં પણ વધુ પ્રતિભાશાળી લાગતી, પણ એવાં વ્યક્તિત્વ સાથે એમની જીવનના અનેકાનેક આનંદો માણતી, મસ્કરીમાં રાયતી, મીઠી ઝીણી આંખો અને પ્રચંડ અદૃહાસ્ય એમનાં મુખ્ય આકર્ષણ હતાં. સંપૂર્ણ દિલ્હીશાહી પોષાક કે સંપૂર્ણ અંગ્રેજી પોષાક, ગમે તે હો, પણ એમને સર્વ રીતે

શેખરો. ઘરમાં રાજવંશી હુક્કો અને બહાર સીગાર, કિમામ ભર્યું પાન અને પછી હિન્દી જગ્યાનમાં એમની મસ્કરીઓ. નાનામાં નાનાં છોકરાઓને લગ્નને અમે મેદાનમાં રમતા હોઈએ ત્યાં અચાનક મહારાજ કિસન એમની એક બહુ નાના કદની પ્રિય કૂતરી લઈને આવી ચડે, રમન બંધ પડે. મહારાજ કિસનને ફાવે તો તે જ રમતમાં એ પોતે ભાગ લે, નહિ તો પછી અમને કચરડી [હુડુડુડુ] રમાડે. અમે સાત આઠ એમને પકડીને ખસેડવા મથીએ પણ એ પર્વત પેઠે ઊભા રહે. એ રમતમાં અમારા બધાનાં પહેરણ અને ધોતીયાં એટલાં ફાટવા માંડેલાં કે શેઠ કાનજી કરસનદાસનાં પત્ની 'બાઈ' એ અમને બધાને એ રમન રમવા માદરપાટનાં પહેરણ અને શોટર્સ સીવડાવી આપેલાં !

અસલના એ જમીનદાર અને સંગીતના વ્યસન પાછળ એમણે હજારો રૂપિયા ખરચેલા. સારા હિન્દુસ્થાનમાં ગવૈયા અને બજવૈયાઓમાં મહારાજ કાસનનું નામ જાણીતું. કોઈ પણ એમાંનો કલાકાર મુંબઈ આવી ચડે અને એને ખચર પડે કે બાળુજી સાંતાક્રુઝમાં છે તો રાતને વખતે ગમે ત્યારે એ આવી ચડે. અને એવો કોઈ આવ્યો કે અમારી બધાની કમખખતી ! રાતના દસ થયા હોય કે અગિયાર, શનિ હોય કે ગમે તે વાર હોય પણ મહારાજ કિસનનાં માણસો છૂટે. ધનસુખભાઈ, મનહરરામ, હું, દામુભાઈ (વિલર વિલાવાળો) બધા સ્તા હોઈએ તો ઊડીને પણ એમને ત્યાં જવાનું. જલસો ચાલે સવારોસવાર.

મહારાજ કિસન ઝીણું ધોતિયું અને કળીવાળું શરખતી મલમલનું પહેરણ પહેરીને તકીયે બેઠા હોય. પાસે લાંબી નાળવાળો રૂપાનો હુક્કો હોય અને તેમાંથી થોડી થોડી વારે મહારાજ કિસન લાંબો દમ લઈ સુગંધી ગડાકુના ધુમાડાના ગોટ કાઢતા હોય. મોંમાં સુગંધી તંબાકુવાળું પાન રહી ગયું હોય. કાનમાં મોસમ પ્રમાણેના અત્તરનું પુમકું એ અત્તરની સુવાસ નાના ખંડમાં

૮૪ : માથમતે અજવાળે

પ્રસારાવી રહ્યું હોય. પાસે મોંઘી હારમોનિયમની પેટી હોય. અમે જેમ જેમ જતા જઈએ તેમ તેમ મહારાજ કિસન લયાકતથી આવકાર આપતા જાય. “ આપમે આપમે ધનસુખલાલજી, ઝોડોડો દત્તભાઈ, તશરીફ લાખમે. આહા ! જયસુખલાલજી બી આ ગયે. ‘સો સપ્તેન્ડિડ, થેંકયું વેરી મય, જયસુખલાલજી.’ આ પ્રમાણે બોલતા જાય અને ડાયરો જામે.

જીયાંમાં જીયાં ‘કલાસિકલ’ સંગીતની રમઝટમાં હું, ઈન્દ્રનારાયણ, એમના નાના ભાઈ મૂલનારાયણ વગેરે ક્યવાતા અને મહારાજ કિસનને વિનંતી કરતા કે અમારે માટે કાંઈક તો રાખો. એ હસતા અને પછી બાર અને બેની વચમાં ગઝલ, કબાલી વગેરે શક્ય હોય તે અમને સંભળાવતા.

મહારાજ કિસનની વ્યવહારુ મસ્કરીઓ અસંખ્ય પણ એ બધી ક્યાં વર્ણવવા એસું ? એક દૃષ્ટાંત જેમાં મારે ભોગે જ એમણે મસ્કરી કરેલી તે જ આપું :

હું ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર હતો, સંપૂર્ણ અંગ્રેજી લેખાસમાં હતો અને રેલ્વે જીમખાનામાં ટેનીસ રમવા જતો. સવારે સારા સારા ખેલાડીઓ આવતા. સાંજના માત્ર મડમો અને મારા જેવા બેત્રણ પુરુષો જતા. મડમોને ટેનીસ શીખવવાની ધૃષ્ટિના પણ હું કરતો. મારા મગજમાં ધીમે ધીમે સારા પ્રમાણમાં રાઈ ભેગી થઈ હતી કે હું પણ કોઈક ટેનિસનો ખેલાડી છું ! મહારાજ કિસનનું શરીર ભારે અને વર્ષોથી ટેનિસ નિયમિત રમતા નહિ એટલે હું એમને હરાવતો અને બનાવતો.

એક વખત સાંજ હતી. હું એમને કાળજીથી શીખવતો એટલે મારી રમત પર મુગ્ધ થયેલ ત્રણેક આંગલ યુવતીઓ ત્યાં જીમખાનામાં હતી. હું કોઈ ટિલડન અને કોશને શરમાવે તેવી અદાથી એમને ટેનિસના જુદા જુદા સ્ટ્રોકસ શીખવતો અને એ કલા વિશે

ગમે તે ફેંકતો જતો હતો એટલામાં મહારાજ કિસન એક લગભગ ઊંઘી ગયેલા, રથૂલ શરીરવાળા દિલ્હોવાળા ગૃહસ્થને લઇને આવ્યા. સામસામી ઓળખાણો થઇ, હસ્તધૂતન થયાં. પેલા ઊંઘતા ગૃહસ્થને મને મહારાજ કિસને સાંતાકુઝના એક અઠંગ નિષ્ણાત પેલાડી તરીકે ઓળખાવ્યો. હું ધણો કુલાર્થ ગયો. મારી સાથે પેલો ગૃહસ્થ 'સિમદસ' રમે એવી યોજના થઇ. હું પહેલી રમત આસાનીથી જીત્યો. આંગ્લ યુવતીઓએ તેમજ મહારાજ કિસને ખૂબ તાળીઓ પાડી. બીજી રમતથી પેલા ઊંઘતા જેવા લાગતા ગૃહસ્થે પોતાની રમતનો રંગ અચાનક બદલ્યો. એણે અતિ કૌશલ્યથી દડો આમથી તેમ ચૂકવા માંડ્યો. હું દોડવા ઉપર ચડ્યો. ગમે તેટલો યત્ન કરું પણ દડાને મારાથી સ્પર્શ પણ થઈ શકે નહિ ! બીજી રમત, ત્રીજી રમત, ચોથી રમત એમ એક પછી એક ગેઈમ એક પણ પોઈન્ટ વગર મારા હાથમાંથી પેલા ગૃહસ્થે લઈ લીધો. મહારાજ કિસન ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. મહા મહેનતે મેં સેટ પૂરો કર્યો જેમાં છ ગેઈમ પેલા ગૃહસ્થની અને મારી માત્ર પહેલી !

હું મહારાજ કિસનની મસ્કરી સમજ્યો-ધણેા મોડો સમજ્યો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરીને હું પણ હસ્યો અને મેં પેલા ગૃહસ્થનું ખરું નામ પૂછ્યું; ત્યારે મને જણાયું કે એ તો દિલ્હીનો તે વર્ષનો ચેમ્પીયન હતો !

પેલા ગૃહસ્થે મને બધી વાત કરી અને કહ્યું કે હું દિલ્હીર છું પણ મહારાજ કિસને મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો એથી મારાથી એમને ના ન કહેવાઈ. પેલી આંગ્લ યુવતીઓએ 'મી. મહેતા હમણાં સિક હતા એટલે એમનાથી બરાબર રમાયું નહિ' એમ કહીને મુરુની પ્રતિષ્ઠા સાચવવા નયજોત યત્ન કર્યો. મારે તો બીજો માગ ન હતો એટલે મહારાજ કિસને પ્રાયશ્ચિત રૂપે આપેલી સીગારેટના ધુમાડામાં મેં મારે માનભંગ જીલવાના યત્ન કર્યા.

૮૬ : આથમતે અજવાળે

દોઢેક વર્ષ ઉપર જ (જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨), લગભગ સીતેર વર્ષની આસપાસ પહોંચેલ મહારાજ કિસન પાછા સાંતાકુઝ આવ્યા હતા તે સમયે અમને મળેલા. એ પડછંદ કાયા હવે સહેજ નમેલી હતી. એ અદ્દહારય કાંઈક ધીમું પડ્યું હતું. એમની પેલી તોફાની અને જીવનના અનેકાનેક આનંદ માણી ચૂકેલી ઝીણી માઠી આંખો ઝાંખી થઈ હતી. મેં એમને પૂછ્યું; ‘ મહારાજ કિસન, હવે સંગીતની મહેફિલો થાય છે ? ’ મહારાજ કિસનની પેલી ઝાંખી પડતી આંખોએ ક્ષણભર અસહનો પ્રકાશ પાડ્યો પણ પુનઃ ઝાંખી પડી ગઈ. એમણે જવાબ દીધો: ‘ ધત્તુભાઈ, વો મહેફિલો કા જમાના ગુઝર ગયા. ઓર ગયા વખત હાથ આતા નહિ ! કયું ? મંચ ઠીક કહેતા હું ? ’ થોડાં વર્ષ પહેલાંની એમની વાવાઝોડાંની ગતિથી ચાલતી પ્રચંડ આકૃતિ ધીમા ડમ ભરતી ચાલી ગઈ.

મને ઉર્દૂ શાયરની પંક્તિઓ યાદ આવી:

“ વો શમા ન થી, વો ખત્રમ ન થી,
 વો સુખાહ કો અડેથે ખત્રમ ન થે,
 બસ, યાદ દિલાનેકી ખાતર,
 એક અંબારે પરે પરવાના થા ! ”

૮૮ : આથમતે અજવાળે

પહેલેથી જ જયસુખલાલ મને પોતાના નાનાભાઈ કરનાં મિત્ર તરીકે વધારે ગણતા. અલખત, મોટાભાઈ તરીકેની જવાબદારી કાઈ પણ દિવસ એમણે ત્યાગી નથી અને નાના ભાઈ તરીકેની ઉત્કૃષ્ટતા મેં કદી છોડી નથી.

વહવાણમાં મોટા ભાઈએ ઘડેલ નિયમાનુસાર અમે બે ક્રિકેટ રમતા અને સૂરત પણ અમુક વખત એ રાજવંશી રમત અમે લૂગડાં ધોવાનાં ધોકણાંથી રમેલ અને છેલ્લાં છેલ્લાં સાંતાક્રુઝ પણ અમે સાથે રમેલા. એ પ્રમાણે ક્રિકેટ ઉપરાંત બેડમિન્ટન, ટેબલ ટેનિસ, પત્તાં, ડ્રાફ્ટસ, કેરમ, ટેનિસ વગેરે રમતો હું એમની જોડે રમેલો. દરેકમાં હું એમને સહેલાઈથી હરાવી શકતો. એ ક્ષેત્રમાં માત્ર એક બાબતમાં મને એમણે હરાવેલો અને તે તરવાની કળામાં. લગભગ સાત આઠ વર્ષ જયસુખલાલ એક મોટી ટોળી સાથે ડો. નાનક મહેતા, વિજુભાઈ હઝરત વગેરે પણ એમાં હતા-નવેંબરથી એપ્રિલના અંત સુધી દરરોજ સાંતાક્રુઝના દરિયે નાહવા જતા. હું એ રીતે તો માત્ર એક વર્ષ ગયેલો પણ પછી બહુ થાક લાગવાથી મેં છોડી દીધેલું. અમારી પ્રકૃતિ પ્રમાણે અમે એનું સાહિત્ય પણ સારા પ્રમાણમાં વાંચેલું પણ કાણ જાણે શાથી હું હાથ ખરી રીતે ચલાવતો અને પગ ખોટી રીતે એટલે પરિણામે હું અરથો ક્લાક તરું પણ રહું જ્યાંનો ત્યાં ! આવી ગતિથી તરનારે કિનારા પાસે જ રહીને તરવું જોઈએ એ સમજાય તેવું છે, અને અમે એ સત્ય સમજેલા.

એક વેળા અમે ભરૂચ ગયેલા. તે વેળા અમે બે એમ ધારતા હતા કે અમને તરવાની કલા સાખ્ય થઈ ચૂકી છે. તે વેળા ગડુલાલ ગોપીલાલ ધુ ભરૂચમાં હતા અને અમે એમને ત્યાં જ રહેલા. ગડુભાઈએ અમને ના પાડી પણ અમે હઠ કરીને ઝુકાવ્યું. એટલું સારું હતું કે ચાર આના આપવાના કરીને અમે એક માછીને સાથે

ઉતારેલો. અમે પાણીમાં ગયા અને પગ ઉંચકી લીધા તે જ ક્ષણે અમે નીચે ! અને નીચે એકેક કુટ કાદવ ! ઉધરસ ખાતા, પાણી મોંમાંથી બહાર કાઢતા, અને ખૂબ તરફડિયાં મારતા અમે પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યા એટલે માછીમારે નિરસ્કારથી અમારો એકેક હાથ પકડીને અમને કિનારે કાઢી નાખ્યા અને ટીકા કરી કે તરવાનું બાન મળે નહિ અને નાહકના કાંધાં શા માટે મારવાં ? ત્યારથી અમે નદીના તારા નહિ પણ દરિયાના તારા છીએ એમ અમે કહીએ છીએ.

આસ્થાવસ્થામાં જયસુખલાલનું કાઠું પણ નાજુક, રંગ ગોર અને માથું શરીરના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું. એમના માથાનું કદ ૭ ફુટ ઇંચ એટલે ચીનાઈ કે મીસ્ત્રોની ટોપીઓ પણ એમને પા ઇંચ નાની મળતી. વિજ્ઞાયતી હેટ પણ એમને સડેલાઈથી તો મળતી જ નહોતી. મુંબઈમાં આવ્યા ત્યાં એમનું શરીર કસરતી થયું પણ ત્યાં સુધી મોટાં માથાંને લઈને એ જરા વિચિત્ર લાગતા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ મોટાં માથાંને લઈને એમને એમના નાના માથાંવાળા મિત્રો જોડે એક પ્રકારની મસ્કરી ઘણી વાર થતી. નાનાં માથાંવાળાનાં મગજ પણ નાનાં એમ જયસુખલાલ કહેતા. પેલા સામા જવાબ વાળતા કે ગધેડાંનાં પણ મોટાં માથાં હોય છે !

સ્કૂલ તેમ જ કોલેજમાં જયસુખલાલ સારી રીતે પાસ થતા પણ મણિત ઘણું કાચું એટલે પ્રથમ વર્ગ એમને મળેલો નહિ, એટલું જ નહિ પણ ઇન્ટરકલાસમાં તો એને લઈને અને સાહિત્ય અને ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં વધારે ઊતરી જવાથી એ અને રણજીતરામ બંને એક વર્ષ નપાસ પણ થયેલા. મેટ્રિક સુધી એ વઢવાણની દાણરાજ હાઈસ્કૂલમાં ભણેલા અને ચૌદમે વર્ષે મેટ્રિક થયેલા. પહેલેથી એમને અંગ્રેજી સાહિત્ય વાંચવાનો શોખ ઘણો પણ વઢવાણથી અમદાવાદ ગયા ત્યાં સુધી અનેક રીતે, જયસુખલાલ સામાન્ય વિદ્યાર્થી મણી

૬૦ : આથમતે અજવાળે

શકાય એવા હતા. એમનાં બુદ્ધિ, હૃદય અને આત્માનો વિકાસ, અને તે પણ અતિ ત્વરાથી અને મોટા પ્રમાણમાં, અમદાવાદમાં જ્યસુખલાલ રણજીતરામને ત્યાં રહ્યા ત્યાં થયો. એમનું સવા સાત ઇંચના કદનું માથું જુદી જુદી દિશાનું વિવિધ જ્ઞાન ગ્રહણ કરવા તત્પર હતું, આતુર હતું. તે જ્ઞાન એમને અમદાવાદમાં મળ્યું. વઢવાણ જેવું મૃતવત્ શહેર છોડીને અમદાવાદ જેવું શ્રદ્ધાળુ અને ઉત્સાહી શહેર આવી પ્રકૃતિવાળા યુવાનને-જાળકને કહીએ તો પણ ચાલે-આકર્ષે એ સદળ છે.

અમદાવાદમાં આજ પણ મુંબઈ કરતાં Sophistication ઓછું અને સમાજ લક્ષિતકક્ષાઓ પ્રત્યે કાંઈક વધુ ગંભીરાઈથી જુએ ખરો. તેમાં વળી મિત્ર, ફિલસૂફ અને ભોમિયા તરીકે જ્યસુખલાલને રણજીતરામ મળ્યા એટલે એમની નૈસર્ગિક શક્તિઓને વિકસવાનો પૂર્ણ અવકાશ મળ્યો. ગુજરાતીમાં એમના પ્રિય કવિઓ નાનાલાલ અને કાન્ત. અંગ્રેજીમાં શેલી, મીસીસ બ્રાઉનિંગ, બાયરન વગેરે. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ત્યાંના દેશી મિશનરીઓની અસર એમના ઉપર થયેલી અને તેને લઈને એમણે હૃદયથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર તે વખતથી કર્યો તે કર્યો. આજે પણ એ જ વસ્તુસ્થિતિ છે. શેલી અને બાયરનનું અનુકરણ કરીને એ અમદાવાદમાં ખમીસનાં બટન ભેરવ્યા વિના ગળું ઉઘાડું રાખીને ફરતા એથી એમને ન્યુમોનિયા થઈ ગયેલો એમ યાદ છે. તે વખતે એમના એક પ્રોફેસર એમને કહેતા કે ‘જો તમે બંને બાઈઓ (રણજીતરામ અને જ્યસુખલાલ) સમાજસેવા, રાજકારણ, સાહિત્ય વગેરે પ્રત્યે જરા ઓછું ધ્યાન લગાડો તો તમે તમારી જાતને અને તમારાં માથાપને વખારે ફાયદો કરશો.’ એ શિખામણ એમણે ન માની એને પરિણામે ઈન્ટરમાં એ બંને નપાસ થયા હતા.

અમદાવાદથી જ્યસુખલાલ મને લાંબા પત્રો લખતા જેનો

જવાબ હું પણ મારાથી બનતાં લંબાણથી આપતો. તે સમયે મને કોઈક ગુરુની જરૂર હતી અને તે સ્થાને મને મુખ્યત્વે જ્યસુખલાલ અને પછી એથી જરા ઓછા પ્રમાણમાં રણજીતરામ મળ્યા. એ બંનેનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો શોખ-લગભગ વ્યસન, સ્ત્રી પ્રત્યે સન્માનવૃત્તિ, સામાજિક રીતરિવાજો સામેની બંડખોરવૃત્તિ, ધર્મના કર્મકાંડ પ્રત્યે વિરોધ છતાં ધાર્મિકતા અને નીતિની જાડી ભાવના વગેરે મેં એમના તરફથી ઝીલવા માંડ્યાં. છૂંદાયેલાં-કચરાયેલાં પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત મારામાં પણ સારા પ્રમાણમાં બીનચોં છે, અને આ પક્ષપાતને લઈને મારે અનેક વેળા સારા પ્રમાણમાં વેઠકું પડ્યું છે.

જ્યસુખલાલમાં પિતા પ્રત્યે અજબ પૂજ્યભાવ હતો. એને લીધે જ્યાં સુધી પિતા જીવ્યા ત્યાં સુધી અમુક અન્યાયો અને સિદ્ધાન્તો વિરુદ્ધ વર્તન પણ એમણે સહન કરી લીધેલું. આ સર્વને પરિણામે એમનામાં જે શિસ્ત હતી અને છે, તે અત્યારે બહુ થોડી વ્યક્તિ-ઓમાં જોવામાં આવે છે. એ શિસ્ત એટલા પ્રમાણમાં મારામાં ન બીનરી શકી એનું કારણ માત્ર એટલું કે હું પાછળથી કાકાજીના પ્રચંડ ક્રોધભર્યાં વાતાવરણને બદલે જ્યસુખલાલના શાંત, સ્નેહાળ અને વાતસલ્યભર્યાં વાતાવરણમાં ઉછર્યો.

જેમ જેમ જ્યસુખલાલ મોટા થતા ગયા, તેમ તેમ એમનામાં રહેલ ગુણ પણ વિકાસ પામતા ગયા અને દૃઢતર થતા ગયા. કાકાજીએ અચળ શ્રદ્ધાથી એમ ધારી લીધેલું. કે પોતાના પછી જ્યસુખ પોતાના કુટુંબને ઉત્તમ રીતે પાળશે અને પોષશે. આ શ્રદ્ધા, કદાચ એમણે માન્યું હતું તેના કરતાં પણ ધણા વધારે પ્રમાણમાં સફળ થઈ છે એમ મુક્તકંઠે અમે ન કહીએ તો અમારા જેવાં બીજાં કોઈ કૃતદન ન ગણાય.

પિતા ત્રણેક હજાર રૂપિયા મૂકી ગયેલા જે સ્પીશી બેંકમાં રૂબી

૬૨ : આશ્રમતે અજવાળે

મથા હતા; એટલે એમને એકલે હાથે જ મને, વિંધવા બહેનને અને માધુભાઈને પોણવાં પડ્યાં. ખાનદાન કુટુંબનાં અમે રણાં, એટલે જે રીતિએ અમે રહેતાં તે રીતિએ રહેવા જેટલા પૈસા મોટાભાઈ પાસે હતા જ નહિ. ચેમ્બરમાં સેક્રેટરી તરીકે એમણે શરૂઆત કરેલી અને જ્યારે માથા ઉપર બધી જવાબદારીઓ આવી પડી ત્યારે વધી વધીને પગાર સવાસો રૂપિયા પણ નહિ થયો હોય ! આવી વસ્તુસ્થિતિમાં એમણે અર્ચને પડોંચી વળવા પાંચ છ છાપામાં અંગ્રેજી કટારો લખવાનું લીધેલું. અડવાડિકમાં એક લેખ લખતા અને સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર એમ પાંચે દિવસ પાંચ છાપાંના લેખો એ લખી નાખતા. એમના અક્ષર કોઈથી ઉકડે નહિ એટલે એમણે ઘેર ટાઇપરાઈટર વસાવેલ અને એના ઉપર જ એ લેખો ટાઇપ કરી નાખતા.

એક વખત એમને બંને હાથે સખ્ત ફેલ્લા થયા અને સાથે તાવ આવે એટલે ટાઇપ થઈ શકે નહિ. છાપાંમાં લેખો ન મોકલાય તો પૈસા તૂટે. એમણે મને કહ્યું કે હું લખાવું અને તું સીધો ટાઇપ કર. મેં હા પાડી. પહેલાં પહેલાં ધીમું કામ થયું, પણ પછી ઝડપ વધી અને કામ સંતોષકારક થવા લાગ્યું. એમની શૈલીએ મારા મન-જમાં ધર ક્યું અને પછી તો જયસુખલાલ અરધાં વાક્યે અટકે એટલે હું એ પૂરું કરું. તે વખતે હું પુષ્કળ ચોપાનિયાં જોઈ જતો અને મારી યાદદસ્ત પણ સારી એટલે એવી કશી પણ માહિતીની જરૂર પડે તો જયસુખલાલ મને પૂછે અને હું ખરો જવાબ આપું.

આમાં મને રસ પડવા માંડ્યો એટલે મેં ભાઈ પાસે મુદ્દાઓ લેવા માંડ્યા અને પછી તે ઉપરથી લેખ હું તૈયાર કરું એમ કરવા માંડ્યું. પછી તો અમુક લેખો સ્વતંત્ર રીતે મેં જ લખવા માંડ્યા. આ પ્રેક્ટિસ જો મેં ચાલુ રાખી હોત તો ઠીક થાત; અને હું સડેલાઈથી અંગ્રેજી છાપાઓમાં નિયમિત લેખો લખતો હોત. પણ સંયોગો બદલાતાં મેં એ પ્રમાણેનું અંગ્રેજી લેખનકાર્ય બંધ કરી દીધું:

પિતાના ઉમ્ર મિગજની છાયામાં ઉછરેલા મોટા ભાઈએ પોતે ધરમાં લગ્નમગ્ન પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર સ્થાપ્યું. એ તો અમને બધાને સ્નેહથી શિખામણુ આપે. પંજી એ માનવી-ન માનવી એ અમારી ધમ્મજાની વાત ! મારી નોકરીની વાત જ લખએ: કારણ હોય કે ન હોય, હોય તો નોકરી છોડવા જોટલા મહત્વનું ન હોય, પણ મારા મંગળમાં આવ્યું કે નોકરી છોડી દેવી છે એટલે મોટા ભાઈ કહે કે 'હા, ત્યારે છોડી દે !' અને આજે હવે પોતાના પુત્રોને માટે પણ એ એમ જ કરે છે. આ એમના મનની નિર્જલતા નડોતી અને નથી, પણ પોતાનાં સ્નેહીઓ પ્રત્યેનું અનહદ વાતસલ્ય છે.

વયસી બહેન બાહ્યાવસ્થામાં વિધવા થઈ, તેના પુનર્વિવાહનો પ્રસંગ તો હું અગાઉ વર્ણવી ગયો છું. તે સમયમાં, તેના પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં માત્ર સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ન્યાયવૃત્તિને લઇને અને બહેનને પુનર્જીવન બક્ષવા પોતે આટલું દુઃખ ભોગવવા કેટલા ભાઈઓ કટિ-બદ્ધ થયા હોત કે આજ તૈયાર થાય ? સાથે એટલું પણ યાદ રાખવું ઘટે કે તેમની પત્ની જૂના વિચારની હોઈ તેમના ખાનગી જીવનમાં પણ તેમને અનેક આડકતરી રીતે સહન કરવું પડ્યું હશે. એ બધું એ પ્રથમથી જાણતા હતા, છતાં એ ડગ્યા નહિ.

એ જ બહેનના સંબંધમાં બીજી એક વાત: ૧૯૧૪-૧૯૨૦નું મુઠ્ઠા વિરામ પામ્યું હતું. મોટાભાઈને હિન્દી સરકારે લંડનના એસિસ્ટન્ટ ટ્રેડ કમીશનરની નોકરીનું કલ્લું અને મોટાભાઈએ તે કબૂલી પણ ખરી. તેમણે બધી તૈયારી કરી. એ નોકરી એમણે લીધી હોત, પોતાની પત્ની, પોતાનાં સંતાનો વગેરેને લઇને એ ત્યાં ગયા હોત તો આજે એમના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ જુદી જ હોત. પરંતુ આ બાજુ એ તૈયારી થઈ સ્ત્રી અને પેલી બાજુ એ જ બહેનના પતિ મૃત્યુ પામ્યા. વિધવા બહેન અને નાનાં નાનાં છ છોકરાં. પૈસા-ટકાની વ્યવસ્થા પણ બરાબર ન હતી. આવે સમયે, બહેનની પાસે પોતાની હાજરીની જરૂર હતી જ

૬૪ : આથમતે અજવાળે

એમ એમણે માન્યું. મોટાભાઈએ પોતાનો, પોતાના કુટુંબનો ક્ષણભરે પણ વિચાર કર્યા વિના હિન્દી સરકારને નોકરીની ના પાડી દીધી, અને જાણે કશું બન્યું જ નથી એમ પાછા હિન્દી વેપારી ચેમ્બરમાં નોકરીએ ચડી ગયા !

અને હિન્દી વેપારી ચેમ્બર પ્રત્યેની એમની વફાદારી ! જો લક્ષ્મી પ્રત્યે આટલી વફાદારી બતાવી હોત તો એ લક્ષ્મીધિપતિ હોત, સરકારી નોકરીમાં આ પ્રકારનો અથાગ પરિશ્રમ વેદ્યો હોત તો આજે એની ટોચે પહોંચ્યા હોત—અને વુડ્સીના શબ્દોમાં કહીએ તો જો આટલી સુનિષ્ઠાથી, આટલા ઉત્સાહથી, આટલી એકાગ્રતાથી પ્રભુભક્તિ કરી હોત તો એ મોક્ષને પામ્યા હોત ! પણ એ “હોત” કાઠી નાખીએ તો આજે ૧૯૦૭થી એ હિન્દી વેપારી ચેમ્બરમાં—૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધનાં ત્રણેક વર્ષ બાદ કરતાં—મંત્રી તરીકે છે. એંશી રૂપિયાથી આરંભ કરીને આજે વર્ષો થયાં એક હજાર રૂપિયાના પગારે પહોંચ્યા છે—વધારે પગાર લેવાની એમણે ના પાડી હતી. આજે એમને એ સંસ્થાએ બગાટકારે પાંચસો રૂપિયાનો વધારો કરીને પગાર પંદરસો રૂપિયાનો કરી આપ્યો છે. એક નાની, અજાણી સંસ્થામાંથી ચેમ્બરને એમણે હિન્દબરમાં આગેવાન ચેમ્બર બનાવી છે. હાલની ફેડરેશન આફ ચેમ્બર જેવી સંસ્થાને પણ જન્મ આપનાર જયસુખલાલ જ છે. જનસેવાનાં અનેક કાર્યો અને તેને લઇને ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ અને ઉપાધિઓ એમણે હસતે અને મૂગે મોંએ માથે ચડાવી લીધી છે.

મહાસભામાં ૧૯૨૦ થી ૧૯૩૦ સુધી કાર્ય કરી મુખ્યત્વે ખાદીપ્રચાર માટે અને હરિજન સંબંધે અવિરત પરિશ્રમ એમણે કરેલો અને પરિણામે ગાંધીજીના અતિ નિકટ પરિચયમાં એ આવેલા. પણ પ્રતિકૂળ સંયોગો અને પ્રમાણિકતાના અતિરેકથી એમને મહાસભાની જલદ પ્રવૃત્તિઓથી છૂટા થવું પડ્યું. ન્યારથી જયસુખલાલ ગાંધીજીના સંસર્ગમાં આવ્યા ત્યારથી આજ્ઞાન સુધી એમનો

ગાંધીજી તરફનો ભક્તિભાવ એવો ને એવો અચળ રહ્યો છે. એ અપૂર્વ ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને એમણે ‘ પૂજારીને પગલે ’નું પુસ્તક લખ્યું છે અને કર્શી પણ અતિશયોક્તિ વિના એટલું નિઃસંકાય કહી શકાય કે એવી નિર્ભેળ ભક્તિથી તરબોળ છતાં ઉચ્ચ કલાથી અલંકૃત બીજું એકેય પુસ્તક ગાંધીજીના સંબંધમાં ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું નાણું નથી; જો કે ગાંધીજીને ગુજરાતી ભક્તોની ખોટ નથી. અને તો યે, સત્ય ખાતર આટલું જણાવવું જોઈએ કે જ્યારથી અમુક અનિવાર્ય સંયોગોને લઈને એમને મહાસભાની સાથેનો સીધો સંબંધ છોડવો પડ્યો, ત્યારથી એમને સામાન્ય મહાસભાવાદીઓ તરફથી જ માત્ર નહિ પણ ખુદ ગાંધીજી તરફથી પણ અનેક રીતે અને અનેક વેળા અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. ભલભલાની ભક્તિ તૂટી જાય એવાં એમના પ્રત્યેનાં વર્તન છતાં આજે પણ જયસુખલાલ ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ અને મહાસભા તરફની અમુક પ્રકારની વફાદારીનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, એ એમના માનસનો એક પ્રકાર તાદ્દસ્ય ખતાવી આપે છે. ગુજરાત રેલસંકટ નિવારણ ફંડના મંત્રી તરીકેની એમની સેવા એટલી તો ઊંડી અને અપૂર્વ હતી કે પરદેશીઓનું ધ્યાન પણ ખેંચાયેલું—તે સમયના ગવર્નરે એમને સી. આઈ. ઇ. નો ઇલ્કાબ આપવા પણ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી—છતાં જેમને જયસુખલાલ યુદ્ધ અને ઇસ્તુના અવતાર માને છે એ પયગંબરના મુખમાંથી કે કલમથી એક પણ શબ્દ નોંધરૂપે પણ નહિ નીકળ્યો; ત્યારે જયસુખલાલનાં અમૃતભર્યાં હૃદયમાં પણ કડવાશની લહર આવી ગઈ હતી, એ મેં જોયું હતું, અને લહરની પેઠે જ તે પાછી અદસ્ય થઈ ગઈ હતી, તે પણ હું જાણું છું.

જયસુખલાલ ઇર્ષાળુ આશક છે. હું પણ એવો જ છું. પણ મારામાં અને એમનામાં અમુક ફેર છે. દુનિયામાં સંયોગો બદલાતાં, સમય બદલાતાં મનુષ્યોના માનસમાં પણ કાંઈ એવા ફેરફાર થતા રહે છે—રહેતા હશે કે ઘણી યે વાર કોઈના પણ દોષ વિના બે મિત્રો

૯૬ : આથંમતે અજવાળે

વચ્ચેની મૈત્રી મોળા થઈ જાય છે. મૈત્રી સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે હોય તો આમ થવાનો સંભવ વધારે જણાય છે; હા, મોટી વયનાં હોય તો બહુ વાંધા આવે નહિ કારણ કે એમના જીવનમાં સંયોગોનું પરિવર્તન એટલા મોટા પ્રમાણમાં થવાનો સંભવ નહિ. આથી કોઈ મૈત્રી મોળા પડે, કોઈ બંધ જ પડે અથવા તો કોઈ મિત્રનું સ્નેહી-ઓનું વર્તુલ વધે તો જયસુખલાલનું હૃદય તે કબૂલવા અશક્ત બની જાય છે અને બારે આઘાત સહન કરે છે. મારું હૃદય એટલો જ આઘાત સહન કરે છે એ ખરું પણ એ સત્ય કબૂલી તો લે છે જ. પરિણામે એમને થયેલા અનિવાર્ય ધા રૂઝાતા જ નથી; મારા રૂઝાતાં બહુ વાર લાગે છે પણ પછી, લાંબે સમયે તે રૂઝાય છે ખરા, અથવા તો કદાચ એમ કહીએ તો વધારે સત્ય કહેવાય કે, એ રૂઝાય છે એમ હું માની લેવાનો યત્ન કરું છું.

પાંત્રીશ વર્ષના એમના ચેમ્પરનાં મંત્રીપદાંમાં એમને ઠોઢથી બે હજારના પગારની અનેક નોકરીઓ મળી હતી, પણ આ સંસ્થાને હું બેવફા કેમ થાઉં એ વિચારથી એમણે એ બધી નોકરીની ના પાડી હતી. એમની જાહેર જનતાની સેવાના કાર્યો બદલ ઇલકાબ આપવાની સરકાર તરફથી આડકતરી ઇચ્છા પ્રદર્શિત થયેલી પણ તે તેમની મહાસભા પ્રત્યેની વફાદારીને લઇને તેમણે સ્વીકારવાની ના પાડેલી અને આ બધું એમને ન મળ્યું એનો એમને કદી શોક થયો નથી, પણ જગતનું બેકદરપણું એમને સાલે છે ખરું.

એમનાં માયા, મમતા, સ્નેહ, ન્યાયી વૃત્તિ વગેરેને ઘણા મનની નમળાઇ ગંણે છે. પણ સામાન્ય વસ્તુઓની કદર પણ બહુ ઓછાં મનુષ્ય કરી શકે છે, તો માનવહૈયાંની કદર તો કેટલાં કરી શકે ? અમારા કાકાજીને એક વાત બહુ પ્રિય હતી અને એમણે એ વાતની સેંકડો આવૃત્તિ અમારી આગળ કરી હશે. કાકાજીએ પોતે બનતાં સુધી એ જ પ્રમાણે વર્તન રાખેલું અને જયસુખલાલે એ જ વર્તન રાખ્યું છે:

એક સાધુ નદીમાં નાહવા ગયા. એમનો ચેલો કિનારે બેઠો

રહેશે. નાહીને સાધુ બહાર આવ્યા એટલે એમણે એક વીંછીને તણાતો જોયો. પાણીમાં જમીને એમણે એને પકડ્યો અને બહાર આવીને જમીન પર મૂકવા જાય છે એટલે વીંછીએ એમને ડંખ દીધો. સાધુથી ખૂબ પડાઈ ગઈ. થોડી વારમાં પાણીનો હીસોળો આવ્યો અને વીંછી પાણીમાં તણાયો. સાધુએ લૂગડાં બદલવાનું છોડીને પાછો વીંછીને બહાર કાઢ્યો. પાછો વીંછીએ ડંખ દીધો ! આમ ત્રણ વાર થયું એટલે ચેલાથી હસી પડાયું. કારણ પૂછતાં એણે ગુરુને કહ્યું કે ‘ મહારાજ, તમે આવા જ્ઞાની થઈને આટલું સમજતા નથી કે વીંછી પોતાનો જાતિ-સ્વભાવ કદી છોડવાનો છે ? તો તમે બચાવવા જાઓ છો શા માટે ? ’ સાધુએ જવાબ વાળ્યો : ‘ તું તો મારા વર્તનથી હસ્યો પણ તારા વર્તનથી મારે હસવું કે રડવું ? તું મારી સાથે આટલાં વર્ષો રહ્યો તો ય તને આટલું જ્ઞાન પણ મળ્યું નહિ ! વીંછીને તો પોતાની જાતનો-પોતાના પ્રાણનો સવાલ હતો, છતાં એણે પોતાનો કુદરતી સ્વભાવ જે ડંખવાનો છે તે છોડ્યો નહિ તો હું માનવજાત-જેનો કુદરતી સ્વભાવ ‘ દયા ’ હોવો જોઈએ, તે એ નાના ડંખથી મારો સ્વભાવ છોડી દઉં ? ’ અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવો એ મનુષ્યોનો સહજ સ્વભાવ છે-હોવો જોઈએ, એવી દૃઢ માન્યતા જયસુખમાર્ધ સેવે છે અને તે પ્રમાણે એ વર્તે છે.

જયસુખલાલ આજન્મ અહિંસક છે. ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતના પ્રચારથી એમના પોતાના વિચારને માત્ર પોષણ મળ્યું. દુનિયાનાં દુઃખો, અન્યાયો, અસહિષ્ણુતા, હૃદયની ક્ષુદ્રતા વગેરેથી એમનું અતિ ભીમિલ અને કામળ હૈયું બહુ દુઃખ પામે છે. છતાં એમને મનુષ્યો વિશે હલકો અભિપ્રાય નથી. માનવીમાં એમને શ્રદ્ધા છે અને એટલે જ એઓ આશાવાદી છે.

વર્ષો સુધી એમના વિચાર તે મારા વિચાર મેં ગણેલા. વર્ષો સુધી એમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં મેં યથાશક્તિ ભાગ લીધેલો. ખંડ-

૯૮ : આથમતે અજવાળે

ભંગની ચળવળ વખતે મોટાભાઈએ આજ્ઞા કરી એટલે સ્વદેશી વસ્ત્રો મેં પહેરવા માંડ્યાં—અને તે વેળા સ્વદેશી કપડાં પહેરવાં એટલે ફેશનને તિલાંજલિ અર્પવી ! ખાદીની ચળવળ શરૂ થતાં મોટાભાઈએ હુકમ આપ્યો અને વિલાયતી ઢબના પોષાકો અને હેટો જુદાં જુદાં માણસોને આપી દઈને મેં સુરવાળ—શેરવાણીનો પોષાક પહેર્યો. સમાજ અને રાજકારણમાં આમ વર્ષો સુધી એમની ગ્રેરણા ઉપર મેં મારું જીવન ઘડ્યું. પણ તે દરમિયાન એમણે મને કોઈ દિવસ ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવવાનું કહ્યું નથી અને મેં કર્યું નથી. છેલ્લાં નવ—દસ વર્ષ થયાં એમની તબિયત બગડી અને એમની પોલાદી માનસિક શક્તિ ઢીલી પડી ત્યારથી અથવા કહો કે લગભગ દસ બાર વર્ષથી મારા વિચારોમાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું અને હવે અમુક બાબતમાં અમે સામસામા વિચાર પણ ધરાવીએ છીએ.

પિતાના મૃત્યુ પછી મારી અને મારાંની બધી જાનજીવ એમણે વહોરી લીધી. મને સાહિત્યકાર બનાવવામાં મૂળ હાથ એમનો અને રણજીતરામનો. રણજીતરામ તો ગુજરી ગયા પણ મોટાભાઈ તો હજી સુધી મારા એકેએક લેખના કડક વિવેચક. એમના જેવા વડીલ હોય તો આજે પણ સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા એના અનેક લાભ સાથે સારા પ્રમાણમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય.

જયસુખલાલનાં પત્ની કમુદાગવરીનું જેવું માનસ છે તેવું ન હોત અને કાંઈક સુધરેલા જમાનાનું હોત તો જયસુખલાલનું જીવન કેવું હોત ? અમારાં બધાનું જીવન કેવું હોત ? કોને ખબર ? જૂના જમાનાનાં, નિયમિત શિક્ષણ વગર સંધાયેલ સંસ્કારી માનસવાળાં કમુદાબાબી બારતેર વર્ષે સાસરે આવ્યાં અને ચૌદ વર્ષે તો એમણે આખા ઘરનો ભાર ઉપાડી લીધો અને એ ઘરમાં પણ કાકાજી જેવા ઉમ્મ વડીલ, જયસુખલાલ જેવા અવ્યવહારુ, માત્ર આકાશના તરંગોમાં રમનાર પતિ અને અમારા જેવા દિયેરો વસે !

વર્ષો સુધી મારી માંદગી, મારી પત્નીની માંદગી, મારી બે પુત્રીઓને જન્મથી ઉછેરીને મોટી કરવાની, માધુભાઈને પણ આઠ વર્ષના હતા ત્યાંથી બણાવીગણાવીને, પરણાવીને ઠેકાણે પાડવા, પોતાની ધ્વિષ્ઠા વિરુદ્ધ ૧૯૧૦ની સાલમાં નણુંદના પુનર્વિવાહમાં ભાગ લેવો અને એના પુનર્વિધવ્યમાં પાછાં એની મદદે રહેવું, આ બધું ચૌદ વર્ષની વયથી એ કરતાં આવ્યાં છે અને હજી કર્યા કરશે. આવાં કાર્યોમાંથી એમને સ્વતંત્રતા મળવાની જ નથી. કારણ કે અમને મોટા કર્યા, પોતાના છોકરાઓને અને મારી પુત્રીઓને મોટાં કર્યા ત્યારે હવે છોકરાનાં છોકરાં અને પોતાની ગણી લીધેલી મારી પુત્રીઓનાં સંતાનોની બરદાસ્ત એમના માથા ઉપર આવ્યા કરવાની.

હવે તબિયત લથડવા માંડી છે પણ અત્યાર સુધી એમની તબિયત લોખંડી ન હોત તો અમારા સંયુક્ત કુટુંબનું નાવ કયાંય અથડાઇને ડૂબી ગયું હોત. અમારા કુટુંબમાં એમનું સ્થાન કેવું છે એ જાણવાને એક દષ્ટાંત બસ થશે. ૧૯૩૩-૩૪ની સાલથી મને જોશીઓ કહેતા આવેલા કે ૧૯૩૮ ના ઑગસ્ટ માસમાં મારી પત્નીને અતિશય ગંભીર માંદગી આવે અને તેમાંથી કદાચ મૃત્યુ પણ થાય. એ વર્ષ આવ્યું ને એ માસ પણ આવ્યો. અચાનક કમુદાબાબીને ભયંકર બિમારી આવી અને એ મરતાં મરતાં બચ્યાં. જોશીઓએ પોતાની જૂલ કબૂલ કરતાં કહ્યું કે તમારી મા અથવા તો એને સ્થાને હોય તે સ્ત્રીને માથે સંકટ હતું પણ તમને મા નથી અને તમારી હિંમત મોટી એટલે અમે તમારી બાબી તમારી માને સ્થાને હશે એવો વિચાર ન કર્યો.

અમે બે બાઇઓની તબિયત લથડી ગઈ છે અને ત્રીજો નાનો ભાઈ દેશાવરમાં રહેતો થઇ ગયો છે. એને પરિણામે કલાકોનાં તોફાન, મસ્તી, હાસ્યભર્યાં બેજવાબદાર ગપ્પાં અને સાહિત્ય, ધર્મ, સમાજ વગેરે વિશેની રસભરી ચર્ચાઓ આજે કાળના પડદા પાછળ વિલીન

૧૦૦ : આથમતે અજવાળે.

થઈ ગયાં છે. વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યમાં માનનાર યુવક-યુવતીઓના જમાનામાં અસહના ડાયરાઓ લગભગ અશક્ય બન્યા છે. લથડતી તબિયતને લઇને પહેલાંની ઉગ્રાણીઓ, પર્યટનો વગેરે અસંભવિત થઈ ગયાં છે. છતાં અમે સાથે રહીને કાંઈ કાંઈ તોફાનો સહ્યાં અને હજી જે જે આવશે તે સહેવાનું સામર્થ્ય પ્રભુ આપી રહેશે એવી શ્રદ્ધા અમને છે. આ વેળા જયસુખભાઈએ 'માનસી' ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૦ ના અંકમાં મારે વિશે લેખ લખતાં મેથુ આરનોલ્ડના કાવ્યમાંથી એક ઉતારો આપ્યો છે તેની છેલ્લી પંક્તિ મને સાંભરી આવે છે:

We, We only are left;
With frownnig foreheads, with lips
Sternly compressed, we strain on,
On and at nightfall, at last,
Come to the end of our way,
To the lovely inn mid the rocks.

મકરણ આઠમું

કેવી રીતે લેખક થયો ? શાથી થયો ? સ્કૂલ ઑફ આર્ટ્સમાં ગયો હોત અને પરિણામે ચિત્રકાર કે પાટિયાં ચીતરનાર થયો હોત તો તે સમજાય તેવું હતું. પણ અમુક મનુષ્ય લેખક થાય, કવિ થાય એ શાને લઇને થાય એ જાણવું એટલું સહેલું નથી. લેખક થયા પછી, એના આસપાસના સંયોગો, લેખકના માનસનું

૧૦૨ : આથમતે અજવાળે

ધડતર વગેરે ઉપરથી આહું પાતળું, સમગ્રય ખરું પણ એટલી માથાકુટમાં ઊતર્યા પછી ‘ખોલ્લો ડુંગર અને નીકળ્યો ઊંદર’ જેવી વાત થાય ! મને તે હો પણ અમારા પિતરાઈઓ વગેરેમાં ખીજા બધા ધંધા કરનારા મળી આવે પણ લેખક તરીકે, વાર્તાઓના સર્જક તરીકેનો ધંધો કરનાર ખીજું કંઈ નહોતું. કલાવિવેચક તરીકેનું પોતાનું જીવન અમારા પિતરાઈ કનૈયાલાલ વક્રીએ બહુ મોડું શરૂ કરેલું. જ્યસુખભાઈએ પોતાના અમદાવાદના રહેઠાણ દરમિયાન ખ્રિસ્તી ગીતોનાં થોડાં ભાષાંતર ગદ્યકાવ્યરૂપે કરેલાં પણ તે પાંચેક જેટલાં હશે. અને ત્રણ ચાર શબ્દચિત્રો ગદ્યમાં લખેલાં. એમાંનાં ગદ્યકાવ્યો વિશે નાનો સરખો પ્રસંગ ગુંથાયેલો છે :

એમણે એવાં ત્રણેક ગીત આચાર્ય આનન્દશંકર કુવ ઉપર ‘વસન્ત’ માં પ્રકાશન માટે મોકલાવ્યાં. તેમાં તખ્તડુસ તરીકે ‘દીન’ શબ્દ રાખેલો અને ખરું ઠામઠેકાણું આપેલું નહિ. આનન્દશંકરભાઈએ એ ગીતો મણિશંકર રતનજી બટ્ટે લખેલાં હશે એમ ધારીને એમના ઉપર પાછાં મોકલાવ્યાં અને સાથે વિનયથી જણાવ્યું કે “ગીતો સારાં છે છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મના હોઈ સિદ્ધાન્ત ખાતર હું તે ‘વસન્ત’માં પ્રસિદ્ધ કરવા માગતો નથી.”

મણિશંકર ચીડવાઈ ગયા અને તેમણે સામે ઉત્તર આપ્યો કે “શૈલી ઉપરથી કંઈ પણ સમજી શકે કે મારાં નથી.” આનન્દશંકરે આ વાત અછડતી રીતે રણજીતરામને કરી ત્યારે બધો ભેદ ખુલ્યો અને પછી તો મણિશંકરે પણ જ્યસુખભાઈ ઉપર એ વિશે સારો પત્ર લખેલો.

હું આગળ લખી ગયો છું કે મને વાચનનો શોખ હતો. ગુજરાતીમાં ઢેંકમાં ઢેંકથી માંડીને સારામાં સારું વાચન વાંચી નાખ્યું. પછી મેં ચૌદમે વર્ષે અંગ્રેજી વાચનનો આરંભ કર્યો અને મારે સુભાગ્યે સુરતની એન્ડ્રૂઝ લાયબ્રેરીમાં જેરામ, જેકબ્ઝ, માર્ક ટવેન વગેરે હાસ્યરસકારોનાં પુસ્તકો હતાં, તે મારે હાથે ચડી ગયાં. હું આઠેક

વર્ષનો હતો ત્યારથી મોટાભાઈને પત્રો લખતો અને તેમાં રણજીતરામને પણ સંડોવતો. તેરમા ચૌદમા વર્ષથી રણજીતરામને પણ સ્વતંત્ર પત્રો લખવા માંડ્યા અને સૂરતમાં અમે અવારનવાર મળીએ ત્યારે પણ મારી વાતોમાં લેખનવૃત્તિ અને હાસ્યરસ વધુ પડતાં જણાઈ આવતાં. આ ઉપરથી રણજીતરામે મને કહ્યું કે “ તું લખે તો કેમ ? ” તે વખતે મારે સ્કૂલ જવાનું તો નામનું જ હતું એટલે સમયનો આધ ન હતો. એકસ તો કહેવાય નહિ પણ મેં આશરે ૧૯૦૬માં પહેલી વાર્તા કહો કે રકેય કહો એવું લખ્યું હશે. રણજીતરામને મેં તે વાંચવા મોકલ્યો અને તેમણે મારી ભૂલો બતાવી તે ફાડી નાખ્યો. આ પ્રકારનો પ્રયોગ બેએક વર્ષ ચાલ્યો અને પછી મને મારા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મળી. ઘણું ખરું આ પ્રથમ વાર્તા તે ‘ વિનોદવિહાર ’ના સંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘ ન્યાય ’ નામની વાર્તા. આ ટૂંકી વાર્તામાં ગદ્યની શૈલી મેં ‘ ભદ્રંભદ્ર ’ ઉપરથી અનુકરણ કરીને લખેલી છે. તે વાંચ્યા પછી રણજીતરામે કહ્યું અને મને પણ લાગ્યું કે કોઈના અનુકરણથી કશું વળવાનું નથી. એથી તે પછીના રકેયોમાં મેં મારી મેળે જેવું લખાય તેવું લખવા માંડ્યું.

આરંભમાં જ્યારે રણજીતરામને લાગેલું કે હું લેખક થઈ શકું ત્યારે એમણે મને સંસ્કૃત શીખવાનો આગ્રહ કરેલો અને તે પ્રમાણે મેં લગાર નહિ જેવો યત્ન પણ કરેલો પણ જેને ‘ અભ્યાસ ’ નામે કંટાળો તેનાથી સંસ્કૃત કેમ શીખાય ? મેં તે યત્ન છોડી દીધેલો અને રણજીતરામ નારાજ પણ થયેલા. વર્ષો પછી જ્યારે હું લેખક તરીકે અને મારી લાક્ષણિક શૈલીને લીધે સારી જેવી કીર્તિ પામ્યો ત્યારે રણજીતરામે મને કહેલું કે ‘ તું સંસ્કૃત નહિ શીખ્યો તે સારું જ કયું ’. જો શીખ્યો હોત તો તારી ભાષામાં તારાપણું-તારી લાક્ષણિકતા ન રહેત.’

જેમ એક વખત વાંચવા માંડ્યું પછી એનું વ્યસન જ મને લાગ્યું છે તેમ એક વાર લખવા માંડ્યું અને તે લખાણ પ્રસિદ્ધ થવા

૧૦૪ : આશ્રમતે અજવાળે

માંડયું ત્યારથી એનું પણ મને વ્યસન જ થઈ ગયું છે--અલખત, વાંચન જેટલું નહિ. લેખનમાં આપણે સામાન્ય છાપાળવાં લેખનને બાદ કરીએ તો બાકીનાં, બાષાંતરો, અનુવાદો, કલાવિવેચનો અને વાર્તાઓના કે રસ્ટોના સ્વતંત્ર સર્જનોમાં મને 'Mood,' અમુક પ્રકારની યોગ્ય મનોદશાની જરૂર જણાઈ છે. અને સ્વતંત્ર સર્જનોમાં તો આ 'મૂડ' ઉપરાંત, મને 'પ્રેરણા'ની પણ આવશ્યકતા લાગી છે.

આ 'પ્રેરણા' એ શું છે ? દરેક સર્જકને એની જરૂર જણાઈ છે. એ ક્યારે આવે, શા માટે આવે, શા માટે ન આવે એ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું સંતોષકારક રીતે આપી શકું એમ નથી. કેટલાય સર્જકોને-લેખકોને આ પ્રેરણાની જરૂર નથી જણાઈ અથવા તો એમને તો એ હાજરાહજુર છે એ વાત પણ હું જાણું છું. મુનશીજી મને વારંવાર કહેતા કે 'લખતાં લખતાં ધરડો થયો તો યે 'પ્રેરણા'ની પાછળ શું મંડ્યો છે ? હાથમાં કાગળ અને પેન્સિલ લીધાં કે લખાવા માંડે; એમાં બીજી કોઈ વસ્તુની જરૂર જ નથી.' યત્ન કર્યો છતાં મને આવી સુગમતા આવી નથી.

સમરસેટ મૉમ જેવા, જેમ ઓફિસે જનારા નિયમિત ઓફિસે જઈને કામ કરે છે તેમ, દિવસના અમુક કલાક લેખનકાર્ય કરે જ છે, બ્યારે ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. જૅક્ઝની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ જુદી જ હતી: એને એક મિત્રે શનિ-રવિ ગાળવા પોતાને ત્યાં બોલાવેલ. સવારે હું એકાંત ગાળાશ એમ જૅક્ઝે કહેલું એટલે સવારમાં તેને કોઈ એ બોલાવ્યો નહિ. બધાં ધારતાં હતાં કે એ પોતાના ઓરડામાં બેઠો બેઠો એની લાક્ષણિક શૈલીમાં વાર્તા લખતો હશે પણ એણે તો ચાહ-નાસ્તો લઈ બગીચામાં આંટા માર્યાં કર્યાં અને પાછપ પીધા કરી ! આ વિશેનો ખુલાસો મિત્રે પૂછ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે " એ એકાંતમાં મેં મગજમાં વાર્તાનું વસ્તુ ગોઠવી લીધું. હવે એ કાગળ ઉપર લખવામાં મને જરા પણ મુશ્કેલી નહિ પડે. મને ત્યારે હું એ લખી નાખીશ."

વર્ષો પહેલાં વિનયરાયે પોતાના ‘કૌમુદી’ (ત્રૈમાસિક) માટે આપણા લેખકોને ‘મારી લેખનપદ્ધતિ’ એ વિશે થોડું થોડું લખવા વિનંતી કરેલી, પણ ઘણા લેખકોએ એ વિનંતીનો માત્ર ઉપહાસ જ કરેલો. અપવાદમાં રમણભાઈ, ‘ધૂમકેતુ’ અને હું હતા. અમારા ત્રણેયના લેખ ચૈત્ર ૧૯૮૧ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આવા વિષયો ઉપર લેખ લખી મોકલવામાં નાનમ શી છે, તે મને હજી સમજતું નથી. પ્રેરણા વિશે જાંડા ઉતરી વાના હું એટલું કહી શકું કે સર્જનની શક્તિ કોઈ જુદા જ પ્રકારની શક્તિ છે. તે આપણામાં ક્યારે હોય છે અને ક્યારે નથી હોતી તે આપણે-હું પોતે બો જાણી શકું છું. એવી શક્તિ આપણામાં હોય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રસંગ-નાનામાં નાનો ખીજાંઓને તદ્દન સામાન્ય લાગતો-મારી દષ્ટિએ જુદો જણાતો. અને આ અમુક પ્રસંગમાંથી એમ ને એમ કે આટલા ફેરફાર સાથે નવલિકા કે રસેય લખી શકાશે એમ મને થતું. કોઈ કોઈ વાર તો કશા પણ કારણ વગર, પ્રતિકૂળ લાગતા સમય અને સંયોગોમાં, આખી સંપૂર્ણ નવલિકા કે રસેય મગજમાં તૈયાર થઈ જતો. પછી એ લખાય ગમે ત્યારે. હા, પાછી એક ખીજી વાત ખરી: ‘કૌમુદી’માં મેં લખ્યું હતું તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી એ નવલિકા કે રસેયનું યોગ્ય નામ મારાથી ગોઠવાય નહિ ત્યાં સુધી મારાથી કાગળ ઉપર એક શબ્દ પણ પડાય નહિ. એ પ્રમાણે યોગ્ય નામ નહિ મળવાથી મારી ‘પ્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત’ (વિનોદ વિહાર) મારા મનમાં આશરે છ વર્ષ પડી રહી હતી.

આગળ જે વાર્તા વિશે લવંગિકા મહેતા સાથે મારે ચર્ચા ચાલી હતી, એવો ઉદ્દેશ્ય કયો હતો; તે મારી પ્રિય વાર્તાઓમાંની એક ‘જૂતના બડકા’ (જૂતના બડકા એ નામના સંગ્રહમાં છે) નું વસ્તુ પહેલાં મારા મગજમાં ધડાયું. મૃત્યુ સમીપ હોય એવે પ્રસંગે જ, એ સમયમાં નાયિકા પ્રેમનું અસ્તિત્વ કબૂલે એવું મારે લાવવું હતું. આને માટે કાં તો આગ, કાં તો ટ્રેનનો અકસ્માત કે

૧૦૬ : આથમતે અજવાળે

કાં તો સમુદ્રનો અકસ્માત સંભવે. બીજા બે મને અસંભવિત જણાયા એટલે આગનો પ્રસંગ ગૂંથી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મનમાં ઘણી ગડમથલ પછી નામ પણ ચોગ્ય જડી આવ્યું. પછી રહી મુશ્કેલી આગને વર્ણવાની. તે વખતે રૂપેરી પરદાની પ્રથા પણ નહિ કે આગ જોવાય.

અચાનક, એક વેળા હું જ્યુગિલ્લી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી ફાટમાં જતો હતો ત્યાં-કાલ્યાણવી રોડ ઉપર, ભાંગવાડી થીયેટરનાં આમણાં પાંચ માળના હાથીવાળાં મકાનમાં પ્રચંડ આગ લાગેલી. દામ ત્યાં આવતાં જ અટકી ગઈ. આખા રસ્તા ઉપર ઉશ્કેરાયેલાં માણસો, વ્યવસ્થા સાચવવા ફરતા પોલિસો, બંબાવાળાઓ વગેરે ભરચક થઈ ગયેલાં. મારે નસીબે અતિ કરુણ દશ્ય જોવાનું હતું.

પાંચમે મજલે, નાના કઠેરામાં એક માણસ ઊભો રહીને ઉન્માદી પેઠે એટલી નાની જગ્યામાં આમથી તેમ દોડવાના મિથ્યા યત્ન કરતો હતો. અંદરની અગ્નિશિખા કરાલ સ્વરૂપે બહાર કઠેરામાં પણ આવતી હતી. અને તેનો તાપ અસહ્ય હશે એમ કદાપી શકાતું હતું. હજારો મનુષ્યોની આંખો આ દશ્ય જોઈને ઠરી ગઈ હતી. અને હૈયામાં ઉદ્વેગથી, અનુકંપાથી, હવે શું થશે એની કારમી અનિશ્ચિત નિશ્ચિતતાથી વ્યાકુળ થઈને તેઓ તીવ્ર વેદના અનુભવી રહ્યાં હતાં. બંબાવાળાઓએ સીડી ઊંચી કરી. તે ટૂંકી પડી. ત્યારપછીના હાહાકારથી મુંબઈમાં ઊંચી સીડીઓ મંગાવવામાં આવી હતી. પેલા માણસથી આખરે નહિ રહેવાયું. તે ફૂલો, સીડી સાથે અથડાયો. વીજળીના તાર સાથે અડફટમાં આવ્યો. અને જમીન ઉપર પડ્યો. કોઈ કબૂતર ઊંચેથી પડે અને જેમ તેનો છુંદો થઈ જાય તેમ આ માણસનો છુંદો થઈ ગયો. મેં આગ આ પ્રમાણે જોઈ. એ દશ્યની કારમી કરુણતા બૂલતાં થોડો સમય ગયો અને પછી મેં 'બૂતના બડકા'ની વાર્તા પૂરી કરી.

આવી રીતે પ્રેરણાની મદદથી જન્મ પામતી વાતો જુદાં જુદાં સાધનથી અને સંયોગથી ઘડાતી. અપવાદમાં માત્ર એક વાતી ગણાવી શકાય: ‘સાસુજી’ના સંગ્રહમાંની ‘નાટક’ વાતી. એક શનિવારે બપોરે ઓફિસમાંથી છૂટીને હું ચર્ચગેટથી એક લોકલમાં બેઠો. બારીમાંથી શન્ય ચિત્તે બહાર માર્ગ નીરખી રહ્યો હતો, એટલામાં આ વાતી જાણે આખી સંપૂર્ણ મારી આંખ આગળ ખડી થઈ મધ્ય-એના નામથી માંડીને એના અંત સુધી ! મારે માત્ર ગમે ત્યારે તે લખી નાખવાની જ રહી ! આવી સંપૂર્ણ દશામાં કેટલિક વાતી આપણને મળી આવે છે.

મારું પહેલું પ્રકાશન તે ‘ડિટેક્ટિવ બહાદુર શેરલોક હોમ્સ.’ અને તેનું આવું વિચિત્ર નામ પાડનાર તે એ પુસ્તકના પ્રસિદ્ધકર્તા ડી. લખમીદાસની કંપની. આ પુસ્તક ‘રેડી ઇન સ્કર્વેટ’ નું ભાષાન્તર છે અને હવે બજારમાં મળતું પણ નહિ હોય. એ ભાષાન્તર કરવાનું કારણ જરા વિચિત્ર છે: તે વખતમાં મોટાભાઈ અને બીજા મોટા સગા હોય તો તેમનાં નાનાં પડેલાં કપડાં નાનાભાઈને પહેરવાં પડત. મને એ પ્રમાણે જયસુખલાલનાં કપડાં મળ્યા કરતાં. ડગલાને, ખમીસને અને પાટલૂતને સુદ્ધાં અંતરસેવાભરી ભરીને હું તે પહેરતો. ટેકનિકલ લાઈનમાં હું ગયો ત્યાં સુધી મારી દશા આ હતી, અને મારા જેવા સુદ્ધિયાનીને આથી કેટલું દુઃખ થતું હશે તે કહી શકાય તેમ છે. અમે મુંબઈમાં આવનખાંની લેઘનમાં રહેતાં હતાં. અમને વેકેશન હતી. બવિખ્યમાં આવનાર બીજી વેકેશનમાં એટલે કે મે મહિનામાં અમે સૂરત જવાનાં હતાં અને લગનસરામાં મહાલવાનાં હતાં; છતાં કપડાંની બાબતમાં મારી આ સ્થિતિ હતી !

લાંબા વિચાર પછી, જયસુખલાલની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી મને આ વિચાર આવ્યો. સાડા ચાર આના ખરચીને હું ‘રેડી ઇન સ્કર્વેટ’ની ‘સિક્સ પેની’ આવૃત્તિ લઈ આવ્યો અને રોજના ચાર કલાક કામ કરીને બાર દિવસમાં ભાષાન્તર પૂરું કર્યું. મોટાભાઈ

૧૦૮ : આથમસે અજવાળે

ડી. લખમીદાસને જરાતરા ઓળખતા હતા, એટલે આપણે એની દુકાને, બજાર ગેટમાં ભીડી ગયા અને ત્યાં બધા પાંચડા પાડ્યા. એના મનમાં પણ રામ વસ્યા અને મને પચીસ રૂપિયા આપ્યા કે પછી ચાલીસ પણ હોય, હવે યાદ નથી. રૂપિયા ગજવામાં પડ્યા કે કે તરત ભાઈની સાથે જઈને સ્વદેશી ક્રાઓપરેટિવ સ્ટોર્સમાં વાલજી દરજીની પાસે ચાર ખમીસ અને એક ગરમ અને એક સુતરાઉ બંધ ગળાના લાંબા ડગલા કરાવ્યા. એક સરસ જોટા ધોતીયાનો અને ‘એન’ જાતની બેંગલોર ટોપી અને એક ઇશ્કી સ્લિપરની જોડી લીધાં. મને પંચલશરે ચોપડીની પાંચ નકલ આપેલી ! આમાંથી એક નકલ મેં રણજીતરામને આપી અને સાથે આખો વૃત્તાંત કહ્યો, જેથી એ ખૂબ હસ્યા અને પછી એમણે કહ્યું કે “એવી રીતે કુરસદે બીજાં બાપા-નંતર પણ કરજે કે જેથી પૈસાના પૈસા મળશે અને શૈલી બંધાશે.” આ ઉપરથી પાછળથી મેં બીજી બે શરણોક હોમ્સની ચોપડીનાં બાપાનંતર કરેલાં.

નવાં કપડાં અને પેલી ચાર નકલ લઈને, બધી હિંમત એકઠી કરીને હું કાકાજી આગળ હાજર થયો. મને કપડાં પહેરાવી જોઈને કાકાજી હસ્યા. ચોપડી જોઈને એમને ગર્વ થયો અને મારા ઉપર ગુસ્સે થવાને બદલે મેં બધું મળીને જેટલું ખર્ચ્યું હતું એટલું એમણે મને રોકડમાં આપી દીધું અને કહ્યું કે આટલા રૂપિયાથી તારે બેંકમાં ખાતું ઉઘાડવું. એ પ્રમાણે મેં ખાતું ઉઘડાવેલું અને તેમાં લગભગ પોણા બેસો રૂપિયા ભેગા થયેલા, એટલામાં બેંક તુટી અને અમે પાછા હતા એવા ને એવા થઈ રહ્યા !

મેં જ્યારે લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે આપણે ત્યાં બહુ ઓછાં શિષ્ટ માસિકો હતાં. ‘વસન્ત,’ ‘જ્ઞાનસુધા,’ ‘સાહિત્ય,’ ‘સુન્દરી સુબોધ’ અને ‘સમાલોચક’ એટલાં મને યાદ આવે છે, જો કે બીજાં હશે ખરાં. આમાં પહેલાં બે પોતાના અનિયમિતપણાને

માટે બહુ યશ ખાટી ગયાં છે. તેમના ગ્રાહકોની સંખ્યા પણ ન મનાય એટલી ઓછી હતી—હું બૂદ્ધિઃ અત્યારના જમાનામાં, ગુજરાતના ઉત્તમ ત્રિમાસિક ‘માનસી’ના ગ્રાહકોની યાદી કરતાં તો એમની યાદી મોટી હતી. આ વાત લખતાં પણ મને પોતાને સંસ્કારી કહેવડાવતા ગુજરાતીઓ માટે શરમ આવે છે.

હું ‘સુન્દરી સુબોધ’ અને ‘સાહિત્ય’માં પણ લખતો, પણ ‘જ્ઞાનસુધા’ માટે મને ખાસ પક્ષપાત હતો. આને પરિણામે મને લેખક તરીકે ઓળખનારાંની સંખ્યા ઘણાં વર્ષ સુધી ઘણી ઓછી હતી. ‘જ્ઞાનસુધા’ના મારા લેખો વાંચનારમાં લેડી વિદ્યાગવરી નીલકંઠ, ગદુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ, ન્યોસતના મહેતા, સરોજ મહેતા, જયસુખલાલ મહેતા અને રણજીતરામ મહેતા અને કોઈક કોઈક વાર હિં. ગ. અંજારિયા, ભોગીન્દ્રરાવ, ચન્દ્રશંકર વગેરે હતા. મને ઘણા કહેતા કે કોઈ વાંચે નહિ—બહુ ઓછાં વાંચે—એવાં માસિકમાં તું શા માટે લેખો આપ્યા કરે છે ? પણ એવા લોકો મારું માનસ સમજી શકતાં ન હતાં. આટલે વર્ષે પણ મારું એ બાબતનું માનસ એવું ને એવું રહ્યું છે. આજે પણ હું મારા લેખનો મોટો ભાગ સૌથી ઓછી ધરાડી ધરાવનાર ‘માનસી’માં જ આપું છું. આનાં ઘણાં કારણો હશે પણ એમાંનું મુખ્ય કારણ તે હું, જે કે ‘Snobs’નો કટ્ટો શત્રુ છું. છતાં High Brow છું—હોષ એ મને લાગે છે. માનવ-મેદનીમાં હું એકલો પડી જાઉં છું, શોકનિમગ્ન થઈ જાઉં છું. મે ચાર પાંચ માણસો હોય, એકેકને મીડી નજરે નિહાળતાં હોય ત્યાં હું મારું હૈયું ઉઘાડી શકું છું. મને મારી કલા માટે અતિ પક્ષપાત છે, જેવો દરેક લલિત કલા માટે—દરેક કલા માટે તેના પૂજક કલા-કારને હોવો જોઈએ તેવો જ. આથી મને પ્રચંડ લોકપ્રિયતા આકર્ષક લાગે છે પણ એ પ્રાપ્ત કરવાનાં બધાં સાધન મને અકારાં લાગે છે. કેટલાંકને માનવસમૂહ જોઈને પાનો ચડે છે—જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચન્દ્રવદન

૧૧૦ અથમતે અજવાળે

મહેતા વગેરેને. મને એનાથી ચડેલો નશો પણ ઊતરી જાય છે. અને એથી જ કોઈનો અતિ આગ્રહ હોય ત્યારે જ હું બાપણો કરવા તત્પર થાઉં છું. રંગભૂમિ ઉપર તો બનતાં સુધી હું ચશ્મા કાઢી નાખું છું જેથી હું પ્રેક્ષકોને જોઈ શકું નહિ. આને પરિણામે હું મારી સ્વસ્થતા જાળવી શકું છું. જ્યોતીન્દ્ર દવેને આને લીધે જ એકાંત ઓરડામાં મૂકેલા ‘માર્ષક’ આગળ બોલવું ગમતું નથી, અને મને ગમે છે.

‘વસન્ત’માં લખવાની શરુઆત વિચિત્ર રીતે થયેલી. હું અને નલીન દીવેટિયા ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં. એક વાર વાતમાં ને વાતમાં નલિને મશ્કરી કરી કે ‘જ્ઞાનસુધા’માં લખવું સહેલું છે પણ ‘વસન્ત’ની વાત જુદી. મેં કહ્યું કે લખાણમાં સ્વતંત્ર કૃતિ જ મળ્યાય કે બાષાન્તર અને અનુવાદ પણ મળ્યાય ? નલિને ત્રણેની હા કહી. મેં જવાબ દીધો કે ત્યારે તો હવેની મારી કૃતિ ‘વસન્ત’માં જ પ્રસિદ્ધ થશે. એ પ્રમાણે હઠને લઠને મેં રિચર્ડ લ ગેલિયનની ‘પ્રિન્સેસ એન્ડ ધ મિરર’નો અનુવાદ ‘રાજકન્યા અને ભરથરી’ (‘વાર્તાવિહાર’) એ નામથી કરીને ‘વસન્ત’ ઉપર મોકલ્યો અને તે પ્રસિદ્ધ પણ થયો. તે પછીથી અમુક ટૂંકા વાર્તાઓ મેં મોકલાવેલ પણ ઘણાં વર્ષ પછી, આનંદશંકર ધ્રુવની ખાસ ઇચ્છાથી મેં એમને ‘અસાધારણ અનુભવ’નો આર. એન્ડમ નામના લેખકની ‘આઇડેન્ટિટી એક્સપ્લોર’ નામની વાર્તાનો અનુવાદ આપ્યો હતો અને તે કકડે કકડે એમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. પ્રો. બાનુશંકર વ્યાસ જેવા આજે પણ એ વાતને સંભારે છે અને ‘વસન્ત’ની ફાઇલમાંથી એ કાઢીને વાંચે છે અને હસે છે.

તે જમાનામાં પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી. પૈસા તો નહિ જેવા આપે પણ કેટલીક વાર તો સામા પૈસા પણ પ્રકાશકો માગતા ! તે સમયે હિંમતલાલ અંજરિયા અને ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયાએ મને બહુ કહેલું કે એક વખત પાંચસો-છસો રૂપિયા કડવા

કરી નાખ અને પ્રકાશનો તું જ છપાવ્યા કર. આજે આટલે વર્ષે એમ લાગે છે કે એ સલાહ માની હોત તો સારું થાત ! પણ તે વખતે પાંચસો રૂપિયા એટલે લગભગ અશક્ય સ્વપ્ન !

મને પહેલેથી જોડણી વિશે બહુ પંચાતી પડી હતી. અને આપણા સાહિત્યમાં કાંઈ કાંઈ મોટા લેખકોને આજે પણ એ પંચાતી પડે છે. તે વખતે તો કાંઈ કેટલી જોડણી પ્રચારમાં હતી. વિવિધ પ્રકારની જોડણી જોઈને મારું મગજ એટલું ભ્રમિત થઈ ગયું કે મારી જોડણીને જોટો જ ન મળે ! એક દાખલો આપું : નરસિંહરાવની જોડણીમાં ય અને હ બહુ. ‘ક્યાં’ને બદલે તેઓ ‘ક્યાં’ લખતા. આથી હું ઉશ્કેરાયો અને મારી એક વાર્તામાં મેં ‘આ કાં તો પેલું એ વાક્યમાં પણ ‘આ ક્યાં તો પેલું’ એમ લખી નાખ્યું અને તે છપાયું પણ ખરું ! નરસિંહરાવે આ વાંચ્યું ત્યારે એમને એટલું હસવું આવ્યું કે એમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. ધણા માણસોને—મને પણ વર્ષો સુધી એમ જ હતું—એવો ખ્યાલ હોય છે કે સંગીતમાં તાલના જ્ઞાનની જરૂર નથી તેમ ધણાને એમ લાગે છે કે ભાષામાં જોડણીનો પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી. પણ હવે ધીમે ધીમે એ ખ્યાલ લેખકોના હૃદયમાંથી નીકળતો જાય છે અને પરિણામે આપણાં પુસ્તકોમાં એકધારી જોડણી વિશેષ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થતી જાય છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મોટા તથા નાના કોષોએ અને વિજયરાય વૈદ્ય, જ્યોતીન્દ્ર દવે અને ભાનુશંકર વ્યાસે મને આ બાબતમાં સારી મદદ કરી છે. પણ અસહનો પાયો કાચો એટલે સોએ સો ટકા તે વસ્તુસ્થિતિ સુધરવી મુશ્કેલ છે. આરંભથી જ એકધારી જોડણી શીખવામાં આવે, એના પ્રત્યે ધ્યાન આપવામાં આવે તો આ ગંભીર દોષ દૂર કરવો સહેલો છે. અંગ્રેજીની અધરી જોડણી આપણને આવડે અને આપણી સહેલી નહિ આવડે એમાં આપણી, આપણા શિક્ષકોની અને આપણી જનતાની બેદરકારી જ છે.

મુબઈ આવ્યા પછી અને ૧૯૧૪માં ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર થયો ત્યાં સુધીમાં મારું વાંચવાનું તો ધમધોકાર ચાલતું જ હતું. ગુજરાતી

૧૧૨ : આશ્ચર્યજનક અજવાળે

ઓછું થતું જતું હતું અને અંગ્રેજ વધતું જતું હતું. સરતમાં આરંભમાં મેં યાદી રાખેલી પણ મુંબઈમાં તે બંધ કરેલી એટલે હવે ચોક્કસ ખ્યાલ નથી કે મેં આ ગાળામાં શું શું વાંચ્યું. વાંચનમાં ખાસ કરી વ્યવસ્થા નહોતી પણ માનસના ‘મૂડ’ પ્રમાણે હું વાંચતો. બારે સાહિત્ય વાંચીને કંટાળો આવે—અપચો થાય ત્યારે પુષ્કળ ડિટેક્ટિવ કથાઓ વાંચીને તે કંટાળો—તે અપચો દૂર કરી નાખતો. ડિટેક્ટિવોમાં કોનન ડોઇલનો શેરલોક હોમ્સ અને ચેસ્ટરટનનો ફાધર ધ્રાઉન મારા પ્રિય ડિટેક્ટિવ. આજે પણ એમની નવલિકાઓ મારા હાથમાં આવે તો પુનઃ વાંચી નાખું ખરો, જે પ્રમાણે જેરોમ અને જેકબ્ઝની કૃતિઓનું કરું છું તેમ.

અડસ્ટે ગણાતું તો નવલ સાહિત્યમાં ઓલિવ સ્કીનરની ‘સ્ટોરી ઓફ એ સાઉથ આફ્રિકન ફાર્મ’ અને ‘ડ્રીમ્સ,’ હૅલ કેઇનની ‘ઇટર-નલ સિટી,’ હાર્ડીની ‘ટેસ ઓફ ધ ફુઅરવિલ’ અને તેની ટૂંકી વાર્તાઓ, નાટકોમાં એસ્કાર વાઇલ્ડનાં નાટકો, જીવનકથાઓમાં બાયરન, શેલી જેવા કવિઓની, સર જોહન મિલે, લોર્ડ કેઇટન, બર્ન જેન્સ જેવા ચિત્રકારોની; પ્રી-રાફેલાઈટ સંઘની પ્રવૃત્તિઓ વિશેનું સાહિત્ય, હોમ્સની ‘એટ ધ એક્સપ્ટ ટેબલ’નાં પુસ્તકો વગેરે વાંચ્યાંનું મને યાદ આવે છે.

મારા જેવા જ વાંચનનો શોખ હાલ મારા નાના ભત્રીજા આરબમાં ઊતર્યો છે. માત્ર ચૌદ વર્ષનો છે, છતાં એણે ખૂબ વાંચ્યું છે.

આ અરસામાં મુંબઈની ફોર્બ્સ સભાએ મોરલીના ‘કોમ્પ્રોમાઇઝ’ અને મેટરલિકના ત્રણ નિબંધોના ભાષાન્તર કરવા માટે અનુક્રમે રૂ. ૧૦૦૦ અને રૂ. ૨૫૦૦ના ધનામો કાઢ્યાં. આ બંને ધનામો માટેની હરિકાઈ તીવ્ર થવાની હતી. કારણ કે આવાં ધનામો ગુજરાતી લેખકોએ ભાગ્યે જ જાણ્યાં હતાં. પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પોતાની કલમ અને માટે અજમાવવાના હતા એ હું જાણતો હતો, છતાં મારો કોઈ વાંસો થાળડો તો હું આજને પણ બાથ બીડવા તૈયાર થઈ જઈ એવી મારી

પ્રકૃતિ હતી અને છે. આ વાત જાણતા હોવાથી રણજીતરામે મને મેટરલિંગના નિષ્ણોના ભાષાન્તર માટેની હરિદાષમાં ઝુકાવવાનું કહ્યું. મેં હા પાડી. રણજીતરામે લાયબ્રેરીમાંથી મેટરલિંગની ચારેક ચોપડી મંગાવીને મને વાંચવા આપી, અને કહ્યું : “ માત્ર એ ત્રણ નિષ્ણો વાંચવાથી લેખકની શૈલી અને તેના વિચાર ધ્યાનમાં આવે નહિ અને એમ થાય નહિ ત્યાં સુધી સારું ભાષાન્તર થાય નહિ માટે આ ચારે પુસ્તકો વાંચી જવાં પડશે.” હું વાંચી ગયો. મેટરલિંગ અને રવીન્દ્રનાથની ફિલસૂફી વચ્ચેના કેટલાંક સામ્યને કારણે ગીતાંજલિ વગેરે પણ મારી પાસે એમણે વંચાવ્યાં અને તે પછી પેલાં ભાષાન્તર માટેના નમૂનાનાં પાનાં મારી પાસે તૈયાર કરાવ્યાં.

પરીક્ષકોમાં જસ્ટિસ એફ. સી. એ. ખીમન, સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ, તન:સુખરામ ત્રિપાઠી, દી. ખ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જેવા હતા. જ્યારે પરિણામ જણાયું ત્યારે સાહિત્યજગતમાં નાનો સરખો કોલાહલ થઈ ગયો હતો કેમકે ‘કોમ્પ્રોમાઈઝ’ને માટેનું ઇનામ સ્વ. મહાદેવ દેસાઈને અને મેટરલિંગના નિષ્ણોનું ઇનામ ધનસુખલાલ મહેતાને ફાળે ગયાં હતાં! આમ તે સમયમાં લગભગ અપરિચિત એવા બે લેખકો સિદ્ધહસ્ત ગણાતા લેખકોનો પરાજય કરીને ઇનામ જીતી ગયા હતા! પણ ઇનામ મળ્યા પછી જ્યારે કાર્ય પૂરું કરવાનું આવ્યું ત્યારે કાર્યની કઠિનતા જણાઈ. રોજના ત્રણ કલાકના ધોરણે છ સાત માસ સુધી સતત કામ કરીને મેં એ ભાષાન્તરકાર્ય પૂરું કર્યું. પછી એ ગઢુલાલ ધ્રુને જોડણી સુધારવા મોકલ્યું. ત્યાંથી પાછું આવ્યા કેડે મેં એની સાફ નકલ કરીને તન:સુખરામને આપ્યું અને એ જોઈ ગયા પછી તેને છાપવા મોકલ્યું. આ નાનકડાં પુસ્તકની ભાષા ઉપર ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક દ્વિદા થઈ ગયા હતા અને એમણે પોતાના તંત્રીપદે ચાલતાં ‘નવજીવન’માં ભારોભાર વખાણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે “ મેટરલિંગ જેવા, ભાષાન્તરને માટે મુશ્કેલ લેખકના નિષ્ણો આટલી સુંદર રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારીને લેખકે એક નવી શૈલી અને ભવ્ય અર્થ જોડ્યાં કર્યાં છે જેને માટે એ ખરેખર મમરરી લઈ શકે.”

મારા પ્રત્યે કોઈએ ક્યા ખાધી નહિ અને મારે અમદાવાદ જવું જ પડ્યું. એ વાતને આજે ૧૯૪૪માં ચોત્રીસ વર્ષ થયાં. એ ચોત્રીસ વર્ષમાં હું અને મારાં અન્ય કુટુંબીજનો અમદાવાદ અનેક વેળા જઈ આવ્યાં. ૧૯૧૦માં મળેલો સ્નેહભર્યો આવકાર આજે પણ એવો ને એવો જ છે. ફેર પડ્યો હોય તો એટલો કે તે સમયે પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ હું મહેમાન ગણાતો હતો, આજે હું કુટુંબનો જ એક માણસ હોઉં એ પ્રમાણે મને ગણવામાં આવે છે.

૧૯૧૦થી લગભગ પાંચ વર્ષ તો દર વર્ષે હું અને મારો નાનો ભાઈ અમદાવાદ ગટુભાઈને લાં જતા હતા. તે સમયે માણેલી મોજ, ભોગવેલો આનંદ, કરેલી ધોંગામસ્તી વગેરે યાદ આવતાં આજે પણ નાની સરખી શોકની વાદળી હૃદયના ક્ષિતિજ ઉપર આવી જાય છે, અને ગયા દિવસ ખરેખર પાછા નહિ આવે એ વિચારથી હૈયું દુઃખ પામે છે. તે સમય જોતાં અને સમાજનું માનસ જોતાં મારામાં લોકોને આકર્ષવાની ઠીક ઠીક શક્તિ હશે એમ લાગે છે. હારમોનિયમ અને દ્વિલરુપા ઉપર મારો કાબૂ સરસ હતો. પેનસિલ અને શાહીથી હું સાધારણ કાર્ટૂનો જેવાં ચિત્રો દોરી શકતો. લગભગ દરેક રમતમાં ‘હમ બી ડીય’ કરીને ભાગ લઈ શકતો અને અઠંગ વાંચનાર હતો. યજમાન તરીકેની આવડત અને લાયકાત મારામાં સારા પ્રમાણમાં નથી પણ તેને બદલે મહેમાન તરીકે રહેવાની શક્તિ ધણી હતી એમ સ્વાભાવ ઉપરથી હું કહી શકું તેમ છું. અને મેં આગલાં પ્રકરણોમાં અમુક પ્રમાણમાં તે સિદ્ધ પણ કર્યું છે. સામા પક્ષે ગટુભાઈને લાંના બધાં નાનાં મોટાં યજમાન તરીકે બહુ સારાં એટલે જ માણસ કુટુંબી જરા જેટલો છૂટો નહિ પડેલો—તે બેત્રણ કલાકમાં ધરના માણસ જેવો થઈ ગયો. અને તે સંબંધ આટલે વર્ષે પણ ટકાવી શક્યો છે એ તે માણસનાં સદ્ભાગ્ય.

તે વખતે ગટુભાઈ પોતાના આસ્તોડિયાના મકાનમાં રહેતા હતા અને પાસેના ધરમાં સર રમણભાઈનું કુટુંબ હતું. વિદ્યાબહેન, ચારદા-

૧૧૬ : આચમતે અજવાળે

બહેન અને ગટુભાઈ જોડે હું ઘણાં ગપ્પાં મારતો. ગટુભાઈનાં માતાપિતા—બાળાબહેન અને ગોપીલાલજી સાથે છૂટથી ભળતો પણ રમણુભાઈ જોડે હું નિકટના પરિચયમાં ન આવ્યો. મારો, કુંજભાઈનો અને માધુભાઈ સાથે હોય તો તેમનો મુકામ ભોંયતળીયે આગલા રૂમમાં રહેતો. મને ચાલવાનો કંટાળો પહેલેથી હતો એટલે બાળાબહેને મને અમદાવાદની ઘણી ઘણી જગ્યાઓ જોવાને કહેલું, તેની મેં મોઘમમાં ‘હુંઉ’ કરીને હા પાડેલી. પણ એમ જુદી જુદી જગ્યાએ જવાને બદલે અમે—હું, કુંજભાઈ, રમણુભાઈનાં પુત્રીઓ જ્યોત્સ્ના ને સરોજ, માધુભાઈ વગેરે, ઘેરથી બાળાબહેન ફરવા જવાને માટે સવારના કાઢે ત્યારે ગટુભાઈના ઘરથી પાંચ મિનીટને રસ્તે બાગ છે ત્યાં જઈને પાટલીઓ ઉપર બેસીને તડાકા મારતાં, નહિ તો ત્યાં રમતો રમતાં. કોઈ કોઈ વાર ‘લક્ષ્મીવિલાસ’ હોટેલમાં જઈને ખાવાનું પણ ઉઠાવતાં.

એ પ્રમાણે ચાલ્યા કરત તો બધું નિર્વિઘ્ને પતી જત અને અમદાવાદની મુંદર અને જોવાલાયક જગ્યાઓ હું ન જ જોત. પણ બાગમાં અમારી રમતોએ જરા હિંસક રૂપ પકડ્યું અને અમારાં તોફાનથી કંટાળીને બાગના રખેવાળે રમણુભાઈને ફરિયાદ કરી. એ ઉપરથી એમ પણ જણાયું કે અમે ફરવા જતાં જ નહોતાં પણ પેલા બાગમાં બેસીને અથવા તોફાન કરીને ઘેર પાછાં જતાં ! આની શિક્ષા અમને એટલી થઈ કે રોજ સવારે બાળાબહેન અમારે ક્યાં જવું તે નક્કી કરી આપે અને જગ્યા દૂર હોય તો ટાંગો બોલાવી આપે.

એક વેળા એવો પ્રસંગ આવ્યો કે એક નાટકના પાસ આવ્યા અને તે પાસમાં અમારું આખું ટોળું નાટક જોવા ઉપડ્યું. અમને ઉપરની એક બોક્સમાં બેસાડ્યાં. કલાક—બે કલાક ગટુભાઈ સાથે હતા એટલે અમે બગાસાં ખાતાં નાટક જોઈ રહ્યાં. પણ નાટક ઘણું કચરો અને નટ-નટીઓ (સ્ત્રીના વેશમાં પુરુષો જ) પણ બદસૂરત એટલે ગટુભાઈ ઘેર ચાલ્યા ગયા અને ટોળાંની સરદારી મારે અને કુંજ-

વિહારીને ભાગે આવી. બોક્સમાંથી ખુરશીઓ ખસેડાવીને અમે જાન્ય પથરાવી અને તેના ઉપર આસાનીથી બેસીને અમે નાટકની કહર કરવા માંડી. દરેક ગાયન વન્સમોર કરવા માંડ્યું અને વન્સમોર થાય ત્યારે કુંજ, જ્યોત્સ્ના, સરોજ, માધુભાઈ વગેરેએ તે સાથે ગાવા માંડ્યું. આટલું કરવા છતાં પણ ઠેક અંત મુખી અમારાથી બેસાડું નહિ એટલે મેનેજમેન્ટના સહુભાગ્યે અમે બે અંક પછી ત્યાંથી રૂપ્સદ લીધી. પણ બીજો દિવસે મેનેજરે વિનયથી છતાં દબ્બાથી રમણુભાઈને અમારી ટોળીનાં પરાક્રમે કહ્યાં. રમણુભાઈએ વિદ્યાબહેનને રિપોર્ટ આપ્યો અને ફરીથી અમારે સાથે નાટક જોવા ન જવું-અમને ન જવા દેવાં એવો નિર્ણય થઈ ગયો.

આ પ્રમાણે બાજ અને નાટક બંધ થવાથી અમારાં તોફાન બંધ થવા નહોતાં પામ્યાં. સવાર-સાંજ ફરવા જવાનું હતું અને બપોરે ભોંયતળીયાના આગલા ખંડમાં અમે નાટકો બજવતાં અથવા તો સંગીતની મહેફિલો ભરતાં. આવી વેળા ભાગ લેનારની સંખ્યા પણ વધી જતી. સૌદામિની મહેતા, લીલા મહેતા, સરલા મહેતા, ચન્દ્રકાન્ત નીલકંઠ (કોઈ કોઈવાર), શાંતિલાલ અને ડૉ. કાંતિલાલ શાહ વગેરે પણ એમાં ભાગ લેતાં. રાતનાં પણ સાડા અગિયાર-બાર વાગ્યે અમારું તોફાન શાંત થતું. છતાં ગોપીલાલજી, બાળાબહેન, વિદ્યાબહેન વગેરે કોઈ આથી કંટાળતું નહિ અને કંટાળતું તો અમને જણાવા દેતું નહિ.

ગોપીલાલજી (ધરમાં એમને બધાં બાવાભાઈ કહેતાં) એ જમાનાના વડીલોના જેવા જ હતા, અને અમારા કાકાજીની સાથે અનેક બાબતમાં સામ્ય ધરાવતા હતા. ફેરફાર માત્ર એટલો જ કે અમારા કાકાજી ઉમ્ર સ્વભાવના ત્યારે બાવાભાઈને મેં કદી સાધારણ ગુસ્સે થયેલા પણ જોયેલા નહિ. પ્રભુ પ્રત્યેની એમની શાંત, જાંડી, ભક્તિ સામા મનુષ્યો જોઈ શકતાં. લગ્નસંબંધથી ભોળાનાથ સારા ભાઈના કુટુંબ જોડે જોડાયેલા છતાં એમના પહેરવેશમાં એમણે જૂની

૧૧૮ : આશ્રમતે અજવાળો

હમ જ રાખેલી. પંચોતેર વર્ષે મૃત્યુ પામ્યા ત્યાં સુધી પગમાં અમ-
દાવાદી સિવાય બીજા જોડા એમણે પહેર્યા નથી. એમની પ્રમાણિકતા
એમના વર્તુલમાં મશહૂર હતી. એમના સાગર જેવા સ્નેહાળ હૃદયમાંથી
એમનાં મોટાં કુટુંબમાં દરેક વ્યક્તિ-નાની કે મોટી-ને સ્નેહ મળી
રહેતો. નાનાં બાળકો બાવાબાઈ ઉપર હમેશાં મુગ્ધ રહેતાં. શોખથી
ખાવું અને ખવડાવવું એ એમની ખાસિયત હતી અને તેમાં એમનાં
પત્ની બાળાબહેન અને પુત્રવધૂ કાન્તાબહેન નાજુક તબિયતને લઈને
પોતે ખાઈ શકતાં ન હતાં, છતાં પણ ખવડાવવામાં તો પૂરી મદદ
કરતાં. સવારના ચા સાથે શિયાળામાં પાક ખાવાની રીત, ઉનાળામાં
કેરીનો રસ કઢાવતી વેળા જુદી જુદી અરધો ડઝન કેરી ખાઈને કેરીની
પસંદગીની રીત; એ બધું હું જોતો ત્યારે મારા પિતા અને ગદુભાઈના
પિતામાં મને ઘણું સામ્ય લાગતું. એ વખતના વડીલો સરસ તબિયતને
લઈને આવા હશે. દિવાળીને દહાડે સૂકી રોટલી ખાઈને અથવા પાંઉં
અને ચા પીને મગફળી લેનાર કંગાલ માનસ તે સમયે બહુ અદ્ય
પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં હતું.

તે વખતે લેખક તરીકે ઝંપલાવ્યાને મને એએક વર્ષ થયાં હતાં
એટલે અમદાવાદ હું જતો ત્યારે ગદુભાઈ સાથે આનંદશંકર, રામમો-
હનરાય વગેરે ધણા સાક્ષર-લેખકને મળ્યો હતો, પણ કોઈની સાથે હું
ગાઠ પરિચયમાં આવ્યો હોઈ એવું લાગતું નથી. મારી લેખનપ્રવૃત્તિ
વિશે મારી સાથે કોઈ અળણ્યું વાત કરે તો હું કચવાઈ જતો. મારાં
સ્નેહીઓ સાથે જ એ વિશે હું વાત કરતો. એમની પ્રશંસા વડે
મને ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન મળતાં. આવાં સ્નેહીઓ ગમે તે વયનાં
હો તેની મને પડી નહોતી, માત્ર મારે તો તેમનામાં સાચી કદર
કરવાની શક્તિ હોય એ બસ હતું. કોઈ મોનાં વખાણ કરે, વાંચ્યા
વગર-સમજ્યા વગર મારા લેખોની પ્રશંસા કરે તો તે વખતે પણ
હું દુઃખ પામતો અને હજી પણ પામું છું. પરિણામે મારા પ્રશંસકો
પણ ઓછા જ રહેતા. તે સમયે જ્યોત્સ્ના મહેતાએ અને સરોજ

મહેતાએ મારા દરેકદરેક લેખ વાંચીને, તે વિશે મારી સાથે ચર્ચા કરીને મને મારા લેખનકાર્યમાં ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ૧૯૩૧ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ મારો સંગ્રહ 'હાસ્યવિહાર' મેં આ બે બહેનોને આ નહિ બૂલાય તેવા આનંદમાં વીતાડેલાં વર્ષોની યાદમાં, અર્પણ કર્યો છે.

અમે અમારો સારો જોવો સમય સંગીતમાં પણ ગાળતાં. હું હાર્મોનિયમ વગાડતો કે દિલરુખા પર હાથ અજમાવતો. ન્યોતરના અને સરોજ ગરબા અને ગીતો કે નાટકની ચીજો ગાતાં અને કુંજવિહારી ગઝલો લલકારતા. કુંજબાઈ એ સમયે ગઝલો બહુ સુંદર રીતે, દર્દ ભરે અવાજે ગાઈ શકતા. એમનું ગાણું તાલમાં કાચું છતાં એટલું આકર્ષક હતું કે સાંતાક્રુઝમાં સંગીતનિષ્ણાત મહારાજ કિસન પણ કુંજબાઈ પાસે ગઝલો ગવડાવતા. કુંજબાઈમાં રહેલ નૈસર્ગિક શક્તિઓની કદર આજે-એ લગભગ પચાસના થયા છે ત્યારે-ઓએ ટૅક્સીએ કરી છે અને એમને મોટા પગારથી પોતાના સ્ટાફ ઉપર રાખી લીધા છે.

૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલ મારો સંગ્રહ 'વિનાદવિહાર' મેં મારા ત્રણ વડીલ બંધુઓ-વડીલ બંધુ અને વડીલબંધુ જેવા-જયસુખલાલ, રણજીતરામ અને ગદુલાલને અર્પણ કરેલો. જેમ હું વયમાં વધતો ગયો તેમ તેમ એ વડીલપણું ઘટતું ગયું અને મિત્રભાવ વધતો ગયો. અલખત, હજી પણ જયસુખલાલ કે ગદુભાઈ મારા ઉપર પત્રો લખે છે ત્યારે એ વડીલપણું પાછું આવી જાય છે અને મને-બાવન, ત્રેપન વર્ષના બુદ્ધાને-એઓ 'ચિ. ધનસુખલાલ' એમ સંબોધે છે!

આશરે ૧૯૦૫માં મેં ગદુભાઈને પ્રથમ જોયેલા. તે વેળા હું સૂરતની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી અને ગદુભાઈ-મારા ધોરણમાં નહિ-શિક્ષક. એ વેળા ગદુભાઈ ખરેખર સોહમણા હતા અને એ સોહામણાપણું દીપી નીકળે તેવાં કપડાં પહેરતા અને વાળ હોળતા.

૧૨૦ : આથમતે અજવાળે

તે સમયના એમના મોટા કાળા વાળ અને તેની બરાબર વચમાંથી પાડેલી સેંથી, સુંદર મૂછ, કાળો ડમ્બો, ઘોળા પાટલૂન અથવા શ્વેત ધોતિયું વગેરેથી વિભૂષિત ગડુભાઈ સરકારી હાઇસ્કૂલને ઓટલે ભેભેલા અને મારી સાથે વાત કરતા હજી મને યાદ છે. પણ ધીમે ધીમે એ પોષાક અને વાળની સ્ફાર્ધ મોળાં પડતાં મયાં અને સાદાઈના અતિ-રેકર્મ એ ધસડાઈ મયા. વર્ષો સુધી એમનો અવાજ અતિશય મીઠો રહી શક્યો હતો. તાલ વગરનું છતાં ને પણ ગડુભાઈ માતા, પ્રાર્થના, નાનાલાલનાં અને કેટલાંક નાટકોના રાસ અને ખાયણું તેમાંથી અદ્ભુત મીઠાશ ઝરતી. એમનાં બે પ્રિય ગીતો ‘રસિકા રસિયાને રંગ રમવા રે’ અને ‘નિંદરડી મારી કયાં ખોવાણી, મારા રાજ’ હજી પણ મારા કાનમાં ગૂંજ્યા કરે છે. માતાપિતા, પત્ની, સગાંસંબંધીઓ વગેરે પ્રત્યેના સ્નેહભાવ અને ફરજ વિશે એમણે અમુક કાયદા મનમાં ધડી રાખ્યા હશે, તે કાયદાનું વિરલ દઢતાથી પાલન અને અમુક સિદ્ધાંતો ઉપર પોતે રચેલ પોતાના જીવનનું ઘડતર, એ બે વસ્તુ એમના પરિચયમાં આવનારને સખ્ત તીવ્રતાથી દષ્ટિગોચર થાય છે. જીવનનો મોટો ભાગ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગાળેલો એટલે એ વિષયમાં એમને રસ હોય એ સહજ છે; છતાં હજી પણ નાના બાળકો પ્રત્યેનું એમનું વલણ શિક્ષકમાં હોવા બેધંએ એવા ઉચ્ચ ગુણોના સાક્ષીરૂપ છે. એમનું વાચન અતિ વિશાળ નહિ પણ જીંડું, સાક્ષરને છાંને તેવું. હૃદય અતિ ભર્મિલ પણ પોતાના કાબૂમાં. પૂરેપૂરા સંયમી છતાં ખાવાના શોખીન. બ્યવહારકુશળ છતાં હાથના છૂટા. પોતાના સિદ્ધાંતોને ચીવટથી વળગી રહેનાર છતાં સામાનું દષ્ટિબિંદુ શાંતિથી શ્રવણ કરનાર. પોતાને ને સત્ય લાગે તે કરવા કટિબદ્ધ થનાર છતાં સામાને ને સત્ય જણાય તે પ્રમાણે તેને આચરવાનો હક્ક છે એવું કબૂલ કરનાર. આવી પ્રકૃતિ ધરાવનાર તે ગડુલાલ કુ.

પેનશનમાં મોટા ખર્ચો પણ જરા વહેલા સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા એ ગડુભાઈનું પગલું, અત્યારે જેમ જેમ વિચાર કરું

હું તેમ તેમ, મને ઘણું પ્રશંસનીય લાગે છે. જેઓને નિવૃત્ત દશામાં કોઈ પણ સારાં કાર્ય કરવાની શક્તિ અને ધૃતિ હોય તેઓ આવી રીતે જરા વહેલા નિવૃત્ત થાય તો સમાજને સારા કાર્યકરોની ખોટ ન પડે અને દેશને અત્યંત લાભ થાય એમાં કશો શક નથી. ગદુભાઈની શક્તિઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ એમના નિવૃત્ત થયા પછી થયો. એટલો મોડો થવાનું એક કારણ પણ ખરું: સર રમણભાઈના વ્યક્તિત્વથી એમનું વ્યાકૃત્ત્વ બહાર આવી શકતું નહિ. ગદુભાઈ એ ‘ન્યોતિર્ધર’ નામે પખવાડિક કાઢ્યું અને જોતજોતામાં એમણે પોતાના મઘને ગંભીર છતાં સરલ, સંસ્કારી અને કર્ણપ્રિય બનાવી દીધું. આ શક્તિ એમણે જરા વહેલી વિકસાવી હોત તો ?

ગદુભાઈ સામાજિક સુધારાની ખાખતમાં ઉદ્દામ વિચાર ધરાવનારા અને એમનાં પત્ની શ્રીદેવી ઉર્ફે કાન્તાબહેન જૂના વિચારનાં, તેમ છતાં પણ સંસારયાત્રામાં એમનો રથ અટકી પડ્યો નથી એ માટે એ ઉભયને અભિનંદન ધટે. અતિશય કાવલાં, રોજનાં માંદાં કાન્તાબહેન પતિનું સ્વાસ્થ્ય જળવવા વાધ જેવાં બની જાય છે. સાસુ બાળાબહેનની ઉચ્ચ પરોણાગતની રીતિ કાન્તાબહેને જળવી રાખી છે. જેમને રનેહીઓ તરીકે કાન્તાબહેન સ્વીકારે તેમને માટે એ જીવ આપે. વર્ષો થયાં, બળેવને દિવસે રાખડી અને બાઘઓ માટે ખાવાનું કાન્તાબહેન તરફથી અમારે લાં આવે છે અને આવવાનુંજ, એમાં ફેર પડે જ નહિ. પતિપત્નીને મુસાફરીનો નાદ ઘણો છે. તેઓએ આખું હિંદુસ્થાન ખેડી નાખ્યું છે. હજી પણ દેશની સ્થિતિ સુધરતાં તેઓ પર્યાટન ઉપર જશે એ ચોક્કસ છે, ઓછામાં ઓછે ખરચે, લાંબામાં લાંબી મુસાફરી ઉભયનાં શરીર સાચવીને કરવી એ કલા આ દેશની સાધ્ય છે.

આજે, ૧૯૪૪માં ગણવા બેસીએ તો લગભગ ચોત્રીસ વર્ષના આ કુટુંબ જોડેના મારા સંબંધમાં અનેક ખડકો આવ્યા હશે, એ

૧૨૪ : આશ્રમતે અજવાળે

આપવામાં ગટુભાષ, સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં વિદ્યાબહેન અને તે દશ્ય નિરખવામાં કાન્તાબહેનને જોઈને મારું હૃદય વિચિત્ર ખેદમિશ્રિત આનંદથી ગદ્ગદિત થઈ ગયું હતું.

અમદાવાદમાં નરસિંહરાવના નાનાભાઈ કૃષ્ણરાવ (મનુભાઈ) ના કુટુંબ જોડે પણ અમારે સારો સંબંધ. કૃષ્ણરાવનાં પત્ની પ્રિયંવદાને અમે ડબ્બીફાઇ કહીએ છીએ. કૃષ્ણરાવ સંગીતના સારા જ્ઞાતા હતા અને એમની એ નૈસર્ગિક શક્તિ એમના બીજા પુત્ર સુધાકરમાં સારા પ્રમાણમાં ઊતરી હતી. એમની પુત્રી પ્રતિમાનો કંઠ પણ સારો. એ નાની ત્યારથી હું એને જોળખું તો ખરો પણ ૧૯૩૨ના વર્ષમાં અમે નર્મદની રંગલીલા બજવી, તે વેળા પ્રતિમાએ એમાં સારો ભાગ લીધેલો અને હું તો એનો મંત્રી એટલે એના ખૂબ પરિચયમાં આવેલો. એ અને એમના પતિ પ્રહલાદભાઈની રોહભરી પરાણાગત હું અવાર નવાર ચાખું છું. કૃષ્ણરાવનો સૌથી મોટા પુત્ર : વિપિનવિહારી, તો અમારે ત્યાં પણ છએક મહિનાં રહી ગયેલા. હૃદયારના નિખાલસ અને ભોળા હોઈ એ જીવનમાં ક્ષતેહમંદ થયેલા નહિ. એમને સંગીત નહોતું આવડતું પણ એમની પુત્રી મીનાક્ષીમાં પાછું એ ઊતર્યું છે. મીનાક્ષીનો કંઠ અતિ મીઠો અને ભરાવદાર છે. એ ઉપરાંત મીનાક્ષી એક અચ્છી અવેતન અભિનેત્રી પણ છે.

અમારા એક બીજા રોહી કૃષ્ણલાલ મનસુખલાલ મુનશીનું નામ મેં અગાઉ દીધેલું છે. એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં કૃષ્ણલાલભાઈ (કાકાભાઈ) જયસુખભાઈની સાથે અને પાછા એક ન્યાતના યુવાન એટલે ન્યાતની એસોસિએશનમાં પણ સાથેના સાથે—આથી સંબંધ સારો બંધાયેલો. હું વયમાં વધ્યો એટલે કાકાભાઈના મિત્ર તરીકે હું પણ જયસુખભાઈની સાથે દાખલ થઈ ગયો. મધ્યમ જિંચાઈના ધણા ગોરા, ભરાઈ શરીરવાળા અને સોનેરી ચશ્માવાળા કાકાભાઈની આંખમાંથી જ એમની હાસ્યવૃત્તિ જણાઈ આવે છે. સૂરતી રફુટ હાસ્યરસથી માંડીને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ પીછાણવાની એમનામાં

શક્તિ છે એટલે અમારો સંબંધ ગાઢ થઈ શક્યો અને આટલો લાંબો કાળ ટકી શક્યો. બે પાંચ મિનીટમાં ખીલી શકે એવી કાકાભાઈની પ્રકૃતિ નથી. એમને ખીલવામાં સુંવાળું વાતાવરણ અને સાથે બેઠેલાંઓ સાથેનો લાંબો પરિચય જરૂરનાં છે. વર્ષો સુધી-એમનાં લગ્ન થયાં ત્યાં સુધી કાકાભાઈ શનિવાર સાંજથી આવી સોમવાર સવાર સુધી સાંતાક્રુઝ રહેતા અને એમાં સાહિત્યથી માંડીને કોઈ પણ વિષય ઉપર અમે ચર્ચા કરતા; એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારની ધીંગામસ્તી પણ કરતા. દિવાળીના દહાડામાં રાતે મોડી રાત સુધી અમે સાથે ફટાકડા ફોડતા, અને જેમ જેમ અમારો ફટાકડાનો રટોક ઓછો થતો જાય તેમ તેમ અમે લૂમ ફોડવાને બદલે એકેક છૂટો ફટાકો ફોડતા, એટલું જ નહિ પણ દરેક ફટાકાના અવાજમાં વધારો કરવા કેટલીક વાર અમે ગળામાંથી અવાજ કાઢીને પણ આનંદ માણતા. એક એવી દિવાળી વખતે કાકાભાઈ ઉપરાંત કુંજભાઈ પણ હતા અને એમણે તો એકેક હાથમાં એકેક કોડી રાખીને, સાથે બબ્બે કોડી ફોડેલી અને સાથે કોઈ ઘેરું તાંડવ નૃત્ય કરેલું ! આ જમાનામાં આવી મસ્તી કદાચ કોઈને-ધણીને-નહિ ગમે પણ અમને તો આવામાં ધણો આનંદ પડતો.

કાકાભાઈનાં લગ્ન થયાં અને અમારે ત્યાંની એમની શનિવારની મુલાકાતો કુદરતી રીતે અટકી. આને માટે અમારે એમનાં પત્ની વિદ્યાબહેનને દોષ દેવો જોઈએ; પણ એઓ અમને અજબ્યાં ન હતાં કારણ કે વિદ્યાબહેન વાવાકાકીનાં પુત્રી અને સારાભાઈનાં બહેન થાય. એ એક સંબંધ હતા, એમાં કાકાભાઈનાં પત્ની તરીકેનો સંબંધ મળ્યો. આ બેવડા સંબંધને યોગ્ય મમતા અને સ્નેહ અમને હમેશાં વિદ્યાબહેન તરફથી મળતાં આવ્યાં છે, એટલે કાકાભાઈની મુલાકાતો ઓછી થઈ ગઈ તેનો એમનો દોષ અમે માફ કરી દીધો છે. એમની પુત્રી રૂપારાણી છેક નાની હતી ત્યારથી નૃત્ય કરતી થઈ ગઈ છે. કદાચ શીખવાની એને જાંડી ધમસ છે અને તાલનું જ્ઞાન વયના પ્રમાણમાં

કુમસમાં એ વેળા હું વિદ્યાબહેનની નાની બહેન રમણિક-
ગવરીની પુત્રી ખંસરીબાલાના પરિચયમાં આવ્યો. ચૌદેક વર્ષની તે
બાળા તે સમયે મેટ્રિકમાં હતી. પહેલાં મુંબઈમાં અને પછી કરાંચીમાં
ઉછરીને મોટી થયેલ આ બાળા સ્કૂલો અને કોલેજોમાં જતી આપણી
બાળાઓ કેવી હોવી જોઈએ એનો એક સરસ નમૂનો છે. સરસ
તબિયત, અંગ્રેજી ઉપર સારું પ્રભુત્વ, સાદામાં સાદાં વસ્ત્રો કલામય
પહેરવાની આવડત, જરાજરામાં મભરાઈ જતી, ડરપોક ગુજરાતણુના
માનસને બદલે નીડરતા અને સાવધાનતાના ગુણભર્યું માનસ, સંગીત
નૃત્ય વગેરે લલિતકલાઓમાં સ્વચ્છંદે વિહરવાની શક્તિ છતાં એની
પાછળ ઘેલાં થઈ જીવન વેડફી મારવાની વૃત્તિ પ્રત્યે તંદુરસ્ત તિરસ્કાર;
આવા આવા ગુણથી અલંકૃત એ ચૌદ વર્ષની બાલિકા ખંસરીબાલા
મોટી થતાં આ ગુણોમાંથી કેટલાનો વિકાસ સાધી શકે છે તે જોવાનું
છે. પણ અત્યારે તો એના જેવી બાળાઓને જોવાથી, એનાં નિર્દોષ,
તંદુરસ્તીભર્યાં તોફાનો અનુભવવાથી, ગુજરાતી તરીકે, સંતોષથી આપણી
છાતી ફૂલે છે અને ફૂલવી જોઈએ. આધુનિક યુવકયુવતીઓમાં ધણું
'સોફિસ્ટિકેટેડ' હોય છે, ધણું 'સીનિક' જણાય છે, ધણું નિરાશાને
વરેલાં લાગે છે તો ધણું અહંભાવથી પીડાતાં હોય છે. ખંસરીબાલા
આ બધાંથી મુક્ત છે. જીવનમાં એમના જેવાંઓએ જેવો આનંદ
જોઈએ-માણુવો જોઈએ તેવો આનંદ તે મસ્ત હૃદયથી લે છે, માણે છે.
આવા સંસ્કાર એણે સંગીત, નૃત્ય વગેરે લલિતકલાઓની સાથેસાથે
ક્યાંથી વીણ્યા છે ?

એણે બહુ ખેદ ખતાવ્યો અને મને એણે સલાહ આપી કે 'આ પ્રમાણે સત્યને પંથે ચાલશે તો તારે ધણું સહન કરવું પડશે. હા પાડીને તારે કામ પર ચડી જવું હતું. તારા હાથ નીચે હોશિયાર ફિટરો હોત તેની પાસે તારે શીખી લેવાનું હતું. હવે ભવિષ્યમાં એટલો બધો સ્પષ્ટવક્તા થતો નહિ !' આ પ્રમાણે સલાહ અને શ્રીકૃષ્ણ લઈને હું ઘેર આવ્યો. એ સલાહ માની હોત તો મને પાછળથી પણ કાયદો થાત પણ નસીબમાં નહિ. સત્યવક્તૃત્વ અને નિર્દોષનો પક્ષ લઈને-હાથ નીચેનાનો પક્ષ લઈને ઉપરી અમલદાર જોડે લડવું એ પ્રકૃતિને લઈને મને સારી રીતે સહન કરવું પડ્યું છે; અને એ જ હાથ નીચેના ન્યારે ફરી જઈને આપણી કબજા ખોદે ત્યારે મને મનુષ્યોની અધમતા જોઈને દુઃખ પણ થયું છે; પણ પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય એ ન્યાયે હજી પ્રકૃતિ મેં છોડી નથી.

છ આઠ માસ નિરાંતે જીવન ગાળ્યું એટલામાં બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલ્વેમાં ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકેની નોકરી મને મળી. પહેલાં કામ શીખવા મારે વલસાડ જવાનું હતું. એક નવો ભટ, નવો સ્ટવ, તળાઈ, તક્રિયા, ફેલ્ડિંગ કોટ, હોદડ-ઓલ, ટંક વગેરે લઈને હું વલસાડ ગિપડ્યો. ઘરમાંથી છૂટા પડતાં લાગ્યું તો ધણું પણ તે વારે મને કોઈએ કોહું આપ્યું નહિ એટલે આપણે દાંત પીસીને, છાતી કડણ કરીને વલસાડ ગિપડયા. ત્યાં તે વખતે ધમધોકાર પ્લેગ ચાલે. દાકતર તુળજીરામ ખાંડવાળા તે વેળા ત્યાં દાકતર. હું એમને ત્યાં ગિતર્યો. ત્યાં ગયો એટલે જ દાકતર સાહેબે મને પ્લેગની રસી મૂકી. એકાદ અઠવાડિયું ત્યાં રહીને એમના પડોશમાં એક પારસીના ઘરમાં હું રહેવા ગયો. એ મકાનમાં બરાબર સગવડ નહોતી, તે ઉપરાંત બરાબર શહેરના વચમાં એટલે આખી રાત મુડદાં જાય તેથી ઊંધ બગડે અને હૈયામાં દુઃખ થાય. આથી ત્રાસીને ગામબહાર, રેલ્વેની ઓફિસ પાસે જ એક ચાલ હતી

૧૩૦ : આથમતે અજવાળે

ત્યાં રહેવા હું ઊપડી ગયો. ત્યાંનો કૂવો પણ ઘણો વખણાતો હતો.

ત્યાં કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈના એક રનેહી વૈકુંઠલાલ આલમૌલા ટેલીગ્રાફ માર્સતરનું કામ શીખવા આવેલા, તે મારી સાથે રહેવા આવ્યા હતા. આલમૌલા સંસ્કારી અને સાહિત્યના રસિયા એટલે વલસાડમાં મને ઠીક ગોડી ગયું હતું. સાંજના અમે બે તીથલ બાજુ ફરવા જતા હતા અને સાહિત્યની ચર્ચા કરતા. વલસાડમાં હું બે અઢી માસ હતો તે વેળા મેં મેટરલિંગના નિયંધાના ભાષાન્તરનું કામ ઘણું કર્યું હતું, અને લગભગ પૂરું પણ ત્યાં જ કરી દીધું હતું. આલમૌલાએ તો મારા કરતાં પણ પહેલાં એ નોકરી છોડી દીધી હતી. હાલ એ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રોડેન્શ્યલ લીમા કંપનીમાં કેશવપ્રસાદભાઈના હાથ નીચે જ કામ કરે છે અને મને અવારનવાર મળે છે.

વલસાડ કામ શીખીને હું સૂરત કામ શીખવા ગયો. ત્યાં અમારા ઘરમાં મદનલાલ ચુનીલાલ દીવાન, બી. એ., એલએલ, બી. બાહુત તરીકે રહેતા હતા. તેમણે મને એક રસોડું કાઢી આપેલું અને સુવાનો ઓરડો પણ આપેલો. મદનલાલ પણ મારી માફક સંગીતના શાખીન એટલે રાતે દિલરુબા લઈને અમે બેસતા. મારા કાકાના પુત્ર ઇશ્વરલાલ અમારી સામે રહેતા અને રેલ્વેમાં નોકરી કરતા હતા. રેલ્વેવાળાઓ નાટકના પૈસા ખરચે નહિ એટલે અમે ઘણી વાર નાટક જોવા ઊપડતા. સાંજ પડે, હું અને મદનલાલ અમારા કઠેરામાંથી અને ઇશ્વરલાલ એમના કઠેરામાંથી તડાકા મારીએ. એ તડાકામાંથી નાટકોની વાતો નીકળે, હમણાં સૂરતમાં ક્યાં ક્યાં નાટકો ચાલે છે તેની વાત થાય અને તેમાંથી એમ નિર્ણય થાય કે ચાલો ત્યારે, આજ રાતે ઊપડીએ.

હું મારા મહારાજ પાસે ડાખામાં બાખરી અને તળેલું શાક કરાવીને મૂકાવી દઉં. જમી કરીને અમારી ટોળા ઇશ્વરલાલ,

હું, મદનલાલ, ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ વગેરે-ઊપડે. એક ઠેકાણે નાટક જોવા બેસીએ, ત્યાંથી બીજું નાટક જોવા જઈએ અને એમ કરતાં કરતાં સવારના ત્રણ-સાડા ત્રણ વાગી જાય. પછી ઊપડીએ સ્ટેશને. ત્યાં દાતણપાણી કરીને નગરશેઠની હોટેલનાં ચાહપાણી થાય, પાનપટ્ટી ખવાય અને સૌ સૌને રસ્તે ! આ પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ આટોપીને સવારના છ વાગ્યાની ટ્રેનમાં હું ઘણી વાર કામ પર પહોંચી જાયેલા ! તે પેલા દાખલામાંથી ખાવાનું ખાઈને રાતે પાછો ઘેર પહોંચું. હું સૂરત હતો તે વેળા નલિન દીવેટિયા આઠેક દિવસ ત્યાં આવીને સૂરતના જીવનની ઝાંખી કરી ગયેલ.

સૂરતથી મારી બહલી ગોધરા થઈ. ત્યાં ચારેક માસ હું રહેલો. તેમાં પહેલા બે માસ સ્ટેશન યાર્ડમાં એક નાની બંગલી હતી તેમાં હું રહેલો. આખી રાત શંટિંગ કરતાં એન્જિનો અને ગૂડઝના ડાના અવાજ, સિગ્નલના લાલ-લીલા દીવા વગેરે સુંદર વાતાવરણ જમાવતાં હતાં. એ ઉપરથી જ મેં “ પ્રતિબિંબ અને છાયા ” (જૂતના બડકા) લખેલી. તે પછી હું ગામમાં રહેવા ગયેલો. હું તો ત્યાં કામ શીખવા રહેલો. ત્યાંના જથુકના ઈન્સ્પેક્ટર ગીરધરલાલ કાપડિયા નામે એક વલસાડના ગૃહસ્થ હતા. ખરેખરો ગુલાબી માણસ, સંગીત અને વાર્તાલાપનો શોખીન: મેં એમની સાથે ગાળેલા ચાર માસ મારા મનમાંથી કાઢ દિવસ ખરસા નથી. પરોણાગત પણ એમની એવી. મઠો અને ઈંદાં એ એમની ખાવાની સ્પેશ્યાલિટી ! અનેક વેળા સવારના નાસ્તામાં એ અને હું તડાકા મારતા બેઠા હોઈએ, તે વેળા એમનાં પત્ની ગરમાગરમ ઈંદાં રસોડામાંથી લાવી આપતાં જાય અને અમે મહાની સાથે તે ખાતા જઈએ. હું ત્યાં હતો તે વેળા એમને એક પણ સંતાન ન હતું. તે પછી પાંચ છ વર્ષ સુધી અમારે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો પણ એકેકને મળાયું નહિ એટલે સંબંધ દીલો થતો ગયો અને આખરે પત્રવ્યવહાર બંધ થઈ ગયો. મૈત્રી ચાલુ રાખવાને માટે

૧૩૨ : આથમતે અજવાળે

માત્ર પત્રવ્યવહાર પૂરતો નથી—જાતે મળવાનું આવશ્યક છે. અંતરથી રનેહ વધે એ વાક્યનો અર્થ એટલો જ કે એ અંતર અમૂક અલ્પ-કાળ સુધી હોય. હમેશનું અંતર મૈત્રીને વિષ સમાન છે.

હું વલસાડ જૂન, ૧૯૧૪માં ગયો અને સૂરત પહોંચ્યો તે વેળા ૧૯૧૪-૧૮નું યુદ્ધ શરૂ થયેલું. એ યુદ્ધને લઈને અમારા સૂરતી લાલાઓનાં ભેગાં બહુ કામ કરવા મંડી પડેલાં અને ‘અમે ખંધાં’માં લખ્યા પ્રમાણે કાંઈ કેટલાઓએ જરમન પણ શીખવા માંડેલું. ગોધરામાં હું હતો ત્યારે એક ડેપુટી સ્ટેશન માસ્ટરે અમને દહતાથી કહેલું કે ‘હું ગઈકાલે રાતપાળીમાં હતો ત્યારે એક રેપેશ્યલ ગઈ હતી જેમાં આગલા સલૂનમાં ગાયકવાડ અને પાછલા સલૂનમાં મહારાજા જ્યોર્જ પાંચમા હતા !’

ગોધરામાં મારી તાલીમ પૂરી થઈ અને હું અંધેરી ડિસ્ટ્રિક્ટનો ઈન્સ્પેક્ટર નીમાયો એટલે સાંતાક્રુઝમાં પાછો હું દાખલ થઈ ગયો અને મોટાભાઈને ત્યાં મેં મારી જગ્યા સંભાળી લીધી. હું જ્યારે વલસાડ ગયો ત્યારે જે ભટ મારી સાથે આવેલો તે ભટ મારી સાથે સૂરત અને ગોધરા પણ આવ્યો હતો અને પાછો સાંતાક્રુઝ આવતાં એણે જયસુખભાઈને વિનયથી પગે લાગતાં કહેલું: ‘શેઠજી, તમે મને નાનાભાઈને સોંપેલા તે હું આજે તમને પાછા સહીસલામત સોંપું છું.’ આ પ્રમાણે બોલીને એણે રૂપસદ લીધેલી. પછી મેં એને જોયો નથી. અનેક બાબતમાં એ ભટ એક અનોખી જ વ્યક્તિ હતો.

વયમાં પીસતાળીસ—પચાસ પણ વાળ તદ્દન સફેદ થઈ ગયા હોવાથી તે ભટ વૃદ્ધ લાગતો હતો. ટીલાં ટપકાં કરવામાં એ નિષ્ણાત હતો, પણ એ ધર્મિષ્ઠ હોય એ હું માનતો નથી. એની ફિલસૂફી કાંઈક જુદી જ જણાતી હતી. વલસાડથી એણે એક વાત જોડીને વહેતી મૂકેલી તે સૂરતમાં પણ ચાલુ રાખેલી અને ગોધરામાં પણ એને પડતી ન મૂકેલી. એ વાત એ કે “મારા જે શેઠ છે તે મોટા મિલ-

માલેક અને લક્ષાધિપતિ છે અને વાલકેશ્વર પર મોટા બંગલામાં રહે છે. આ નાના બાઈને જરા દુનિયા બતાવવા અને એમને ઈજનેરીનો શોખ છે તે પૂરો કરવા મોટાબાઈએ એમને આ પ્રમાણે કરવા મોકલ્યા છે અને સાથે વિશ્વાસુ માણસ તરીકે પોતાને મોકલ્યો છે. રેલ્વેનો પગાર તો ઠાઈ હિસાબમાં નથી. મોટા શેઠને ત્યાં ચાર ભટ-માંનો એ એક ભટ. મોટરકારો ને ગાડીનો તો હિસાબ જ નહિ !” વલસાડમાં મને આ વાતની ખબર પડી નહિ, જો કે મને એટલું તો લાગેલું કે મારાં પડોશીઓ મને જરા વધુ પડતાં માનની નજરે જોતાં હતાં. પણ સૂરતમાં તો બધાં મારાં સગાં અને સાત પેઢી ઓળખનારાં. અને એમાં પણ એ ભટે તો પોતાની વાત પ્રસરાવેલી જ. મને તરત બે ચાર જણાએ આ વાત કહી. મેં ભટને ઠપકો આપવાનો યત્ન કર્યો પણ એણે તરત જવાબ વાળ્યો કે “એમાં નાનાબાઈ, તમે નહિ સમજો. પરદેશમાં મુસાફરી કરતી વખતે આપણે આમ વર્તીએ તો જ આપણા માનમરતબો સચવાય. મારે શું કરવું એ તમારે જોવાનું નથી પણ મોટાબાઈએ જોવાનું છે. હું એમને જવાબ આપીશ.” આ ઉપરથી ચેતીને મેં ગોધરામાં ગીરધરલાલને પહેલથી જ મારા ભટની કલ્પનાશક્તિથી ચેતવ્યા હતા. એ ખેલદિલી-વાળો માણસ હતો એટલે ભટે જ્યારે એમને આ વાત કહી ત્યારે પોતે જાણે સાચી માની હોય એ પ્રમાણે જ એમણે દેખાવ કર્યો હતો.

મારા મહારાજની કરકસરની રીત પણ અજબ હતી અને તેની પણ મને મોડી જ ખબર પડી હતી. વલસાડ, સૂરત અને ગોધરા એ ત્રણે ઠેકાણે અમે છૂટક ચાકરડી રાખતા. વીસ, પચીસ દિવસ થાય એટલે ભટ કનિયો કરે અને પછી એ બોલાચાલીને પરિણામે પેલી ચાકરડી ચાલી જાય એટલે ભટ એને પગાર આપે નહિ !

૧૩૪: આથમતે અજવાળે

હું સૂરત હતો ત્યારે કશાંક કામપ્રસંગે જયસુખભાઈ ત્યાં આવેલા: એમને બટે કહ્યું કે મુંબઈ જઈને અથાણું મોકલી આપજો કારણ કે થઈ રહ્યું છે. મોટાભાઈએ પૂછ્યું: ‘હજી થોડા દિવસ તો ચાલે એમ છે કે નહિ?’ બટે શાંતિથી અને ધીમેથી જવાબ વાળ્યો કે “થોડા દિવસની વાત ક્યાં કરો છો? થોડા દિવસથી અથાણું થઈ રહ્યું છે, પણ નાના ભાઈને કાંઈ અથાણા વગર જમાડાય એટલે પડોશીની બરણીમાંથી ચોરી કરું છું. બ્રાહ્મણ થઈને ચોરી કરવી પડે છે, પણ બીજું શું થાય?”

આવી બધી નાના ભાઈ પ્રત્યેની વફાદારીની ટેવ બાદ કરીએ તો બીજી રીતે એ ભટમાં ખામીઓ પણ ધણી હતી. રસોઈમાં એને રોટલી, પૂરી અને તળેલાં શાક સિવાય બીજું કશું આવડતું ન હતું. એની રાંધવાની કલાની બેવકૂફાઈની પરાકાષ્ટા સૂરતમાં એણે બતાવેલી. સૂરતમાં તે સમયે પાપડીની મોસમ ધમધોકાર ચાલે એટલે મેં પાપડીનું શાક બનાવવા કહેલું. જમતી વખતે જોઈું છું તો આખી, વાખ પણ નહિ કાઢેલી, પાપડી એણે લોહિયાંમાં તળી નાખેલી! મેં વાંધો કાઢ્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે આ શાક ખાવા યોગ્ય જ નથી. સૂરતના લોકો ખાય છે કારણ કે તેઓ સંસ્કારી નથી! ત્યારથી મેં એને રસાદાર શાક કરવાનું કહેલું જ નહિ. મારી નજર ચૂકાવીને મારા જોડા, મારું માથામાં ઘાલવાનું તેલ વગેરે વસ્તુઓ એ આસાનીથી વાપરતો. એક વેળા, હું મુંબઈ ત્રણેક દિવસ માટે ગયો. પાછો આવીને જોઈું છું તો મારી ‘જખાકુસુમ’ તેલની શીશીમાં અરધું તેલ અને અરધું ઘાસલેટ. તે વખતે મેં એને સમજણ પાડેલી કે એમાં ઘાસલેટ નાખવાથી આખી બાટલી નકામી થઈ પડે છે, માટે તેલ વાપરવું પણ ઘાસલેટ નાખવું નહિ!

હું મુંબઈ આવ્યો અને સાંતાક્રુઝથી વિરાર સુધીના ડિસ્ટ્રિક્ટનો ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયો. એમાં મેં જે દોઢેક વર્ષ ગાળ્યું એમાં મેં નાનપણમાં વર્ષો સુધી બીજાનાં ઊતરેલાં કપડાં પહેર્યાં હતાં તેનો

ખંડ વાળો. મોટાભાઈને ત્યાં રહેવાનું, સવાસો પગાર આવે તેમાંથી રાત્રી પાછ મોટાભાઈને આપવાની નહિ એટલે પછી મારે તો પેલી અંગ્રેજી કવિતામાં છે તેમ 'હું એકલો હતો ત્યારે મારાં ગજવાં પૈસાથી ખખડતાં હતાં' એટલે બહાઈટઅવે, ધવાન્સ ફેઝર, હોર એન્ડ કંપની વગેરે દુકાનોમાં જવું અને ત્યાંથી કોલરો, ટાઇ, સુટ વગેરે ક્લેવાં એમાં હું ગૂંથાઈ ગયો. તે વેળા પોષાકનો શોખ ધરાવનારા અમારી ન્યાતમાં ઘણા યુવકો હતા. એક યુવકને તો એટલો શોખ કે એક નવો સુટ શીવડાવે કે તરત એ સુટમાં છપ્પી પડાવી લાવે ! પણ એ શોખને કલાની દૃષ્ટિએ કેળવનાર પણ થોડા હતા. ધનસુખલાલ મજમુદારના નાના ભાઈ મનહરલાલ મજમુદાર, કિસનલાલ દર, પ્રસન્નલાલ દર, ચંદુલાલ દીવાનજી વગેરે આ બાબતમાં લગભગ કલાકાર જેવા હતા. આમાંથી મનહરભાઈ સાંતાક્રુઝમાં અમારી સામે જ રહેતા હતા એટલે તે આ બાબતમાં મારા 'મિત્ર, ફિલસૂફ અને ભોમિયો' હતા.

સારાં વસ્ત્રો, કોલર, ટાઇ વગેરેનો શોખ તો અમને હતો જ પણ મુખ્ય તો ખૂટ પાછળ હું અને મનહરલાલ ગાંડા હતા. એસકિવથ, હોર, વાઇટઅવે અને ધવાન્સના કલીઅરન્સ સેલને દિવસે બરાબર ઉધડવાને સમયે હું અને મનહરભાઈ ત્યાં હાજર જ હોઈએ. એથી કેટલાક સોદા અમને સરસ મળી જતા. એક વખત પીસતાલીસ રૂપિયાની ખૂટની બેડી મને માત્ર નવમાં મળેલી ! ત્યારથી આરંભ કરીને લગભગ પાંચ છ વર્ષ અમે ઇંગ્લંડથી બારોબાર ખૂટ મંગાવતા હતા. એક વેળા એમ પણ બનેલું કે એક સાહસિક વેપારીએ અમેરિકાથી ખૂટ નમૂના તરીકે મંગાવેલાં પણ ધંધાની શરત બરાબર બેડી નહિ એટલે તેણે મંગાવેલી બેડી મિત્રોમાં કાઢી નાખી. આમાંથી બેત્રણ પંદર પંદર ડોલરની બેડી હું લઈ આવેલો.

આ બેડી માટેની વાત યાદ આવે છે: મેં એ પહેરેલી. સાંતાક્રુઝમાં બીજા બે શોખીનો વસતા હતા તેમણે આ બેડી એકે પ્રશંસામાં

૧૩૬ : આથમતે અજવાળે

કહી નાખ્યું કે જૂટ પહેરનાર ઘણા જોયા પણ આ શોખીનને કાઠ નહિ પહોંચે. બીજાને આથી ચટકો લાગ્યો એટલે એણે કહ્યું કે એમાં એણે ધાડ શી મારી ? પૈસા ખરચીએ તો કાઠ પણ જોડા આપણે પણ પહેરી શકીએ. પહેલાએ કહ્યું કે આમાં એકલા પૈસાનો સવાલ નથી. બંને વચ્ચે દસદસ રૂપિયાની શરત લાગી. બીજો માણસ આઠ દિવસ સુધી મુંબઈની ઉત્તમ દુકાનોએ રખડ્યો પણ અમેરીકાનાં જૂટ એને અહીં ક્યાંથી મળે ? પરિણામે એ દસ રૂપિયા હારી ગયેલો. મને આમાંના પહેલા ગૃહસ્થે આ વાત વર્ષો પછી કહેલી.

આ મારો શોખ કંઈ હદ સુધી જત એ કહી શકાતું નથી. મેં જૂટને માટે ખાસ કપાટ રાખેલું અને રવિવારે મારો મૂળ ધંધો એ બધાં જૂટોને સાફ કરવાનો. એક દિવસ જયસુખભાઈએ આ જોયું. એમણે જોડી ગણી તો સત્તર નીકળી ! એ જેમ આભા બની ગયા તેમ હું પણ આભો બની ગયો. સારથી મેં એ શોખને અંકુશમાં રાખ્યો.

આ મારા શોખથી હું રેલ્વેની આખી લાઇન ઉપર મશહૂર થઇ ગયો હતો. અમારો ‘કોડ’નો શબ્દ ‘આઇ. પી. આર.’ હતો પણ મારું નામ દીધા વગર મને ઓળખાવવો હોય તો આખી લાઇન પર એ ‘આઈ. પી. આર.’ની આગળ ‘ફેશનબલ’નો ‘એફ’ ઉમેરીને ‘એફ. આઈ. પી. આર.’ વાપરવામાં આવતો !

ઘણાં વર્ષ પછી ફેલોશિપ સ્કૂલના મકાનમાં હું અને ચન્દ્રવદન બેઠા હતા. ચન્દ્રવદનના હાથમાં તાજું પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘આગગાડી’નું નાટક હતું. એની ચર્ચા કરતાં મેં કહ્યું કે રેલ્વેની બાબતમાં કાંઈ કચુંબર તો થઇ નથી ને ? એણે હસીને કહ્યું કે કાંઈ સાહિત્યકારની તાકાત નથી કે આમાં જૂલ કાઢે. હું પાનાં ફેરવતો જતો વાત કરતો જતો હતો એટલામાં મેં ‘આઇ. પી. આર.’ શબ્દ જોયો અને એનો અર્થ એ ચોપડીમાં ટિકીટ ઇન્સ્પેક્ટર કરેલો તે મારી નજરે

ચડ્યો. મેં તરત કહ્યું કે ક્યુ'બર આ રહી ! એમણે એ માનવાની ના પાડી ત્યારે મેં કહ્યું કે એમાં શક લાવવાની જરૂર નથી કારણ કે સેવક પોતે ' આઈ. પી. આર. ' હતો.

નોકરીમાં ખાસ મુશ્કેલ કામ ન હતું પણ અથડામણ સારા પ્રમાણમાં રહેતી. સેકન્ડ ક્લાસમાં ફરવાનું અને અંગ્રેજી પોષાકમાં હું ફરતો એટલે મને બીડી પીવાનો શોખ થઈ આવ્યો. આ વિંશે મેં મોટાભાઈને વાત કરી એટલે એમણે મને એક સિગરેટ પીવા આપી. મને સારી રીતે ફેર ચડ્યા પણ હું હિંમતથી એ આદતને વળગી રહ્યો અને ટેવ ધીમે ધીમે વધતાં હું રોજની પંદર-વીસ બીડી પીતો થઈ ગયો. સારાં સારાં સિગરેટ હોદ્દરો અને કેસો વસાવવાનો પણ મને નાદ લાગ્યો. મિત્રો પણ જાણી ગયેલા એટલે બ્યારે મને ભેટ આપવી હોય ત્યારે કેસ જ આપે. આ પ્રમાણે સુંદર કેસોમાં રમેશ દીક્ષિત, રમણિકભાઈ સુખડીઆ, શાંતિલાલ કાપડિયા વગેરેએ આપેલાં સિગરેટ-કેસો બહુ સુંદર અને નાજુક હતાં. મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ કલમ મંડળે ઉજવી ત્યારે મંડળે મને રમણિકભાઈની પસંદગીનું એક અતિ આકર્ષક સિગરેટ-કેસ આપ્યું હતું, જે હજી મારી પાસે છે.

ધીમે ધીમે, જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ સિગરેટ એ મારી માનીતી માથક થઈ ગઈ. એના સહવાસમાં હું દુનિયાનાં માનસિક તેમ જ શારીરિક દુઃખો ભૂલી જતો. કલમ મંડળની મહેફિલ જમી હોય કે હું કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ મિત્ર જોડે વાર્તાલાપમાં ડૂબી ગયો હોઉં તે વેળા એ સિગરેટ મને પ્રેરણા અર્પતી. પણ ૧૯૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં હું માંદો પડ્યો, મને ' કોરોનરી થ્રોમ્બોસિસ 'નો હમલો થયો અને દાકતરે મારી સિગરેટ છોડાવી દીધી. આજ બે વર્ષ થયાં મેં પીધી નથી અને હવે પાછી પીવાની શરૂ કરીશ કે નહિ એ પણ હું કહી શકતો નથી એટલે અત્યારે તો ૧૯૧૫માં સ્વીકારેલ માથકનો ઓગણત્રીસ વર્ષ પછી કરેલ ત્યાગનાં સંભારણાં માત્ર મને સાહે છે.

૧૩૮ : આશ્રમતે અજવાળે

મારી તબિયત સુંવાળી, રેલ્વે ટ્રેનની મુસાફરી મને ફાવે નહિ અને એથી હું 'નરવસ' પણ થઈ જાઉં. ચોવીસે કલાકની નોકરી મારાં માનસથી વિરુદ્ધ, આવું આવું હોય ત્યાં આ પ્રકારની નોકરી ક્યાં સુધી નભી શકે. હું સૂરત પરણવા ગયેતો ત્યાં મારા ઉપર પત્ર આવ્યો કે સાંતાક્રુઝથી મારી બદલી ગંગાપૂર સિટી થઈ છે માટે મારે મારી રજા પૂરી થયે ત્યાં ખારોખાર જવું. આ બધી ઊઠવેઠ વેડીને અને ખાસ તો કુટુંબ છોડીને મારે જવાની જરા પણ ઈચ્છા ન હતી. બાઈને પણ મારો વિયોગ સાલતો હતો. આશરે પાંચ મિનીટમાં અમે બે બાઈએ નિર્ણય કર્યો કે નોકરી છોડી દેવી ! એ નોકરીમાં હોત તો બે ત્રણ વર્ષ પછી મોટી રકમ મેળવીને હું નિવૃત્ત થઈ શક્યો હોત, પણ કદાચ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા-જેટલી કરી છે તેટલી-ન કરી શક્યો હોત, કલમ મંડળના બાઈઓએ અતિ સ્નેહથી મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ ઊજવી તે નહિ ઊજવાય હોત, રણજીતરામ સુવર્ણ ચંદ્રક પણ ન મળ્યો હોત, કુટુંબીજનોના સ્નેહ અને વાતસલ્ય પામ્યો છું તે ન પામી શક્યો હોત. આ બધાના બદલામાં શું થાત તે વિશે અટકળો કરીને મિથ્યા સમય શા માટે ગુમાવવો ?

૧૪૦ : આથમતે અજવાળે

શુભે ત્યાં કામ કરનારના ચારિત્ર ઉપર કેવી કેવી અસર થાય છે; તેમના માનસનાં કેવાં પરિવર્તન થઇ જાય છે, એમના સંસાર કેવા ઘડાઈ જાય છે વગેરેમાંથી કલાકાર સેંકડો વસ્તુઓ શોધી કાઢી તેમાંથી નવલકથાઓ અને નાટકો રચી શકે.

‘છેલ્લો ફાલ’ના મારા સંગ્રહમાં ‘સ્ટેશન માસ્ટર’ નામનું એકાંકી નાટક છે. તેના મૂળ લેખકે તે દીવાદાંડીનો રખવાળ અને તેના ઈન્સ્પેક્ટરના પાત્ર રચીને લખેલું. અનુવાદમાં મેં તેમને રેલ્વેના માણસો બનાવ્યા પણ તે કેવા આબાદ અંદર ગોઠવાઈ શકે છે ! એવાં એવાં તો કાંઈ હૈયાનાં તોફાન અને વાવાઝોડાં રેલ્વેના પાત્રોની આસપાસ સરળ શકાય. હશે.

રેલ્વેમાંથી નીકળી હું હિંદી વેપારી ચેંબરમાં આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી થયો. તે વખતે સ્ટાફ બહુ નાનો. સેક્રેટરી, આસિસ્ટન્ટ, એકાઉન્ટન્ટ અને ટાઇપિસ્ટ એટલા જ એટલે ચેંબર તરફથી વેપારી માસિક એકલે હાથે જ મારે કાઢવું પડતું હતું. આ ઉપરાંત વેપારી લાઇનમાં ઉપયોગી નીવડે એમ ધારીને હું દાવરની કોલેજમાં દાખલ થયો. સવારે સાતની ટ્રેન પકડતો અને દાવરને ત્યાં જતો. ત્યાંથી સીધો ચેંબરમાં, ચેંબરમાંથી સાંજે પાછો દાવરને ત્યાં અને ત્યાંથી પોણા આઠની ફાસ્ટ લોકલમાં ચર્ચગેટથી સાંતાક્રુઝ જતો. આ ટ્રેન તે વખતે ‘બાદશાહી’ ગણાતી અને સારા સારા લોકો એમાં જ જતા. તે વખતે હું પણ મુંબઈના એક વખતના વડા પ્રધાન બી. જી. ખેર, દીવાન બહાદૂર નર્મદાશંકર મહેતા, દા. હોમી કાંગા વગેરે ગૃહસ્થાની સાથે ગરખાના સંબંધમાં આ ટ્રેનને લીધે જ આવેલો.

દાવરને ત્યાં લાંડન ચેંબરની હિસાબી પરીક્ષાના સંબંધમાં એક હસવા જેવો કિસ્સો બનેલો. એની પ્રીલિમિનરી પરીક્ષામાં મને સોમાંથી પાંચ માર્ક આવ્યા, આથી એ વિષયના પ્રોફેસર બાટલીબોઈ એ મને પરીક્ષામાં બેસવા દેવાની ના પાડી. મેં એમને કાલાવાલા ક્યો અને

કહ્યું કે પૈસા મારા જાય છે એમાં તમે ના શીદ પાડો છો ? દાવરે પણ કહ્યું કે એને બેસવા દોને. બાટલીબોધએ બેસવાની તો રજા આપી પણ મને કહ્યું કે ‘પરીક્ષા એ કાંઈ નસીબની કે અકસ્માતની વાત નથી, સમજ્યા કે મી. મહેતા ?’ મેં વિનયથી જવાબ આપ્યો કે મારા સંબંધમાં પરીક્ષા નસીબ અને અકસ્માતની જ વાત છે અને એ હું સાબિત કરી આપીશ.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું: સાઠ વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા તેમાંથી ચાર ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયા, જેમાંના ત્રણ આગલે વર્ષે નાપાસ થયેલા. નવામાં હું એકતો ! હું બાટલીબોધને મળવા ગયો અને મેં ત્યાં કહ્યું કે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થયો છું. તેમણે તરત કહ્યું કે એ ગમે તે હો પણ હજી તને હિસાબની બારાખડી આવડતી નથી એમ હું માનું છું. મેં જવાબ વાળ્યો કે ‘માફ કરજો, પણ તે પ્રશ્ન હતો જ નહિ. હું હિસાબની બારાખડી જાણતો નથી એ તમારા મતને હું પણ મળતો થાઉં છું. આપણે વાત તો પરીક્ષા પાસ કરવાની હતી !’

તે સમયનો એક બીજો કિસ્સો : ચેંબરમાં પગાર હતો માત્ર પચાસ રૂપિયાનો એટલે બીજાં કામે પણ ધીમે ધીમે માથે લીધેલાં. હીરાના વેપારીઓની મંડળીના આસિ. સેક્રેટરી તરીકે પણ મેં એ વેળા કામ કરેલું અને હિસાબ શીખવવા માટે હું એક સ્કૂલમાં રોજ એક કલાક જતો. પહેલે દિવસે મને કહેવામાં આવ્યું કે સિક્સથ સ્ટાંડર્ડ જેમાં હું શીખવવા જવાનો હતો તે સૌથી તોફાની વર્ગ છે. કેઈ પણ દિવસ મેં શિક્ષકનું કામ કરેલું નહિ. હિસાબની બારાખડી હું જાણતો નથી એવું પ્રમાણપત્ર મેં મારા પ્રોફેસર પાસેથી મેળવેલું અને પાછા તોફાની છોડ્યા !

‘માથે પડી વિશ્વદેવા’ કરીને હું તો હિંમતથી ક્લાસમાં ગયો. સુભાએ તે વખતે હું પૂર દાઢમાં ફરતો. રોજના બદલાતા સુટ, અવનવી ટાઇ અને અપ-ટુ-ડેટ બૂટ અને શુઝ. અને આ બધાંથી છોકરાઓ

૧૪૨ : આથમતે અજવાળે

મારા ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયા. મેં 'હિસાબ' એ વિષય ઉપર બોલવાનો આરંભ કર્યો પણ પગ ફાગળવા લાગ્યા. વેપારી પત્રવ્યવહાર એ બીજો વિષય હતો. એ વિશે પણ હું બેચાર વાક્યો બોલ્યો પણ મેં જોયું કે પોપાક અને બીજી ટાપટીપથી ઉત્પન્ન થયેલી અસર હિસાબ અને વેપારી પત્રવ્યવહારનાં મારાં જ્ઞાનનાં પ્રદર્શનથી હું ખોતો જતો હતો. એટલે મેં જુદો તુકો અજમાવ્યો. તે વખતે ચતુરંગી ક્રિકેટનો અખાડો શરૂ થવાનો હતો અને તે વેળા તો આખું મુંબઈ, આખાલવૃદ્ધ, એ વિષય ઉપર માંડું જ હોય એટલે મેં એ વાત ઉપાડી. છોકરાઓનું એ વિષયનું જ્ઞાન કેટલું છે તે તપાસવા મેં પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. એમને નહિ આવડે તેનો મેં ખુલાસો કરવા માંડ્યો. રજુનિતસિંહજી, દા. ડબ્લ્યુ. જી. એસ વગેરેથી માંડીને મેં અનેક ક્રિકેટરોની યશગાથા એમને કહેવા માંડી. બોર્ડ ઉપર નકશા ચીતરી મેં ફિફિંગની કલા સમજાવવા માંડી અને એ રીતે બોર્ડ ઉપર લખવાનું મેં શીખવા પણ માંડ્યું ! છોકરાઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એણે બીજા વર્ગને વાત કરી. મારા વર્ગોમાં કોઈ પણ વખત તોજ્ઞાન થયું જ નહિ એટલે બીજા શિક્ષકો પણ અજાણ થઈ ગયા. હું કેવો સુટ અને કેવાં બૂટ પહેરીને સ્કૂલમાં આવીશ એ વિશે છોકરાઓમાં શરત પણ બઢવામાં આવતી ! શિક્ષકનું જીવન મેં વર્ષેક ગાળ્યું.

ચેબરનો પગાર પચાસ, પછી વધીને સાઠ થયેલો, અને બાકીના સોએક રૂપિયા બીજાં કામમાં પાડતો, પણ એથી હું કંટાળી ગયો એટલે તે વેળા મુંબઈ સરકારે 'ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ડીપાર્ટમેન્ટ' ઉઢાડ્યું ત્યાં હું સવાસોના પમારે ગયો. તે વખતે ડિરેક્ટર તરીકે પહેલાં પી. જે. મીડ હતો અને પાછળથી આર. ડી. બેલ હતો. બંને ડિરેક્ટરો મારા ઉપર ઘણા ખુશ હતા, અને જ્યારે મેં એ નોકરી છોડવા વાત કરી ત્યારે મી. બેલે તો મને એટલે સુધી કહેલું કે તારું બેનું ખસી ગયું લાગે છે ! અને હતું પણ તેમ જ. તે નોકરી છોડવાનું કારણ મારા એટલું કે મેં ત્યાં બે વર્ષ નોકરી કરી એમાં મારે ત્યાં ચાર માણસ

મૃત્યુ પામ્યાં ! મારા બનેલી નાનુભાઈ ફર, એમનો એક પુત્ર, મારો એક પુત્ર અને મારો પત્ની સરલા. આ ઉપરાંત, મને એક વખત ડબલ ન્યુમોનિયા થયેલો, જે વેળા અમારા દા. ઠાકરે બીજાએને કહેલું કે આ માણસ આ વખતે મને કાળી ટીલી અપાવવાનો લાગે છે. અને એક વખત પેરા ટાઈફોઈડ ! આથી હું રોજ ઓફિસે જઈ ત્યારે મને વિચાર આવે કે સાંજે હું શું સાંભળીશ ?

એ ઓફિસમાં જુવાનીઆઓ, બી. એ., બી. એ. એલ એલ. બી., બી. એસ. સી., એમ. એ., વગેરે કોલેજોમાંથી તરતના નીકળેલાની બહુમતી હતી. જાણીતા કવિ લલિતના ભાઈ જીવાભાઈ પણ ત્યાં હતા. હું ત્યાં એકાદ વર્ષ વધારે રહ્યો હોત તો ત્યાંથી ઇન્કમટેક્સ ખાતામાં હું સહેલાઈથી જઈ શક્યો હોત અને આજે છસો-સાતસો રૂપિયા કમાતા અમલદાર તરીકે દુનિયામાં ડાહ્યો ગણાતો હોત.

ત્યાં અમારા ઉપરીમાં એક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતો. તે અમને સારી રીતે પંજવતો અને અમે પણ એને ઠીક ઠીક હેરાન કરતા. એક વખત એવું બન્યું કે એણે એક ધારો કાઢ્યો કે જે પણ માણસ માંદગીને લીધે ગેરહાજર રહે તેણે દાકતરનું સર્ટિફિકેટ લાવવું. અમે ખાનગી મસલત ચલાવી. આ ધારો રદ કરવા અમુક પગલાં લેવાનું ઠરાવ્યું. સ્વયંસેવક તરીકે હું મેદાને પડ્યો. આપણે ત્રણ દિવસની ગાળડી મારી. ચોથે દિવસે ઓફિસે ગયો એટલે પેલાએ પૂછ્યું કે શું થયું હતું ? મેં મારો લખેલો કાગળ બતાવ્યો. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મને સખત પેટમાં દુઃખનું હતું. પેલાએ કહ્યું કે એ નહિ ચાલે; દાકતરનું સર્ટિફિકેટ જોઈશ. મેં બીજો દિવસે મારા દાકતરનું સર્ટિફિકેટ હાજર કર્યું. પેલા ભાઈએ પાછું કહ્યું કે એ નહિ ચાલે-ભાવ-ખલાના સિવિલ સરજનનું જોઈએ. મેં જવાબ દીધો: “ અચ્છા. એનું લઈ આવું ! ”

એ સરજનના એક મિત્ર દ્વારા મેં એના ઉપર ચિઠ્ઠી લીધી અને એને મેં બધી સમજણ પાડી. પેલો સરજન વૃદ્ધ પણ હાસ્પરસને

૧૪૪ : આયમતે અજવાળે

પીછાણનારો હશે એટલે એણે કહ્યું કે હું બધું સમાવી લઉંશ. એફિસ-માંથી બેત્રણ દિવસ હું વહેલો ગયો પણ સરજન મળ્યો નહિ એમ કરીને હું પાછો આવ્યો. આમ કરતાં કરતાં મને પેટમાં દુખવા આવ્યું હતું એમ મેં કહ્યું હતું તે દિવસ વીતી ગયાંને આઠ દિવસ થયા ત્યારે હું પેલા સરજનને મળ્યો. સરજને મને કહ્યું કે હું તારા ડિરેક્ટર ઉપર નોટ લખી મોકલીશ. બીજો દિવસે હું એફિસે ગયો ત્યારે તરત સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પૂછ્યું: “કેમ લાવ્યા સર્ટીફિકેટ ?” મેં જરા દીલા થઈને જવાબ આપ્યો કે “સરજને મને આપવાની ના કહી. એ તો કાંઈ બારેબાર ડિરેક્ટર ઉપર કાગળ લખવાનું કહેતો હતો.” આ સાંભળીને પેલો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ખુશ થઈ ગયો અને બોલ્યો: ‘હવે જ સમજશે કે આ સરકારી નોકરી છે, એમાં સૂરતી સહેલાણીપણું નહિ ચાલે.”

બીજો દિવસે સરજનનો કાગળ ડિરેક્ટરને મળ્યો જેમાં દાકતરે લખેલું કે આવા મૂખોષ્ઠિયો ધારા રાખવાથી ડીપાર્ટમેન્ટની આખર ઘટે છે. માણસના પેટમાં દુઃખે તે પછી આઠ દિવસે મારી પાસે તપાસાવા આવે એ કેવું બેહુકું છે !

આ કાગળ વાંચીને ડિરેક્ટરે મને બોલાવ્યો. મેં બધી વાત કહી અને સાથે એમ પણ કહ્યું કે માત્ર અમને પજવવા આવા આવા ધારા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શોધી કાઢે છે. ડિરેક્ટરે તેને સારો જેવો દમ આપ્યો અને એ ધારો નીકળી ગયો.

ત્યાંથી નીકળીને એકાદ નોકરીમાં ત્રણ માસ ગાળ્યા અને પછી સર વિઠ્ઠલદાસને ત્યાં એમની એક કંપનીમાં—એગ્રિકલ્ચરલ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ્સ કંપનીમાં હું હેડ ક્લાર્ક તરીકે જોડાયો અને ત્યાં આશરે સાત વર્ષ રહ્યો. આને વહેમ કહો કે મનની નિર્જનતા કહો પણ સારે ઠેકાણે નોકરી કરવાનું મળે એ પણ અહોભાગ્ય ગણવાં જોઈએ. જેટલો સમય હું ત્યાં રહ્યો તેટલો સમય મેં શાંતિ અને આનંદમાં ગાળ્યો.

સર વિઠ્ઠલદાસ જૂના જમાનાના થોડા ઉચ્ચ પ્રકારના શેડીઆ થઈ ગયા તેના પ્રતિનિધિરૂપ હતા. હવે એ પ્રકારના શેડીઆ શોખ્યા જડે એમ નથી. ક્રિયા-પ્રક્રિયાના સિદ્ધાંતાનુસાર આપણે કહી શકીએ કે એવા શેડીઆ ઉત્પન્ન થતા બંધ થયા એટલે સામ્યવાદ શરૂ થયો; અથવા તો એમ પણ કહેવાય કે સામ્યવાદનો આરંભ થયો એટલે આવા શેડીઆઓ અદસ્ય થયા. સર વિઠ્ઠલદાસને ત્યાં પાંચ પાંચ મિલ અને બીજાં પંદર જુદાં જુદાં ખાતાં પણ એ બધાં ખાતાંના કલાકો તો શું પણ દરેક હમાલને પણ સર વિઠ્ઠલદાસ નામથી ઓળખે, ઓદિસમાં ગમે ત્યારે ગમે તે કલાક કે હમાલ હડકેટ ચડે તો સર સાહેબ એની સાથે વાત કર્યા વગર નહિ રહે. ઓદિસમાંથી ઘેર જવા નીકળે ત્યારે ઓદિસનું કોઈ પણ માણસ મોટરકાર આગળ હાજર હોય તો તેને એમાં બેસી જવાનું કહે. પરિણામે, એવે સમયે કોઈ હાજર રહેતું જ નહિ.

પૂનામાં ‘પણકુટિ’ તો પછી બંધાયું પણ તે પહેલાં સર વિઠ્ઠલદાસે ‘મંગળદાસ હાઉસ’ નામનું બાડાનું મકાન ત્યાં રાખ્યું હતું. પોતાની ઓદિસના માણસોને હવાફેરની જરૂર હોય તો જઈ શકે એ આશ્ચર્યથી સર સાહેબે ‘મંગળદાસ હાઉસ’ની વાડીમાં, પોતાને ખરચે બેત્રણ ગાળા ડાબલ રૂમના બંધાવેલા. અને જે જાય તેને ગાડીધોડો વાપરવાની છૂટ. જે વેળા એ ‘પણકુટિ’ બંધાતું હતું તે વેળા હું ત્રણચાર વેળા એમની સાથે પૂને ગયો હતો. પહેલી વખત ગયો ત્યારે રાતના અગીઆર વાગ્યે સર સાહેબ મારી રૂમમાં આવી પહોંચ્યા. હું એકદમ બેઠો થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું; ‘હું દિલગીર છું. મારે કશું કામ નથી, મારે તો જોવું હતું કે તમને નોકરોએ મચ્છરદાની આપી છે કે નહિ; કારણ કે અહીંના મચ્છર તો મેલેરિયલ છે !’

એક વાર તેઓ પોતે સિમલા જવાના હતા અને મહેતાજી, બદ અને નોકરોને અગાઉથી મોકલવાના હતા. મહેતાજી એ પ્રમાણે ત્રણ

૧૪૬ : આથમતે અજવાળે

થર્ડ ક્લાસની ટિકિટ લઈને સરસાહેબ પાસે ગયો. ત્રણે ટિકિટો થર્ડની જોઈને સરસાહેબ બોલી ઊઠ્યા: “ અધ્યા, તેં આ થું ક્યું ? આવી લાંબી મુસાફરી અને તે તું થર્ડમાં કરશે ? તું મારી માવજત કરવા આવે છે, મારી પાસે માવજત કરાવવા આવતો નથી. જા, આ બદલાવીને સેકન્ડની લઈ આવ. અને જો ગરમ કપડાં નહિ હોય તો પૈસા લઈ લે અને ઓવરકોટ, ગરમ ડગલો અને બે ગરમ ગંજીફાક લઈ આવ અને બટ તથા નોકરને પણ ઘટતાં ગરમ કપડાં અપાવી દે.” આવા શેડીઆઓ ગયા. સાપ ગયા તો ગયા પણ લીસોટા પણ હવે તો નથી રહ્યા.

પૂનાની આ ત્રણ ચાર ટ્રિપમાં એક વેળા બનેશે પ્રસંગ હજી હું જુલ્યો નથી. એક વેળા લેડી વિક્ટોરિયાની પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી એક યુવાન અંગ્રેજ યુવતી પણ ત્યાં હતી. મારા રૂમની પાસેના રૂમમાં એનો મુકામ હતો. હું સમીસાંજે ત્યાં પહોંચ્યો ને સૂવા ગયો ત્યાં સુધી મેં યુવતીને જોયેલી નહિ કારણ કે તે બહાર ગઈ હતી. તે આવી ત્યારે એને ખબર પડી કે એની રૂમની પાસેની રૂમમાં કોઈ આવ્યું છે. એણે બારણામાંથી જોયું અને મને હારપર મેગેઝિન વાંચતાં દીઠો. અમે એકેકની સાથે ઓળખાણ જાતે જ કરી લીધી કારણ કે કોઈ ત્રીજું હાજર ન હતું. કોણ જાણે શાથી, અમે એકેકને લાંબા સમયથી ઓળખતાં હોઈએ તેમ ખૂબ ગપ્પાં માર્યાં. આખરે ‘ ગુડ નાઈટ ’ કરતી વેળા પેલી યુવતીએ બારણું દેવા માંડ્યું ત્યારે અમને બંનેને ખબર પડી કે વચ્ચું બારણું બંધ જ નહોતું થતું ! થોડી વાર તો અમને મૂંઝવણ થઈ પણ પછી પેલી યુવતી દસી પડી અને એણે મને હસતાં હસતાં કહ્યું કે ‘ તમને વાંધો નહિ હોય એવી મને આશા છે ! ’ બારણું આગળ ઊભાં ઊભાં ફરીથી અમે થોડી વાર ગપ્પાં માર્યાં અને પછી ‘ ગુડ નાઈટ ’ કરી દીધી. બે ત્રણ દિવસ રહીને હું પાછો મુંબઈ ચાલ્યો આવ્યો. મેં ફરીથી તે યુવતીને જોઈ નથી અને તેનું નામ પણ મને હવે યાદ નથી. અત્યારે આ લખાણ લખતી

વખતે મને ' જોહ્ન ક્રિસ્ટોફર ' માંનો આવો એક પ્રસંગ-રોલાંની અદ્ભુત કલમથી ચીતરાયેલો-સ્મરણમાં આવે છે.

સર વિક્ટલદાસ અકાળે મૃત્યુ પામ્યા. હું જે કંપનીનો હેડ ક્લાર્ક હતો તે કંપની ફડયામાં ગઈ અને હું ખેડાર થઈ ગયો. ૧૯૨૦-૨૧ માં સિંધિયાના જનરલ મેનેજર મનસુખલાલ માસ્તરે મને બેત્રણ વાર કહેલું કે " અધ્યા, સિંધિયામાં આવી જાને. " પણ મને સર સાહેબની નોકરી છોડવી મમેલી નહિ. ૧૯૨૫માં હું એમની પાસે ગયો અને એમણે મને રાખી લીધો. મનસુખલાલ માસ્તર, તેમનાં પત્ની તારાબહેન અને તેમનાં અન્ય કુટુંબીજનો જોડે મને ઘણાં વર્ષોનો પરિચય હતો. તે પ્રમાણે સિંધિયાના મેનેજર સન્સુખલાલ પંડ્યા, તેમનાં પત્ની મંજુબહેન, ભાઈ પરમસુખલાલ અને પુત્રી મંજરી પંડ્યાને પણ હું લાંબા કાલથી ઓળખતો હતો. આજે ૧૯૪૪માં હું સિંધિયામાંથી માંદગીને લઈને નિવૃત્ત થયો છું.

આ નોકરી દરમ્યાન, ૧૯૨૬માં સિંધિયાના એક અમલદાર સારાભાઈ નેમચંદ હાજી વડી ધારાસભા માટે છલાકાના દક્ષિણ વિભાગ તરફથી ઊભા થયા હતા અને તેમાં હરીફ તરીકે પૂનાના કેળકર પણ હતા. હાજી તરફથી કામ કરવા માટે ઘણા જણ પૂને ગયા હતા એમાં હું પણ હતો અને મને હાજી સ્નેહથી જી. એ. સી. તરીકે ઓળખાવતા. અમે એ ચુંટણીની હરીફાઈ ખૂબ તીવ્રતાથી ઉપાડી હતી અને પરિણામે હાજીને વિજય પણ મળ્યો હતો. ચુંટણીને દિવસે કેળકરે હસતાં હસતાં હાજીને કહ્યું: " હું આટલાં વર્ષથી આવી ચુંટણીમાં ઊભો રહું છું પણ મેં અત્યાર સુધી પૂનામાં આવાં વિધાનવાળા-લગભગ અમેરિકન વિધાનવાળા-ચુંટણી અનુભવી ન હતી. તમારા પક્ષમાં એવું કંઈ બેજો છે કે જેણે આ બધું ઉપાડ્યું છે ? "

હાજીએ મને ઓળખાવ્યો: " આ મારો જી. એ. સી., ધન-સુખલાલ મહેતા. "

૧૪૮ : આથમતે અજવાળે

કેળકર થોડી વાર મારી સામે જોઈ રહ્યા અને પછી બોલ્યાઃ
“આમનો ચહેરો મને પરિચિત લાગે છે.”

મેં કહ્યું: “વાજખી છે, હું જયસુખલાલ મહેતાનો નાનો ભાઈ થાઉં.”

કેળકરે કહ્યું: “હાંઆં, ત્યારે એમ કહેાને. મેારનાં ઘડાં કાંઈ ચીતરવાં પડે?”

મને અમુક જોશીઓ એમ કહેતા કે તારા નસીબમાં એક દરિયાની મુસાફરી છે; ખીજા જોશીઓ ના પાડતા. સિંધિયાએ એ મુંઝવણમાંથી મને છોડવો, કારણ કે હમેશ માટે મુંઝવણની બહાર જવાની તો મેં ના પાડી દીધી હતી પણ એક વાર ત્રણેક માસ માટે કરાંચી જવાનું મારે આવ્યું અને હું કંપનીની સ્ટીમરમાં કરાંચી જવા માટે ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમાં જાવડો. હીંચકાથી મને ફેર ચઢતા. હાલતો પાટલો હોય તો હું બેસી શકું નહિ. વાહનોમાં જીંધે મોંએ મારાથી બેસાય નહિ. આવી પ્રકૃતિવાળા માણસથી સમુદ્ર-ગમન થાય? પણ મને અનુભવ હતો માત્ર સઢનાં નાનાં વહાણોમાં સૂરતથી હજારા જવાનો અને લોંચમાં મોલથી એવીફંટાની ગુફા સુધી જવાનો, એટલે સ્ટીમર ઉપર શું થાય તેની ખબર ન હતી. સ્ટીમર ઉપર હું ગયો અને મારી કેબિનમાં મેં મારો સામાન ગોઠવ્યો. જ્યાં સુધી સ્ટીમર મુંઝવણના બારામાં રહી ત્યાં સુધી તો હું કોઈ ‘ઓલ્ડ સી ડોગ’ હોઉં એ પ્રમાણે તુતક ઉપર ફરતો ફરતો કપ્તાન સાથે ગપ્પાં મારતો હતો, પણ બારું છોડ્યું અને મારું માથું ચડ્યું. મને બચંકર ફેર ચડવા લાગ્યા. મારાથી માત્ર બંકમાં સીધા સહ રહેવાય, એ સિવાય કાંઈ જ થઈ શકે નહિ.

પાશ્ચાત્ય વાર્તાસાહિત્યના સમુદ્ર અને તેના વિશાળ પટ ઉપર મુસાફરી કરનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં ચારિત્ર આલેખનાર સમર્થ સાહિત્ય સ્વામીઓને મેં યાદ કર્યા. ડાર્ઝનિંગ સલૂનમાં જમતાં જમતાં, ડૉન્સિંગ હોલમાં નૃત્ય કરતાં, તુતક ઉપર ફરતાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચે ઉપસ્થિત

થતા પ્રેમપ્રસંગો સ્મરણમાં લાવવા મેં યત્ન કર્યો. હિંદી વહાણવટાના સળગતા પ્રગ્નને લઇને દરેક હિંદીએ સમુદ્રગમન માટેનું માનસ કેળવવાનું રહ્યું એ પણ મેં યાદ કરવાના પ્રયાસ કરી જોયા પણ બધું વૃથા. જરા પાસું બદલવા જાઉં અને તીવ્ર વેદના થઈ આવે. મારાં શરીરની તમામ નસો તૂડું તૂડું થઇ રહી છે એવી મને બ્રાંતિ થઇ. કપ્તાન દિવસમાં ત્રણેક વેળા આવીને મારી દયાજનક સ્થિતિ જોઈને હસે તેથી મારા દુઃખમાં વધારો થતો ગયો. સાળાં સારાં શરીરે ખાવામાં માત્ર મોસાંબીનો રસ અને ટમેટાના કકડા ! મારી પ્રિય સિમરેટનો તો વિચાર પણ થઇ શકે નહિ. સ્ટીમર તોફાનમાં ઝોલાં ખાતી હોય અને કોઈ કદાવર અને ખૂબસૂરત આદમી આયના સામે ઊભો રહીને હજમત કરતો હોય અને સાથે સીસોટીમાં ગાયન ગાતો હોય એ વાં ચિત્રો મેં જાહેર ખર્ચરોમાં પુષ્કળ જોયેલાં, પણ એ જાહેર ખર્ચરનું જગત કેવળ અસત્ય હોવું જોઈ એ એની મને મારી સ્થિતિ જોઈને ખૂતરી થઈ.

ચાર દિવસે હું કરાંચી પહોંચ્યો ત્યારે ચાર દિવસની હજમત વગરના જ મારે ઊતરવું પડ્યું હતું. છેલ્લાં છેલ્લાં તો મને આ જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે સારું લાગ્યું. હું સમુદ્રમાં કૂદી પડું તો વધારેમાં વધારે પંદર-વીસ મિનિટ દુઃખ ભોગવવાનું અને આ તો કલાકોના કલાક અને દિવસોના દિવસ !

તે વેળા મને એમ પણ જણાયું કે સમુદ્રગમનની સામે કાયદા ઘડનાર આપણા ઋષિમુનિ જરૂર આ બાબતમાં અનુભવી હશે અને પોતે જે ભયાનક યાતના સહન કરી તેમાંથી ભવિષ્યની પ્રગ્નને છોડાવવાના શુભ આશયથી જ એ સમુદ્રગમનનો તેમણે વિરોધ કર્યો હશે. પણ આદિ તેનો અંત પણ હોય જ. કરાંચીનું બંદર આવ્યું. હું નીચે ઊતર્યો ઊતર્યા પછી લગભગ આઠ કલાક મને જગત ફરતું લાગ્યું અને માત્ર હું સ્થિર છું એવો ભાસ થયો. અમુક જોશીઓ કહેતા તે સમુદ્રયાત્રા પણ મને મળી ગઈ એટલે

૧૫૦ : આશ્રમતે અજવાળે

ભવિષ્યમાં મારે યૂરોપ અને અમેરિકાની યાત્રા બાકી છે, કોઈ વેળા હું પણ ' લ પારિ'ના ' ફેલી બરઝેર 'ના થીયેટરમાં કોઈ ફ્રેન્ચ યુવતી જોડે બેઠો હોઈશ કે નીસના કાફેમાં :મદિરાપાન કરતો હોઈશ કે અમેરિકાના મેનહૅટન આઈલેન્ડમાં આ દુનિયામાં રહીને પણ સ્વર્ગનો અનુભવ લેતો હોઈશ એવાં મીઠાં સપનાં છોડી દેવાં પડ્યાં !

કરાંચીમાં ડોલરરાય માંકડ, ઇન્દુલાલ ગાંધી વગેરે સાહિત્યકોનો પરિચય થયો. હું અનેક વેળા એમનાં ' ભર્મિ ' ના કાર્યોલયમાં જતો અને વાર્તાલાપનો લાભ મેળવતો. ત્યાંના સિંધિયાના ધ્રોકર જસરાજ-ભાઈ અને તેમના પુત્ર મીડુભાઈની સાથે પણ મીઠો સંબંધ બંધાયો હતો. જસરાજભાઈના ના કહેવા છતાં હું ઊંટ પર બેઠો, તેના આંચકાથી મને પેટમાં દુઃખાવો શરૂ થયેલો તે હજી પણ-દસ વર્ષ પછી પણ કોઈ કોઈ વાર યર્ષ આવે છે.

વર્ષોના મારા રનેહી ઇન્દ્રવિજય દેસાઈ (ઇન્દુભાઈ) અને તેમનાં પત્ની દેવયાની દેસાઈ (દેવીબહેન) કરાંચીમાં હતાં, એટલે હું તેમને ત્યાં રહેલો. એ બે જાણે કમ હોય તેમ તેમણે મને બીજાં પતિ-પત્નીનો પરિચય કરાવી આપ્યો: દલપતરામ જોશી અને તેમનાં પત્ની ભાગીરથી જોશી. આ ચારે જણે મળીને મને કરાંચીમાં જરા અગવડ તો ન પડવા દીધી પણ મને લગભગ લાડ લડાવીને ફટવી મૂક્યો.

આ ચાર અને હું એમ પાંચ મળીને કલાકોના કલાક વાર્તાલાપ કરતાં. રાતના પણ છેલ્લાં છેલ્લાં તો બાર બાર વાગ્યા સુધી અમે ગપ્પાં મારતાં. રોજ સાંજે કિલફટન ઉપર પણ અમે સાથે જ જતાં. કરાંચીના એ ત્રણેક માસ અને આ બે પતિપત્નીનાં જોડાં મને સર્વદા યાદ રહેશે. હું મુંબઈ પાછો આવ્યો. થોડી મુદત પછી ઇન્દુભાઈ પણ અહીં આવ્યા અને સ્વતંત્ર ધંધામાં પડ્યા. દેવીબહેન અનેક જંગલોને વશ કરીને પણ જી. એ. થયાં. વારંવાર જેલમાં જવાની એમને ટેવ પડી. એમ આ પતિ-પત્ની મને વારંવાર મળતાં બંધ થયાં. દલપતરામ કરાંચીથી ભાવનગર અને ત્યાંથી મુંબઈ આવ્યા

અને મોડર્ન સ્કૂલમાં વાઈસ પ્રિન્સપાલ તરીકે રહ્યા. તારાબાગના એમના બ્લોકમાં દલપતરામ, બાગીરથી બહેન, ઈન્દુભાઈ, દેવીબહેન અને હું એમ મળીને કરાચીનું વાતાવરણ જીણું કરવાને અફળ પ્રયાસ કરવા લાગ્યાં. પણ એમ ગયેલા દિવસો કાંઈ થોડા પાછા આવે છે ? અને તે ય પાછા સુખ અને આનંદના ! તો પણ ન્યાં સુધી દલપતરામ મુંબઈ રહ્યા ત્યાં સુધી અમે એ પ્રયાસ છોડ્યો નહિ. આખરે દલપતરામ એ પ્રયાસથી કંટાળીને કહો કે પછી ગમે તે કારણને લઈને કહો બાવનગર ડિરેક્ટર એાફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન્સ તરીકે ગયા. દલપતરામ અને બાગીરથી બહેન એ પ્રસંગે મને મળવા આવ્યાં હતાં. તે પ્રસંગ હજી મને યરાયર સાંભરે છે; કારણ કે તે વખતે હું અંબીર મંદવાડમાંથી તરતનો જ જીભો થયેલો અને પથારીમાં માંડ માંડ બેસી શકતો. અમને ત્રણેને તે સમયે હૃદયમાં એમ હતું કે ભવિષ્યમાં પુનઃ મળાશે નહિ. પણ સુભાગ્યે એ તર્ક ખોટો પડ્યો અને હમણાં જ એ પતિ-પત્ની મુંબઈ ફરવા આવેલાં ત્યારે અમે મળેલાં. પણ હવે મળવાનું તે આવું જ. કલાકોના કલાકો નિર્ભેગ ગપ્પાં મારવાને નહિ !

આ જ પ્રમાણે મારા નાના ભાઈ માધવલાલ અને નાના ભાઈ જેવા ચન્દ્રપ્રસાદ સાથે પણ હું લાંબો સમય અત્યંત સ્નેહથી રહેલો અને હવે તે બે ભાઈઓ પણ પરદેશ વેઠતા થઈ ગયા છે. હિન્દુસ્તાનીઓમાં, જુહુ, ચોપાટી, કુમસ કે હજીરાના દરિયે નાહવા જવામાં, ફરવા જવામાં, અને કાંઈ નહિ તો ઘરને ઓટલે બેસીને અમે જે આનંદ લૂંટ્યો છે તે અવર્ણનીય છે. પણ સમય અને સંજોગ બદલાતાં સ્નેહીઓ છૂટાં પડતાં જાય છે. જેમ જેમ વય વધતું જાય છે તેમ તેમ મિત્રો અને સ્નેહીઓની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે અને ન્યારે એ બધાંની ગેરહાજરી વધુ સાલતી જણાય ત્યારે જ તેઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઓછી થતી જાય એ પણ એક વિધિનું વૈચિત્ર્ય છે, પણ તેનો હિપાય શો ? જેટલાં સ્નેહીઓ હોય તેટલાંને સાચવી રાખવાના ચત્ન કરવા એ સિવાય અન્ય માર્ગ કયો ?

૧૫૪ : આથમતે અજવાળે

ગરમ પણ થઈ જઈએ અને એ પ્રશ્નો અધૂરા રાખીને સભા બર-
ખાસત પણ થઈ જાય. ભત્રીજાના વિવાહ વખતની જ વાત કહું.
અમે વાત કરેલી અને નિર્ણય પણ કરેલો પણ મોટાભાઈ એ બધું
બૂલી ગયેલા. જે દિવસે વિવાહ કરવાનું નક્કી કરેલું તે દિવસે ભાઈ
સવારે ફરીને મોડા આવ્યા. અમે એમને કહ્યું: “આજે અત્યારે
તો આપણે વિવાહ કરવા જવાનું હતું અને તમે મોડા કેમ આવ્યા?”

એમણે તરત ગુસ્સે થઈ જઈને કહ્યું કે ‘તમે લોકો મને જરા
પણ વાત કરતા નથી અને ગમે તે નક્કી કરી નાખો છો; પછી
આવા ગોટાળા થાય છે!’”

અમે કહ્યું: “અમે તમને કહેલું અને ગોટાળા કશા થયા જ
નથી, જરા મોડું થયું છે.” ભાઈને આ વાત ગળે નહિ ઊતરી.
એમણે તો એમ જ કહ્યું કે “પણ હું ફરવા પણ જઈ આવ્યો. હવે
પાછો બહાર કેમ જઈ?” અમે એમને સમજાવ્યા કે આવાં મુદ્દત
કાંઈ પાછાં લેવાય નહિ અને આજે જ, અત્યારે જ, આપણે જવું
જોઈએ ત્યારે એ તૈયાર થઈ ગયા!

મારી બાપતમાં અમારામાંથી કોઈકે અમારા કાકાને આ વિશે
કહેલું એટલે તેમણે એક સારી કન્યા શોધી કાઢી, જન્માક્ષર મેળવ્યા
અને નક્કી પણ કરી નાખ્યું. આ બધું થયા પછી અમારી પાલ્લી-
મેંટમાં એની ચચા ચાલી અને તેમાં આ ઠરાવ ઊડી ગયો.

તે દરમિયાન મારાં વચલાં બહેને એક બીજી જોડે નક્કી કરેલું:
તે ઠરાવ ઉપર મત લેવાતાં તે પણ ખલાસ!

મારાં બાબી અને મોટાંબહેને મળીને એક ત્રીજી છોકરી સાથે
ચોક્કું ગોઠવેલું તે મોટાભાઈએ તોડી નાખ્યું અને પોતે એક ચોથી
સાથે ગોઠવણ કરી નાખી.

પણ આ ચોથી સામે પણ એટલી જ બહુમતી પડી એટલે
ચારે ચાર કન્યા મઈ અને હું હતો એવો ને એવો રહ્યો.

પારલામેંટને આ ગંભીર વસ્તુસ્થિતિની જાણ થતાં પહેલાં તો ખૂબ આનંદ થયો અને દરેકે બીજાં બધાં કેટલાં ઓછી વ્યવહારુ યુદ્ધિનાં છે એ પુરવાર કરવાનો યત્ન કર્યો. પણ આખરે એવો નિર્ણય થયો કે મારે પોતે જ હવે રણે ચડવું અને આ બાબતમાં નિવેડો લાવવો. મારા માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ ઓછી ન હતી. એક તો આ ચાર કન્યાઓ બાજુએ મૂકવાની જ હતી. કારણ કે તો તો હું એક પક્ષને રાજ કરું અને બીજા અનેક પક્ષોને નારાજ કરું. બીજું; છ સાત વર્ષોથી હું ન્યાતથી દૂર થઈ ગયો હતો એટલે કંઈ છોકરીને માટે યત્ન કરવો એની મને કશી સમજણ નહોતી. સુભાગ્યે તે વખતે અમારા જૂના દોસ્ત ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ અમારે ત્યાં રહેતા હતા અને ધરમાંથી બીજાં બધાં અમદાવાદ ગયાં હતાં. મેં બધો બાર ચન્દ્રવદનને માથે નાખી દીધો અને એમણે બધાંનાં નામો ગણાવતાં સરલાનું નામ પસંદ કર્યું.

સરલાનું ખરું નામ સુવિલા હતું. એના બાપ ચંપકલાલ મુનશી મારા પિતાના મિત્ર થાય અને સંગીતના જલસાઓમાં એ સૌ ભેગા મળે. ચન્દ્રવદને ચંપકલાલને પત્ર લખીને બધું ઠેરવ્યું અને પછી અમે બધાં સૂરત ગયાં. સૂરતમાં વિવાહ થયા ત્યારે મેં વર્ષો પછી સરલાને જોયું. બીજા વર્ષે લગ્ન થયાં. લગ્ન વેળા ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ, કુંજવિહારી ધ્રુ, શાંતિલાલ શાહ, દા. કાંતિલાલ શાહ. કરણલાલભાઈ, કાંતિલાલભાઈ, વગેરે મહેમાનોથી ભરેલાં ધરમાં અમે સારી પેઠે સૂરતી મશ્કરી ઠહા અને તોફાનોથી લગભગ એક માસ આનંદ માણ્યો.

અતિશય સુકુમાર બાંધાની, ઘણી ગૌરવણી, ઠીંગણી સરલા આ જગતમાં રહેવાને બદલે સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદના જગતમાં રહેતી હતી. સાહિત્યનું જગત એને વાસ્તવદર્શી જણાતું હતું. વિદ્યા પ્રત્યેની એની અભિરુચિ જોતાં, જો એ જરા મોડી જન્મી હોત તો હિન્દ અંગ્રેજી કેળવણી એણે જરૂર લીધી હોત. માનવજાતની

૧૫૬ : આર્થિકતે અજવાબી

ખરાબ ટેવો અને દુર્ગુણોથી એ સાવ અદ્યત હતા, એટલે એના અસ્પૃશ્યતામાં જ્યારે એના માર્ગમાં આ ખરાબ ટેવ અને દુર્ગુણ-રૂપી કંટક એને નડ્યા ત્યારે એનું હૈયું સંકોચાઈ ગયું. તે સમયે મારી તબિયત પણ નબળી અને એની પણ એવી એટલે પેલી કહેતી પ્રમાણે એક જ ધર બગડ્યું હતું. વાંચનનાં રસિયાં બંને એટલે વાંચતાં વાંચતાં રાતના દોઢ-એ તો ધણી વાર વાગી જતા અને પછીથી બંનેનું માથું ચડતું ! વાચવાનો કાર્યક્રમ નહિ હોય તો મને લખવા બેસાડીને એ પોતે કાંઈક વાંચવાનું લેતી.

સરલા કાળજી જોવામાં, ‘ મીડિયમ ’ તરીકે બહુ સારી હતી અને સૂરતમાં પણ ઘણા લોકો એની આ શક્તિનો લાભ લઈ ગયાં હતાં. કેઈ વસ્તુ ખોવાણી હોય, કેઈ મનુષ્ય ક્યાંક ચાલ્યું ગયું હોય તો તે વેળા માણસો એની પાસે આવીને કાળજી જોવડાવતા. અમે પણ એને ઘણીવાર પૂછતા, આને લખને એણે પોતાનો મૃત્યુદિન જોઈ રાખેલો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના મૃત્યુ પછી હું કઈ યુવતી જેડે લગ્ન કરીશ તે પણ એ જાણતી હતી અને એણે ચન્દ્રપ્રસાદ દીવાનજીને આમળથી કહી રાખેલું.

એક વખત એવું બનેલું કે સરલા સૂરતમાં ઘણી ગંભીર માંદી અને મુંઝવેમાં મને ‘ ડબલ ન્યુમોનિયા ’ થયેલો. અમે બંને સાળાં થયાં અને મળ્યાં ત્યારે મેં એ વિશે આનંદ વ્યક્ત કર્યો ત્યારે એણે ગંભીર વદને કહેલું કે “ આપણે બંને આ વેળા જ ઉકલી ગયાં હોત તો ખોટું ન હતું. મારું તો જાણે સમજ્યા-મારે લાંબો સમય કાઢવો નથી પણ તમને નાહક દુઃખ વેડવાનાં છે ! ” આ સાંભળીને હું બહુ વ્યગ્ર થઈ ગયો એટલે સરલાએ વાત બદલી નાખી અને પોતે તો મસ્કરીમાં બોલેલી એમ કહી નાખ્યું.

અતિથય નાજુક તબિયત, આટલું કુમળું માનસ અને ઘણી મુંવાળી પ્રકૃતિવાળું મનુષ્ય આ નિષ્કુર જગતમાં ક્યાં સુધી નભે ?

પેતે પોતાનું મોત બચીતી છતાં આ ઓગણીશ-વીશ વર્ષની યુવતીએ તેનો ડર કે ચિંતા કદી બતાવ્યાં ન હતાં. પહેલા મંબીર મંદવાડ-માથી તો તે બચી ગઈ હતી. તે વેળા જન્મેલ પુત્ર (સરોજકુમાર) આઠ-નવ માસનો થઈ મરણ પામ્યો. બીજી વેળા શરદપૂર્ણિમાને દિવસે, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈની એક હોસ્પિટલમાં પૂર્ણિમાનો જન્મ થયો. છઠ્ઠે દિવસે માને તાવ ચડ્યો. માંદગી મંબીર થઈ ગઈ. સરલાએ સાંતાક્રુઝ જવાની ઇચ્છા દેખાડી. અમે એને સાંતાક્રુઝ હસ્તનાથાદ લેઈનેમાં લઈ આવ્યાં. ત્યાં ત્રણેક દિવસ રહીને ભાઈબીજને દિવસે, ૧૯૧૯ના ઓક્ટોબરની તા. ૨૫ મીએ સવારે બે વાગ્યે એ મરણ પામી. “ તમારો દેહ રાખનો છે, પણ કરમ તો કઠિયારનાં છે.” એમ કહી મને ચિડવનારી, વયોવૃદ્ધ પણ જે વસ્તુના સ્મરણ-માત્રથી ડરે તે મૃત્યુને બેટતાં આનંદ માનનારી, ચૌવનનું આંગણું પણ નહિ વટાવનારી, “ મરતી વખતે છેલ્લે પતિનું નામ દઈને મરીશ.” એવું કહેનારી, જીવન માણવા તો શું પણ જોવા પણ નહિ જોમી રહેનારી યુવતી છેલ્લે પતિનું નામ દઈને આ જગતનો ત્યાગ કરી ગઈ.

ધરમાં સરલાને મારા નાના ભાઈ માધવલાલ અને જયસુખ-લાલના સાળા ચન્દ્રપ્રસાદ જોડે બહુ બનતું. ચન્દ્રપ્રસાદ ત્રીજી અંગ્રેજી ચોપડી બજીતા ત્યારથી અમારે ત્યાં આવીને રહેલા, તે ઠેક કેળવણી પૂરી કરીને નોકરીમાં દાખલ થયા ત્યાં સુધી. ચન્દ્રપ્રસાદ અને માધુ-ભાઈ એક સરખી વયના છતાં આટલાં વર્ષમાં એ ભાગ્યે જ કોઈ વાર લડેલા. જયસુખભાઈ અને તેમનું કુટુંબ ગયા મહાયુદ્ધમાં સિમલે ગયેલ અને સાંતાક્રુઝમાં હું, સરલા, માધુભાઈ અને ચન્દ્રપ્રસાદ રહેતાં તે વેળા સાંતાક્રુઝમાં ચોરોનો ઉપદ્રવ ધણી વધી ગયો હતો અને અમારી સામે ધનસુખભાઈ મજમુદાર, ડાહ્યાભાઈ ચોખાવાળા વગેરે તો રાતના ચાર ચાર પાંચ પાંચ કુટુંબો ભેગાં કરીને સૂતા. જયસુખ-ભાઈની ગેરહાજરીમાં વડીલ તરીકે ધનસુખભાઈએ અને ડાહ્યાભાઈએ

૧૫૮ : આશ્રમતે અજવાળે

અમને પણ એ પ્રમાણે સૂતા બોલાવેલાં પણ એમ ચોરોથી બીજાને અમે ધર છોડી દેવા તૈયાર થયેલાં નહિ, અને તેમનો સામનો કરવાને માટે અમે સારી જોવી તૈયારી કરેલી. અલખત, જો ખરેખર એ લોકોનો અમને ભેટો થયો હોત તો શું થાત એની અટકળ કરવી અત્યારે મુશ્કેલ છે.

રાતના ચન્દ્રપ્રસાદ, માધુભાઈ અને અમારા મિત્ર અને પડોશી કાંતિભાઈના બે ભાઈ રૂદ્રપ્રસાદ અને ભૃગુરાય એ ચાર જણા પરીક્ષા માટે વાંચતા એટલે બાર વાગ્યા સુધી એમનો ચોકીપહેરો ગણાતો. બાર વાગ્યે એ લોકો મને અને સરલાને જગાડીને સૂઈ જતા. અમે બે અઢી કલાક જાગીને અમારા નોકર રણછોડ અને તેની વહુને જગાડીને સૂઈ જતાં અને એ બે જણાં પેલા ચારને સવારે પાંચ વાગ્યે જગાડીને કલાકેક સૂઈ જતાં. ચોકીની ગોઠવણ આ પ્રમાણે હતી. શસ્ત્રાસ્ત્રમાં માધુભાઈ તથા રૂદ્રપ્રસાદે ક્રિકેટના સ્ટેપો લીધેલા, ચન્દ્રપ્રસાદે ક્રિકેટનું બેટ રાખેલું, મેં કાકાજીની મોટી કડિયાળી ડાંખ રાખેલી અને સરલાએ પાણુખણીનો ડાંડો રાખેલો. નોકર રણછોડ લોહાનો સળીયો રાખતો. ભૃગુરાયે કશું નહોતું રાખ્યું એમ અમને જણાતાં અમે એમને કહ્યું પણ એમણે તો તિરસ્કારથી અમને જવાબ વાળેલો કે “ તમે લોકો હથિયાર રાખતાં સમજતા જ નથી. હું તો મૂંગો મૂંગો ઠેક સુધી સૂઈ રહીશ અને ચોર ફરેસતો મારી પાસે આવશે ત્યારે મારા તકિયા નીચે હું મારું કંપાસ સંતાડી રાખું છું એનાથી એની આંખો ફેાડી નાખીશ ! ”

ચોરોની સામે થવાના અમારા નિશ્ચયમાં ગંભીરતા સાથે હાસ્યરસ પણ હતો. અમારે ત્યાં એક તીજોરી હતી જેમાં કશું ન હતું. એથી અમે રોજ રાતે એનું બારણું ખૂલ્લું મુકીને સૂતા, એવા વિચારથી કે એ બંધ હોય, મહેનત કરીને ચોરો એને જીધાડે અને પછી એમાં કશું નહિ જુએ તો નાસીપાસ થઈને અમારા ઉપર બાર

કાઢે એવું બનવા ન પામે ! એક વાર અમારા પડોશી કાંતિભાઈને ત્યાં બહાર ખડખડાટ થયો અને ચોરનાં પગલાં સંભળાયાં. કાંતિ-ભાઈનાં પત્ની હસુબહેને આ વાતની ખબર કાંતિભાઈને ધીમેથી આપી. કાંતિભાઈએ મોટેથી ઘાંટો પાડીને કહ્યું કે ‘ આવવા દેની, એ શું લઈ જવાનો છે ? એ આવશે તો હું એને બે કપ ચાહ મૂકવાનું કહીશ-એક એને માટે અને એક મારે માટે ! ’ પેલાએ આ સાંભળ્યું હોય કે નહિ એ તો પ્રભુ જાણે પણ ખડખડાટ બંધ થઈ ગયો. અમારા આવા અનુભવોના વર્ણનથી ધનસુખભાઈ વગેરે અમારા ઉપર ગુસ્સે થતા અને કહેતા કે આવી બાબતમાં હસવાને સ્થાન જ નથી.

લગભગ આ જ સમયમાં સરલાને સૂરત જવાનું થયું. મારાં મોટાં બહેન તનુગવરી સાંતાકુઝમાં જ રહેતાં હતાં એટલે એ તથા એમનાં સાસુ ઈશ્વરીબહેન બહુ ચિડવાયાં તો યે મેં અને ચન્દ્રપ્રસાદે હાથે રાંધવાનો પ્રયોગ આરંભ્યો. ઉપપત્તિમાં અમે થોડુંઘણું જ્ઞાન આસપાસનાઓ પાસેથી મેળવ્યું. અને પછી એક દિવસ અમે કણુક બાંધવાની શરૂઆત કરી. ઘડીકમાં કણુક પાતળી થઈ જાય એટલે અમે વધારે લોટ નાખીએ. એથી કડક થાય એટલે અમે પાણી નાખીએ ! આમ કરતાં કરતાં પણ વસ્તુસ્થિતિ સુધરી નહિ એટલે કંટાળીને અમે પડોસી પારસી યુવતીને બોલાવી લાવેલા. જેણે એમની સ્ટાઈલની રોટલી બનાવીને આખરે એનો તોડ કાઢ્યો. રોજ નવી નવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી જતી હતી અને તેનો તોડ અમે જુદાં જુદાં માણસોની મદદથી લાવતા હતા. છતાં આખરે સુધી હું ખીચડી બનાવતાં શીખેલો નહિ, કારણકે મારાથી અડધી બળા જતી અને અરધીમાં પાણી રહેતું ! હું કુલકાં બનાવવામાં નિષ્ણુત બનેલો. એક વાર અમે મુઠીઆં (મેથીની બાજનાં) બનાવેલાં તેને ખાતી વખતે અમારે હથોડીની મદદ લેવી પડેલી. ચાર પાંચ માસ

૧૬૨ : આથમતે અજવાળો

ક્રમાયો અને પછી ગયું તે બધું જ ! એટલે લગ્ન વેળા મારે દોઢેક હજાર રૂપિયા ઉછીના લેવા પડેલા. તે વેળાની ખરી સ્થિતિ વિશે અમારા મિત્ર કાકાભાઈને ખબર હોવાથી એમણે મને એક વાર કહેલું કે ‘ તારે જોઈએ તો મારી પાસેથી પૈસા લેજો. ’ મેં કહ્યું કે ‘ મને વાજખી વ્યાજે આપો તો મારે જરૂર છે. ’ વ્યાજે આપવા એમણે ના પાડી. મેં કહ્યું કે ‘ વ્યાજ વગર પૈસા લઉં તો પાછા આપવાની વૃત્તિ થાય નહિ માટે વ્યાજ લો. ’ એમણે ભાર મૂકીને વ્યાજ લેવાની ના પાડી એટલે પછી મેં એક બીજા માણસ પાસેથી વ્યાજે પૈસા લીધેલા. પણ મારા મિત્રમંડળમાં પ્રભુકૃપાથી આવા મિત્રો પણ છે તે જાણીને મારી છાતી ગર્વથી ફૂલેલી. પણ તે વખત સારો એટલે છાપાંઓમાં લખાણો લખી લખીને હું સારી કમાણી કરતો. જુદાં જુદાં તખ્તલુસ રાખીને અઠવાડિક લખાણો હું લખતો. ‘ સાંજ વર્તમાન ’માં તો મેં એ પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી લખવાનું ચાલુ રાખેલું, આથી દેવું ઝપાટામાં ભરાઈ ગયેલું.

બીજીવારનાં લગ્ન પછી હું સાંતાકુઝમાં જ, પણ જયસુખભાઈથી છૂટો, પોલિસ ચોક્કીની સામે રહેલો. ત્યાં બે-અઢી વર્ષ રહ્યો હોમશ તે વેળા પહેલાં શામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી, તેમનાં બા અને બે નાનાભાઈઓ મારાં પડોશી હતાં અને પછી તેમના બેની અમુભાઈ હતા. શામળદાસભાઈની સાથે તો તે વેળા બંધાયેલો રનેહ હજી એવો ને એવો છે; જો કે હવે પ્રતિકૂળ સંયોગોને લઈને પહેલાં જેટલું અમે એકેકને મળી શકતા નથી. તે વેળા અમુક કારણોને લઈને મેં કલમ છોડેલી. શામળદાસે પોતાની કુનેહથી તે મારી પાસે પકડાવેલી. તે પછી છોડેલી કલમ મને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પાછી લેવડાવેલી. શામળદાસભાઈ અને તેમના બે ભાઈ રણછોડભાઈ અને શાંતિભાઈ મને અને મારી પત્નીને ભાઈ-ભાભી ગણીને જ વર્તતા.

તે સમય અમે બહુ સુખમાં ગાળેલો, એક દિવાળી તો ખાસ

રમરણમાં રહી ગઇ છે. ચોરોના ત્રાસને લીધે માધુભાઇ તથા તેમનાં પત્ની સુમિત્રા રાતનાં અમારે ત્યાં આવતાં. જ્યસુખભાઈને ત્યાં જમીએ, ફટાકા ફેાડીએ, ગરખાં મારીએ અને પછી અમે અમારે ત્યાં આવીએ. ત્યાં પુષ્પાવતી અને સુમિત્રા સાથિયા પૂરવા માંડે અને હું, માધુભાઈ, શામળદાસ અને તેમના ભાઈએ આસપાસનાં બધાંઓની જોધ બગાડીને ફટાકા ફેાડવા માંડીએ. તે દોઢ-એ તો સહેજમાં વાગી જતા.

શામળદાસભાઇને જગ્યા નાની પડવાથી એ બીજે ગયા અને ત્યાં એમના બનેલી અમુભાઇ આવ્યા. એ પણ એટલા જ મોજી અને ઉદાર હૈયાવાળા. તે વેળા એમને ત્યાં મોટરકાર પણ હતી. પડોશીઓ અને મિત્રો પાછળ મરી રીટે એવા એ અમુભાઇ. ગોહરગનના પ્રખ્યાત તખલસી ખાંસાડેઅ સિદ્ધિક મીંયાને તે વખતે જ મેં અને અમુભાઇએ તખલાં શીખવા રોકેલા. ખરું ખોટું તો બલો ભગવાન જાણે પણ શામળદાસભાઇનાં બાએ એમને તખલાંની બહુ ના પાડેલી પણ અમે શેના માનીએ ? થોડા વખતમાં શામળદાસ-ભાઇને ખૂબ ખોટ આવી. અમુભાઇને ત્યાં એમના બે પુત્રો મૃત્યુ પામ્યા અને પૈસા પણ ઘણા ગયા. મારે ત્યાં તો મારા જીવનસંસારનું તળીયું જ તૂટી ગયું—મારી પત્ની પોતાનો નવ માસનો પુત્ર ગગલ મૃત્યુ પામ્યો તેથી ગાંડી થઈ ગઈ. ત્રણે કુટુંબમાં તખલાં બંધ થઈ ગયાં.

મેં હારમોનિયમ પર હાથ અજમાવેલો. દિલરૂખા ખૂબ વગાડેલું પણ તખલાં શીખવા નેટલી તમન્ના મેં બીજા કોઈ વાજિંત્ર પાછળ બતાવેલી નહિ. રોજના ચાર ચાર કલાક હું રિયાઝ કરતો અને એ પ્રમાણે છ માસ સુધી કામ કર્યું ત્યારે સિદ્ધિકમીંયા મારા ઉપર ખુશ થઇ ગયેલા અને પાછળથી મેં જ્યારે તે છોડ્યાં ત્યારે એમણે એમ ધારેલું કે મેં પૈસાની તંગીને લઈને એમ કર્યું હશે

૧૬૪ : આશ્રમતે અજવાળે

એટલે એમણે એમ કહેલું કે “એની ચિંતા ન કરીશ. હું મક્કત શીખવવા તૈયાર છું !”

બાળપણથી હું ગાંડપણથી બહુ બીતો અને ગાંડાને જોઈને અકળાઈ જતો. અમદાવાદમાં એક વાર મને ભાષ કુંજવિહારી કુ કલા વિના ગાંડાની ઇસ્પતાલમાં લઈ ગયેલા. તે વેળા ત્યાંની બુમાબુમ સાંભળતાં મેં જાણી લીધું અને પછી અંદર પગ મૂકવાની ના પાડેલી. ભવિષ્યમાં એ ગાંડપણનો સહવાસ પણ વર્ષો સુધી વેઠવો પડ્યો એ વિધિના લેખ.

મંદવાડથી અમે ગભરાઈએ તેવાં ન હતાં કારણ કે અમને એનો પરિચય હતો. અમારાં બાનો મંદવાડ બાર વર્ષનો હતો. પાંત્રીશ વર્ષ થયાં મારો મંદવાડ તો ચાલુ જ છે; પણ આ પ્રકારની માંદગી જેમાં તમારા ચક્ષુ સમીપ મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઈ દેતું જાય તે અનુભવવાથી આપણે નિર્જળ-બીકણ બની જઈએ છીએ. એ નિર્જળતામાં ધણું ધણું ક્યું, અનેક વહેમોને પોષ્યા, પ્રભુને બૂલીને કુદ્ર માણસોને રીઝવવા મેં યત્ન કર્યો. દાકતરો હકીમો, વૈદ્યો, હોમીઓપેથ અને જાદુ-જાંતર-મંતરવાળા અનેકના ઉપાય અજમાવી જોયા, કાંઈ કાંઈ જોશીઓનાં કહેવાં સાંભળ્યાં પણ નિરર્થક. આરંભથી, ઇન્દ્રવિજય દેસાઈ અને માધુભાઈએ હાથ જોઈ ને મને કહેલું તે સાચું પડ્યું અને ૧૯૨૭માં ગાંડપણ આવેલું તે પાંચમી ઓક્ટોબર ૧૯૪૨ને દિવસે પુષ્પાવતીએ સૂરતમાં ગાંડપણમાં જ દેહ છોડ્યો.

જયસુખલાલભાઈ તથા કુમુદાબાબીને પુત્રીઓ નથી. સરદાની પુત્રી પૂર્ણિમાને એ જ્યારે ચાર દિવસની હતી ત્યારે જ કુમુદાબાબી એને ઇસ્પતાલમાંથી લઈ આવ્યાં હતાં, તે આજે ત્રેવીશ વર્ષની છે. પુષ્પાવતીની પુત્રી મેના છ માસની હતી ત્યારથી મોટી કાકીને માથે આવી પડી. આજે તે સોળ વર્ષની છે.

મે મારો બહલાતી નોકરીઓ અને એવા પ્રસંગો આગલા પ્રકરણોમાં ટૂંકાણુમાં જણાવી દીધા છે. પણ એ બધાય કાળમાં વાચન અને લેખન તો ચાલ્યા જ કરતું. ૧૯૨૨-૨૩માં મેં છોડેલી કલમ પાછી શામળદાસે પકડાવેલી એ પણ હું લખી ગયો છું. તે વખતે શામળદાસ થોડી વાર 'હિન્દુસ્થાન'ના તંત્રી હતા અને પછીથી એમણે પોતાનું અઠવાડિક 'કર્મભૂમિ' કાઢ્યું હતું. "કર્મભૂમિ"ના માર્ગમાં મોટામાં મોટું વિધન એ હતું કે હજી એનો જમાનો આવ્યો નહોતો; બાકી એ અઠવાડિકમાં અજબ જેવા પ્રાણુ તરવરી રહ્યા હતા. શામળદાસભાઈની તેજલી કલમ ઉપરાંત 'એરજુના તણુખા' નામની લેખમાળા જયસુખલાલ લખતા અને હું એક અઠવાડિયે હાસ્યરસનો રસ લખતો તો બીજે અઠવાડિયે સાહિત્યની ચર્ચા લખતો. એ છાપું દસ વર્ષ મોડું નીકળ્યું હોત તો કાંઈ ઓર રંગ જામત.

૧૬૬ : આથમતે અજવાળે

૧૯૨૨માં ‘ગુજરાત’ નીકળ્યું તે પહેલાંનો યુગ હાજીમહમદ અહારખિયા શિવજીના ‘વીસમી સદી’નો હતો. મારે કાણુ જાણે શાથી પણ હાજીમહમદ સાથે ખુલ્લું લહેણાદેવી નહિ હોય. તંત્રીઓ જોડે સિદ્ધાંત અને લેખકોના હક્ક ખાતર લડવું એ મારે મન નવું ન હતું પણ હાજીમહમદ જોડે તો આરંભથી જ એવું થઈ ગયું. બન્યું એવું કે રણજીતરામે મારું નામ હાજીમહમદને આપ્યું. મસ્ત ફકીર, જગીરદાર અને ઓલિયા જોશી ઉપરાંત ‘મંગળની મુસાફરી’ના પારસી લેખક એમની પાસે હતા પણ એમનાથી એમની ભૂખ ભાંગી ન હતી. મેં એમને એક રકેચ આપ્યો. એમણે એ વાંચ્યો અને મને કહ્યું કે લેખમાંનો હાસ્યરસ જરા મોળો પડે છે માટે છેલ્લો ભાગ કાં તો હું ફરીથી લખું કાં તો એ પોતે લખે.

એ રીતે એમને ખીજના લેખોને મહારવાની ટેવ હતી અને ખીજ હાસ્યરસના લેખકોના આર પાંચ લેખો એમણે મારી પાસે મહારાવેલા પણ ખરા ! પણ મેં તો એમાંથી એક પણ કરવાની ના પાડી. ચર્ચાએ જરા ગરમ સ્વરૂપ લીધું એટલે હાજી મહમદે કહી નાખ્યું કે “ જ્યાંસુધી તમે મને તમારા લેખો આ પ્રમાણે મહારવાની છૂટ નહિ આપો ત્યાં સુધી ‘વીસમી સદી’ તમારા લેખો નહિ છાપે.” મેં જવાબ દઈ દીધો કે “ બલા માણસ, એ રીતે તમે રાખો તો ધનસુખલાલના લેખો તમને મળે જ નહિ. હા, બલે, તમારે અમુક લેખો નાપસંદ કરીને પાછા આપવા હોય તો તે બેલાશક પાછા આપી શકો છો, પણ મારા લેખમાં હું તમને, જોડણી સિવાય, ખીજું સુધારવાની સત્તા તો કોઈ કાળે નહિ આપું.” બસ, તે પછી ‘વીસમી સદી’ અમારે ત્યાં મફત આવતું, હું મહિને એ મહિને એમને ત્યાં જઈને ગપ્પાં મારતો, એ બધી વાત ખરી પણ હાજી મહમદે લેખ માગ્યો નહિ અને મેં તે આપ્યો નહિ. છેવટે, હાજી મહમદના મૃત્યુ પહેલાં માત્ર ત્રણ માસ ઉપર એમણે નરસિંહરાવ

પાસે આ કિસ્સો રજૂ કર્યો અને મારી પાસેથી લેખો મળે એવી ગોઠવણ કરવાની ઇચ્છા બતાવી. બે વચ્ચે સમાધાન થયું અને મેં જેરોમની 'નોવેલ નોટ્સ' નામની વાર્તા ઉપરથી 'અમારી નવલ-કથા' નામે વાર્તા લખીને એમને આપી જે વાંચીને એ ધણા સંતોષ પામ્યા અને ચિત્રો માટે એમણે તે હસ્તલિખિત પ્રત રવિશંકર રાવ-ળને મોકલી આપી. ચિત્રો દોરાઈને આવે તે પહેલાં હાથ મહમદ મૃત્યુ પામ્યા અને 'વીસમી સદી' પણ મરણ પામ્યું. મને રવિ-ભાઈ એ પ્રત પાછી મોકલી. તે વાર્તા આખરે 'ગુજરાત'માં કકડે કકડે ગોરક્ષકરનાં ચિત્રો સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ, અને પછી મારા 'હાસ્ય-વિહાર' સંગ્રહમાં છપાઈ.

૧૯૨૨માં 'ગુજરાત' પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું અને હું કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી અને વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્યના સમાગમમાં આવ્યો. ફેટલાક માણસોનો ઉગ્ર સ્વભાવ બહુ બાળીતો હોય છે: નરસિંહરાવ, કનૈયાલાલ વકીલ, વિજયરાય વૈદ્ય વગેરેની સાથે લડ-નારાની સંખ્યા, ગણવા જઈએ તો, ઘણી મોટી થવા બધા પણ એ સંખ્યામાં હું નહોતો અને નથી એ પણ અજ્ઞ જોવું છે. જો કે કનૈયાલાલ જોડે તો હું એક વાર ફિકેટના મેદાનમાં લડેલો, પણ એ લડાઈએ તો અમને બેને એકેકની સમીપ આણેલા. કનૈયાલાલ સાથેનો મારો લાંબા કાળનો જૂનો સંબંધ મેં 'મીડી નજરે'માં એમના રેખાચિત્રમાં આપેલો છે એટલે અહીં પાંચું લખવાની જરૂર જોતો નથી. વિજયરાય જ્યારે 'ગુજરાત'માં હતા ત્યારે 'ગુજરાત'ની ઓફિસ કોટમાં કાળા ઘોડાનાં મકાનોની હારની પાછળના ભાગમાં હતી અને અમારી-સર વિઠ્ઠલદાસની-ઓફિસ એ આગલી હારમાં એક મકાનમાં હતી એટલે હું વિજયરાયને મળવા અઠવાડિયામાં ત્રણેક વાર જતો.

અતિશય ઠીંગણા, રોજના માંદુડિયા, સાક્ષર વિજયરાય પ્રત્યે હું તો આકર્ષાયેલો એમના હૃદયની નિખાલસતાથી, એમના જ્ઞાનથી

૧૬૮ : આશ્રમતે અજવાળે

અને વિશાળ વાંચનથી, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા માટે એમણે લીધેલા ભેખથી, વાર્તાલાપ કરવાની અને સાંભળવાની એમની નિપુણતાથી અને સાહિત્યમાં એમના 'હાર્ષ' બ્રાહ્મિ'પણાથી. એ મારા પ્રત્યે શા માટે મુગ્ધ થયા હતા અને હજી થયા છે તે વિશે કારણો આપવાં એ એમનું કામ છે, મારું નથી. એમણે એમાંનાં બધાં કારણો તો 'માનસી'ના એમણે ૨૦-૧૦-૧૯૪૦ને દિન પ્રસિદ્ધ કરેલ ખાસ અંકમાં જણાવી દીધેલાં છે.

આટલા લાંબા કાળમાં અમે એક વખત પણ પરસ્પરમાં ઝઘડયા નથી. એમના 'ગુજરાત'માં, એમના 'ચેતન'માં, એમના 'કૌમુદી'માં અને એમના 'માનસી'માં એમણે મારા લેખો માગેલા અને મેં તે આપેલા- 'માનસી'માં તો હજી આપું છું. કેટલી વાર તો એવા લેખોની માગણી કરેલી કે જેમાં મારે ખર્ચ પણ કરવો પડ્યો હોય; પણ એ મને કદી સાધ્યું નથી. દર વર્ષે ટાઉનહોલમાં ભરાતાં ચિત્ર અને શિલ્પપ્રદર્શનો અને વર્ષમાં મુંબઈમાં જેટલાં કોન્સર્ટો, નાટકો વગેરે થાય તેટલાં જોઈને તે વિશે લેખ લખવાનો પ્રયત્ન વિનયરાયે અને મેં કરેલો અને તે પ્રમાણે મેં લેખો લખેલા પણ ખરા ('મીઠી નજરે'માં તે બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે); અને પાછળથી એવા પ્રકારના લેખો બંધ થયેલા તે બીજા કશા કારણથી નહિ પણ મારી લથડતી જતી તબિયતને લઈને.

લેખોમાં હું અંગ્રેજી શબ્દો લખી નાખું તેના ગુજરાતી શબ્દો ગોઠવવા અને તે પણ લેખક પ્રત્યે મમતા અને સ્નેહ અને પક્ષપાત દર્શાવીને, એ વિનયરાય જેવા કોઈક તંત્રી જ કરે. એમની સાથે મેં કલાકોના કલાક વાર્તાલાપ કર્યો છે. એ દરમિયાન અમે સાહિત્ય ઉપરાંત અનેક લલિત કલાઓ અને માનસશાસ્ત્ર વિશે લંબાણ ચર્ચાઓ કરતા. પહેલાં 'કૌમુદી'ને માટે અને પછી 'માનસી'ને માટે કેવી લેખમાળાઓ શરૂ કરવી જોઈએ, એ માસિકો અને ત્રિમાસિકોનાં રૂપ-

રંગ કેવાં કરી નાખવાં જોઈએ વગેરે બાબતો પણ અમે ઝીણવટથી ચર્ચેલી પણ ગુજરાતમાં હજી ‘માનસી’ જેવાં માસિક કે ત્રૈમાસિક પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્વાહ કરી શકે એવો સમય આવ્યો જણાતો નથી એમ શરમ અને ખેદથી જણાવવાનું રહે છે.

વિજયરાયના ‘ગુજરાત’, ‘કોમુદી’ અને ‘માનસી’ના સંચાલન ઉપરથી જોનારાઓ જોઈ શકશે કે વિજયરાય એક ઉત્તમ પ્રતિના તંત્રી છે. ‘વીસમી સદી’ સુંદર માસિક હતું પણ તેનો સ્ટાંડર્ડ ‘સ્ટ્રૂડ’, ‘પીઅરસન’ અને ‘રોયલ’ જેવો જ્યારે વિજયરાય હસ્તક ચાલેલાં માસિકોનો સ્ટાંડર્ડ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણો જીવો. માસિક અને ત્રૈમાસિકોના તંત્રીપદમાં એની હરિદ્વાર-લેખો છપાવવા વગેરેની બાબતમાં-કોઈ કરી શકે એમ લાગતું હોય તો એકાદ બે વાર યશવન્ત પંડ્યાએ વાર્ષિક કાઢેલાં તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે એમનામાં એવી શક્તિ હતી ખરી. પણ વાર્ષિક તો વર્ષમાં એક વખત કાઢવાનાં!

‘માનસી’ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૦ના અંકમાં વિજયરાયે મારે વિશે લખ્યું છે તે શબ્દો અહીં એમને માટે વાપરીને આપણે કહી શકીએ કે “શક્તિશાળી સાહિત્યકારોમાં પણ એવા થોડા જ હોય છે જેઓ પોતાની વિદ્યા કે કલાને આન્તર-જીવનની મંગલમૂર્તિ અધિષ્ઠાત્રી તરીકે અનુભવતા હોય છે ને તેથી યથાશક્ય વધુમાં વધુ અંશે તેનું દરેક મોડું, મધ્યમ કે ગૌણ કાર્ય રસવન્ત ધર્મભાવથી કરતા હોય છે; આથી તેઓ પોતાની કલમને પણ બીજાઓ કરતાં વધારે વફાદાર હોય જ છે. આવા ગુણોવાળા જે પાંચ-સાત સાહિત્યસેવકો છે તેમાં” વિજયરાયને જરૂર ગણાવાય-ગણાવવા જ જોઈએ.

વિજયરાય એમનાં નીડરતા, નિખાલસતા, સાહિત્યના મંથે પરત્વે કોઈ મૌલિક દૃષ્ટિથી થતો દૃષ્ટિપાત, ગંભીર, પોતાને શું કહેવું છે તે પોતે સરસ રીતે જણાતા હોય છે એથી અદ્યપિયાળી છતાં

૧૭૦ : આથમતે અજવાળે

કિલષ્ટ ન થતી એમની શૈક્ષી, એમના ઉગ્ર સ્વભાવ નીચે ઢંકાયેલ છતાં પોતાનું અસ્તિત્વ દાખવનાર હાસ્યરસની એમની શક્તિ વગેરે ગુણો વડે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખું સ્થાન ભોગવી રહ્યા છે. આપણે ત્યાં સહકાર અને પરસ્પર સાહચર્યની વૃત્તિઓ નહિ જેવી જ છે. બાકી પ્રતાપી વ્યક્તિઓ પોતપોતાના અનેક ખૂણાવાળાં માનસોને કાખમાં રાખીને અમુક નિર્ણીત દિશામાં સાથે કામ કરી શકતી હોય તો કેટલું સારું કાર્ય થઈ શકે? દાખલા તરીકે ‘ગુજરાત’ ચાલતું હોય તેમાં મુનશીજીના પ્રમુખપણા નીચે વિજયરાય વૈષ્ણ તંત્રી તરીકે કાર્ય કરતા હોય તો એ ‘ગુજરાત’ કેવું સુંદર અને અનોડ હોય ?

અને એવાં નોડકાં અને નોડકાંથી વિશેષ ટાળકાંના નામ દર્શકાય-માત્ર સાહિત્યમાં જ નહિ પણ અવેતન નૃત્ય અને રંગભૂમિ, ચિત્ર અને શિલ્પકલા, પુસ્તકપ્રકાશન, વગેરે ક્ષેત્રોમાં પણ ગુજરાતે ધણું કરી નાખ્યું હોત; પણ વોહ દિન કહાં ? આપણે ત્યાં તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ તે સ્વતંત્ર સમ્રાટ !

સંસદ રથપાઈ, ‘ગુજરાત’ અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી હું કનૈયાલાલ મુનશીના સમાગમમાં આવેલો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમના સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન વિશે અથવા તો એમના વિસ્મય પમાડે તેવાં વિવિધ કાર્ય વિશે કશું કહેવાની જરૂર હવે રહી હોય એવું હું માનતો નથી. એક વેળા ગોવર્ધનરામે અને તે પછી નાનાલાલ કવિએ જે સ્થાન ભોગવેલું તેના કરતાં પણ ઉચ્ચત્તર સ્થાન વાંચકોની સૃષ્ટિમાં મુનશીજીએ ભોગવેલું અને હજી ભોગવે છે. વીજળી સમી એમની મેધાભરી ભૂત્તિ આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય છે. એમનું વ્યક્તિત્વ સર દિરોઝશાહ મહેતા જેવું ડારનારું છે. સમિતિઓમાં ન્યાં મુનશીજી પ્રમુખસ્થાને હોય ત્યાં એમના વિરુદ્ધ વિરોધમાં બોલવાની ઇચ્છા તો ધણીને થઈ હશે પણ બોલ્યા ધણા ઓછા હશે !

આવા પ્રકારનાં પ્રતાપી વ્યક્તિત્વવાળા માણસોની જુદી અતિ તીવ્ર હોય છે અને તેમને અર્ધક્ષણમાં નિર્ણય લઈ લેવાની વૃત્તિ હોય છે. પરિણામે તેઓ ‘ Autocratic ’ થતા જાય છે અને તેમના હાથ નીચે માત્ર બીજા-ત્રીજા વર્ગની શક્તિ ધરાવનાર અથવા તો સ્વ-વ્યક્તિત્વની ઉણપ ધરાવનાર માણસો જ કામ કરી શકે છે. મુનશીજીએ હાથમાં લીધેલાં અનેક કાર્યો આવી વસ્તુસ્થિતિને લઈને અપૂર્ણ દશામાં આથમી ગયાં છે અથવા તો આથમવાની દશામાં જ પડી રહ્યાં છે. અવેતન રંગભૂમિ પ્રત્યેની એમની લાગણીઓ ઊંડી હોવા છતાં, એના ઉત્કર્ષને માટેની એમની મહેન્ટો હોવા છતાં એમની સંસદે એ દિશામાં અતિ અલ્પ કાર્ય કર્યું એ પણ એને લીધે જ.

ક્ષણિક જીવન અને યશ પ્રાપ્ત કરનાર સંસદના વાર્ષિક મેળાવડામાં થતા કૉન્સર્ટો બાદ કરતાં આટલાં વર્ષમાં સંસદે ગુજરાતને શું આપ્યું ? ‘ કાકાની શશી ’, ‘ નરસૈયો ’ અને ‘ જય સોમનાથ ’. વૈભવપ્રિય મુનશીજીને રંગભૂમિ ઉપર પણ-અવેતન રંગભૂમિ ઉપર પણ-બપો, કિંમતી ‘ સેટિંગ્સ ’, બપોકાંબર્યાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો વગેરે જોઈએ છે. એના પ્રમાણમાં એ પ્રયોગની સફળતા-નિષ્ફળતાનું મૂલ્ય પણ એ આંકે છે, બહુ લાંબા કાળ સુધી રીહર્સલો કર્યા પછી પણ ઠેક છેલ્લી ઘડી સુધી એમાં સ્થિરતા નહિ, જ્યાં જુઓ ત્યાં દોડાદોડી, પૈસાનો પાણીની માફક ઉપયોગ. સૂરતમાં બાહ્યાવસ્થામાં એમણે જોયેલ વાંકાનેર અને મોરબી નાટક કંપનીઓનાં નાટકોના નમૂના ઉપર હજી જે નટ-નટી અભિનય કરે તે એમને ગમે. restrained અભિનય અને તેમાં અમુક ઉચ્ચ finness કે ઠાઈ બતાવે તો તેની એમને કદર ઓછી.

સંગીત અને નૃત્યના વિષયમાં એમનું જ્ઞાન મર્યાદિત. આને લઈને એમના તરફથી ગુજરાતી નૃત્યકારો અને સંગીતકારોને એમના તરફથી જોઈતું પ્રેરણાદાયક મળ્યું નહિ. પાંચ માણસ કરતાં પાંચજો

૧૭૨ આચમતે અજવાળે

માણસ ભેગાં મળ્યાં હોય તો એમને વધુ આનંદ થાય ! આમ કરતાં સંખ્યાના મોહમાં તણાઇ એમણે સંસદને પચાસ સભ્યોના પ્રથમ વર્ગના સાહિત્ય મંડળને બદલે સાતસો માણસની ત્રીજા વર્ગની કલમ બનાવી ! આવી પ્રકૃતિને લીધે સાધન અને શક્તિસંપન્ન મુનશીને ઇચ્છા હતી છતાં અવેતન રંગભૂમિના માર્ગમાં એમણે કશું ચિરસ્થાયી કશું નહિ. એમના જેવા સાહિત્યના ‘ગુજરાતના નાથ’થી પણ સાહિત્યની સંસ્થાઓને લોકપ્રિય કે વિદ્વદ્ભોગ્ય ન બનાવી શકાઈ ! પણ હશે. આપણી રંગભૂમિ અને સાહિત્ય સંસ્થાઓના ઉદ્ધાર માટે આપણે હજી પાંચ-પચીસ વર્ષ રાહ જેવાનું કિસ્મતમાં લખ્યું હશે. નવલ અને નાટ્યસમ્રાટ મુનશીજીના સાહિત્ય-સર્જન વિશે હું કશું લખું તેના કરતાં હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલ “ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા”માં વિજયરાય લખે છે તે જ અહીં ઉતારું છું :

“ આ ગદ્યપ્રધાન લલિત વાઙ્મયના સૌથી કીર્તિમન્ત સર્જક ક. મા. મુનશી છે. એ વાઙ્મયના નવલકથા, નાટક ને નવલિકાના પ્રદેશો તેમણે ગુજરાતને માટે તો અક્ષરશઃ અપૂર્વ સામર્થ્યથી ખેડ્યા છે. જનસ્વભાવનું વેધક ને યાતુર્યવન્ત અવલોકન, અવનવી પ્રણયમીમાંસા, ઉત્કટ અને પ્રેરક દેશભક્તિ, આ પ્રકારની વાતોંકલાને અનુરૂપ પ્રસંગ પરંપરા તથા સંવાદકલા, પ્રતાપી અને સાહસિક પાત્રોનું રસપૂર્ણ આલેખન ને તેમાં ય સ્ત્રીપાત્રો તો વધારે ચમત્કૃતિમય-અને રસભંગ ક્ષણવાર પણ થવા દેવો એને જાણે પાપ માનતી, બબકબરી શૈલી : આ તેમની નવલોમાંની સુન્દરતર એટલે ઐતિહાસિક કૃતિઓનાં આગળ પડતાં લક્ષણો છે... ‘યૌવનમૂર્તિ’ નર્મદ’ની પછી, (પણ તેનામાં નહોતી એવી પ્રતિભા ને સૂક્ષ્મ કલાદૃષ્ટિનો ધારક) આ પહેલો જ વચસ્વી સાહિત્યકાર ગુજરાતે પ્રગટાવ્યો છે જેણે સાહિત્યસેવા ઉપરાંત સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પોતાની શક્તિઓને-બુદ્ધિશક્તિને તેમ જિંચી સામાજિક પદવીથી લાઘવી છતર શક્તિઓને પણ-એકલક્ષી, ગુજરાત-

ત્રેમથી નિયોજી, કેટલીક માનપાત્ર સિદ્ધિઓ પણ કરી બતાવી અને ગુજરાતી સંસ્કારિતામાં વર્ષો સુધી ટકશે તેવું સ્થાન પણ પોતાને માટે જિતી લીધું. ”

અને મુનશીના ગુણુ પણ કેટલા બધા અને કેવા મોટા ? ઉપકારને બદલે અપકાર કરનાર મનુષ્યો પ્રત્યે પણ મુનશીજી એનું એ જ વર્તન દાખવે—તેમના અપકારના બદલામાં મુનશીજી તો ઉપકાર જ કરવાના. એવાં ઔદાર્ય સાથે એમના હૃદયમાં રહેલ, વાત્સલ્ય અને આનંદના તો ઓધ વસ્યા છે. અનેક દિશાનાં કામના દયાલુથી ગમે તેટલા અમિત હોય છતાં મુનશીજીને આપણે મળવા જઈએ ત્યારે એમના મુખ ઉપર નિખાલસ સ્મિત ફરકતું જ હોય. આજ વીસ વર્ષનો મારો એમની જોડેનો સંબંધ ! તે લાંબા ગાળામાં એમણે મારા પ્રત્યે રહેલ સિવાય બીજી કશી લાગણી બતાવી નથી. મારી અનેકવિધ પ્રમાદી પ્રકૃતિથી એ ઘણી વાર કંટાળેલા હશે પણ તે અલ્પ સમય માટે જ. આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ પોતે લખતા હતા તે વેળા જેલમાં એમણે મારી કૃતિઓ વાંચેલી અને એનાથી એ ખૂબ જ ખુશ થઈ ગયેલા.

એમની માતાને પક્ષધાત થયેલો. મુનશીજી જેલમાંથી પેરોલ ઉપર છૂટીને બાણુલનાથ ઉપર ‘ ગિલ્ડર્ટ લૉન્ડ ’માં આવેલા તે સમયે હું એમને મળવા ગયેલો. તે વેળા એ બોલી ગયેલા : “ ધનસુખબાઈ તારી કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ મેં હમણા વાંચી. એમાં ‘ત્રેમનાં પ્રાયશ્ચિત્ત’ (વિનોદ વિહાર)નો રસ્ય તો મને એટલો સરસ લાગ્યો કે મેં તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ કરેલું અને તે હું આ ઇતિહાસમાં આપવાનો હતો પણ પાછળથી મને લાગ્યું કે હું એ કૃતિને બરાબર ન્યાય આપી શક્યો નથી એટલે મેં તે ફાડી નાખી. ખરેખર, આપણા અન્ય હાસ્યરસકારોએ જે સપનામાં પણ વિચાર્યું નથી તે તે કાગળ ઉપર ઉતાર્યું છે. પણ-પણ સરતી આળસમાં એક તો તું લખી શકે તેટલું લખતો નથી અને બીજું : ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓની સાથે તદ્દન

૧૭૪ : આશ્રમતે અજવાળે

સાધારણ કૃતિઓ મૂકીને તેં સંમહો છપાવી દીધા છે, એટલે તારી કદર લણા થોડા કરી શક્યા છે.”

એમ કહેવાય છે કે મુનશીજી મુંબઈની હાઇકોર્ટના જજ થવાની અણી ઉપર હતા. એ સાચું પડ્યું હોત તો હું માનું છું કે ગુજરાતી સાહિત્યને, અવેતન રંગભૂમિને, ચિત્રકારોને, સમાજને અનેક રીતે હમણાં જોડેલી તેમણે સહાય કરી છે તેના કરતાં એક હજાર ગણી વધારે કરી શકત; કારણ કે જજશિપનું સ્વાસ્થ્ય તેમને તેમની વિપુલ શક્તિઓ આ બધી દિશામાં રેડવાને પ્રેરત. રાજ્યદારી ડહોળાયેલાં પાણીમાં મુનશીજીએ પોતાની શક્તિઓનો નકામો વ્યય કર્યો. અલબત્ત, દેશમાં શાંતિ હોત અને મુનશીજી દેશના વડા પ્રધાન હોત તો વાત જુદી હતી. તો તો એમની અપૂર્વ ‘પાલીમેન્ટરી’ શક્તિઓનો ખરો ખ્યાલ દેશને તેમજ અન્ય દેશોને આવત એવું એમનું ખમીર છે.

ગિદ્યર્ટ લોજમાં, જુહુમાં, સાંતાક્રુઝમાં, લા પ્રેંતામાં અને કૌસ્તુભમાં મુનશીજી તરફથી, ‘જીવનમાંથી જડેલી’ સુંદર વાર્તાઓ વીણતાં વીણતાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં ભૂલાં પડેલાં લોલાખહેન અને તેમના સંતાનો તરફથી મને અનેક પ્રસંગે સ્નેહ અને સત્કાર મળ્યાં છે; જેનાં મીઠાં સ્મરણો મારા હૃદયમાંથી ભૂલાવાનાં નથી.

એક પ્રસંગ સ્મરણમાં રહી ગયો છે: લીલાખહેન ગિદ્યર્ટ લોજમાં ભોંયતળાએ રહેતાં હતાં. મને ગડુલાલ ધ્રુ એમની સાથે ઓળખાણ કરાવવા લઈ ગયા. તદ્દન શ્વેત વસ્ત્રો અને મળામાં સ્ફટિકની માળા એવાં લીલાખહેન વિલાયત જઈને તરત આવેલાં. ગડુભાઈએ વાર્તાલાપ શરૂ કર્યો: ‘હમણાં શું વાંચો છો?’ જવાબમાં ‘રમેશચંદ્ર દત્તનો હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ.’ તે ઉપરથી સંસ્કૃતિના પાશ્વર્યને પૌર્વાત્ય. તે પછી લલિતકલાઓ. તે વેળા નૃત્યકલાનો પુનઃ આરંભ પણ થયેલો નહિ. તે વખતે મને જીભાજોડીનો મોહ હતો. વિવાદ ખાતર વિવાદ કરવા હું તૈયાર થયો. લીલાખહેને મારો વિરોધ કરવા માંડ્યો. ગડુભાઈ શાંત ચિત્તે અમને બંનેને સાંભળ્યા કરતા હતા.

નૃત્યકલા, ચિત્ર, શિલ્પ, વાર્તા, સાહિત્ય, વગેરે વિષયોથી માંડીને કાંઈ કાંઈ વિષયો સંબંધી મેં ઉપપણાથી ચર્ચા ચલાવી. ચર્ચા ચલાવતાં ચલાવતાં મને ખબર પડી કે લીલાબહેન તો પેરિસની કાંઈ ચમત્કારભરી મેધાવાળી સન્નારીની પેઠે પોતાના 'સાલોં'માં બેઠાં બેઠાં યજ્ઞમાનોની શક્તિનાં માપ કાઢી રહ્યાં છે અને સામાવાળો ચર્ચામાં પોતાની ઉચ્ચત્તમ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરે તે ખાતર વિરોધ દર્શાવ્યા કરે છે! મેં એ પ્રમાણે કહી નાખ્યું અને અમે ત્રણે જણાં હસી પડ્યાં.

લીલાબહેને પણ સાહિત્યનો અને લલિતકલાઓનો માર્ગ છોડી દઈને શુદ્ધ રાજ્યકારણનો માર્ગ સ્વીકાર્યો એમાં ગુજરાતે એમની આ દિશાની મોંઘી, દુર્લભ શક્તિઓનો લાભ ખોયો એમ મને લાગે છે. એમણે સાહિત્ય અને અન્ય લલિત કલાના ભક્તોની મહેદ્દિશે પોતાના 'સાલોં'માં ચાલુ રાખી હોત અને કુનેહભર્યા અને પ્રમાણસર વિરોધથી તે ભક્તોની ઉચ્ચ શક્તિઓના વિકાસમાં મદદ કરી હોત તો એમણે પ્રત્યક્ષ રીતે ખીજ અનેક નવલિકાઓ, રેખાચિત્રો વગેરે લખીને અને પરોક્ષ રીતે કાંઈ કાંઈ લેખકો અને સર્જકોને પ્રેરણા અર્પીને ગુજરાતને બહુ લાભ કર્યો હોત.

સિંધિયાની નોકરીમાં કાંઈ કેટલાં નવાં માણસોનો પરિચય થયો અને કેટલાંકનો તાજો થયો.

સિંધિયામાં અલ્પ સમય કામ કરીને ખસી ગયેલામાં ત્રણ ચાર નામ ખાસ અત્યારે યાદ આવે છે: રમેશ દીક્ષિત, એમ. એ., એલએલ. બી., ખાર-એટ-લો, રવિશંકર ભટ્ટ, બી. એસ. સી. (લંડન), પ્રા. સુરેન્દ્ર દેસાઈ અને સરલાના ભાઈ પ્રા. મંતુભાઈ મુનશી એમ. એ.

રવિશંકર મુંબઈ હતા-પહેલાં સિંધિયામાં અને પછી ગ્રેમચંદ્ર રાયચંદને ત્યાં-ત્યારે તો અમે ખૂબ મળતા. તે પછી એ ભાવનગર ગયા પણ આરંભમાં એ મુંબઈ વારંવાર આવતા. એ વેળા પણ અમે 'વેસાઈડ'માં કે ચાઇનીઝ રેસ્ટોરામાં બેસવાનું ગોઠવતા. એવી

૧૭૬ : આશ્રમતે અજવાળે

ઢેઠકામાં રવિશંકર, હું, જ્યોતીન્દ્ર, કિસનસિંહ ચાવડા, બાનુશંકર બાસ, જીતુભાઈ, દા. જયન્તકુમાર ભટ્ટ, વગેરે હાજર રહેતા. દુનિયાનો કોઈ પણ વિષય અમારી ઢેઠકામાં વર્ત્ય ગણાતો ન હતો. રવિશંકરે એ અરસામાં ‘માનસી’ માં (અખાત્રીજ ૧૯૯૨: પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪થી) ‘ધનસુખલાલ મહેતા: એક ચિત્રપરિચય’ નામે મારે વિશે અઘ્છો લેખ લખ્યો હતો. તે વિલાયત હતા ત્યારે ‘ગુજરાત’ માં દર માસે પ્રગટ થતી મારી કૃતિઓ વાંચીને તેનું પત્ર દ્વારા સમભાવપૂર્વક ઝીણવટથી વિવેચન તે કરતા. એવા પત્રો મેં સંઘરી રાખેલા પણ ખરા, પણ એક દિવસ નકામા કાગળો ફાડું છું એવા ભ્રમથી મેં તે ફાડી નાખેલા ! પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અઠંગ અભ્યાસી એ ખૂબસૂરત જુવાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવારનવાર લખતા પણ વધુ પડતાં જ્ઞાનના દબાણથી એમની કૃતિઓ કિલષ્ટ જણાતી. એમની જિંદગી વધુ કુરસદવાળી હોત તો રવિશંકર અઘ્છા નવલિકાકાર ઉપરાંત ઘણા સરસ વિવેચક થઈ શક્યા હોત.

પ્રા. મંતુભાઈ, તેમના પિતા ચંપકલાલજી તથા નાનાભાઈ માર્કેડે મને ઘણા સ્નેહ અર્પ્યો છે અને તેમનું લીમડીકુદનું ઘર મારાં હૈયામાં કોઈ અનોખું સ્થાન લઇને બેસી ગયું છે.

રમેશ દીક્ષિત (રમણભાઈ) તરતના બેરીસ્ટર થઇને આવેલા અને પનાલાલ ટેરેસીસમાં રહેતા. શનિવારે એમને કોર્ટમાં ખાસ કામ નહોતું, એટલે હું શનિવારે આફિસમાંથી છૂટીને બારેબાર એમને ત્યાં પહોંચી જતો. એ પ્રમાણે ત્રણ-સાડા ત્રણથી અમે વાતે બેસતા તે સાત-સવા સાત સુધી. વચમાં વચમાં એમનાં મા, એમનાં પત્ની હરસિદ્ધાબહેન, એમના ભાઈ નાનુભાઈ, એમનાં બહેન તરુલતા દીક્ષિત, એમ. એ. એલએલ. બી., બી.ટી., નાનો છતાં ગંભીરતાની મૂર્તિ સમેા પુત્ર કુંજવિહારી અને કુમાર વચની છતાં લલિત કલાની ઉપાસિક પુત્રી વાસંતી અમારી વાર્તામાં સૂર પૂરાવતાં પણ મુખ્ય તો રમણભાઈ હિંચકે બેસીને ધીમે ધીમે હિંચકો ખાતા ખાતા અને હું

સાચી ખુરશીએ બેસીને સિગારેટ પીતો પીતો કલાકોના કલાકો સુધી અખંડ વાર્તાલાપ ચલાવે રાખતા.

માત્ર મુંબઈમાં જ નહિ પણ મે મહિનામાં સૂરતમાં બેઠા મળતા ત્યારે સૂરતમાં એમના નાની છીપ્પાડમાં આવેલાં નાનીં અને સ્થાપત્યના સર્વ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને અંધાવેલ મુંઢર ધરની આગળના કંપાઉન્ડમાં અથવા તો પહેલા માળના ખંડમાં અમે મહેફિલો જમાવતા તેમાં તો જ્યોતીન્દ્ર હવે અને બીજા ત્રણ ચાર સભ્યો પણ હાજર રહેતા. સૂરતના હોવા છતાં સ્કુટ હાસ્ય ઉપરાંત રમણભાઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હાસ્ય રસની કદર કરી શકે છે. અને પોતાના વાર્તાલાપમાં રેશમી ગોઝને કાપી શકે એવી ધારવાળી તરવાર જેવાં કટાક્ષનો ઉપયોગ કરી શકે છે. સાહિત્યમાં એમની સમજ જાડી અને વિદ્વતાભરી છે.

પણ ધીમે ધીમે એમનું કામ વધવા માંડ્યું. શનિવારે તેઓ ઘેર બહુ મોડા આવવા લાગ્યા એટલે મારે ત્યાં જવાનું અટકી ગયું. સૂરત પણ હું કોઈક વાર જઈ છું એટલે ત્યાંની મહેફિલો પણ અટકી ગઈ. હવે તો કોઈ કોઈ વાર અમે કાં તો રમણભાઈના ચે'અરમાં અથવા ક્રિકેટ ક્લબ એક ઈડિયામાં મળીએ છીએ. થોડા વાતાવરણ જીલું કરવામાં એટલો બધો સમય નીકળી જાય છે કે પછીના વાર્તાલાપને માટે તો સમય રહેતો જ નથી !

એચ. જી. વેલ્સે ધણું કરીને પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે કે જન્મ જન્મતી વેળા આપણે એકલા હોઈએ છીએ તેમ આપણી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણે પાછા એકલા પડી જઈએ છીએ. છેક એમ તો નહિ પણ આટલું તો થાય છે કે બહુલાતા સમય અને સંજોગો લઈને આપણા મિત્રોની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ જાય છે અને તે ઘટાડો નવા મિત્રોથી સહેલાઈથી પૂરાતો નથી- રમણભાઈ, ઇન્દુભાઈ દલપતરામ, રવિશંકર વગેરે ધણા મિત્રોને મળવાનું ધણું બોધું થઈ

૧૭૮ : આથમતે અજવાળે

અયું છે અને એવા મિત્રોનાં સ્થાન પૂરે એવા મિત્રો આથમતે અજવાળે કયાંથી લઈ આવવા ?

હવે અમદાવાદ કોલેજમાં કામ કરતા પ્રો. સુરેન્દ્ર દેસાઈને પણ કેમ લુલાય ? સિંધિયા કંપનીમાં એ હતા ત્યારે એમણે મને આગ્રહ કરીને ગેલ્સવર્ધીનાં ‘ફોરસાઈટ સાગા’ અને ‘મોડર્ન ફોમેડી’ એ બે પુસ્તકો ઉપરાંત અનેક પુસ્તકો વંચાવેલાં. એ થોડા સમયમાં અમારા બે વચ્ચે ખૂબ જ સ્નેહ બંધાઈ ગયેલો. અઠંગ વાંચનાર અને અભ્યાસી વિદ્વાન સુરેન્દ્રભાઈનાં દર્શન પણ હવે તો ફુલ્ભ થઈ ગયાં છે.

‘કોમુદી’ ના મે, ૧૯૩૩ના અંકમાં ‘ગુજરાતના બે હાસ્ય-રસકારો’ એ નામનો ખાસ લેખ લખીને પોતાની કલમ છોડી દેનાર ઇશ્વરલાલ વાંકાવાળા પણ મારી સાથે નિકટ પરિચયમાં આવેલ પણ વર્ષોથી એ ઈંગ્લેંડ છે.

અને સિંધિયાના એક ખીળ અમલદાર ચન્દ્રશંકર યુચને તો ગુજરાતી સાહિત્યની દુનિયા હજી ‘પ્રોફેસર યુચ’ તરીકે જ ઓળખે છે. સિંધિયા કંપનીએ કેટકેટલા પ્રતિભાશાળી દેશનેતા અને સાહિત્યકારોને પોતાના ઉદરમાં સંતાડી દઈ ગુજરાત અને દેશનાં જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાંથી એમની તેજલી શક્તિઓને દૂર રાખી છે ? પ્રથમ શ્રેણીના વક્તા તરીકે મનસુખલાલ માસ્તર, મીઠી, સરલ, વ્યવસ્થિત શૈલીના નિબંધોના લેખક સનસુખલાલ પંડ્યા, સ્ફુટ તેમ જ સૂક્ષ્મ હાસ્યના અને નવલિકાઓના લેખક ગગનવિહારી મહેતા અને સાહિત્યનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં સરખી આસાનીથી વિહરનાર અને વાર્તાલાપમાં ઉસ્તાદ ચન્દ્રશંકર યુચ ! ગમે તેવા નિરાશાના સમુદ્રમાં તમે ડૂબતા હો તો મળવું માત્ર પંદર મિનિટ પ્રો. (માણ) ચન્દ્રશંકર યુચને ! એમની વિશાળ માનવતાથી એ તત્ક્ષણે તમને બચાવી લે ! મને એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે.

૧૮૦ : આચમતે અજવાળે

પણુ લગભગ ૧૯૨૭-૨૮ સુધીમાં, મને મારા જેવો લેખક-મિત્ર ન હતો: મારી નિર્બળતાઓને પ્રસન્નવદને વેડી લે, પોતાની નિર્બળતા મારાથી ન વેદાતી હોય તો છુપાવી દે, જુદા જુદા સંયોગોને લઈને હું નિરાશાના સમુદ્રમાં ડુબ્યો હોઉં તે વેળા તારણુહાર તરીકે કોઈ લેખક મિત્ર જ મારા ઉપર બનેલા માનસને શાંત કરી શકે એવો પુરુષ જોઈએ ત્યારે એનું સ્થાન લે, મારા લેખક-જીવનમાં મને એક સ્થાને જિભા રહેવા દઈ, કટાઈ જવાને દેવાને બદલે અનેક પ્રકારે પ્રોત્સાહન અર્પી, જરૂર પડ્યે મારો વડીલ ભાઈ થઈ, માર્ગદર્શક બની, મારા માર્ગને સુવાળો બનાવે, અનેક દિશામાં સરખા, અનેકમાં એ મારું સાંભળે-સાંભળીને મારી આત્મશ્રદ્ધાધાત્વરિત્તે સંતોષે, અનેકમાં હું મારી ટોપી ઉતારું એવો નિષ્ણાત મિત્ર મારે જોઈતો હતો.

૧૯૨૭-૨૮ માં હું શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની ઓફિસમાં અવાર-નવાર જનારો. ‘જુજરાત’ના અનેકાવતારમાં તે વેળા એક અવતાર ચાલતો હતો. મુનશીજીની સાથેનો મારો સંબંધ જ્યારથી બંધાયો— સાહિત્ય સંસદ સ્થપાઈ ત્યારથી એકધારે બહુ સરસ ચાલતો આવ્યો છે. એમની સાથેના જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માના મારી સાથેના સંબંધમાં પણ કોઈ વેળા ન્યૂનતા આવી નથી. એ દેખાવે ફાંકડા, વાતોમાં સ્નેહીઓ સાથે અતિ વિનયી; કામકાજમાં અતિશય ચોક્કસાંધવાળા માયાળુ બેરિસ્ટર વર્માના લુણાવાડા ચાલ્યા જવાથી મુનશીનાં સંસદ અને તેના સંબંધી અન્ય કાર્યોમાં એમના જેવું કામ કરી બતાવનાર અન્ય કોઈ વ્યક્તિ મુનશીને સાંપડી નથી. કાંઈ કાંઈ ભેજના માણસોને વર્મા ભેગા રાખી શકતા અને સંતોષી શકતા. મુનશી કહે ત્યારે જ એ અવેતન રંગભૂમિનું કામ માથે લેતા એને બદલે એ પોતે એ વિષયમાં વધુ રસ લેતા હોત અને વારંવાર નાટકો વગેરે એમણે ઉપાડયું હોત તો એમાં વર્મા પોતાની વ્યક્તિગત લોકપ્રિયતાને લઈને, વ્યવહારુ કાર્યોમાંની એમની ચોક્કસાઈને લીધે અને

ઊંડી કાર્યદક્ષતાને લઈને બહુ વિનયી થયા હોત, કારણકે અનેક વ્યક્તિઓ-અનેક નટ-નટીઓ એમના આમંત્રણને પાછું ઠેલી ન શકત. પણ હશે. 'ગુજરાત'ના અન્ય કાર્યકર્તાઓ જેડે મારે વખતોવખત અથડામણ થયેલી. ખાસ તે વખતે હું અમુક વ્યક્તિથી વંકાયેલો એ અને અન્ય કારણોને લઈને નિરાશ થઈને મેં મારી કલમ છોડી દીધેલી. છતાં મુનશીની ચેંઅરમાં તો, ટેવ પડેલી એટલે અઠવાડિયામાં બેત્રણ વાર હું જતો તે જતો જ.

એક વેળા શનિવાર હતો. એ વાગે ઓફિસમાંમાંથી છૂટીને અઢીએક વાગે મુનશીજીની ઓફિસમાં હું જઈ ચડ્યો. બહારના રૂમમાં કોઇ નહોતું—ધણું કરીને તો નર્મદાશંકર હતા—તેમની સાથે ગરખાં માખીં. થોડી વાર ગરખાં માખીં હશે એટલામાં અંદરના બીજા રૂમમાંથી એક જરા તીણો અવાજ આવ્યો : 'એ કોણ આવ્યું છે ?'

બહારથી ઉત્તર અપાયો : 'એ તો ધનસુખલાલ મહેતા.' અંદરથી અવાજ : 'એમને અંદર આવવાનું કહેા ને.' મને તે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું અને એ તીણો અવાજ કાઢનાર તે 'જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ. એ.' છે એમ પણ ઉમેરવામાં આવ્યું.

હું અંદર ગયો. એ રૂમમાં એક બહુ મોટું ટેબલ પડી રહેતું હતું અને કાંઈ કાંઈ માણસો એ ટેબલ પાછળ બેસી ચૂક્યા હતા. મેં અંદર જઈને એ નવા, મને તદ્દન અપરિચિત, જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેને જોવાનો યત્ન કર્યો. પહેલે યત્ને તો મને લાગ્યું કે રૂમ ખાલી છે. બીજે કે ત્રીજે યત્ને મેં એક બહુ નાના અંગવાળા પુરુષને પેલા બહુ મોટા ટેબલ પાછળ એક ખુરશીમાં બેઠેલો જોયો.

એડગર એલન પોના ઈંડાકૃતિ જેવાં માથાને યાદ દેવડાવે તેવાં માથાં ઉપર તે વેળા પણ વાળ ઓછા જણાતા હતા. વિશાળ કપાળ, તીક્ષ્ણ નાસિકા, વદનના પ્રમાણમાં સહેજ મોટા કાન, ઉપસેલી આંખો,

૧૮૨ : આશ્રમતે અજવાળે

તે ઉપર સાદામાં સાદી ચશ્માની ફેમ, ગાલમાં ખાડા, ‘ચીક બોન્સ’ ઉપસેલ, લાંબુ ગળું અને ગળાનો હાડિયો આગળ તરી આવતો, સાદામાં સાદે પોષાકે એમનું નેવું રતલનું શરીર ઢાંકેલું, વર્ણુ ગોરો અને ત્વચા નિરોગી અને સ્વચ્છ. આ બધાંમાં એક વાત મારા મન ઉપર ખાસ ચોંટી ગઈ. વર્ણુન ઉપરથી કોઈ આ વ્યક્તિને કદરૂપી ગણાવે. એમને જોયા પછી કોણ જાણે શાથી, કોઈ પણ માણસ એમને કદરૂપા ન કહી શકે. ‘કદરૂપો’ શબ્દમાં જ કાંઈક ઘૂણા ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ છે. હું આવી બાબતમાં જરા ચોખ્ખીયો પણ છું. પણ મેં એમને જોતાં જ એ ‘કદરૂપો’ શબ્દ એમને લાગુ ન જ પડી શકે એવો હૃદયમાં નિશ્ચય કર્યો. આ બાબતમાં મને એક ખીજ વાત પણ સત્ય લાગે છે. માત્ર બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી રૂપાળા કે કદરૂપાપણું જોવું એ મૂર્ખાઈ છે. એ વ્યક્તિમાં જો ગુણ કરતાં અવગુણ વિશેષ હોય તો એની વિકૃતિ વધુ વિકૃત લાગે છે અને અવગુણને ઢાંકી દેતા ગુણ જો હોય તો એ કદરૂપાપણું પણ ગમે તેવું રૂપાળાપણું થઈ જાય છે.

ખીજ વાત એ કે એમણે મને “આવો, આવો, ધનસુખલાલ” કહીને બેસાડ્યો ત્યારથી હું એમની સાથે પ્રેમમાં પડી ગયો છું. તે સ્થિતિ હજી એવી ને એવી છે. એમનામાં રહેલ નિર્દોષ, નિરપૃહ સ્નેહ, ભરીભરી હાસ્યરસના તરંગોની ઊર્મિઓ, કોષ્ટ પણ પ્રકારની કટુતાથી, દ્વેષથી દૂર નાસતું એમનું માનસ; આ બધું તમને એમના સંબંધમાં પહેલી પાંચ દસ મિનીટમાં જ જણાઈ આવે છે, પણ શાથી જણાય છે, ક્યાંથી જણાય છે એ તમને જડતું નથી. કોષ્ટની આંખમાં તમને સ્નેહ, તોફાન, મસ્તી, હાસ્ય વગેરે જણાય; પણ આમની આંખમાં તો એવું કશું છે જ નહિ. કોષ્ટના મુખના હાવભાવ ઉપરથી આ બધું સ્પષ્ટજન્ય, પણ આમના મુખના હાવભાવ, એ દ્વિલસૂરી ચર્ચતા હોય કે સૂરતના સોની ફળીઆની ગાળોમાં રહેલ ભાવાર્થનું પૃથક્કરણ કરતા

હોય તો પણ, એકસરખા જ રહે છે. ટૂંકમાં, બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી અને પાંચ દસ મિનીટના એમની સાથેના વાર્તાલાપથી એમના અનેકાનેક સહયુગ્મે, નિરાભિમાનવૃત્તિ, હાસ્યથી તરવરતું મગ્નક હકા ઉડાવનાર માનસ, ધૃષ્ટી, અહંભાવ, દ્વેષ વગેરેનો કેવળ અભાવ વગેરે વસ્તુઓનાં દર્શન તમે કરી શકો છો. પણ એમની સ્વમાનવૃત્તિ, ન્યાયવૃત્તિ અને સ્નેહીઓ પ્રત્યેની એમની વફાદારી વૃત્તિ ધવાતાં, જરા પણ ધવાતાં-એમની અતિ સૌમ્ય મૂર્તિ રુદ્રભાવ ધારણ કરી દે છે એ કદાચ એમના અનેક વખાણુનારાઓ પણ નહિ જાણતા હોય !

આ પ્રમાણે ૧૯૨૭-૨૮માં મને લેખક મિત્ર મળ્યો અને તે જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે, એમ. એ.

પ્રથમ મુલાકાતે બંધાયેલ સ્નેહ સમય જતો ગયો તેમ તેમ વિકાસ પામતા ગયો અને આખરે ‘અમે બધાં’ના સહલેખનકાર્યમાં પરિણમ્યો. એનું વિવેચન કરતી વેળા દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ કહેલું કે “આ પ્રમાણેની સંયુક્ત કૃતિ ‘અમે બધાં’ બીજી છે. પહેલી તે રમણભાઈ અને વિદ્યાબહેનની ‘હાસ્યમન્દિર’.” બીજી કોઈ આવી સંયુક્ત કૃતિ ગુજરાતીમાં છે કે નહિ એ પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો નથી કારણ કે એમ તો છ છ અને બારબાર લેખકો સાથે મળીને પણ એક કચરા જેવી કૃતિ રચે છે ! પણ ‘હાસ્યમન્દિર’ તો એવી કૃતિ કહી શકાય જ નહિ, કારણ કે એ તો માત્ર બે લેખક લેખિકાના છૂટાછૂટા લેખોનો સંગ્રહ છે.

કોઈ પણ કાર્ય સાથે મળીને કરવું હોય તો તે કાર્ય કરનાર વચ્ચે કેવી સહકારવૃત્તિ-સ્નેહભરી સહકારવૃત્તિ હોવી જોઈએ તે સમજી શકાય તેવું છે; તો આ તો પુસ્તકનું લેખનકાર્ય અને તે પણ સળંગ હાસ્યરસકથાનું લેખનકાર્ય ! માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જેમ જુદી જુદી જાતની પ્રકૃતિ તેમ એ પ્રકૃતિ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને મૈત્રી સાધવાની સરળતા વધારે. તે સિદ્ધાન્ત સત્ય હો કે ન હો

૧૮૪ : આથમતે અજવાળે

પણ એક તરફ હું અતિ ઊર્મિલ, કાર્યનો આરંભ થાય ત્યારથી ક્યારે તે પૂરું થાય અને તે પણ તેના પ્રત્યેક સોપાન વ્યવસ્થિત રીતે ઘડાય તે જોવાની ઇચ્છા રાખનાર, એ કાર્યના આરંભથી તે અંત સુધી તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જનાર અને તેમાં કોઈપણ મનુષ્ય વિદ્ન નાખે તો ઉમ્મ થઈ જઈ તેવો. ખીજી તરફ જ્યોતીન્દ્ર : ગમે તેવી ઊર્મિઓને પણ દગ્ગાવી રાખી શાંત ચિત્ત રાખનાર, કાર્ય કરવામાં ભયંકર અવ્યવસ્થાને વરેલ, અમુક કાર્ય પૂરું નહિ થાય તો આસમાન તૂટી પડનાર નથી એવું માનનાર, ગમે તેવાં કાર્યમાં ગમે તેવાં વિદ્ન આવે તો પણ જાણે કશું થયું જ નથી એવી મનોદશા ધારણ કરીને પ્રસન્નમુખે ચા અને પાનના ડોઝની પરંપરા ચાલુ રાખનાર.

એ વેળા જ્યોતીન્દ્ર, મોરારજી ગોકળદાસની જૂની ચાલમાં સૌથી ઉપસે માળે રહેતા હતા. દર શનિવારે હું જઈ, જ્યોતીન્દ્ર બેઠા હોય એમનાં પત્ની અને માતૃશ્રી બેઠાં હોય, કોઈ કોઈ વેળા એમના સંગીતનિબળાત મિત્ર સત્યેન્દ્ર પણ હોય. અમે ગરખાં મારી જ્યોતીન્દ્રના કાકા સસરાના બનેલીના દાદા સસરાએ એક વાર એકલે હાથે પચાસ માણસો જોડે તકરાર કરેલી અને મારામારીમાં પોતે જીતેલા એમ એ કહે. સામેથી મારાં એથી પણ દૂરનાં સગાંએ અને એની માએ મળીને ચારપાંચ વહુઓને કેવાં દુઃખ દીધેલાં તેનું હું વર્ણન કરું. જ્યોતીન્દ્રનાં મા વળી જુદી જ વાત કહે. સત્યેન્દ્રને હું અચાનક ગઝલનું સ્વરૂપ પૂછું—એના તાલ વિશે સમજણ માગું, એ દરમ્યાન ચાના ત્રણ-ચાર ડોઝ થઈ ગયા હોય. જ્યોતીન્દ્રનાં પાન અને ધન-સુખભાઈની સિગારેટ તો ચાલ્યા જ કરતાં હોય. એક વાર આવી આવી વસ્તુસ્થિતિથી અજબ થઈને જ્યોતીન્દ્રનાં માએ કહેલું કે ‘તમે આમ ગરખાં મારવામાં જ વખત ગુમાવો છો તો ‘અમે બધાં’ કેવી રીતે લખશો ?’

અને ખરેખર, ‘અમે બધાં’ એ જ રીતે લખાતું ગયું અને

પૂરું પશુ થયું. એની ઉત્પત્તિ વિચિત્ર રીતે થયેલી. ‘ગુજરાત’ની ઓફિસમાં અમે ગરખાં મારતા બેઠા હતા—હું અને જ્યોતીન્દ્ર— તે વેળા અમે એકેક પાસેથી જાણ્યું કે અમારી પાસે સૂરત વિષે એક અંથ લખવાની નોંધો સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલી, કામળની ચઅરખીઓ ઉપર પડેલી છે. મેં બીજી મુલાકાતે તે કાપેલીઓ જ્યોતીન્દ્રને ધરી દીધી. એમાં જન્મ, ચાર ચિતા, પરીક્ષા, કનકવા, આગ, એમ પ્રકરણનાં નામ લખેલાં અને થોડાં થોડાં પોઈન્ટ્સ. જ્યોતીન્દ્રે પશુ એવી કાપેલીઓ બતાવી જેમાં એમણે પાછળથી મુખર્ષ વિશે ‘રંગતરંગ’માં લખેલું તેમ સૂરત વિશે લખવાની નોંધ હતી: હોળી ધર, રસ્તા, પ્રણય વગેરે. અમે બેએ સ્વતંત્ર રીતે લખવા ધાર્યું હોત તો પરિણામ અત્યારે પશુ શન્ય હોત—હા કદાચ જ્યોતીન્દ્રે પોતાની કાપેલીઓ ખોઈ નાખી હોત અને મેં તે જળવી રાખી હોત, અથવા તો કોઈ પ્રસિદ્ધકર્તાના દયાણુથી જ્યોતીન્દ્રે ‘મુખર્ષ’ની પેઠે ‘સૂરત’ની હારમાળા નિબંધરૂપે લખી નાખી હોત અને મેં મારી નોંધ ઉપરથી ચારપાંચ નવલિકા અને નાટિકાઓ લખી હોત. ગમે તેમ પશુ જે પુસ્તકને દીવાન બહાદુર કાજીએ ‘સૂરતની ગીતા’ કહીને સંબોધેલ તે ‘અમે—બધાં’ જેવું પુસ્તક તો સ્વતંત્ર ન જ લખાત.

૧૯૩૩ માં—તેની આખરમાં કદાચ—જ્યોતીન્દ્રે મુખર્ષ છોડી સૂરતની કૌલેજમાં નોકરી લીધી. સદ્ભાગ્યે ‘અમે બધા’ તે વેળા લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું. એમ જો ન હોત તો એ પૂરું થાત કે નહિ એ એક પ્રશ્ન છે, કારણ કે જ્યોતીન્દ્ર બે આંખની શરમ હોય ત્યારે પશુ માંડમાંડ લખે તો પછી એ ન હોય ત્યારે શું જ થાય? આખરે એ પુસ્તક પૂરું થયું. મેં છેવટનું પ્રકરણ લખ્યું અને જ્યોતીન્દ્ર ઉપર વાંચવા મોકલ્યું. એ મોકલતી વેળા મારા હૃદયને એમ થઈ ગયું કે જાણે કોઈ વહાલાંને હું છેલ્લી વિદાય આપતો હોઉં! અને તેની સાથે સાથે જ્યોતીન્દ્ર—મારા પરમ લેખક—મિત્રના

૧૮૬ : આશ્વમેદે અજવાળે

સંબંધનો એક અતિ તીવ્રતાભર્યો અંક પણ પૂરો થતો હોય ને ! પુનઃ એટલા એટલા કલાકો એવા શાંત, નિર્દોષ, હાસ્યભર્યા વાતાવરણમાં અમે ગાળ્યા નથી.

એ છેવટનું પ્રકરણ મેં લખેલું અને પહેલું પણ મેં લખેલું એથી અમે એવો નિર્ણય કરેલો કે છેવટનું પ્રકરણ ન્યોતીન્દ્ર લખે. એ આશયથી મેં પેલું પ્રકરણ લખીને ન્યોતીન્દ્ર ઉપર મોકલાવેલ અને તેને સૂચના કરેલ કે હવે પૂર્ણાંકિત એમણે કરવી. પણ પ્રકરણ વાંચીને એ તો એવા ખુશ થઈ ગયા અને ખેલદિલીથી એમણે એવો નિર્ણય કર્યો કે હવે પછીનું પ્રકરણ લખીએ તો ‘Bathsos’ થાય. છતાં એમણે એ બાબતમાં પ્રા. વિષ્ણુભાઈને મારું પ્રકરણ વંચાવીને એમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો તો એમણે પણ કહ્યું કે હવે પછી પ્રકરણ ન લખાય એ જ ઈષ્ટ છે.

અહીં એટલું પણ લખી નાખું કે મારું ‘સરી જતું સૂરત’ મેં પ્રા. વિષ્ણુભાઈ ઉપર મોકલાવ્યું, તેના ઉત્તરમાં એમણે લખેલું કે એમના પિતાશ્રીને ‘અમે બધાં’ બહુ જ ગમેલું અને પોતાના અભિપ્રાય તરીકે વિષ્ણુભાઈએ જણાવેલું કે જ્યાં સુધી મેટ્રિકની પરીક્ષાની યોજના અને યુનિવરસિટીની સંસ્થા હમણાં છે તેવા ને તેવા કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી આપણા સાહિત્યમાં “ પાસ કે નાપાસ ” એ નાટિકા જીવંત રહેવાની !

ન્યોતીન્દ્ર દ્રવ્ય બાબતમાં ઉદાર છે કે નહિ એ તો હું કહી શકતો નથી પણ એમની સાહિત્યકાર તરીકેની વિરાટ શક્તિઓનો વ્યય તો ભલભલા સેટોડિયા કરતાં એ વધારે બેદિશ્વરમુખી કરે છે. એ નિમંધકાર કેવા અપૂર્વ અને અજોડ અને મૌલિક ! પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય પ્રત્યે દ્રષ્ટિપાત કરીએ ત્યારે વળી ‘ પંચ ’ના નિમંધકારો એન્થની આર્મસ્ટ્રોંગ અને એ. પી. હરબર્ટ જેવાના નિમંધો એમની સાથે સરખાવાય. જેમાં કે માર્ક ટવેર્નના નિમંધો પણ કદાચ. તુલનામાં

મૂકાય; છતાં જ્યોતીન્દ્રની શૈલી એ બધાથી પણ કેવળ જુદી, મૌલિકતાની પરાકાષ્ટા બતાવતી રહેવાની તે રહેવાની તે રહેવાની જ. બાપણોમાં તેમ જ લખાણોમાં ચેસ્ટરટન વગેરેને બૂલાવી દે તેવા ‘એપિગ્રામ્સ’નું અસ્પષ્ટિત વહેણ એમની જિહ્વાથી કે કલમથી ઝડપી જ કરવાનું. કોઈ પણ વિષય, કોઈ પણ સમય, કોઈ પણ ઓડિયન્સ હોય છતાં જ્યોતીન્દ્ર દોઢ દોઢ, બખ્ખે કલાક માણસોને હસાવ્યા જ કરે. આવું વક્તૃત્વ મેં ગુજરાતમાં બીજે દીકું નથી. અંગ્રેજીમાં પણ આવો હાસ્યરસકાર વક્તા મેં બાળ્યો નથી છતાં આ વિષયોમાં પણ એને અભિમાન નથી.

પણ મને એમનામાં રહેલ એક અશક્તિ ખૂંચે છે: તેમનામાં વસ્તુસર્જનની શક્તિ નથી. એમણે હાસ્યરસમાં પોતાના અદ્વિતીય નિબંધો સિવાય બીજા પ્રયોગો કર્યા નથી. બીજું કંઈ નહિ તો એ હાસ્ય રસના જુદા જુદા પ્રકારથી વિભૂષિત ચમકાર અને ચમત્કારથી ભરપૂર સંવાદો તો લખી શકે જ પણ કરવાની એમને ઇચ્છા થતી નથી. આવી એમની પ્રકૃતિને લઈને ‘અમે બધાં’ માં, હું જો દૃઢ રહ્યો ન હોત તો, વિષમ સ્થિતિ બની ચાત. દાદાનું પાત્ર એમણે પૌત્ર ઘેર આવ્યો ત્યારે સન્યુ. મેં એને “ પતંગના પૂરમાં ” ખૂબ બહલાવ્યું, જેથી ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવાના મુખમાંથી ‘વાહવાહ’ નીકળી પડી હતી; પણ તરતજ જ્યોતીન્દ્રના હાથે એ પાત્ર ચઢ્યું અને એણે એને હોળીમાં પૂડું કરી નાખ્યું. ગુલાબ ડોશીનું પાત્ર કેટલાં હેતુથી જ્યોતીન્દ્રે બિહુ કર્યું પણ હજી તો મારા હાથમાં એ ડોશી આવે તે પહેલાં તો એણે એને સ્વધામ પહોંચાડી દીધી ! મારાથી એ રીતે પાત્રો સામે પણ ફૂર થવાનું નથી અને એથી મેં તો ડાહીકાઠી જેવા ધણા વૃદ્ધને પણ જીવંત જ રાખ્યાં છે !

જ્યોતીન્દ્ર જેમ પોતાની સાહિત્યક્ષેત્રમાંની, અભિનયકલાની વગેરે શક્તિઓ ઉઠાવવામાં મિત્રોમાં મશહૂર છે તેમ એક બીજો ગુણ પણ

૧૮૮ : આશ્વમેધે અજવાળે

એમનામાં મોટા છે, જે બીજી રીતે સારા સારા માણસોમાં પણ જોવામાં આવતો નથી: પોતે બીજાનામાં અમુક યોગ્યતા જુએ તો તે યોગ્યતાના પ્રમાણમાં એનો બદલો મળવો જ જોઈએ, એની, પોતાને ભોગે પણ કદર થવી જ જોઈએ એમ એ ધારે છે, એટલું જ નહિ પણ એમ કરવામાં પોતે કટિબદ્ધ થાય છે.

હું માનતો નથી છતાં જ્યોતીન્દ્ર એમ ધારી બેઠા છે કે મારામાં હાસ્યરસિક બાળણો કરવાની શક્તિ હીકહીક પ્રમાણમાં છે. આ ઉપરથી મને ઘોંચપરોણો કરીને બાળણ કરાવવા પોતે અનેક વેળા સાથે લાઇ ગયા છે અને જેમ હું રંગમાં આવું તેમ એમણે પોતે વર્તન પણ કર્યું છે ! ગણિયારા તરફથી એમની અને મસ્તફૂર વચ્ચે ફા. ૫૦૦ વહેંચાયેલા ત્યારે મને ઈનામમાં ભાગ નહિ મળ્યો તે માટે એમનો બહુ જીવ બળેલો.

તે પછી મને સુવર્ણચન્દ્રક મળ્યો. મેં એમને ટેલીફોનમાં ખબર આપતી વખતે કહ્યું કે વ્યવહારચતુર, અમદાવાદીઓ આપણને બેને સાથે ચન્દ્રક આપીને એમની વ્યવહારચતુરતા સાબિત કરી શક્યા હોત !

બીજો વર્ષ એમણે પહેલો ફોન મને કર્યો અને કહ્યું કે “ હવે તારો ખેદ દૂર કરજે કારણ કે મને ચન્દ્રક મળ્યો છે અને સાથે એટલું પણ કહી દઉં છું કે તને મારા કરતા એક વર્ષ વહેંચે, ચન્દ્રક આપીને એ જ અમદાવાદીઓએ વ્યવહારચતુરતા ઉપરાંત ન્યાયશુદ્ધિ અને વિવેક-શુદ્ધિ પણ બતાવ્યાં છે ! ”

વિવેચનોના લેખોમાં જ્યોતીન્દ્ર કોઇને કદુ વચન કહેતા નથી. વખાણ સારા પ્રમાણમાં કરે છે પણ મોંએ અતિ પ્રશંસા તો જ્યારે ખરેખર એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે જ કરે છે એટલું તો હું કહી શકું છું. આટલાં વર્ષના મારા એમની સાથેના સંબંધમાં માત્ર ત્રણ વેળા એમણે જિગરથી મારી પ્રશંસા મારે મોંએ કરેલી—એ વેળા મારી નવલિકાઓ માટે અને એક વેળા મારા અભિનય માટે. સૂરતમાં મેં ‘ બા ’ (જૂતના બડકા) નામની મારી વાર્તા લખેલી અને ત્યાં

જ હું એમને ઘેર જામીને એ વંચાવી આવેશો. તે વેળા એમણે નવ-લિકાનાં વખાણ કરેલાં. તે વેળા ‘ગુજરાત’ રાણપુરમાં છપાતું હતું એટલે એ વાત રાણપુર છપાવા મઠ ત્યારે મેઘાણી વગેરેએ ત્યાંથી પત્ર જ્યોતીન્દ્ર ઉપર લખેલો જેમાં એ નવલિકા માટે મને અભિનંદન લખીને પછી એમ લખેલું કે ગુજરાતે એક અચ્છો હાસ્યરસકાર ખોળીને સુંદર કરુણરસકાર મેળવ્યો તેને માટે શોક કરવો કે હર્ષ કરવો તે સમજાતું નથી.

બીજી વાર ‘પરિવર્તન’ નામની નવલિકા મેં યશવન્ત પંડ્યાના ‘શરદ્’ માટે લખેલી, અને હવે ‘છેલ્લા ફાલ’માં છપાઈ છે, તે ‘શરદ્’ માંથી વાંચી ત્યારે પોતાની આફ્રિકામાંથી એકદમ મારી આફ્રિકામાં એ આવ્યા અને એમણે મહાગદિન કંઠે કહ્યું ‘ધતુમાર્ધ, અત્યાર સુધી હું એમ માનતો કે મુનશીના જેવો ગ્રેમ કોષ્ટએ નવલિકામાં કે નવલમાં ચીતયો નથી. તમે ‘પરિવર્તન’માં ચીતરી ‘યુ હેવ બીટન હિમ હોલો !’ (you have beaten him hollow)

ત્રીજી વાર: સાંતાક્રુઝમાં મનહરરામના આગ્રહથી અમે પ્રાણુલાલ દેસાઈનું ‘અલિદાન’ નામનું નાટક બજવેલું, જેમાં મેં એક અતિ અગત્યનું પાત્ર બજવેલું. જ્યોતીન્દ્ર પોતે મારા પિતા થયેલા. એ પાત્રમાં મારી પુત્રીની બળતી ચિતા આગળ મારે ‘સોલિસોકતી’ બોલવાની હતી. તે હું બોલી રહ્યો, પછી જ્યોતીન્દ્રે, અમે પોષાક બદલતા હતા તે વેળા, મનહરરામ મહેતાને કહ્યું હતું કે ‘મનહરરામજી, આ નાટક બજવવા તમારા આગ્રહથી હું જહોમત વેડીને ઠેઠ સૂરતથી આવ્યો છું’ પણ મારો જીવ બળતો નથી. મને મારી મહેનતનો બદલો મળી ગયો છે. કરુણનો આવો જીંડો અને લગભગ છાતી ચીરી નાખે તેવો અભિનય મેં કોષ્ટ અવેતન નટ તરફથી જોયો નથી.’

આ ત્રણે પ્રસંગે મને જ્યોતીન્દ્રે આપેલ અભિનંદનો-લેખાના જીંડાણમાંથી આપેલાં અભિનંદનો હું કોષ્ટ પણ દિવસ બૂલી શકું એમ નથી.

૧૯૦ : આશ્રમતે અજવાળે

‘અમે બધાં’ માંના ક્યાં પ્રકરણો મારાં ‘લખેલાં’ અને ક્યાં જ્યોતીન્દ્રનાં એ વિશે વાંચનારને બહુ કુતૂહલ થતું. હવે એમ થવાનું કારણ નથી, કારણ કે ‘માનસી’ ના સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૦નાં પાસ અંકના પૃષ્ઠ ૪૮૩ ઉપર વિજયરાયે એ આપી દીધાં છે. આ પુસ્તક જુદાં જુદાં મનુષ્યોએ જુદી જુદી જામિંથી વાંચ્યું છે. પણ સ્વ. કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સ્વ. મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ જે હમણાં આશરે ૭૦ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યા તેમણે જે મમતાથી એ વાંચ્યું હતું, તેટલું બાગ્યે જ બીજા કોઈએ વાંચ્યું હશે. એમણે તો પાછો મને મારી બાહ્યવસ્થામાં ખૂબ રમાડેલો અને અમારાં કુટુંબીજનોને બહુ સારી રીતે ઓળખે એટલે એમણે તો મેં ક્યાં ક્યાં પાત્રો ક્યાં ક્યાં જીવન્ત પાત્રો ઉપરથી દોર્યાં છે તે પણ પકડી કાઢેલું. દાખલા તરીકે: મારા પિતાશ્રી અને મારા દાદાના ઉમદા ગુણો લખને મેં દાદાનું પાત્ર ઘડેલું અને એ બેના અવગુણો લખને મેં વિપિનના પિતા છનમુખરામનું પાત્ર દોરેલું. મંગળા તે તો મારાં મા. તન-મનમાં મેં સરલાનું રોમેન્ટિક સ્વરૂપ ચિત્રેલું. મારા સગાઓમાંથી ઘણા રેલ્વેમાં એટલે નરહરરામનું પાત્ર દોરવામાં મને કશી મુશ્કેલી ન હતી. જ્યોતિષની જ વાતો કરનાર સેવકલાલજીનાં પાત્રને તો મેં નરહરરામના પાત્રની સામે જીભા રહીને એને ‘બેલેંસ’ આપે એટલા માટે ચિત્રેલું. જયસુખલાલભાઈની બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ મોડું આવેલું અને જે પરિસ્થિતિ અમારે ત્યાં ઉપસ્થિત થયેલી તે ઉપરથી મને ‘પાસ કે નપાસ’ સૂઝેલું.

‘અમે બધાં’ તો બીજા બાગ મુંબઈની પશ્ચાદ્દેશ રાખીને આગળ ચલાવવો એમ અમે નક્કી કરેલું અને પહેલાં બે ત્રણ પ્રકરણોની રૂપરેખા પણ તૈયાર કરેલી; પણ જ્યોતીન્દ્ર સૂરત હતા એટલે આવાં આવાં કાર્યને માટે આવશ્યક અનુકૂળ વાતાવરણ બંધાયું નહિ અને જ્યોતીન્દ્રે પછી મુંબઈની સ્વતંત્ર નોંધ ‘રંગતરંગ’માં લઈ લીધી. તે પછી ‘વાઘસે વરસા’ના નાટકમાંથી વિચાર લખને અમે બેએ નાટક

લખવાનો વિચાર કર્યો. તેનાં પહેલાં ત્રણ પ્રકરણ લખીને મેં જ્યોતીન્દ્રને મોકલ્યાં. તેમને ત્યાં અપાયા પછી તે પ્રકરણો, હું જુલતો ન હોઈ' તો, બાનુશંકરને સોંપવામાં આવ્યાં અને પછી ગૂમ થઈ ગયાં ! તે પછી બીજું એક નાટક મારી એક નાની નવલિકા ઉપરથી મેં લખવાનો આરંભ કર્યો તેના અંકો અને પ્રવેશો પાડ્યા પછી મેં તે જ્યોતીન્દ્રને આપ્યા. હજી તે નાટક પણ અપૂર્ણ દશામાં રખડે છે; આથી આ અચોક્કસ જગતમાં એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે હું અને જ્યોતીન્દ્ર બંને મળીને બીજી કોઈ સંયુક્ત રચના રચી શકશું નહિ !

શ્રી. વિજુભાઈ હઝરતનાં કુટુંબનાં માણસો એ મારાં અમુક કુટુંબો મિત્ર તરીકે છે એમાંનાં જ. એક રીતે ગણો તો એ કુટુંબ જોડેનો મારો પરિચય વર્ષોનો ગણાય. પણ તે એકધારો નહિ. વયમાં વયમાં અમે પરસ્પર મળીએ જ નહિ અને વળી પાછાં મળતાં થઈએ ત્યારે ખૂબ જ મળીએ. જાણે કોઈ નદીનો પ્રવાહ ન હોય ! ધડીકમાં તે બધાથી જોઈ શકાય. ધડીકમાં તે નીચાણમાં જવાથી અદ્વચ થઈ જાય અને વળી પાછો પ્રચંડ વેગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય. એની મતિમાં, એના માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમિતપણું નહિ. વિજુભાઈ ગોરા, ભરાવદાર, મોહક વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર અને પોતે અમદાવાદના જતાં પત્ની રનેહલતાબહેન-જે સૂરતનાં છે તેમને પણ વાર્તાલાપ કરવામાં અને સરસ રીતે ખાવા ખવડાવવામાં હરાવી દે તેવા. મેં અનેક પ્રકારનાં માણસો જોયાં છે તે ઉપરથી કહી શકું છું કે જો વર્ગ તરીકે લઈએ તો નાગરી ન્યાતનાં કુટુંબો વાર્તાલાપમાં જે કલા રેડી શકે છે તેવી કલા બીજી ન્યાતનાં કુટુંબોમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. અલખત, એમાં અપવાદ તો છે જ અને હોવા જોઈએ જ. વિજુભાઈ, રનેહલતાબહેન અને એમનાં પુત્રીઓ મૃણાલિની અને મનોરમાની સાથે હું બેઠો હોઈ' ત્યારે વખતની કિંમત નથી રહેતી. તે વખતે જામી પડતા વાર્તાલાપમાં હાસ્યના અનેક પ્રકારો ખેડાઈ જાય છે. વિષયો નવાનવા ઉદ્ભવતા જાય અને પાછા વિરમતા જાય.

૧૬૨ : આથમતે અજવાળે

ધડીકમાં ગંભીરતા, ધડીકમાં શાંતિ એમ એ વાતાલાપમાં જુદાં જુદાં વાતાવરણ બંધાતાં જાય અને બદલાતાં જાય. આમ કલાકોના કલાકો નીકળ્યા જાય.

વચમાં વિજુભાઈ સાંતાક્રૂઝમાં રહેતા. તે વેળા ઓકટોબરથી એપ્રિલ સુધી દરરોજ દરિયે નાહવા જવા એક મોટી ટોળા જીપડતી. હું દરરોજ જનારો નહિ. દરરોજના જનાર વિજુભાઈ, જયસુખલાલ, ડો. નાનક મહેતા, મહેશ મજમુદાર, અંબાલાલ પટેલ, સયની, મણીભાઈ, છોટુભાઈ વગેરે હતા. મૃણાલિની તે સમયે પોદાર સ્કૂલમાં બથેલ પણ ખરી.

મૃણાલિનીને સંગીત અને અભિનયનો શોખ પહેલેથી. સેન્ટ એવીઅર કોલેજના કોન્સર્ટોમાં તેમજ સ્વતંત્ર કોન્સર્ટોમાં લીનીએ અનેક વેળા યશસ્વી ભાગ લીધેલો. સંગીતનો એણે શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો છે, અને એના કંઠમાં અમુક જાતનું દર્દ ભર્યું લાગે છે. એના અભિનયમાં તીવ્રતા અને ઊર્મિલતા સભર બધાં હોય છે. મનોરમાના અભિનયમાં સરલતા અને સ્વાભાવિકતા આગળ પડતાં છે. ઊર્મિલ પાત્રોમાં મૃણાલિની અને હાસ્યરસિક પાત્રોમાં મનોરમા સહજ ચમકી જાય છે. પણ બંનેને ઊલટાં જ પાત્રો આપીએ તો ? તો પણ એ બંને બહેનો એવો જ સારો અભિનય કરી શકે એમ હું માનું છું. પણ કાર્ય કરવાની પદ્ધતિમાં બે બહેનોમાં ધણો ફેર. લીનીબહેનની પ્રવૃત્તિઓ ધણી એટલે રીહર્સલોમાં સમય સચવાય નહિ. નાટકોનાં ભાષણો છેવટ સુધી મોંએ હોય નહિ અને વાતાલાપમાં ચડી જાય તો રીહર્સલો બાબુએ રહી જાય ! મનોરમા મારા જેવી. રીહર્સલોમાં અતિ નિયમિત. પોતાના ભાષણો જિજ્ઞાસે હોય જ પણ સંવાદમાં સામે કામ કરનાર કાંઈક બૂલતું હોય તો તેને પણ સાથે સાથે યાદ દેવડાવે એવી તૈયારી. રીહર્સલો ચાલતાં હોય ત્યારે જરા પણ આડીઅવળી વાત એને ગમે નહિ.

૧૬૪ : આથમતે અજવાળે

અમે આડાં અવળાં ગપાં માર્યાં પછી મેં પૂછ્યું: “પણ બહેન, હવે સાંતાક્રૂઝ ક્યારે આવવું છે?”

“બહેન દાકતરની પરીક્ષા આપી લે એટલે વળી.” જવાબ મળ્યો.

અચાનક સાંબળ્યું કે મનોરમાને કાનમાં કાંઈ પીડા થાય છે. પીડા વધી, ગંભીર ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. સ્થિતિ ઘણી ગંભીર થઈ ગઈ. તેમાંથી અજબ રીતે તે બચી ગઈ. કુટુંબ અને સ્નેહી વર્ગમાં માની લેવામાં આવ્યું કે બેબી બચી ગઈ.

મારાથી દાદર ચઢાય નહિ એટલે મેં પૂર્ણિમા અને કિસનને એની તબિયત જોવા મોકલેલાં તેમની જોડે મનોરમાએ મને મંદેશી મોકલાવ્યો કે: “ધતુભાઈને કહેજો કે તમારી આત્મકથામાં મને સ્વર્ગસ્થ લખવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો હતો પણ હું બચી ગઈ. પરીક્ષા પૂરી થાય કે તરત પાછી તમારે ત્યાં આવીને ઊભી રહેવાની છું.”

પણ કોણ જાણે, શા કારણે, આ યૌવનથી છલકાતી, અનેક આશા અને સપનાં સેવતી, કુટુંબના અને સ્નેહીઓના હૃદયમાં કાંઈક અનોખું જ સ્થાન લઈ બેઠેલી યુવતી પ્રત્યે કિસ્મતે કૂર મીઠ માંડી હતી. દિનપ્રતિદિન એની તબિયત સુધરતી જતી હતી. વહેલી શક્તિ આવે તેવી ધારણાથી તેને લોહી આપવામાં આવ્યું. કોણ જાણે શાથી શરીરે તે સ્વીકાર્યું નહિ. ઘાતમાંથી બચી ગયેલી, પુનઃ જીવનને ભેટવા આતુર બનેલી મનોરમા મૃત્યુના પાશમાં ફસી પડી.

જેને જોઈને કોઈ પણ ગુજરાતીને અભિમાન આવે તેવું પહાડ જેવું અંગ, જોબનની નિર્દોષ ખુમારીમાંથી ઉદ્ભવતું કોઈ રમ્ય ઝરણાંના કિલકિલાટ સમું એવું હાસ્ય, એનો જીડો, ઘેરો, મીઠો અવાજ, સ્નેહ-આનંદથી ભર્યું ભર્યું એવું હૈયું એ બધું પ્રભુના કોઈ અગમ્ય આશયથી, તા. ૨૩-૮-૪૪ને દિને રાતે દસ વાગ્યે

ખંડ ત્રીજો : મુ'બદ : ૧૬૫

આ પૃથ્વી પરથી અદ્રશ્ય થયું. મનોરમા ગઇ, અકાળે સ્વર્ગસ્થ થઇ.

સ્વ. નરસિંહરાવનાં “ રમરણસંહિતા ” ની કેટલીક પંક્તિઓ
આ સમયે યાદ આવે છે:

માત, ભગિની, મિત્રને
ઊર પડ્યા આ ધાતને
તું ન શું જાણે કદી ?
ને શન્ય મૂક્યો તાત તેં.

માત દીન બની રહી,
ભગિની તો પડી એકલી;
અશ્રુ કોના કોણ, કહે,
આ ક્ષણ લુકે સ્થિર મન કરી ?

તો ય અશ્રુ ભેળવી,
સર્વ મળી ઊર ખેલતાં;
રમરણ તુજ અવસાનનાં;
કાંઈ મધુર મધુરાં ઘોળતાં:

મને અસહ્યથી 'ડોસા' કહીને જ બોલાવતા. સરળ હૃદયી અને ઉમ્મર સ્વભાવના કપિલભાઈ હિન્દી કીર્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ અમારા જેવા કુટુંબીજનો સાથે તો એવા ને એવા રહ્યા છે. વયમાં વયમાં તો કુરસદ મળતાં અમારી સાથે કપિલભાઈ, ચંદુલાલ બાલાભાઈ નાણાવટી વગેરે પત્તાં પણ ખૂબ રમતા.

દા. ઘીયા અમારા પડોશી હતા ત્યારે એમની સાથે હું ફ્રાઈટ્સ બહુ રમતો. પરીક્ષિત રાયજી, તેમનાં પત્ની રશ્મિબહેન, રીતુભાઈ, સનમુખભાઈ, હેમેન્દ્ર દીવાનજી અને તેમનાં પત્ની હર્ષદાબહેન, અને શિશુ નિવાસ તથા હરજી મૂળજીની વાડીમાં રતનવદનરામ મહેતા અને તેમનાં પત્ની ગુણીબહેન, વગેરે સ્નેહીઓ સાથે અનેક પ્રસંગે કલાકોના કલાક અને દિવસોના દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા હતા તે બૂલાય તેમ નથી.

બાપાના અટપટા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે મુંબઈમાં જેમ હું ન્યોતીન્દ્ર દવે, બાનુશંકર વ્યાસ અને ચન્દ્રશંકર બુચની મદદ લેતો તેમ સાંતાક્રુઝમાં રામપ્રસાદ બક્ષીની મદદ હું માગતો અને માગું છું અને મને તે વિના વિલંબે અને સ્નેહથી મળતી અને મળે છે. રામપ્રસાદ-રામભાઈની તબિયત હમણાં હમણાં લથડેલી છે, બાપી તો આનંદીલાલ પોદાર હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ તરીકે એ એમના સંપૂર્ણ શ્વેત પોષાકમાં સજ્જ થઈને જતા હોય-ઘોળો ઇશ્કી, આંટીદાર ફેંટા, ઘોળાં કેટ પાટલન શઝ-ત્યારે એમના અંગની સપ્રમાણુતા કોઈને પણ આકર્ષે અને એમની પીઠ જોનારને પણ એમ લાગી જાય કે આ વ્યક્તિ ક્રિકેટર હશે. ગુજરાતી અને સંસ્કૃત બંને ભાષાના સાક્ષર છતાં એમણે પોતાની શક્તિઓનો પૂરો લાભ ગુજરાતને આપ્યો નથી એ ચોક્કસ છે. આ પ્રકારના ત્રણ ગુનેગાર તો હું બાણું છું: ન્યોતીન્દ્ર દવે, બાનુશંકર વ્યાસ અને રામભાઈ બક્ષી.

સાંતાક્રુઝથી અમારી કંપની કેનેરી ગુફા, એલીફંટા, કાંદીવલીની

૧૬૮ : આશિર્વાદ અજવાળે

ગૌશાળા, જુહુ વગેરે સ્થળોએ પાટીમાં ઊપડતી. તેમાં અનેક પ્રકારનાં સ્ત્રીપુરુષો આવેલાં. સમુદ્રનો એક મોટો તરંગ કિનારા ઉપર પહોંચાય, તેનાં અસંખ્ય ધુધુધુ જુદા જુદા સમૂહમાં વહેંચાઈને એ પાંચ ક્ષણ સાથે સાથે રમે અને પછી પાછાં એ મહાસાગરમાં બળી જાય તેમ એવી અદ્વિતીય મહેફિલોમાં કાંઈ કાંઈ મનુષ્યો અમે સાથે મળતાં, અત્યારે ક્યાં હશે તેની ય ખબર નથી અને પાછા સમય થતાં તે મહાકાળમાં સમાઈ જશું.

એક પ્રસંગ સાંભરે છે: જુહુમાં થીઓસોફિકલ કોલોનીમાં અમે ઘણી વેળામાંથી એક વેળા દોઢેક માસ રહેલાં. તે વખતે પડોશીમાં બારકર મહેતા, ઊર્મિલા મહેતા, શાંતિલા દેસાઈ અને સરલા બાનરજી હતાં. એ દોઢે મહિનો અમે અત્યંત આનંદમાં ગાળેલો. સવારના હું, ઊર્મિલા, શાંતિલા અને સરલા સાથે દરિયે સ્નાન કરવા (અમે એને તરવાનું કહેતાં) કે પાણીમાં કૂદકા મારવા જતાં. બપોરે ‘ઈનડોર’ રમતો રમાય. સાંજના કિનારે ‘ફ્રેગટ્સ’ની રમત શરૂ થાય એમાં બાર બાર સ્ત્રીઓ અને એટલી જ સંખ્યામાં પુરુષો ભાગ લેતા. રાતના પાછી રમતો રમાતી.

સાંતાક્રુઝથી ત્રીજા પરાંમાં-અંધેરીમાં સર લલ્લુભાઈ શામળદાસનું કુટુંબ અમારા કરતાં પણ અગાઉથી આવીને વસ્યું હતું. એ કુટુંબની જોડે પણ મારે વર્ષોથી સારો સંબંધ બંધાયેલો છે. આપણામાં કહેતી છે કે સોનું ને સુગંધ સાથે સાધારણ રીતે હોઈ શકે નહિ, પણ એ કહેતી સર લલ્લુભાઈ (લલ્લુકાકા) અને તેમના ત્રણ પુત્રોએ અસત્ય ઠેરવી છે. એમને ત્યાં અસલથી જ શ્રી અને સંસ્કૃતિ સાથે જ રહે છે. અનેક પ્રસંગે એવું બનતું કે હું ત્યાં ગયો હોઉં તે વેળા ત્યાં મહેફિલ જામી જ પડી હોય. બટુકભાઈ, ખંડુભાઈ, ગગનભાઈ, મંગળાબહેન, મધુરિકાબહેન, સૌદામિનીબહેન, જયન્ત, બેલવી, કનૈયાલાલ વકીલ વગેરે ઉપરાંત દા. જયન્તકુમાર ભટ્ટ, રવિશંકર ભટ્ટ, જીતુભાઈ મહેતા વગેરે પણ હોય. હું જઉં એટલે હું પણ એમાં સામિલ થઈ

જાઉં. ધીમે ધીમે એ મહેદિલ ઉગ્ર બનતી જાય, આનંદની છોળો વધારે ને વધારે અવાજ કરતી ઉછળતી જાય એટલે લલ્લુકાકા પાસેના ઓરડામાંથી કહેવડાવે: ‘ ધનસુખલાલ આવ્યો જણાય છે, નહિ તો આટલું તોફાન થાય નહિ. ત્યાંથી એને મારી પાસે મોકલજો.’

એ પ્રમાણે હું લલ્લુકાકા પાસે જાઉં પણ ખરો. અનેક વિષય સંબંધી હું એમની જોડે પણ વાતો કરું. લલ્લુકાકાથી માંડીને બટુક-ભાઈ (વૈકુંઠ), ગગનભાઈ, ખંડુભાઈ (જ્યોતીન્દ્ર) ગેરે પાસેથી હું વાંચવાની ચોપડીઓ ખંજલામાં મારતો જાઉં અને ઘેર જતી વખતે જ્યારે એમની કારમાં બેસું-તે વખતે પેટ્રોલ ઉપર અંકુશ નહિ એટલે કારનો ઉપયોગ છૂટથી થાય એ સ્વાભાવિક હતું-ત્યારે છ-આઠ ચોપડીઓ મારી કને હોય ! એમના કુટુંબમાં નાનામાં નાના બાળકથી માંડીને વડુઆરઓ અને ખુદ લલ્લુકાકા પુસ્તકોનાં અને વિવિધ લલિત કલાનાં સામ્રાજ્યાં દહીં ! દર મહિને નવાં નવાં પુસ્તકો બજારમાંથી આવે ને આવે જ. પણ સાથે ખૂબી એ કે આટલાં વર્ષથી એમને ત્યાં નવાં પુસ્તકો આવતાં મેં જોયેલાં પણ તેમને માટે નવાં કપાટો આવતાં જોયેલાં નહિ ! એટલે “ લલ્લુકાકા લાયબ્રેરી ” એક સ્થળે સ્થાયી નહિ પણ ફરતી હતી અને આજે પણ હિંદુસ્થાનમાં સારાં સારાં સ્ત્રીપુરુષોને ત્યાં એમણે વસાવેલાં પુસ્તકોમાંથી એકાદ બે પુસ્તકો નીકળી પડે ખરાં !

બટુકભાઈ અને મંગળાબેન ઊંડાં સરોવર જેવાં શાંત, ખંડુભાઈ અને મધુરિકાબહેન, શાંત પણ ખરી અને મસ્તીએ ચઢતી એવી નહીં જેવાં અને ગગનભાઈ તથા સૌદામિની તો વડીલ સ્નેહીઓના લાડમાં ઉછરેલાં આનંદના કુવારા જ. ગગનભાઈ આવ્યા હોય કલકત્તેથી કે દિલ્હીથી મોટા ઓઢા અને મોટી ગંભીરતા ત્યાં જ મૂકીને આવ્યા હોય-ત્યારે ઘરમાં નિર્દોષ તોફાન મસ્તીના તરંગો ઊડી રહ્યા હોય. સર લલ્લુભાઈનાં કવિ-પુત્રી સુમતિને મેં ચાર પાંચ વાર જોયેલાં પણ તે વેળા એમની તબિયત ઘણી ખરાબ એટલે હું એમના ગાઢ પરિચયમાં આવી શકેલો નહિ અને પછી તો તે તરત મૃત્યુ

૨૦૦ : આથમતે અજવાળે

પામેલાં. ત્યાંના પુરુષવર્ગ જોડે હું પરિચયમાં આવ્યો તે મટુભાઈ દ્વારા. મંગળાબહેન અને મધુરિકાબહેન જોડે નિકટ પરિચયમાં હું આવેલો ૧૯૩૨ની નર્મદની રંગલીલાથી અને સૌદામિનીને તો હું જન્મથી જ ઓળખતો હતો. બટુકભાઈ (વૈકુંઠભાઈ) ‘ક્રાઓપરેટિવ મુવમેન્ટ’ ના અત્યારે સ્થંભ જેવા થઈ ગયા છે અને ગાંધીજીના પરમ ઉપાસક તરીકે એમણે ખાદીપ્રચાર અને હરિજનો માટે ધણું કયું છે. ખંડુભાઈ (ન્યોતીન્દ્ર) ‘બોમ્બે લાઇફ’ કંપનીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર છે, ટેનિસ ક્રિકેટ વગેરે રમતોમાં ઉસ્તાદ છે, ચિત્રકાર છે અને ચિત્રકારોને ધણું સારું ઉત્તેજન આપનાર પણ છે. આવી વ્યક્તિઓ ગુજરાતને કમનસીબે આપણે ત્યાં બહુ ઓછી છે. એમનાં પત્ની મધુરિકાબહેન જીતુભાઈ મહેતાનાં બહેન થાય એટલે સંગીત પ્રત્યે એમનો પક્ષપાત સહજ ગણાય. ખંડુભાઈની પુત્રી અંજની અને ગગનભાઈની પુત્રીઓ નીલાંજના અને ઉમા બાલાવસ્થાથી જ નૃત્યનાં રસિયાં. નર્મદની રંગલીલામાં મધુરિકા, પ્રતિમા અને શીલાવતી એ ગરબાકલાની નિષ્ણાત ત્રિપુટીએ રંગલીલાને અદ્ભુત પ્રસિદ્ધિ અપાવેલી હતી, અને મારે એ ત્રિપુટી સાથેની મૈત્રી ગાઢતર થઈ તે પણ તે વખતથી જ. એથી જ મેં ‘સાસુજી’નો સંગ્રહ (૧૯૩૪) એ ત્રણ સન્નારીઓને— મધુરિકા મહેતા, પ્રતિમા દુવ અને શીલાવતી દરેને અર્પણ કરેલ.

આ રથાને એટલું પણ કહી દઉં કે ‘મેટરલિંગના નિબંધો’ નલિનકાન્ત દીવેટિયાને, ‘હું અને સરલા’ ન્યોતરના મહેતા અને સરોજ મહેતાને ‘વાર્તાવિહાર’ પૂર્ણિમા મહેતા અને મેના મહેતાને, ‘હેલ્થો ફાલ’ મૃણાલિની હઝરત, મનોરમા હઝરત અને મંજરી પંડ્યાને, અને ‘સરી જતું સૂરત’ કમળ ગાંધી, શાન્તુ ગાંધી અને નીમું ગાંધીને અર્પણ કરેલ છે.

અહીં મારાં ગણ્યાગાંઠ્યાં પરમ મિત્રોમાંના બે—કિસનલાલ દર અને શીલાવતી દર એ દંપતીનો આછો પરિચય અને એમણે મારાં

વિષાદમય માનસને આપેલ સ્વાસ્થ્યનો અંગુલિનિર્દેશ આપું તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ દંપતીને છૂટાં છૂટાં તો હું લાંબા કાળથી ઓળખતો હતો. કિસનલાલના વડીલ બંધુ પ્રસન્નલાલ એ મારા મિત્ર જેમણે, યુગ્મેન સે'ડોના શિષ્ય હોઈ, પોતાનું શરીર પણ અતિ સુંદર બનાવ્યું હતું, અને ન્યાતોમાં પીતાંબર સાથે માત્ર તસતસતો કબજો પહેરીને એ નીકળતા અને મારા જેવા અનેક યુવકોની ધૃષ્ટાંતું કારણ બનતા હતા. પ્રસન્નલાલ બોલકણા પણ કિસનલાલ તો ઘણા ઓછાબોલા, છતાં હું એમને ઓળખું તો લગભગ ૧૯૦૪થી. તે વખતે પણ સીધી સેંથી અને વળવળાયાં વાળવાળા મોહક કિસનલાલ વસ્ત્રપરિધાનની કલામાં નિષ્ણાત હતા. એમનાં પત્ની શીલાવતીના પિતાનું ઘર મારી નાની બહેનના ઘરની સામે એટલે લગભગ એમના જન્મથી હું એમને ઓળખતો એમ કહી શકું. પણ ૧૯૦૬માં જ્યારે એ સાતેક વર્ષનાં હશે ત્યારે અમે હજીરામાં એકઠાં થયેલાં એમ અમને યાદ છે.

પણ આ પ્રસંગોને ઉપસ્થિત થયાંને વર્ષો વહી ગયાં. ૧૯૩૨માં કિસનલાલ સિંધિયામાં વર્ષેક દિવસ માટે આવેલા અને શીલાવતી નર્મદની રંગલીલામાં સાથે થઈ ગયાં. જાણે સર્જનજૂનો સ્નેહ અને સંબંધ હોય એમ આ દંપતીએ મને અપનાવી લીધો, મિત્ર તરીકે અને બહુ નાજુક તબિયતવાળાં અને કાંઈક કમઅક્કલવાળાં બાળકને ઉછેરતાં હોય તેવી રીતે. એના બદલામાં મેં એ બંનેને વધુ પડતી અક્કલથી ઉભરાઈ જતાં મારાં પરમ મિત્રો તરીકે મારા હૃદયમાં નિરંતરનું સ્થાન આપ્યું. એક ફિલસૂફ કહી ગયો છે કે જે મિત્રો સાથે તમે કલાકોના કલાક મૌન સેવી શકો-સાધી શકો તે મિત્રોની મૈત્રી સાચી, કસોટીએ ચઢેલી. હું એ બંને સાથે કે એમાંથી કોઈપણ એકની સાથે કલાકો સુધી મૌન ધારણ કરીને બેઠેલા છું અને એને પરિણામે મારાં હાઝેલાં હૈયાને અદ્ભુત શાંતિ મળેલી છે. પહેલાં મોરા-

૨૦૨ : આથમતે અજવાળે

૨જી ગોકળદાસની ચાલમાં અને પછીથી સોનાવાળાના બીલ્ડિંગ્સમાં કે પછી કોઈ સીનેમાના થીએટરમાં કે અમારાં પ્રિય સ્થાન 'વેસાઈડ' માં અમે ત્રણ બેઠાં હોઈએ, કલાકોના કલાકો સુધી ચર્ચા કરતાં હોઈએ પણ એમાં જરા પણ વિખવાદ ઉદ્ભવ્યો હોય એવું સ્મરણમાં નથી. અર્થાંતિ ટાળવાનું ઔષધ લગભગ અપ્રાપ્ય છે. કોઈને મળે છે તો તે અમુક એકાદ આંગળીને વેઢે મણાય તેટલાં માનવી પાસે જ. એટલાં ઓછી સંખ્યાના મારા પરિચયવર્તુલમાં આવેલ માનવીઓમાં કિસન-લાલ અને શીલાવતી છે જ.

શીલાવતી જ્યારે સાસરે આવ્યાં ત્યારે એમની કેળવણી અને જ્ઞાન અતિ પરિમિત દશામાં. પણ પતિની સહાનુભૂતિથી એમણે પ્રતિકૂળ સંયોગોની પરંપરામાં અંગ્રેજી, મોંટેસોરી, સંગીત અને નૃત્યનાં ક્ષેત્રોમાં સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે.

અંગ્રેજી અને વસ્ત્રપરિધાન કલામાં એમને કિસનલાલ તરફથી, મોંટેસોરીમાં જાતઅનુભવથી, સંગીત ફેલોશિપ સ્કૂલના ભીમરાવ શાસ્ત્રી અને પંડિત ઓમકારનાથ તરફથી, ચિત્રકલામાં અને નૃત્યકલામાં પુલિન-દત્ત, એણાક્ષી રામરાવ, નવકુમારસિંહ અને બીજા અનેક કલાકારો પાસેથી એમને ઘણી સહાય મળી હતી. બે ત્રણ ગરબામાં એમની ગરબા-યોજનકલાની, બેએક રાસમાં અને સાહિત્ય સંસહના વાર્ષિકોત્સવમાં એમણે પોતે કરેલ નૃત્યમાં એમની સ્વતંત્ર નૃત્યકલાની, તા. ૩-૮-૧૯૩૫ ને દિવસે થયેલ એક કોન્સર્ટમાં, રોયલ ઓપેરા હાઉસમાં એમણે યોજેલ એક નાની 'પ્રભાતદર્શન' (મીડી નજરે : પાન ૯૮) નામની સંગીતનૃત્ય નાટિકામાં એમની યોજનની ઉચ્ચ પ્રકારની નૈસર્ગિક શક્તિઓનાં દર્શન મેં કરેલાં. કનૈયાલાલ વક્રીલને પણ એમની નૃત્ય-કલામાંથી નીતરતી નૈસર્ગિક શક્તિનો જિયો અભિપ્રાય હતો. પણ પ્રતિકૂળ સંયોગો, વધતું જતું વય અને દિનપ્રતિદિન લથડતી જતી તબિયતને લઈને એમણે આ બધાં ક્ષેત્રોમાં એમનાથી થઈ શકત તેટલું

કાર્ય કર્યું નહિ-એમનાથી થઈ શક્યું નહિ એ આપણા જીવનમાં રહેલ કરુણાંશનો પુરાવો માત્ર છે.

નર્મદની રંગલીલાનાં રીહર્સલો સમયે મધુરિકા મહેતા, પ્રતિમા દ્રુવ અને શીલાવતી દર સાથે નિર્દોષ ગપ્પાના માળેલા કલાકો જીવન-સંભારણામાં મીઠી વીરડી સમા મારા હૈયાના એક ખૂણામાં હજીએ એવા ને એવા તાજ સ્વરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે. અને કિસનલાલ શીલાવતી દંપતીનું યુગલ તો આજે પણ સંસારની બળતી જ્વાળાઓ મને બાળીને ભરમ ન કરે એ કાર્યમાં જે થોડીઘણી વ્યક્તિઓ સક્રિય સાહાય્ય અર્પી રહી છે એમાંનું એક ગણી શકાય.

અને રમણિક સુખડીઆ: અમારા કલમ મંડળના એ મંત્રીઓ-માંના એક મંત્રી. હજી મને યાદ છે: ભટવાડીમાં એક જગ્યાએ એ નર્મદ રંગલીલાના રીહર્સલો થતાં. મુખ્ય ગરબાના રાગ વિશે ચર્ચા ચાલતી હતી. તખ્તચી તખ્તમાં ઉપર બેઠો હતો, તેની પાસે એક પ્રૌઢ યુવાન ઓરગન ઉપર ગંભીર મુખમુદ્રાએ બેઠેલ. માથે તાલ, વિચારવન્ત આંખ, અણીયાળું થતાં થતાં અટકી ગયેલું નાક, ગંભીર વદનના પ્રમાણમાં કાંઈક ચંચળ અને અદ્રઢતા બતાવતા ઓણ, ઊર્મિલ હાથ અને તેની અંગુલિઓ, હાથમાં સિગારેટ, અતિશય સુધડ ચંપલ, શ્વેત, ઝીણું ધોતિયું અને સફાઈદાર છતાં ધક્કી નહિ એવી કફની એ એમનું વર્ણન. સામે લગભગ દોઢેક ડઝન યુવતીઓ જેમાં શીલાવતી, મધુરિકા, પ્રતિમા અને નાજુ વાડીઆ પણ હતાં. આ બધાંનું ધ્યાન પોતાના તરફ છે કે નહિ એની ચત્કિચિત્ પણ દરકાર કર્યા વિના ચન્દ્રવદન મહેતા કશુંક બોલ્યા જ કરતા હતા-એમાં નવાબ જેવું નથી, એવું તો એ ઘણી વાર કરે છે. મને જોઈને એમને શર જૂટયું; એમણે ઘાંટો પાડીને કહ્યું: “અરે નવાબ, તારી નવાબી આવાં અનિય-મિતપણાથી ચાલવાની નથી. પણ હશે. આ બધી સજારીઓને તો તું જન્મથી જ ઓળખે છે-તું નહિ ઓળખતો હોય છતાં તું કહે

૨૦૪ : આથમતે અંજવાળે

છે તો એમ જ: પણ આને તો તું જન્મથી નહિ જ ઓળખતો હોય-
નથી જ ઓળખતો. આ આપણા રમણિકભાઈ સુખડીઆ સંગીતમાં
બલબલા ઉસ્તાદની વિકેટ ઉરાડી મૂકે તેવા-અને રમણિક ! તું તો
આ નવાખને ઓળખે છે ને ? નહિ ઓળખતો હોય તો ઓળખવાની
ખાસ જરૂર નથી.” મને ધ્યાન છે ત્યાં સુધી મારી અને રમણિક
સુખડીઆની આ પહેલી મુલાકાત.

ગ્રેએ એક ઠેકાણે કહેલું છે કે એ વ્યક્તિઓ પ્રથમ મળે છે
ત્યારથી જ તેઓનાં માનસ એક બીજાને-પરસ્પર ઓળખી લે છે.
હું એમાં સહેજ વધારો કરીને કહું છું કે એ લોકો એ પ્રથમ મુલા-
કાતે મૈત્રીની મર્યાદા પણ જાણી શકે છે કે તેઓ ક્યાં સુધી જઈ
શકશે. ગમે તે હો પણ ત્યારથી લગભગ હાસ્યરસિક પરિચયથી ઉત્પન્ન
થયેલ મૈત્રી દિનપ્રતિદિન, ધીમે ધીમે પણ વધતી તો ગઈ જ અને
અત્યારની ઓછાબોલી પણ ગાઢ મિત્રતામાં પરિણમી છે. હું કલમ
મંડળમાં તો તે પછી, ૧૯૩૩-૩૪માં જોડાયો. અને સુખડીઆ
મંડળના મંત્રી થયા, એમના કહેવા મુજબ ૧૯૩૬માં. કલમ મંડળની
મુલાકાતે ઉપરાંત, હું ઘણી યે વાર ફેલોશિપ સ્કૂલના એમના
ઉપરના રૂમમાં એમની સાથે બેઠેલો છું. તે સમયના એમના અને
મારા કેવળ નિરંકુશ વાર્તાલાપ ઉપરથી મને એમના હૃદયની સરળ
ભિમ્બિલતા, સ્નેહ, મમતા, સંસારના સુખદુઃખ પરત્વે બેદિકરાઈ,
પોતાનાં સ્ત્રી-પુરુષ ઉભય મિત્રા પ્રત્યેનો એકધારો વિનય અને આ
બધા ય ગુણોને ઢાંકી દેતાં હૈયાનું ઔદાર્ય અને સામાના અવગુણને
બદલે ગુણ ગ્રહણ કરવાની મનોવૃત્તિ એ સર્વના વિચાર આવેલા.
અમારી મૈત્રીના જોડાણનું ખરું બાન મને માર્. પચાસમી વર્ષગાંઠ
જન્મવાઈ તે સમયના સમારંભ વખતે થયેલું. પણ પાછળથી મારી
તબિયત લથડી. એ મૈત્રી માણવાના પ્રસંગો અને પરિણામે ઓછા
થતા ગયા, અને દાકતરોએ મારા આનંદો ઉપર પણ પ્રતિબંધો
મૂક્યા.

એક બહુ નાનો છતાં રમણિકબાઈનાં સ્નેહાળ હૈયાંની સાક્ષી પૂરતો પ્રસંગ: હું જન્યુઆરી, ૧૯૪૨માં કલમ મંડળની બેઠકમાં ગયેલો. ફેબ્રુઆરીમાં સપ્ત માંદો પડ્યો તે ઠેક સપ્ટેમ્બરમાં પાછો કલમ મંડળમાં ગયો. મને એમણે દૂરથી ગોવાળીઆ ટેંકનું મેદાન વટાવતો હતો ત્યાંથી જોયો એટલે એ મિત્રનું હૈયું આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. એમણે નોકરને દોડાવી ફૂલનો હાર મંગાવી લીધો અને બધા સભાસદો હાજર થઈ ગયા એટલે એમણે એ હાર મને પહેરાવી દીધો. આ બધી ક્રિયામાં બાહ્ય દેખાવ હતો તોફાનનો પણ પહેરાવતી વખતે એમની આંખમાં જે સ્નેહભાવ ઉભરાઈ જતો હતો તે હું જોઈ શક્યો. અમારાં નાટકો અને કોન્સર્ટોમાં, જમણોમાં અને નાસ્તાપાણીમાં મંત્રી છતાં તેમનું સ્થાન પહેલું જ હોય. જે દિવસે રમણિકબાઈની હાજરી નહિ એ દિવસે પંચોતેર ટકા સભાસદો ગેરહાજર ! એવા અમારા મિત્ર રમણિક સુખડીઆ !

મારા બીજાં મિત્રોમાં માલતી દલાલ, જી. એ. અને એમના પતિ જયન્ત દલાલ. જાણે પોતે બે ઓછાં હોય એમ કિસનલાલ અને શીલાવતીએ આ જોડીની સાથે મને પરિચયે કરાવેલ. માલતી એટલે વાચાળતાની પરિસીમા, હાસ્યનો કુવારો છતાં અતિ સુંદર, ગંભીર બાવોથી ભરપૂર પત્રોની પરંપરા. એમને પત્રલેખનકલા સાધ્ય છે. એમના પત્રો બાવનાબર્યાં છતાં હાસ્યથી રંગાયેલા. મોટાં સપનાં સેવનાર પણ એની સિદ્ધિ માટે પરિશ્રમ કરવાને જરા પણ તૈયાર નહિ. માલતીબહેનનાં તોફાનમાં, એમની મશ્કરીઓમાં સુંદર સૂરતી નિખાલસતા અને સરલતા. એમને પી. એ. થવાના, લેખિકા થવાના, સંગીતશાસ્ત્રી થવાના કોડ ઘણા છે પણ મૈત્રીધેલાં માલતીબહેનને કુરસદ ન મળે ! અને કદાચ એમ પણ બને કે પી. એ. થવાનાં, લેખિકા થવાનાં સંગીતશાસ્ત્રી થવાનાં એવાં એવાં સપનાં એમનાં સાચાં પડે તો જેવાં છે તેવાં, બધાંને ગમે તેવાં, માલતીબહેન બદલાઈને શ્રીમતી માલતી દલાલ થઈને બારેખમ સન્નારી અને સમાજનાં એક નેતા થઈ જાય !

કામ કહો, લુગડાં ઉપર પ્રિન્ટિંગ કહો, વસ્ત્રપરિધાનકલા કહો, જેવી નિર્દોષ મસ્તી યૌવનમાં યુવતીઓએ કરવી જ જોઈએ એવી મસ્તી કહો, એ બધામાં મંજુ બહેન પહેલો નંબર. મારા જેવા ઉદાસીન થતા જતા માણસને પણ મહેફિલોમાં ઘસડી જવાની શક્તિ ધરાવનાર તે મંજુ. ચંચળતાની મૂર્તિ સમી છતાં પ્રૌઢાને પાછાં પાડે તેવી ઠરેલ, બાળકોના જેવાં પ્રચંડ તોફાન કરવાવાળી પણ વૃદ્ધોને શરમાવે તેવી, સામાના દુઃખો ઝીલનારી, વિવિધ લલિતકલામાં ઓતપ્રોત થઈ જનારી છતાં ગૃહકાર્યમાં પણ રસ લઈ એ કાર્યને પણ લલિતકલા બનાવી દેનારી, વહાલસોથી, નિરાભિમાની, નિરાડબરી એ અમારી મંજુબહેન.

અને રણછોડદાસ ગાંધી, તેમનાં પત્ની મોંઘીબહેન અને ત્રણ પુત્રીઓ કમળ, શાન્તુ અને નીમુ ! કેવળ સામાન્ય પ્રસંગોમાં આ કુટુંબની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જોડે મારે પરિચય થતો ગયો. એવા સામાન્ય પ્રસંગોને લઇને વધતો ગયો અને છતાં અત્યારે એ સંબંધ-એ પરિચય હું એમના કુટુંબનો જ હોઉં, એ છોકરીઓ મારાં કુટુંબની જ હોય એટલો ખાદ થઇ ગયો છે. થોડે થોડે દિવસે હું આ ત્રણ બહેનો મારેનું એક સંયુક્ત નામ શોધી કાઢું છું એ પ્રમાણે અત્યારે ન્યારે હું આ લખી રહ્યો છું ત્યારે-એ ત્રણે બહેનોનું બેથું નામ ' નિશાકમળ ' મેં પાડી દીધું છે,

કાંઈ વર્ષો પહેલાં એકાદ સંસદના મેળાવડામાં હું જતો હતો. સાથે મારી મોટી પુત્રી પૂર્ણિમા આવતી હતી. તેણે પોતાની એક બહેનપણીને સાથે લઈ આવવાની ઇચ્છા બતાવી અને મેં તેની હા પાડી. સાંતાક્રુઝના સ્ટેશને તે દિવસે સાંજે ચારેક વાગ્યે એ બહેનપણી સ્કૂલમાં બહુતી-ધેરવાળો ધાધરો અને લાલ બાંધણીની ઓઢણી પહેરીને આવી પહોંચી. પૂર્ણિમાએ મને ઓળખાવી: “ આ મારી બહેનપણી નીમુ.” નીમુએ પગે લાગીને સ્મિત કયું.

ગોવર્ધનદાસ સુંદરદાસ મેડિકલ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને

૨૦૮ : આથમતે અજવાળે

વિદ્યાર્થીનીઓ તરફથી અને બાનુશંકર, અનન્ત વીણુ અને ધનસુખ-લાલના દિગ્દર્શન નીચે મુનશીજીનું ‘રનેહસંબ્રમ’ તા. ૨ જી ઓક્ટોબર ૧૯૩૮ને દિને બજવાયું. તેનાં રીહર્સલો લેવા અમે જતા હતા. દા. દીક્ષિત, દા. શાહ, મનોરમા હઝરત, મંજરી પંડ્યા વગેરેને અભિનય કરતાં જોયાં. આરંભનાં રીહર્સલોમાં અવેતન અને ખિનઅનુભવી નટ-નટીઓ જેવો અભિનય કરે તેવો અભિનય અમે જોઈ રહ્યા હતા, એવામાં જસકોર કાકીનો પાર્ટ બજવવાનો આવ્યો. ડીંગણી, જાડા કાચના ચશ્માવાળી, અતિ શરમાળ એક નાનુક યુવતી આવી અને શરમાતી, સંકોચાતી એક ખુરશી ઉપર બેઠી. હું સિગારેટ પીતો પીતો બાનુભાઈ સાથે ગપ્પાં મારતો હતો. અચાનક પેલી યુવતીએ જસકોર કાકીનાં વાક્યો બોલવા માંડ્યાં: “વળી મેં શાનો ફટવ્યો?” મારાથી બોલાઈ જવાયું: “રંગ છે જસકોર કાકી!” એ પાર્ટ લેનાર તે કમળ ગાંધી.

પણ પછી તો એ કમળ ગાંધીને ટાઇફોઇડ થયો અને એનું સ્થાન શૈલખાલા દીવાનજીએ બહુ જ સરસ (વચમાં વચમાં હસતાં ન હોત તો તો એથી પણ સરસ થાત) રીતે લીધું. ૨૯-૩-૧૯૩૯ને દિવસે અમે ‘રનેહસંબ્રમ’ રોયલ ઓપેરા હાઉસમાં બજવ્યું, તે વેળા આખરે જસકોર કાકી તરીકે કમળે રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ દીધો. મેકઅપમાં ખામી રહેવાથી એ આગ્રેડ વયની સ્ત્રી માટે કમળ જરા કુમળી પડી અને રંગભૂમિની બીકથી એ સ્વસ્થ રહી શકી નહિ. બાકી એનો અવાજ, એના અવાજનો લહેકો વગેરે જસકોર કાકીને શોભે તેવાં હતાં એમાં કશો શક નહિ. અસારે તો કમળ દાકતર એમ. બી. બી. એસ. થઈ ગઈ છે અને હજી આગળ અભ્યાસ કર્યે જાય છે.

નીસુએ મારી પાસે અમુક પુસ્તકો મંગાવેલાં. કોઈ સાથે મોકલવા કરતાં હું જાતે જ આપી આવું એવા વિચારથી એક રવિવારે હું જાતે જ ગયો. તે વેળા દરજીએ અતિશય બેડોળ બનાવેલ મારી પાસે

એક ડગલો હતો અને તેની સાથે શોભે તેવી ટોપી પણ હતી. મારી પુત્રીઓ અને ભાણેજો મને બહુ કહેતી કે “ તમે આ બે વાનાં ન પહેરો, તમે બહુ વરવા લાગો છો.” પણ હું એ સલાહથી ડગેલો નહિ. એ દિવસે હું એ બે વાનાંથી વિભૂષિત થઈ રણછોડદાસ માંધીને ત્યાં ગયો. હું એમને ઓળખું નહિ. એ મને ઓળખે નહિ. મને ઓળખનાર નીમુ અને દાકતર કમળ ઘરમાં નહિ.

મને એમણે પૂછ્યું: શું લાવ્યા છો ?

મેં કહ્યું: ચોપડીઓ.

એમણે પૂછ્યું: કેને માટે અને કેના તરફથી ?

મેં જવાબ આપ્યો: નીમુબહેન માટે અને ધનસુખલાલ તરફથી.

એમણે કહ્યું: મૂકી જાઓ.

હું ચોપડીઓ મૂકીને ચાલ્યો ગયો. રણછોડદાસજીએ નીમુ અને કમળ ઘેર આવી એટલે કહ્યું : “ ધનસુખલાલનો ભટ આ ચોપડીઓ આપી ગયો છે, તે ફોનથી એમનો આભાર માની લેજો.”

નીમુએ ફોન ઉપર આભાર માનવા માંજો ત્યારે મને ખબર પડી કે હું પ્રખર હાસ્યકાર, નવલિકાકાર, કલાવિવેચક અને હોશિયાર અવેતન નટ ધનસુખલાલ નથી પણ માત્ર એમનો ભટ છું ! આ પ્રસંગથી રણછોડદાસજીના કુટુંબજોડે હું વધારે નિકટ પરિચયમાં આવ્યો.

ધીમે ધીમે એ કુટુંબના માનસની મીઠી સૌરભથી હું પરિચિત થતો ગયો. મારા ‘મીઠી નજરે’ના સંગ્રહના અર્પણમાં મેં લખ્યું છે કે “જેમણે પોતાનાં હૈયાની મીઠી નજર મારા પ્રત્યે ઢાળી છે તે બધાં ય સ્નેહીઓને આ ‘ મીઠી નજર ’ જીવનને આથમતે અજવાળે અર્પણ કરું છું.” તેમાં દર્શાવેલ સ્નેહીઓમાં આ ત્રણ બહેનોની ત્રિપુટી કમળ, શાન્તુ અને નીમુ પોતાનું સ્થાન સરલતાથી લે છે.

વયલી બહેન શાન્તુ બહુ ઓછાબોલી. એ બહેન હાલ એમ. એ.

૨૧૦ : આથમતે અજવાળે

થઈ ગઈ છે. અને હવે પીએચ. ડી.નો અભ્યાસ કરી રહી છે.

ધીમે ધીમે નીમુ ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી સાહિત્યની કૃતિઓ વાંચતી ગઈ અને તેની ગુણગ્રાહક શક્તિ વિકસતી ગઈ. ‘અમે બધાં’ વાંચીને એમાંનાં ધનસુખલાલનાં પ્રકરણ ક્યાં અને જ્યોતીન્દ્રનાં ક્યાં એ એક પ્રકરણ (જે અમે બેએ અધુરું અધુરું લખ્યું છે) સિવાય સાચી રીતે કહી શકનાર જે થોડાં વાંચનાર હું જાણું છું તેમાં નીમુ અને કમળ આવે છે. નીમુ એપ્રિલ, ૧૯૪૫માં એમ. બી. બી. એસ. ની છેવટની પરીક્ષામાં બેસવાની છે અને પછી તેની મોટી બહેન દા. કમળ પેઠે એમ. ડી.નો અભ્યાસ કરવાની છે.

આ જ આ બહેનો ઘડિકમાં મારી નાની સખીઓ, ઘડિકમાં મારી નાની બહેનો અને ઘડિકમાં મારી પુત્રીઓ થઈ ને મારા હૈયાને શાંતિ અર્પતી રહી છે.

૨૧૨ : આથમતે અજવાળે

ઘણું કરીને ૧૯૩૩-૩૪ની વાત : યશવન્ત પંડ્યા, એમ. એ., તે વખતના જિંઘી આશા આપનાર, ચમત્કારભર્યા અને ચમત્કારવાળા સંવાદોભર્યા એકાંકી અને ત્રિઅંકી નાટકો લખનાર પણ હમણાના બોમ્બે લાઇફ કંપનીના દિલ્હીની શાખાના મેનેજર, એમણે મને કહ્યું: “અમારું એક મંડળ જેને અમે ‘બેળમંડળ’ કહીએ છીએ તેની એક મીટિંગ ‘મીના’ રેસ્ટોરામાં ભરવાની છે માટે જરૂર આવજો અને હવેથી તમે એ મંડળના એક સભ્ય છો એમ પણ માની લેજો.” તે વખતે ક્યા માનવંત પરોણા આવનાર હતા તે તો અત્યારે યાદ નથી પણ આવી સંપૂર્ણ કાયદેસર રીતિએ હું એ બેળમંડળનો સભ્ય ચુંટાયો !

વર્ષો પહેલાં સાદીકના “ સર્જનું સાહિત્ય ” નામના અઠવાડિક પત્રની એકિસમાં બેઠો બેઠો હું ભાષ સાદીક જોડે ગપ્પાં મારતો હતો. ગપ્પાં જોરમાં ચાલતાં હતાં તેવામાં એક ભરાઉ શરીરવાળો, જીવનમાં રહેલ આનંદ સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે અને પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેવા યુવક નિખાલસ હાસ્ય વેરતો રૂમમાં પ્રવેશ્યો. હું વિકેટમાં બરાબર ‘સેટ’ થઈ ગયો હતો એટલે હું તો બાઉંડરી પર બાઉંડરી મારતો ગયો. વાત પૂરી થઈ. ચાહ પીવાઈ રહી. સિગરેટો ફૂંકાઈ રહી એટલે હું બધાને સલામ કરીને રસ્તે પડ્યો. થોડા દિવસ પછી સુંદર નોટ-પેપર ઉપર લખાયેલ એક પત્ર આવ્યો. તેમાં લેખકે ‘સાદીકની એકિસમાં આપણે મળ્યા હતા’ એવો આરંભ કરીને પોતાનો પરિચય આપ્યો હતો તે પરિચય આપનાર તે યશવન્ત પંડ્યા, એમ. એ. પછી તો પત્રવ્યવહારની ઝડી ચાલી. ‘પડદા પાછળ’ ‘મદનમંદિર’ અને ‘અ. સૌ. કુમારી’ મેં આનંદથી માણ્યાં. પત્રોમાં એ વિશે લંબાણથી ચર્ચા પણ કરી. યશવંત પારલા રહ્યા ત્યારે ‘શરદ’ વાર્ષિક પ્રસિદ્ધ કરતી વેળા મેં એમની પ્રકાશનકલાની શક્તિઓ જોઈ. ગમે તેવા કથીર લેખને કંચન બનાવે એવી એ શક્તિ એમનામાં, વિજય-રાયમાં અને પરમસુ ખભાઈમાં છે. પણ યશવંત તો દિલ્હી ગયા અને

૨૧૪ : આથમતે અજવાળે

આ પ્રમાણે

“ સખ સખ કે વહાં ચલ ગયે ”

અને અમે બાકી રહેલા “ ઉલ્લુકે પટ્ટે યહાં રહે ગયે ! ”

પહેલાં છુધવારે અને હવે શુક્રવારે ફેલોશિપ સ્કૂલમાં, એમના સંચાલકોના સ્નેહભાવથી અમારી હવે ‘ બેળમંડળ ’ની નહિ પણ ‘ કલમમંડળ ’ની મહેફિલો જામે છે. ‘ બેળમંડળ ’ નામ જરા છિછલ્લું છે. વ્યક્તિગત અમે છિછલ્લા હોઈશું પણ મંડળ તરીકે અમે એવા નથી એ ખાનગી વાત પ્રસિદ્ધ કરવા ખાતર અમે એનું નામ ‘ કલમ-મંડળ ’ રાખ્યું છે અને કોન્સર્ટો, નાટકો, જાહેર સભાઓ વગેરે ગોઠવવાં હોય, પ્રતિષ્ઠિત પરોણાઓને જમવા બોલાવવા હોય કે ચાહપાણી ઉપર બોલાવવા હોય તે વેળા મોભાદાર અમલદારો પણ જોઈએ એમ ધારીને અમે સંયુક્ત મંત્રી તરીકે રમણિક સુખડીઆ અને જમુભાઈ દાણીનાં નામ મૂક્યાં અને પ્રમુખ તરીકે મારું નામ મૂકાયું. રાજદરબારમાં જેમ અમુક પ્રસંગે જ અમલદારી પોષાક પહેરવાનો હોય, બાકી તો ગમે તે પોષાક પહેરી શકે તેમ અમારા કલમમંડળમાં અમુક પ્રસંગોએ જ અમારે અમારા ઓઢાની અમલદારી ભોગવવાની અને સભ્યો પણ અમને એ નામથી બોલાવે, બાકીના દિવસોમાં અમારામાંથી કોઈ એ બાબત સંભારે નહિ !

ધારાધારણ કરવાં, સભ્યો વધારવા વગેરે ડાહી ડાહી સૂચનાઓ અમને આવેલી, પણ એ વિશેનો કડવો અનુભવ અમને બધાને થયેલો એટલે તેની અમે સાફ ના પાડી દીધી. હા, અમારી શુક્રવારની સભાઓમાં જેમને આવવાની ઈચ્છા હોય તેમણે એકાદ સભ્યની સાથે ચાલ્યા આવવું. એ પ્રમાણે ગુજરાતની ગુણસુન્દરી ગુજરાતણીને પણ સભાસદ તરીકે દાખલ કરવી જોઈએ એમ કોઈએ કહેલું, પણ લગભગ સર્વાનુમતે અમે ઈરવેલું કે જગતનો એક ખૂણો તો અવશ્ય એવો હોવો જોઈએ કે જેમાં અમે આ પુરુષજાતિનાં સામાન્ય શત્રુઓથી દૂર અને એથી નિર્ભયપણે ખેસી શકીએ અને સુખદુઃખની વાતો કરી શકીએ;

અને સાંભળી શકીએ; એમાં પણ હા, જ્યારે એ ગુજરાતણા કે પછી હિન્દવાણીઓને ઈચ્છા થાય ત્યારે તેઓ ખુશીથી અમારી કોઈ સભામાં અતિથિ તરીકે આવી શકે છે અને તે સમયે અમે આદરસત્કારમાં કદી ઓછા પડ્યા નથી અને પડ્યું નહિ, એની અમે ખાતરી આપી શકીએ તેમ છીએ.

અમારા સભ્યોને કાણુ નથી ઓળખતું ? મને એમના બધા તરફથી જુદા જુદા પ્રસંગે જુદે જુદે પ્રકારે સ્નેહ અને સત્કાર મળ્યાં છે. એ બધા જોડે મન મૂકીને વાતીલાપ કરીને ઘેર જઈએ ત્યારે આપણે અમુક પ્રકારની શાંતિ અનુભવીએ છીએ. સંસારના દાઝેલાઓને આથી વધુ શું જોઈએ ? બાકી તો એક કુટુંબમાં કુટુંબીજનો કયાં નથી ઝઘડતા ? વ્યક્તિત્વભર્યાં નિરનિરાળાં માનસો વર્ષોથી સાથે બેસે જોડે એટલે એમનામાં કંકાસ થાય એ પણ બધું દૂધના ઉભરા જેવું. કાણુ પછી કોઈ નહિ.

અને એ સભ્યો પણ કેવા ?

વસ્ત્રપરિધાનકલાના નિષ્ણાત અમારા ત્રણ ધારાશાસ્ત્રી ત્રિવેદી, વર્મા અને ભટ્ટ્યા.

મૌન એ તો સુવર્ણ છે એમ મેટરલિંગની જોડે માનનાર, સુંદર કાવ્યો લખનાર સુંદરજી બેટાઈ.

બાલમાનસશાસ્ત્રી અને અચ્છા હાસ્યરસિક નટ જમુ દાણી.

ગોળમટોળ અને ધીરગંભીર ઝીણાભાઈ દેસાઈ અને રમણ વકીલ.

‘આગગાડી’ના ગુડઝકલાર્ક અને ‘રંગીલીલા’ નો રંગસો, ‘ગુણસુન્દરી’ના વર્ષો સુધીના સહતંત્રી યજ્ઞેશ શુક્લ.

દ્વિલચસ્પનવલિકાઓના લેખક, દ્વિદમસૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધિ અર્પનાર તરીકે વિહરનાર, સંગીતના સાચા દર્દી, જિગરના ખરા ઓલિયા અને ગપ્પાના ગોળાના મહા ગોલંદાજ જીતુભાઈ મહેતા.

૨૧૬ : આથમતે અજવાળે

શરમાળ છતાં ઉમ્ર પણ સરળહૃદયી કવિ, વાર્તાકાર અને નાટ્યકાર અને હવે તો સાચો સાક્ષર ઉમાશંકર જોષી.

ઝોછા બોલા પણ ઉસ્તાદ કટાક્ષીઆ બચુભાઈ કુવ.

ગામેગામના કૂવાનાં પાણી પી પીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર અને મારા પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત દાખવનાર, ‘કુમકુમ’ની નવલિકાઓના લેખક કિસનસિંહ ચાવડા વગેરેની રનેહમરી સાહમારી, ગુલાબી અને ઈશ્કી તે તો જાણે જેમણે સાંભળી હોય તે જ તેની કદર કરી શકે.

અને અમારા શંકરપ્રસાદ રાવળ વૃદ્ધ છતાં યુવાન જેવા મસ્ત, આવે કાષ્ઠક દિવસ, પણ આવે ત્યારે આનંદની રેલમછેલ કરે તેવા, અને કલમ મંડળની રંગભૂમિ પરત્વેની ચળવળમાં એમને મૈત્રીભર્યો પડકાર આપતાં એઓ કટિબદ્ધ થઈ ગયેલા અને ૧૯૪૦ની રંગલીલામાં ‘બદનું બોપાળું’માં હજમના પાર્ટમાં રંગમંચ ઉપર ધસી પડેલા.

અતિથિ આવે કે ન આવે એ વિશે ઉદાસીનવૃત્તિ સેવતા કલમ-મંડળમાં પણ કાંઈ કાંઈ વ્યક્તિઓ આવી ગઈ છે અને આવશે: જૂલાભાઈ દેસાઈ, કનૈયાલાલ મુનશી, લીલાબહેન, મંગળદાસ પંકવાસા, ધીરજલાલ દેસાઈ, જયસુખલાલ મહેતા, હરીન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, નટરાજ વશી, મુદકરાજ આનંદ, બોખારી, પ્રદીપ, રમણલાલ વસંતલાલ, બ. ક. ઠાકોર, દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રામનારાયણ પાઠક, રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, ઈન્દુલાલ ગાંધી, ગગવિહારી મહેતા, ‘નવચેતન’-વાળા ચાંપશી વગેરે અનેક વ્યક્તિઓ ત્યાં ભટકાઈ પડી હતી. શંકરભાઈ શુક્લ તો જાણે અમારા એક મંડળીયા હોય એ પ્રમાણે અમે એમને ગણુતા અને અમને એ ગણુતા.

અને અમારા ચન્દ્રવદન મહેતા-ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા-ચં. ચી. મહેતા-સી. સી. મહેતા અને જ્યોતીન્દ્ર અને બાનુભાઈ એ ત્રગડી તો કલમમંડળની પ્રસિદ્ધિ સમિતિ(ધોંધાટ સમિતિ)ના જ સભ્યો.

કલમમંડળની સભામાં હાસ્ય સિવાય અન્ય રસને ભાગ્યે જ

સ્થાન મળે છે એને માટે અમારે આભાર માનવો રહ્યો. આ ત્રણ મહારથીઓનો; એમાં પણ ‘ચં. ચી.’ ને બદલે એમનું નામ ‘ચંચળ’ રાખ્યું હોત તો વધારે અર્થવાહક થાત એવો ચન્દ્રવદનનો હાસ્યરસ એ તો ઓહો ! આ હાસ્યરસના ધોધમાંથી સહજનું પ્રમાણ કેટલું અને કૃત્રિમનું કેટલું એ કળવું મુશ્કેલ કારણ કે ચન્દ્રવદન માટે પણ મારી આ અદના ચાર લીટી બહુ બંધાયેલી છે:

પયગામ મુજને આવશે, ખાલાવવા કેં મૃત્યુનો,
વિચાર આ મમ હૃદયને, સંતોષશે જાણુ ખરો:
અપીં દીધું મુજ હાસ્યને, દુઃખો ખલકનાં ટાળવાં;
હેયાં મહીં છુપાવીને, આંસુ ખરાં મુજ છત્રનાં !

૧૯૩૨ની નર્મદની રંગલીલા સમયે હું ચન્દ્રવદનના માઠ પરિચયમાં આવ્યો, એમના ગુણ જોયા, એમની ત્રુટીઓ પણ જોઈ. રનેહભર્યાં નયનોથી એમને નિરખીએ તો કહી શકાય કે એમના કોલેજના દિવસોમાં એમની એમના મિત્રો, પ્રશંસકો અને ભાટ ચાર-છાએ અતિ પ્રશંસા કરી એમની સરસ, સબર શક્તિઓનું ખૂન નહિ કયું હોત તો ચન્દ્રવદને અવેતન રંગભૂમિના ઉદ્ધારનાં કાર્યમાં આપ્યો છે એના કરતાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો હોત. કલાકારનો મોટામાં મોટો શત્રુ અતિપ્રશંસા છે. એ જ અતિપ્રશંસાએ ચન્દ્રવદનની સહ-કારવૃત્તિ અને પરસ્પર સાહચર્યવૃત્તિનો સર્વથા નાશ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એમના માનસને ‘એંગ્યુલર’ બનાવી દીધું. આવાં માનસવાળા મનુષ્યથી કોઈ પ્રકારનું રચનાત્મક કાર્ય થઈ શકે જ નહિ એ સહજ સમગ્રય તેવી વાત છે. અને એને લઈને જ ચન્દ્રવદન રંગભૂમિ વિશે-એમને એને માટે આટલો પક્ષપાત છે છતાં-કશું પણ સંગીત કાર્ય કરી શક્યા નહિ. વળી સંગીત અને નૃત્યશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન નહિ જેવું એટલે એમના આ ક્ષેત્રની મર્યાદાઓ-ખાસ કરીને ઓપેરા-નાટ્ય રાસ અને કોન્સર્ટોની મર્યાદા પણ સંકુચિત થઈ રહી. પણ હરે, જેવું યુગ્મરાતનું ભાવિ ! બાકી એકલાં મુખર્ષનાં આ ક્ષેત્રમાં રસ ક્ષેત્રનાર રસિયાઓ શાંત ચિત્તે,

૨૧૮ : આથમતે અજવાળે

પોતપોતાનું સ્વત્વ છોડીને, સાચ્ચો સહકાર સાધીને અવેતન રંગ-ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા કટિબદ્ધ થયાં હોત તો ?

મુનશીજી પ્રમુખ, જયકૃષ્ણ વર્મા ઉપ-પ્રમુખ, ચન્દ્રવદન દિગ્દર્શક અને જ્યોતીન્દ્રની સાથેના 'સ્ટાર' હાસ્યરસિક નટ, ભાનુશંકર વ્યાસ, ધનસુખલાલ મહેતા, અને લીલાવતી મુનશી એ ત્રણ મંત્રીઓ, સરલા ખાનરજી, લીની હઝરત, શીલાવતી દર, મનોરમા હઝરત, ચન્દ્રા વીણુ, રમણિક સુખડીઆ, મંજુ પારેખ, નટરાજ વર્મા, અનન્ત વીણુ અને ઓહોહો, એવાં તો કેટલાંય શક્તિશાળી, પ્રભાવશાળી યુવક-યુવતીઓનો સાથ મળ્યો હોત. વર્ષમાં બે-ત્રણે ત્રણત્રણ પ્રયોગો સહેલાઈથી રજૂ કરી શકાત. અવેતન રંગભૂમિ અને તેમ કરતાં વેતનીય રંગભૂમિનો ચિતાર ફેરવી નાખી શકાત. કદાચ સિનેમાસૃષ્ટિને પણ વધુ નજદિક લાવી શકાત પણ-પણ એમ બની શકત જ નહિ. ઉપર જણાવેલ કુંડીબંધ નામોમાંથી પરસ્પર સહકાર સાધીને સુંદર કાર્ય કરવાવાળું માનસ ભાગ્યે ત્રણ-ચાર વ્યક્તિ ધરાવતી હશે ! સાહિત્ય સંસદમાં જોડાયો તે વેળા આવાં અનેક સપનાં મેં સેવેલાં. કાળ જતાં એ અદૃશ્ય થયાં. કલમમંડળમાં જોડાતાં એ સપનાં પાછાં મારાં હૃદયક્ષિતિજ ઉપર સળવળાટ કરવા માંડ્યાં પણ કાળે કરીને એમને પણ મારે દફનાવી દેવાં પડ્યાં !

ધણા ય મિત્રોમાં પ્રશ્ન ઊઠે છે: ચન્દ્રવદન નટ તરીકે મોટા કે દિગ્દર્શક તરીકે કે નાટ્યકાર તરીકે ? મુનશીજી છે એના કરતાં સહેજ નાના માણસ હોત તો એમને માટે પણ આ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછી શકાત અને પૂછાતા હોત. મુનશીજીને માટે હું ચોક્કસ કહું કે નાટ્યકાર તરીકે પહેલા, નટ તરીકે બીજા અને દિગ્દર્શક તરીકે ત્રીજા. ચન્દ્રવદન માટે નટ તરીકે પહેલા, દિગ્દર્શક તરીકે બીજા અને નાટ્યકાર તરીકે ત્રીજા એમ કહું. હાસ્યરસિક નટ તરીકે ચન્દ્રવદન મોટા કે જ્યોતીન્દ્ર ? આ પ્રશ્ન પણ પૂછવા જેવો છે અને તે વિશે લાંબી ચર્ચા

પણ કરી શકાય પણ અહીં એટલું લંબાણ અસ્થાને લાગે; એટલે આ ઠેકાણે તો એટલું જ કહું કે જ્યોતીન્દ્ર જે કોઈપણ પાત્રમાં જ્યારે રંગભૂમિ ઉપર આવે ત્યારે એ જ્યોતીન્દ્ર જ રહે છે, જેમ ધનસુખ-લાલ એ ધનસુખલાલ જ રહે છે, બાનુશંકર બાનુશંકર જ રહે છે. આ બાબતમાં મોટાં નામોનો ઉપયોગ કરીએ તો જેમ હેન્રી અરવિંગ કોઈપણ પાત્રમાં હેન્રી અરવિંગ જ રહેતો. પણ ચન્દ્રવદન પાત્ર પ્રમાણે બદલાય છે, જેમ અનન્ત વીણુ પણ પાત્રનું રૂપ લે ત્યારે એ અનન્ત વીણુ રહેતા નથી. મોટાં નામો આપીએ તો જ્યોર્જ આરલિસ અને ચાર્લ્સ બૉયર જેમ પાત્રોમાં વિલીન થઈ જાય છે તેમ. આનું કારણ એક હોઈ શકે. જે નટ-નટીઓ સારાં ‘મિમિક’ હોય છે તે નટ-નટીઓ પાત્રોમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. જેઓ મિમિક નથી તેઓ પાત્રના માનસનો ગ્રીણુવટથી અભ્યાસ કરીને પોતે જો તે પાત્ર હોય તો પોતે કેવી રીતે વર્તે તે રીતે વર્તે છે, પણ પોતાનાં વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરતાં નથી-કરી શકતાં નથી.

ચન્દ્રવદનના દિગ્દર્શનના ધણી પ્રયોગો મેં જોયા છે. ‘આગગાડી’ અને ‘નર્મદ રંગલીલા’માં મેં ભાગ પણ લીધો છે. એ ઉપરથી એક બીજી વાત ફલિત થાય છે કે ચન્દ્રવદન દિગ્દર્શક (ડિરેક્ટર) છે પણ સાથે સાથે એની બુદ્ધિ સર્જક (પ્રોડ્યુસર) તરીકે વધારે વિકસે છે અને ‘હાજર સો હથિયાર’ની એનામાં અચ્છી શક્તિ છે. ન્યુ ઇરા રફૂલના નાના હોલમાં આગગાડીનાં ‘સેટિંગ્ઝ’ ગોઠવેલાં જેમણે જોયાં હશે તેમને આ કથનનો ખ્યાલ આવી શકશે.

રંગભૂમિ ઉપર ‘એક્સટેન્ડેર’ બોલવાની ચન્દ્રવદનની, સરલા બાનરજીની, જ્યોતીન્દ્રની વગેરેની શક્તિ અભિનંદનીય છે, પણ મર્યાદા વટાવતાં એ શક્તિઓ નાટકના વેગને રૂંધનારી થઈ પડે છે અને આ શક્તિઓનો ઉપયોગ માત્ર પ્રહસનોમાં જ અને તે પણ અમુક પ્રમાણમાં થઈ શકે એ વાત ધણી વિસરી જાય છે.

૨૨૦ : આથમતે અજવાળે

‘ નર્મદ રંગીલીલા ’માં અને તેનાં રીહર્સલોમાં, આગગાડીના (ન્યુ ધરિમાં ચાર વેળા બજવ્યું અને એ વાર ભાંગવાડી થીએટરમાં બજવ્યું) રીહર્સલો અને પ્રયોગોમાં, કલમમંડળની મહેફિલોમાં ચન્દ્રવદનના ખાર મુકામે આવેલા આગગાડીના ડાખામાં અને મારી પચાસમી વર્ષગાંઠ ઉજવતી વેળા યોજાેલ ‘ ધનસુખ રંગલીલા ’ના પ્રયોગો અને રીહર્સલોમાં દિવસોના દિવસો મેં ચન્દ્રવદન અને અન્ય કલમમંડળીઆઓ જોડે ગાળ્યા છે, તેનાં મીઠાં રમરણો આથમતાં અજવાળાંમાં વધુ મીઠાં લાગે છે.

કલમમંડળના સોએ સો ટકા સભાસદ નહિ છતાં જ્યાં જ્યાં કોન્સર્ટ, જ્યાં સંગીતની જમાવટ ત્યાં ત્યાં અનન્ત વીણુ વના અમને ચાલે જ નહિ. અતિશય આનન્દી, અમને સૌને કાકા કહીને સંબોધનાર, વેતનીય રંગભૂમિનો અનુભવ લઈને આવનાર, હમાલથી માંડીને રાગ સુધીનો ગમે તે પાર્ટ હર્ષથી, ઉત્સાહથી લેનાર, નિષ્ણાત હાસ્યરસિક નટ અનન્ત વીણુ ‘ આગગાડી ’માં પોરટર બને, ‘ કાકાની શશી ’ માં સ્ત્રીનો પાર્ટ પણુ લે અને જ્યોતીન્દ્રના કાકાનો પાર્ટ પણુ લે, ‘ ધનસુખ-રંગલીલા ’માં માધવ બને અને ગોર પણુ થાય. ‘ સ્નેહ-સંભ્રમ ’માં અપ-ડુ-ડેડ કોલેજીઅન થાય, અરે, એવા તો ફેટલા પાર્ટી લે, વિજયવંત રીતે બજવે અને તે ઉપરાંત પોષાકનું જુએ, રંગકામ જુએ, સેટિંગનું ધ્યાન રાખે, નાટકમાં કન્ટિન્યુઈટી યાદ રાખે, એન્દ્રીની તપાસ રાખે અને બીજું પણુ એ શું ન કરે ! અને છતાં એ બધાં ય કામ કરતી વખતે એનો મિનજ ગુલાબી, જવાબો આનંદી અને જ્યાં વાતાવરણુ ગરમ થવા માંડે ત્યાં એ ઠંડુ પાણી લઈને હાજર હોય જ ! ગોવર્ધનદાસ મેડિકલ કોલેજમાં હું, ભાનુભાઈ અને અનન્ત વીણુ સહ-દિરઘર્શક તરીકે ગયેલા ત્યાં પણુ જેતજેતાંમાં એ સૌના માનીતા અને લોકપ્રિય થઈ ગયેલા.

પ્રા. ભાનુશંકર બાબરશંકર વ્યાસ, એમ. એ., છ શ્રીટ ઊંચા અને તેના પ્રમાણમાં યોગ્ય લાગે તેટલા પડોળા, તંદુરસ્તીને વરેલા,

પૂરેપૂરા ‘સીનિક’ છતાં પાછા ઠાઈ બે કે વધારે માણસો પરસ્પર ભડતાં હોય તો મોજથી એ લડાઈ જોઈ શકે—અલિપ્ત અને નિષ્પક્ષ-પાતપણાથી નિરખી શકે એવા ભાનુભાઈ એ યથાર્થ એક સ્થળે કહ્યું છે કે “આઠ નવ વર્ષ ઉપર જ એમની સાથે (ધનસુખલાલની સાથે) સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજની વિદ્યાર્થીઓએ યોજેલી એક વક્તૃત્વકલાની હરિકાષ્ઠમાં અમને એકેકનો પરિચય પરોક્ષ જ વધારે હતો.” પછી વળી એમનાજ સુંદર શબ્દોમાં કહીએ તો

“તને હૃદયઆંગણે નિરખી દૂરથી આવતી,
અસાવધ રહ્યો હું, ના હૃદયદ્વાર બન્ધે કર્યો;
પ્રવેશ ક્યમ તેં કર્યો કષ્ટ દિશેથી આવી, મળ્યો
ક્યંહીથી અધિકાર, પ્રશ્ન નવ એક પૂછી શક્યો;
અશબ્દ ઉરમાં પ્રવેશ તુજ હું નિહાળી રહ્યો.”

અને એ પ્રમાણે નથી ભાનુભાઈ જાણ્યો, નથી હું જાણ્યો કે અમે ક્યારે એકેકના મિત્ર થઈ ગયા !

કલમમંડળની બેઠકો, કોન્સર્ટો, નાટકો, વર્ષો થયાં આવા અનેકવિધ પ્રસંગોમાં અમારામાંથી અનેકના ‘મૂડ’ ઠેકાણે હોય કે ન પણ હોય પણ બે સબ્યોના ‘મૂડ’ તો અસલ જેવા જ-જેવા અમે જોતા આવ્યા છીએ તેવા જ-રહેવાના. તે સદાયના હસતા અને હસાવનારા જ્યોતીન્દ્ર અને જીજ્ઞાસુરના દુર્ગ સમા કરાવ દેખાતા પણ પૂરેપૂરા સ્થિતપ્રજ્ઞ, સ્નેહભર્યા ભાનુભાઈ.

હું જન્મે કાઠિયાવાડી, ‘સોરઠના બહારવટિયા’ અને ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ની સિનગત માણી શકું છું એ કારણથી ભાનુભાઈ મારા પ્રત્યે આકર્ષાયા છે એમ એ પોતે લખે છે. ભલે તે સાચું હો કે ન હો પણ હું તો એમની અમુક પ્રસંગોની ખેલદિલીથી અને મારા પ્રત્યેના પક્ષપાતથી એમના સ્નેહનો બન્ધિવાન થઈ રહ્યો છું એ સાચી વાત છે. નયણી તબિયતને લીધે અને સંસારની અન્ય ઉપાધિઓ

૨૨૨ : આથમતે અજવાળે

વડે અનેક વેળા નિરાશામાં હું ડૂબેલો હોઉં ને મારાં સ્ત્રી-પુરુષ મિત્રોના ફેન આવે તો હું તરત એ નિરાશાનો સામનો કરવા શક્તિવાન થઈ શકું છું. એ મિત્રોમાં ભાનુભાઈ ખરા.

મેં ઘણાં અવેતન નટ-નટીઓ સાથે કામ કર્યું છે. ખીલુ બધી આપ્યોમાં ઉદાર હોય એવાં નટ-નટીઓ પણ કે પછી અનેક રમતોના ખેલાડીઓ પણ-રંગભૂમિ ઉપર કે રમતનાં મેદાનો ઉપર એ ઉદારતા ખતાવી શકતાં નથી-રખેને પોતાને મળતી કીર્તિ ખીલે લઈ જશે એ ભયથી કે પછી પોતાને મળતી કીર્તિમાંથી ખીલે ભાગ પડાવશે એ ભીતિથી. આમાં થોડા પણ યશસ્વી અપવાદ હોય છે ખરા.

ઑસ્ટ્રેલિયાના ‘ગવર્નર-જનરલ’ નામથી જગમશહૂર થયેલ ક્રિકેટર મેકાર્ટનીએ પોતાના સ્મરણ્ય્રંથમાં લખ્યું છે કે એક વેળા ફોલ્ડ જાણે શાથી, ઇંગ્લંડની સામેની ટેસ્ટ મેચમાં એ અને ઑસ્ટ્રેલિયાના ‘રણજી’ તરીકેની પદવી પામનાર વિકેટર ટ્રંપર એ સાથે પહેલો દાવ ખેલવા ગયા; તે વેળા મેકાર્ટની પોતે એક બોલરની બોલિંગથી ‘નરવસ’ થઈ ગયો. ટ્રંપરે તે જોયું. બોલર ખરેખરો મહારથી હતો. ટ્રંપરે મેકાર્ટનીને ખાનગીમાં કહી દીધું : ‘એનાથી ગભરાવાની કશી જરૂર નથી, છતાં હમણાં એ છે ત્યાં સુધી હું જ એની સામે રહીશ. રન-અનનું પછી થઈ રહેશે.’ લગભગ છ-સાત ઓવર ટ્રંપરે એ બોલરના જમદૂત જેવા બોલની સામા ટંટણખાર ઊભા રહીને મેકાર્ટનીની ‘નરવસનેસ’ કાઢી નાખી. મેકાર્ટનીએ તે દાવમાં ચમકાર-ભરી સદી ઠોકી દીધી.

૨૯-૧૦-૧૯૩૯ને દિને કૅપિટૉલ થીએટરમાં અમે ‘સ્નેહ-સંબંધ’ બજવ્યું ત્યારે આરંભમાં જ હું રંગમંચ ઉપર પ્રવેશ્યો કે તરત જ મને સહસા ‘રંગમંચક્ષેત્ર’ ઉત્પન્ન થયો. મારી સાથે મારાં અને આખાં નાટકના સુભાગ્યે તે વખતે ભાનુભાઈ સંવાદમાં હતા. એમણે અર્ધ ક્ષણમાં મામલો વરતી કાઢ્યો. પોતે મારા કાકા

હતા એટલે એમણે આવીને સ્નેહથી મારા ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો, પોતાનું બાપણ ક્યું અને પછી ધીમેથી ઉમેયું: “ રણે ચઢ્યો રજપૂત હડે નહિ-ધતુભાઈ ? તમે ? હોશિયાર ! ”

એ એમની કુનેહથી, એમના સ્નેહભાવથી, એમની ખેલદિલીથી મારો ક્ષોભ દૂર થઈ ગયો—રંગત જામી અને અવેતન નાટકોના સફળ પ્રયોગોમાં એ પ્રયોગે પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન લઈ લીધું. અને એનો હું જરા પણ ઉલ્લેખ એમની આગળ કરવા ગયો એટલે તો એમણે અદૃહાસ્ય કરીને એ વાત જ બદલી નાખી ! આ બાનુભાઈ હું એળખું છું તે.

અને પરમસુખ પંડ્યા—કલમમંડળના એક ઊંચા, લાંબા સભ્ય અને મારા માનનીય પ્રસિદ્ધકર્તા. યુરોપમાં જે મીઠો, અનન્ય સંબંધ લેખકો અને તેમના પ્રસિદ્ધકર્તાઓ વચ્ચે બંધાયેલ જોવામાં આવે છે એવો સંબંધ ગુજરાતમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. પણ પરમસુખભાઈ જેવા પબ્લિશરો વધારે ને વધારે સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થતા જશે, તેમ એવો સંબંધ અહીં પણ સામાન્ય બની જશે.

જેમ માતા પોતાના બાળકને જન્મ આપતી વેળા સંભાળે અને બાળક માટે વાત્સલ્યભરી કાળજી રાખે તેમ લેખકો અને પ્રકાશકો પણ પોતાનાં પ્રકાશન માટે રાખવી જોઈએ. યુરોપ—અમેરિકામાં તેઓ રાખે છે. અહીં પબ્લિશરોમાં પરમસુખભાઈ એ એ પ્રથા દાખલ કરી હોય તેમ લાગે છે. પરમસુખભાઈનામાં હાસ્યના કરતાં અન્ય રસો પ્રત્યે પક્ષપાત વધારે છે, ઊંડી સાહિત્યપ્રિયતા છે, સ્વચ્છતા, સુઘડતા, વ્યવસ્થા, કલામયતા વગેરે સુંદર પ્રમાણમાં છે. પોતે કહેતા નથી છતાં જાણકાર જાણે છે કે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં સુંદર નાટકરત્નો ગુજરાતીમાં ઉતારવાની શક્તિ એમણે ઠીકઠીક કેળવી છે. એ ભાવનાવાદી છે. ગુજરાતમાં પ્રકાશન ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચે એ જોવાની એમને ઉત્કટ ઇચ્છા છે. મારાં પોતાનાં જ એમણે હાથમાં લીધેલાં પ્રકાશનો—‘ છેલ્લો ફાલ ’,

૨૨૪ : આથમતે અજવાળે

‘ મીડી નજરે,’ ‘ સરી જતું સૂરત ’ અને ‘ રંગલીલા ’ ફેટલી કાળજીથી, મમતાથી, વાતસલ્યથી એમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, એ હું જાણું છું તેમ સારું ગુજરાત પણ જાણે છે.

પરમસુખભાઈ, વિજયરાય અને હું એમ અમારી ત્રિપુટીએ ‘ પુરોહિત ’માં કે ‘ વેસાઈડ ’માં કે પછી જુહુ-કિનારે આવેલ ‘ જલ-વિહાર ’માં કલાક્રાંતના કલાક બેસીને પૂર્વ-પશ્ચિમના સાહિત્ય અને ગુજરાતના પ્રકાશન સંબંધી અને અન્ય વિષયો પરત્વે ચર્ચા ચલાવી હશે અને હજી અમે ચલાવશું. પરમસુખભાઈ અને વિજયરાયનો સહકાર અને ઉત્તેજન હોય નહિ તો એ મારો સંગ્રહ ‘ મીડી નજરે ’ અને મારું સૂરતનું નાટક ‘ સરી જતું સૂરત ’ પ્રસિદ્ધિ પામે નહિ. મારી આત્મકથા ‘ આથમતે અજવાળે ’ એ બેના આગ્રહ વિના આરંભાત નહિ અને પૂર્ણ થાત નહિ. અમે ત્રણેયે એકેકમાં એવું તે શું દીધું છે ?

૨૨૬ આથમતે અજવાળે

તે વસ્તુએ તે ક્ષણે હૈયા ઉપર પાડેલ પ્રતિબિંબ અને હૃદયમાં જગવેલ ઊર્મિમંથન ઉપર અવલંબેલ છે.

તે ઉપરાંત, આ તો જીવનપર્યંટનમાં લાંબો પંથ કપાઈ ગયેલો છે—હવે થોડો જ કાપવો બાકી છે તે વખતે આથમતે અજવાળે, માર્ગે એકાદ—બે—ત્રણ મીઠા લીમડા અને વડની છાયાનો ઉપભોગ કરતો વટેમાર્ગી પોતાના કપાયેલ પંથ ઉપર દષ્ટિપાત નાખે છે એટલે એમાં નિરખવામાં આવેલ વસ્તુઓનાં સ્વરૂપ અને મહત્વ અન્યને દેખાય તે કરતાં પેલા વટેમાર્ગીને જીદા પ્રકારનાં પણ દેખાય. એમાં સમયનો ઇતિહાસક્રમ પણ ન હોય.

સ્થળ: ન્યૂ ઇરા સ્કૂલનો હોલ તથા આગલી ગેલેરી. નાટકમાં ‘આગ-ગાડી’ પાત્રોમાં ચન્દ્રવદન મહેતા, ધનસુખલાલ મહેતા, સરલા બાનરજી, સુમિત્રા ચીનાઈ, બચુભાઈ ધ્રુવ, રમણિક સુખડીઆ, મધુસૂદન વ્યાસ, જીતુભાઈ મહેતા, દિલીપ કોઠારી, ઉમાશંકર જોષી, મેઘાણીનો પુત્ર મહેન્દ્ર, યશવંત પંડ્યા, જસુભાઈ દાણી, કેશવ ઘોરડા, સુંદરજી ખેટાઈ, બાનુભાઈ, યજ્ઞેશ શુક્લ વગેરે. વયમાં જીદાં જીદાં વિદ્વેદો આવેલાં એટલે રીહર્સલો લાંબા સમય સુધી લંબાયેલ અને આખરે એ ન્યૂ ઇરા સ્કૂલના મધ્ય ખંડમાં ખાસ બંધાવેલ નાની રંગભૂમિ ઉપર શુક, શનિ, રવિ અને સોમ—તા. ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪મી ડીસેમ્બર, ૧૯૩૬ને રોજ નાટક બજવાયેલ.

‘નાટકર’ (નાટ્યગૃહ અથવા તો નાટક-ધર શબ્દ જોઈએ)ની બાંગ મારવા કરતાં આવાં આવાં નાનાં નાટકધરો ઊભાં ક્યોં હોત, એમાં નાનાં મોટાં, હાસ્યાંત કે કરુણાંત નાટકો બજવવાના પ્રબંધ થયા હોત તો સ્કૂલો અને કોલેજોમાં, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓમાં અવેતન રંગભૂમિની ચળવળ કેવી પગભર, પ્રાણુવાન થઈ મઈ હોત ?

એ રીહર્સલોમાં અમે કેટલો નિર્દોષ આનંદ માણ્યો ? એ ચાર દિવસના પ્રયોગોમાં, નાનાં છોકરાંના બાલિશ પ્રયોગો હશે એમ

ધારીને જોવા આવેલા મુંબઈનાં પ્રતિષ્ઠિત, કલાપ્રિય નરનારીઓ કેવાં ખુશ થઈ ગયેલાં? કાંઈ કેટલાઓએ એ ખુશી લેખો લખીને પણ વ્યક્ત કરેલી. ‘જન્મભૂમિ’માં શામળદાસ ગાંધીએ પોતાની સહી સાથે લેખ લખેલો.

થોડો સમય જાય છે : સ્થળ ભાંગવાડી થીએટર બને છે. રીહર્સલ્સો એના એ જ નાટક ‘આગગાડી’નાં ફેસેશિપ સ્કૂલમાં થાય છે. ઘણાંખરાં પાત્રો એનાં એ જ રહે છે. ચન્દ્રવદન ભૈયાજી, હું બહાદર વગેરે. એ પ્રયોગ થાય છે. પહેલા પ્રયોગમાં રૂપી તરીકે સરલા ખાનરજી અને બીજી વાર ચન્દ્રા વીણુ પાર્ટ લે છે. હાસ્યાંત અને રૂપી જેવાં કંઈક પાત્રો ભજવવામાં લગભગ સરખાં નિષ્ણાત આ એ સન્નારીઓ સરલા ખાનરજી અને ચન્દ્રા વીણુનો અભિનય જોનારને સરખો જણાય પણ ઘણો જુદો અને પોતપોતાના માનસ અને વ્યક્તિત્વને આગળ પાડે તેવો છે. સરલામાં જેમ ચમકાર અને ઓજસ્વિતા તેમ ચન્દ્રામાં ગાંભીર્ય અને પોતાની જવાબદારીનું ચથેચ્છ બાન. સરલા પોતાનાં ભાષણો રીહર્સલોમાં જ તૈયાર કરે—ગોખે નહિ, ફેંકાફેંકમાં પણ જ્યોતીન્દ્ર—ચન્દ્રવદનને ટક્કર મારે ત્યારે ચન્દ્રા પોતાનાં ભાષણો ગોખવામાં નિયમિત, રીહર્સલોની હાજરીમાં પણ વખતસર આવનાર અને ‘ડાયલેક્ટ’ ઉપર ધ્યાન આપનાર. બંને એલદિલ એકસરખાં પણ ચન્દ્રા શાંત વધારે. સરલાએ ‘નર્મદ રંગલીલા’ તથા ‘ધનસુખ રંગલીલા’ એ બંને પ્રયોગોમાં તાપીદાસ શેઠનાં વહુ તરીકે અને ચન્દ્રા વીણુ ‘ધનસુખ રંગલીલા’માં ભોળાભટનાં પત્ની તરીકે હાસ્યાંત અભિનયમાં અતિ સુંદર અભિનય કર્યો હતો. એ બંને કુશળ અવેતન નટીઓ ત્યાર પછી નિવૃત્ત થઈ ગઈ જણાય છે. એમનું સ્થાન લે એવી કોઈ સન્નારી એ ક્ષેત્રમાં છે ?

૧૯૩૨માં નર્મદ રંગલીલા ઉજવાઈ. સન્નારીઓની મોટી સંખ્યાએ (આશરે ૮૦ જેટલી) રંગભૂમિ ઉપર ભાગ લીધો હતો. એમાંનો મુખ્ય ગરબો ‘મન્દિર વાટે આવી પૂજારણ’ (ગવડાવનાર :

૨૨૮ : આથમતે બજવાળે

મધુરિકા મહેતા, શીલાવતી દર અને પ્રતિમા ધ્રુવ) અને ‘સાથે તું લેને મને, વાલિડા’ એ ગીત મહિનાઓ સુધી લોકોમાં ગવાયાં અને ઝીલાયાં. તાપીદાસ શેઠના પ્રહસનમાં (જેનાં ભાષણો પ્રયોગ થઈ રહ્યા પછી લાંબે સમયે તેના લેખકે કાગળ ઉપર જિતાર્યાં હતાં !) તાપીદાસનો અભિનય ચન્દ્રવદને તે વેળા જેવો ઉમદા ક્યો હતો તેવો મેં પુનઃ એમને બજવતાં જોયેલા નહિ. જાણે મેકએથ ખૂન કરવા જતાં અચકાતો હોય અને લેડી મેકએથ એને ઉશ્કેરતી હોય તેમ ચન્દ્રવદન (તાપીદાસ) પોતાની ઐરીને લુવાએ આપેલ દોરો ખાંધવા જતો હતો અને પાછળ હું, બિહારીલાલ શાસ્ત્રી, સનત વીણ, લુવો વગેરે રૂપી લેડી મેકએથો એને ઉશ્કેરતા હતા. મર્યાદામાં રહીને પ્રહસનનો વિશાળ અર્થ લેવા છતાં માત્ર મૂખાંધભિરી ભવાઈ ન થવા દેતાં ચન્દ્રવદને તે સમયે જે અભિનય ક્યો હતો તે હજી હું ભૂલ્યો નથી. ‘ધનસુખ રંગલીલા’માં તેમણે ફરીથી એ જ સીન બજાવેલો પણ પેલાની તુલનામાં મોળો પડે તેવો. પછી તો ચન્દ્રવદને અને મેં રંગભૂમિ ઉપર પેટ ભરીને છાજ્યાં લીધાં. પ્રેક્ષકો તે સમયે જોટલું હસેલા તેટલું ભાગ્યે જ કોઈ વેળા હસ્યા હશે. ‘એ ઘડી મોજ’ના શયદા પડે પાડવાનું કાર્ય મને અને ચન્દ્રવદને છાજ્યાં લેતા, તેની દુગન કરીને ગતિ વધારતા જેવા રહ્યા તેમાં ભૂલી ગયા. પડે નહિ ત્યાં સુધી છાજ્યાં બંધ પણ કેમ થાય ? છાજ્યાંના શબ્દોમાં અમે શયદાને સમજાવ્યું કે ‘ભાઈ, પડે પાડ, નહિ તો હવે, છાતીમાંથી, લોહી નીકળશે !’ અને પડે પડ્યો !

‘નર્મદ રંગલીલા’થી સાંતાક્રુઝમાં મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા ઉશ્કેરાઈ ગયા અને જૂના અને જાણીતા નટ જ્યોતીન્દ્રને ડેક સૂરતથી ખોલાવ્યા અને ‘બલિદાન’ નામનું નાટક-ખાસ્સું સાડા ત્રણ કલાક દેવીદાસ સોલિસિટરના વિશાળ કંપાઉન્ડમાં ચાલ્યું-અમારી પાસે બજવ્યું. તેમાં છેલ્લા સીનમાં, ચિતાના દશ્યમાં મેં કરેલ અભિનયથી જ્યોતીન્દ્ર કેવા મુગ્ધ થઈ ગયેલા તે મેં અગાઉ કહેલું છે. એવા

કરુણ અભિનયને યોગ્ય અવકાશ આપે તેવાં નાટકો કયાં છે? અને પ્રહસનોની પરંપરાએ તો મુંબઈના કલારસિક પ્રેક્ષકોની કરુણાંત નાટકો પ્રત્યેની પ્રીતિ કહો કે રૂચિ કહો કથળાવી મારી છે, તે કોણુ જાણે કયારે ય ઠેકાણે આવશે?

આ નાટકમાં રામપ્રસાદ બક્ષી, શશીકાન્ત દલાલ, નવીન ખાંડ-વાળા, માલતી મહેતા, લુસી દર, મંજરી પંડ્યા વગેરેએ પણ યશસ્વી ભાગ ભજવ્યો હતો. તે સમયથી જ મને લાગેલું કે કંઈની નાજુકાઈ બાદ કરતાં મંજરી પંડ્યાનામાં પોતાનું વજન પૂરેપૂરું જળવે તેવો અભિનય કરવાની નૈસર્ગિક શક્તિ છે. મારા હૈયાના એક ખૂણામાં મેં આ વાત ‘દાઘલ’ કરી રાખેલી. વર્ષો પછી, જી. એસ. મેડિકાએ એક નાટક ભજવવા સંબંધી મારી સલાહ પૂછી, ત્યારે મેં તેમને ‘સ્નેહ-સંભ્રમ’ નાટક સૂચવ્યું. હું, બાનુભાઈ અને અનન્ત વીણુ દિગ્દર્શક બન્યા અને પાત્રોની વહેંચણીમાં મેં પેલી દાઘલમાંથી વાત કાઢીને મંજરી પંડ્યાને વસુંધરાનો પાટ આપ્યો અને ધનકોરનો પાટ મનોરમા હઝરતને આપ્યો.. રીહર્સલોમાં તે નાટકનાં અન્ય પાત્રો ધનકોરથી માંડીને પ્રીતમલાલ, જોરાવરસિંહ વગેરેએ ખૂબ જ થનગનાટ કર્યો અને તેમના પ્રમાણમાં વસુંધરા (મંજરી) મોળી પડી. બીજાં પાત્રો મારા ઉપર ચિડવાયાં અને મેં પક્ષપાતથી મંજરીને નાચિકાનો પાટ આપ્યો છે એવો આક્ષેપ પણ પ્રચારમાં આવ્યો. પણ મને મંજરીની શક્તિઓ ઉપર વિશ્વાસ હતો. પ્રયોગમાં, રંગ-ભૂમિ ઉપર, મંજરી, મનોરમા અને શૈલબાલાએ કમાલ કરી અને પુરુષપાત્રોને તેમણે ઝાંખાં પાડી નાખ્યાં!

એ પછી એ જ નાટક અમે, જ્યોતીન્દ્ર, બાનુભાઈ, મેં વગેરેએ મૃણાલિની હઝરત વગેરેની મદદથી એ વાર ભજવ્યું ત્યારે મૃણાલિનીએ પણ મંજરીથી નિરાળા પ્રકારનો પણ ઉચ્ચ અભિનય બતાવી વસુંધરાના પાત્રને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો. તે જ પ્રમાણે એક વાર મનોરમા

૨૩૦ : આથમતે અજવાળે

અને બીજી વાર સરલા પાનરજી, કમળ ગાંધી અને શીલાવતી દરમિયાન પોતપોતાનાં પાત્રોને દીપાવ્યાં. પુરુષવર્ગમાં જુવાન ક્રેસેન્ટાઇન તરીકે અનન્ત વીણુ, સમશેર બહાદુર તરીકે જ્યોતીન્દ્ર દવે અને પ્રોફેસર પ્રીતમલાલ તરીકે હું ખૂબ ખીલ્યા હતા પણ કાકા તરીકે બાનુભાઇનો અભિનય કોઈ નિરાળા વર્ગનો જ ગણાઈ ગયો ! આ પ્રસંગે એક વાત બૂલવી જોઈતી નથી કે બીજી વારના પ્રયોગ વખતે મનોરમા હઝરતે ‘પ્રોમ્પટર’નું કાર્ય બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનું કરી બતાવ્યું હતું, જે મારા અનુભવમાં હજી લગી અજોડ રહ્યું છે.

સ્નેહ-સંબ્રમના એ ત્રણેય પ્રયોગો વેળાનાં રીહર્સલો અમે ખૂબ માણેલાં. છેલ્લી વેળાનો ત્રીજો પ્રયોગ ‘ક્રિપ્ટોલ’માં પૂરો થયો. મુનશીજી અને લીલાબહેને આવીને અમને હાર્દિક અભિનંદનો આપ્યાં. મુનશીજીએ કહ્યું : ‘અત્યાર સુધી હું એમ ધારતો હતો કે અમે ભજવેલ ‘કાકાની શરી’ એક જુદા જ અને ઉત્તમ વર્ગનું એકલું નાટક થઈ ગયું. આ જોયા પછી મારી એ ધારણાને મારે આનંદથી દફનાવી દેવાની જ રહી.’”

આ વેળા જ બાનુભાઈએ હસતાં હસતાં મને કહ્યું : “પ્રોફેસર ! આવા પ્રકાશમાં જ તમે હવે નિવૃત્ત થઈ જાઓ એમાં તમારી શોભા છે.”

મને એ તો હસવામાં બોલ્યા હતા છતાં પ્રસિદ્ધ ક્રિકેટર મેકાર્ટનીનો દાખલો યાદ આવ્યો : ઇંગ્લંડમાં મેકાર્ટનીએ એક ટેસ્ટ મેચમાં ૧૯૮ રન કર્યા અને મેચ પણ જીતાવી આપી. અને તે રનો પણ કેવા ? કલા, સંયમ, ચમકાટ અને નૈસર્ગિક શક્તિના જ્વલંત ઉદાહરણ જેવા ! એ મેચ પૂરી થઈ. મેકાર્ટનીની કાર્તિથી ક્રિકેટની દુનિયા ગાજી રહી. મેકાર્ટનીએ પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો : પોતે પ્રથમ વર્ગની ક્રિકેટમાંથી નિવૃત્ત થાય છે ! ધણાઓએ એને વિનવ્યો પણ એ અડગ રહ્યો. તેણે એટલું કહ્યું : “જ્યારે આપણા ઉપર રંગબ્રૂમિનો

પૂર્ણ પ્રકાશ પડતો હોય ત્યારે જ નિવૃત્ત થવામાં મળ છે. કોઇ ક્ષાત મારીને કાઢે ત્યારે જવું એમાં શોભા શી ?”

હું મેકાર્ટની ન હતો. મારી મેળે હું નિવૃત્ત થાત કે નહિ એ સવાલ હતો. મારી તબિયતે ‘કારોનરી ટ્રોમ્બોસિસ’ નામના રોગે તે દિવસથી રંગભૂમિનાં ક્ષેત્રમાંથી મને નિવૃત્તિ અપાવી. બાકી એ પ્રયોગ થઇ રહ્યા પછી લાંબા સમય સુધી વસુંધરાનું વાક્ય ‘પ્રોફેસર ! તમે એકલા છો ?’ જ્યોતીન્દ્ર, બાનુભાઈ, લીની અને મનોરમા મને મળતાં ત્યારે બોલતાં.

મુંબઈમાં કેપિટોલમાં, સાંતાક્રુઝ તરફથી યુવક-યુવતીઓનો ઝાંડીયા રાસ-આવો રાસ મુંબઈના રંગમંચ ઉપર પ્રથમ હતો. કપિલા-બહેન ખાંડવાળા વ્યવસ્થાપક એટલે પૂછવાનું શું ? હું દિગ્દર્શક પણ આળસમાં કોઇક વાર અળસાઈ જાઉં. કપિલાબહેન મને અગિયાર વાગ્યે પણ ઘેર આવીને ધસડી જાય અને રીહર્સલમાં મારી હાજરી પૂરાવે. એ રાસમાં હરિપ્રિયા મહેતાએ મેઘાણીનો “ભીંતે જૂથે છે તરવાર”નો રાસ ગવડાવેલો અને તેણે-ગીતના શબ્દોએ અને હરિપ્રિયાના અતિ ખુલ્લું મીઠા અવાજે-લાંબા કાળ પર્યંત સાંતાક્રુઝને ગરબા માટે સારાં ય મુંબઈમાં કીર્તિ અપાવેલી. હરિપ્રિયાની બે બહેનો સુલભા અને સુહાસ પણ સુંદર ગાનાર છે પણ એનો લાભ સાંતાક્રુઝને જોઈએ તેટલો મળ્યો નથી.

હરિપ્રિયા મહેતાના પતિ ઇન્દુભાઈની બદલી દિલ્હી થઈ અને ગરબા ગાવાનાં એનાં ખાલી પડેલાં સ્થાનને માટે ધણી ઉમેદવારો મેદાને પડ્યા. એટલામાં રેડિયો નીકળ્યો અને સાંતાક્રુઝ તરફથી વસુ-મતી વ્યાસ (અવિનાશનાં પત્ની), મધુરિકા મજમુદાર, સુમતિ દેસ, વસુબહેન દીવેટિયા, નીલાંજના બક્ષી, ફુલારી દીવેટિયા, વગેરે અવાર-નવાર પોતાના પ્રિઆમ રેડિયોને આપે છે.

૨૩૨ : આથમતે અજવાળે

છેક હમણાંની વાત: મારાં નાટક “સરી જતાં સૂરત” માંથી છૂટક છૂટક દૃશ્યોનો કૉન્સ્ટોની મોસમમાં મુંબઈ, અમદાવાદ, બાવનગર વગેરે સ્થળોએ બજવાયા કરે છે પણ આખું નાટક, પૂરે દમામથી હજી બજવાયું ન હતું. માંદાં શરીરે, એકલે હાથે એ બજવાય તેમ ન હતું. મેં મારો વિચાર જણાવતાં મારા સ્નેહીઓ રામભાઈ બક્ષી, અવિનાશ વ્યાસ, ઉમાકાન્ત દેસાઈ અને પરમસુખ પંડ્યા પડપે ચડ્યા. ‘સુંદર’ કાર્ટ’ પણ જોતજોતામાં ગોઠવાઈ ગયો:

મલ્લિકા-મનોજ, મીનાક્ષી-જોગીન્દ્ર, ફુલારી-રોમેશ, વસુંધરા-દુષ્યન્ત, વસુમતી, મધુરિકા, દ્યુસી, ઈન્દ્રમતી, બંસીધર, સોહિણી, નિર્મળ, જયમલ, શરદ, દીની, મુકુન્દ, દેવેન્દ્ર, અજય, હમીર અને ગરબા ગવડાવનાર તરીકે નીલાંજના બક્ષી.

સુંદરબાઈ હોલમાં, તા. ૭-૧૦-૧૯૪૪ને દિને સાંજે સવા પાંચ એ નાટક આ પ્રમાણે, મારા પ્રત્યેના સ્નેહની ઊર્મિને લઈને સાંતાક્રુઝનાં કલારસિયાંઓએ, ખૂબ ખૂબ શ્રમ વેડીને બજવ્યું. મને સંતોષ થયો, આનંદ થયો, સાંતાક્રુઝનાં એ સ્નેહીઓ માટે ગર્વ ઉત્પન્ન થયો.

નવરાત્રી ઉત્સવ છે : આખું સાંતાક્રુઝ હલમલી ગિડ્યું છે. દેવીદાસ સોલિસિટરનું વિશાળ કંપાઉંડ રોજ માનવમેદનીથી ઉભરાઈ જાય છે: સાંતાક્રુઝના સંતાનો અસુક કાર્ય કરવા એસે પછી એમાં પાછું નહિ જાય; પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડીને તે કાર્યને દફનાવી દે! આ વેળા તેવું જ કાંઈ બન્યું. જયસુખલાલ, રામપ્રસાદ બક્ષી, દેવીદાસ-ભાઈ, તનુભાઈ દેસાઈ, ઉમાકાન્ત, બિહારીલાલ શાસ્ત્રી, અને અનેક સન્નારીઓની ઠક્ક કાર્યકર્તાઓ તરીકે લાગી પડી હતી. પરાંઓના પ્રોત્સાહો તો ઠીક પણ ખુદ મુંબઈના સારા સારા નવરાત્રી પ્રોત્સાહને પડકારે તેવા પ્રોત્સાહ યોજવામાં આવ્યો હતો.

વક્તાઓમાં જ્યોતીન્દ્ર, જયસુખલાલ, બાનુશંકર, અંબરિયા

વગેરે. નાટ્યપ્રયોગોમાં સરલા આનરજી, પ્રમોદા ગોસળાઆ, વગેરે સુપ્રસિદ્ધ અવેતન નટીઓ અને નટો ઊતર્યા હતાં. નૃત્યકારોમાં અંજલિ હોરાથી માંડીને અનેક બાળાઓ સાંતાકુઝનો કાર્તિકધ્વજ જિંચો રાખવામાં પોતાની શક્તિઓ અર્પી રહી હતી. ગરબા અને રાસ-સાંતાકુઝની એક વેળાની વિશિષ્ટતા-માં પણ કાંઈ કાંઈ સન્નારીએ પાર્ટ લીધો હતો. રોજ એક એકથી ચઢિયાતો કાર્યક્રમ થતો જતો હતો અને રાતના અઢી ત્રણ વાગ્યે બધાં વિખરાતાં હતાં. લગભગ છેલ્લો દિવસ આવ્યો. રોજનાં પાંચ પાંચ હજાર માણસો એ દેવીદાસભાઈના ટેનિસ કોર્ટ ઉપર એકઠાં થતાં હતાં. તે દિવસે ગરબામાં નીલાંજના બક્ષી અને નિરંજના દેસાઈના ગરબા હતા. નીલાંજના તે અમારા રામભાઈની પુત્રી, નિરંજના તે અમારા કાન્તિભાઈની પુત્રી. બન્ને ઉરતાદ ગરબા ગાનાર. નિરંજનાને (બધુ) તે દિવસે સહેજ તાવ આવેલો. રતેલાળ માઆપે તેને ના પાડી. પુત્રીએ જીદ લીધી : ‘મારા ગરબા ગવડાવીને ઘેર જતી રહીશ.’ એ ગોઠવણથી એ ઘેરથી આવી. નીલાંજનાના ગરબા પૂરા થયા, નિરંજનાના ગરબા પણ પૂરા થયા. નિરંજના ઘેર ગઈ.

તે સમય પહેલાં માત્ર થોડા મહિના ઉપર ઝવેરચંદ મેઘાણીના ‘બલિદાન’ નામના નાટકમાં મેં નિરંજના પાસે ત્રણ ગીત ગવડાવેલાં. એના મધુર જિંડાણુભર્યા અને ભવિષ્યની જિંચી આશા અર્પતા કંઠની મીઠાશથી રોચલ ઓપેરા હાઉસ મુગ્ધ થઈ ગયું હતું. પણ ભાવિએ જુદું નિર્માણુ કયું હતું.

નિરંજના ગરબા ગવડાવી ઘેર ગઈ, ગઈ અને ખાટલામાં સૂતી તે સૂતી, જીડી જ ન શકી. તાવ વધ્યો. માત્ર ત્રણ દિવસમાં ઓગણીસ વર્ષની એ કુમારિકાની આસપાસ મૃત્યુની ઘેરી છાયા પ્રસરવા લાગી. સાત-આઠ દિવસની માંદગીમાં નિરંજના મૃત્યુના ખોળામાં સમાઈ ગઈ. એથી થે જૂની વાત છે.

૨૩૪ : આથમતે અજવાળે

સ્થળ : આનંદીલાલની એક જમીનના ટુકડા ઉપરની એક ભાંગીટૂટી ઝૂંપડીને અમે નાટ્યગૃહ બનાવેલું છે. નાની નાની નાટિકાઓ, નૃત્યો અને ગરબાનો કાર્યક્રમ. ઉત્પન્ન બધું પારડોલીના ખેડૂતોને જવાનું. એ જીર્ણુ ઝૂંપડીમાં થતા પ્રયોગો જોવા માટે પારસો રૂપિયા આપીને લોકો જોવા આવેલ. સંગીતશાસ્ત્રી વસન્ત અને પ્રસિદ્ધ તખ્તચી ખાંસાહેબ સિદ્ધિકની ‘આછટેમો’ પણ હતી. એમની સાથે હું ખેડો હતો. અમે ગરબાંએ ચઢેલા હતા એટલામાં એક યુવતીનો અવાજ વાતાવરણમાં અદ્ભુત આહલાદ અર્પીતો વ્યાપી રહ્યો. સિદ્ધિક મીયાંએ કોઈ અપૂર્વ આનંદ માણતાં કહ્યું : “વાહ વાહ, યે કોન બાઈ ગા રહી હય ? કયસી મીડી આવાઝ !” વસન્તે મને ધીમે રહીને કહ્યું : “શ્રુતિથી આવી મીઠાશ બહલાવનાર કોઈ કાઠિયાવાડી જ હોવું જોઈએ.”

યુવતી ‘સારંગ-તાલ હીંચ’માં ગવાયેલ ગરબો પૂરો કરીને વિંગમાં આવી. મેં વસન્ત અને સિદ્ધિકને એમને ઝોળખાવ્યાં : ‘ગરબો ગાનાર તે આ સર લલ્લુભાઈનાં પુત્રવધૂ અને જ્યોતીન્દ્ર-ભાઈનાં પત્ની મધુરિકા મહેતા.’

એથી યે પહેલાંની વાત :

આનંદીલાલ શેઠના ભવ્ય બગીચાની લોન ઉપર નાનું સરખું થીએટર. તેમાં આખો કાર્યક્રમ નાટિકાઓ, સંવાદો, ગરબા, રાસ સમૂહવાદન—જેમાં મોલીએર ઉપરથી મેં યોજેલ ‘જૂલનો બોગ’ નામની નાટિકા પણ હતી—ભજવનાર અને કરનાર માત્ર યુવતીઓ : સરાજની મહેતા, સુમીલા મહેતા, શાંતિલા દેસાઈ, સરલા બાનરજી, કપિલા ખાંડવાળા, દ્યુસી દર, ઊર્મિલા મહેતા વગેરે.

મુંબઈમાં મોરારજી ગોકળદાસની ચાલનાં રમરણો તાજાં થાય છે: રણજિતરામ મને ત્યાં ઘણી વાર લઈ જતા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા આગલા નાના અંગલામાં રહેતા. પાછળ અંબાલાલ જની, તનઃસુખ-

રામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી પણ ત્યાં. રમણીયરામ ત્રિપાઠી પણ એમાં જ. મારા મામા જેવયરામ જમનાદાસ ભાઉસાહેબ પણ ત્યાં. જયંતિલાલ ઓચ્છવલાલ મહેતા અને તેમનાં પત્ની અરૂણા (રણજિત-રામનાં પુત્રી) ત્યાં જ રહે છે. અને તેમની પડોશમાં વિપિન મુનશી, તેમનાં બહેન મૃદુલા અને તેમનાં પત્ની વત્સલા (જે મારાં માશીનાં પુત્રી બહેન થાય) રહે છે. વત્સલા અને મૃદુલા ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળનાં આગેવાન ગરબા ગાનાર અને નાટ્યપ્રયોગોમાં ભાગ લેનાર. એમને ત્યાં મેં કલાકોના કલાક એસીને તળપદાં સૂરતી ગરબાં માયાં છે.

સિંધિયા ઓદિસમાં ચન્દ્રશંકર બુચ સાથે સાહિત્ય સંબંધી વાતો કરેલી તે કાંઈ બૂલાશે? ક્રિકેટ સંબંધી ઝીણવટભરી ચર્ચાઓ મેં મારા જ ખાતાના ડી. કે. નાયક (મશહૂર હિંદુ એંપાયર) જેડે અસંખ્ય વેળા કરેલી. તેમની સાથે ટેનિસ, ખેડમિન્ટન અને ટેબલ ટેનિસ તેમ જ હોકીની જેવા લાયક મેચો મેં જોયેલી. ક્રિકેટની રમત સંબંધી મારા અમર્યાદિત શોખને તૃપ્ત કરવામાં-તે કરી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં મી. ડી. કે. નાયકે ઘણું કર્યું છે. જ્યોતિષ અને હસ્ત-રેષાના વિષયમાં માણેકલાલ ઠાકોર, ગોપાળરાવ પ્રધાન અને ઇન્દુભાઈ જેડે પણ કલાકો અને દિવસો ગાળેલા.

સ્થળ સૂરત, હવાડિયો ચકલો, રાવ બહાદૂર કૃષ્ણમુખરામ આત્મારામ મહેતાનું ઘર. સમય: રાતે નવ કલાકે. હું ગયો ત્યારે કૃષ્ણમુખરામ (અમારે મન તો મોટા કાકાજી) ઘરમાં ન હતા. હું પાછો ઘેર જવા નીકળ્યો એટલે એમને મેં આવતા જોયા. મેં જીવનમાં સૌથી ખૂબસૂરત ત્રણ ગૃહસ્થોને જોયા છે-એક કૃષ્ણમુખરામ કાકાજી, બીજા સર લલ્લુભાઈ અને ત્રીજા ડૉ. સુમન્ત મહેતા. કૃષ્ણમુખરામનો મીઠો પણ પ્રતાપી, સામા બલબલાને ડારી નાખે તેવો અવાજ નીકળ્યો : “ અહ્યા ધનસુખ ! અત્યારે કેમ ? રાતના શા માટે રખડે છે ? ”

૨૩૮ : આથમતે અજવાળે

કહો. કે ગમે તેમ હો પણ તે સમય જોતાં મેં સૂરતમાં અચ્છો અભિનય બતાવ્યો. કાકાજી ખુશ થઇ ગયા, મને બેટી પડ્યા અને ઘેર જઇને બા આગળ પણ મારાં ખૂબ વખાણ કરીને એમણે કહ્યું: “ શું કરું ? નાટકની જિંદગી સારી નહિ, બાકી હમેશનો મંદુડીયો છોકરો એમાં નામ કાઢત ખરો ! ”

સાયલન્ટ ફિલ્મનો જન્મનો છે: મારા મિત્ર રમેશ ધારેખાન અને દિલીપ રાયજીએ અવેતન નટ-નટીઓની મદદથી એક ફિલ્મ કાઢવાનો વિચાર કર્યો. મારી મદદ માગી. સંસારનાં દુઃખ એટલી વાર જૂલાશે કરીને મેં હા પાડી. સારી અવેતન નટી ન મળી એટલે આખરે વિનિ સ્ટુઅર્ટ નામની આંગલ યુવતીને લીધી. ફિલ્મનું નામ તો હું જૂલી ગયો છું પણ ફિલ્મજગતના દોઢ-બે માસના અનુભવે મારા હૃદયમાં હજી પણ મીઠી ફેરમ ફેલાવે છે.

એ રમેશભાઈ જોડે, એમનાં પત્ની ઇન્દિરા જોડે, વિનિ સ્ટુઅર્ટ જોડે, દિલીપ, ઝવેરભાઈ કચસર, મદનરાય દીવાન વગેરે જોડેના વાર્તાલાપ, ફિલ્મના જુદાં જુદાં અંગોના વિધાન વિશે ચર્ચા-એ અદ્ય સમય હું મારાં દુઃખ જૂલીને કોઇ જુદી જ સૃષ્ટિમાં વિહરતો હતો. અને જ્યારે એ ફિલ્મનો અંત આવ્યો, અમે છૂટા પડ્યાં ત્યારે જાણે હું કોઇ સુખદ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયો હોઉં એવું દુઃખ મને થયું હતું.

નાનપણથી ગરબા સાંભળવાનો, વગાડવાનો અને જોવાનો શોખ. હજીરાનાં એ સંબંધી રમરણો તો મેં આગળ લખેલાં છે. સાંતાક્રુઝમાં દોઢસો-દોઢસો સ્ત્રીઓના ગરબાવૃંદમાં મેં હારમેનિયમ કે દિલરૂબા કે તખલાં વગાડ્યાં છે પણ સંગીતના જ્ઞાનનો વિકાસ થયો એટલે વગાડવાનું તો મેં બંધ કર્યું હતું, પણ ગરબા સાંભળવા અને જોવાનું બંધ નહોતું કર્યું. ગરબાની પશ્ચાદ્દેશ રાખીને તો મેં કાંઈ કેટલી નવલિકાઓ લખી છે: પરિવર્તન, છપ્પી પડી, સાસુજી, વયની વિષમતા વગેરે.

અહુ નાનો હતો, પાંચેક વર્ષનો હૃદય. અમે સૂરતમાં લાઇ-
ન્સમાં તાપીતટે એક અંગલામાં રહેતાં હતાં. પાસેના અંગલામાં
વઢવાણના ઠાકોર સાહેબ બાલસિંહજીએ સૂરતની ગણિકાઓ પાસે
આખી રાત સંજીત અને વૃત્ય કરાવ્યાં હતાં, જેમાં એમણે પાંચ-
પંદર ગરબા પણ ધૂમતાં ધૂમતાં ગાયેલા. હજી તે દૃશ્ય આંખ
આગળથી ખસ્યું નથી. હૃદયચક્ષુ એ દૃશ્ય બૂલી શક્યાં નથી.

૧૯૩૯નું વર્ષ હશે. કમુદાબાબીના મનમાં પરમ ધ્રુવિષા કે
એક વેળા અતિ સુંદર ગરબા ઘેર ગવડાવું, ધરાર્ધધરાર્ધને સાંભળું.
એમણે એ ધ્રુવિષા વ્યક્ત કરી અને મેં બીકું ઝડપ્યું. ગરબાકલામાં
નિષ્ણાત સન્નારીઓની મારા ઉપરની કૃપા જોતાં આ કાર્ય મને
એટલું વિષમ ન લાગ્યું. ટાગોર રોડ ઉપર અમે રહીએ છીએ તે
બવ્ય મકાનના બવ્યતર કંપાઉંડમાં ગરબા ચોળ્યા. શીલાવતી દરેએ
કલાકોની મહેનતથી અગિઆર શીટ વ્યાસનો અતિ રમ્ય, માત્ર
પુષ્પોનો-સાથીઓ પૂર્યો. વચમાં ગરબાની હેલ મૂકી, અને એમાં
મૂકયા દીવડા. સાંતાક્રુઝ તેમ જ મુંબઈની યુવતીઓએ સાડા નવ-
દશેકે ગરબા છેડયા. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ રમઝટ
જામતી ગઈ.

શીલાવતી દરે, વસુમતિ વ્યાસ, મધુરિકા મજસુદાર, વસુબહેન
દીવેટિયા, મૃણાલિની અને મનોરમા, સુમતિ દરે, દુલારી દીવેટિયા,
મીનાક્ષી હોરા, વત્સલા મુનશી, મૃદુલા મુનશી, મલ્લિકા રાયજી,
નીલાંજના બક્ષી, મીનાક્ષી મહેતા, સરોજ દેસાઈ વગેરે અનેક
યુવતીઓએ ગરબાની પરંપરા રેલાવી. ગરબા ખૂબ ચગ્યા, સુંદર
જામ્યા: ગવડાવનાર અને ઝીલનાર સુંદરીઓના સાગરમાં ભરતી ચઢી.
તેમણે દિલ મૂકીને ગાયું. પ્રભાતના સાડા પાંચ થયા.

ધીમે ધીમે સુંદરીઓ વિખરાઈ ગઈ. માત્ર એમના હેઠે ચઢેલા
સૂર વાતાવરણમાં ઊડી રહ્યા હતા. અમે કુટુંબીજનો અને કુટુંબીજનોની

૨૪૦ : આથમતે અજવાળે

ઠક્ષામાં આવે એવા સ્નેહીઓ એ સુંદરીઓના પગરવથી ઉડેલી ધૂળથી છવાયેલ ફૂલોના સાથિયાને સખેદ નિરખી રહ્યાં.

ખીન્ને દિવસે, કાંઈક કચરાતે હૈયે માળા એ ફૂલોના સુંદર સાથિયાના શુષ્ક અવશેષ ખસેડી રહ્યો હતો. એ દશ્ય જોઈને મારું હૃદય ધ્રુવી ઊઠ્યું અને ખચ્યામની નીચલી પંક્તિઓ મને યાદ આવી ગઈ:

While the Rose blows along the River Brink,
With old Khayyam the Ruby Vintage drink:
And when the angel with his darker draught
Draws up to thee—take that, and do not shrink.

૨૪૨ : આથમતે અજવાળે

વધુ પ્રિયકર લાગ્યો હતો. ઓછામાં ઓછા માણસો પણ પોતાના હૈયામાં મને સ્નેહવા-સહ્ય-પ્રીતિભયું^૧ સ્થાન અર્પે તે મારે મનથી બસ હતું—સંપૂર્ણ સંતોષ અર્પે તેવું હતું. છતાં આ સમય હું કાંઈક કુતૂહલથી જોઈ રહ્યો: મને શું મળશે ?

એક કલમમંડળની શુક્રવારીઆ બેઠકમાં હું નહિ ગયો. મંડળીઆઓએ સર્વાનુમતે ઠરાવ કર્યો: પોતપોતાના માણસોને—કહેવાતા મિત્રોને બધા માન આપે તો આપણે આપણા જેવા નાના માણસને આપણા જગતમાં મોટાને, આપણી રીતિએ શા માટે માન ન આપીએ ? માટે આપણે આપણા નવાનની (ધનસુખલાલ મહેતાની) પચાસમી વર્ષ ગાંઠ ઉજવવી.

આ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘ રંગલીલા ’ નામની પુસ્તિકાના ‘ મંગળસૂત્ર ’માં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે:—

“ અમે મિત્ર-પ્રશંસકોએ આજે (તા. ૧૯ અને ૨૦ મી ઑક્ટોબર, ૧૯૪૦) શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાનો પચાસમો જન્મદિન ઉજવવાનું નક્કી કર્યું^૨ છે; તે રૂપિયાની થેલી આપીને નહિ, માનપત્ર નવાજીને નહિ, છબી ખુદ્દલી મૂકીને નહિ, પથ્થરનું પૂતળું બિલું કરીને નહિ, પરંતુ અમને જે ઠીક લાગ્યું તે પ્રમાણે અમારી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવા આ રંગલીલાની કૃતિ યોજીને, તે બેગા મળીને બજવીને. ”

પછી પૂછવું શું ? ચન્દ્રવદનના પાંચ પાંચ મિત્રીટે બદલાતા જતા મૂડ, જ્યોતીન્દ્રનો હાસ્યરસ, બાનુબાઈના કટાક્ષો, રમણિકબાઈની રસિક છતાં વ્યવહારુ સૂચનાઓ, કલમ બહાદૂરો ઉપરાંત સરલા બાનરજી, ચન્દ્રા વીણુ, પ્રેમલીલા મહેતા, દલપતરામ જોશી, અનન્ત વીણુ, યોગેન્દ્ર દેસાઈ વગેરેની ફરસાણુ, મીઠાઈ અને ચાહના અસંખ્ય કપોની પરંપરા. માધવબાગ આગળનાં રપેક્ષલ પાન, મારુ, રમણિકનું અને અન્ય સિગરેટિયાઓનું ધૂમ્રપાન અને રીહર્સલો. નવાં નવાં પાત્રો સરજતાં જાય, જૂનાં પાત્રોનાં ભાષણો રદ થતાં જાય. વળી તેને

અહલે નવાં બાપણો તેમને અપાય; શંકરપ્રસાદે કયો પાર્ટ લેવો એ બાબત એક કલાક ચર્ચા ચાલે ત્યારે કોઇ મહત્વનો પ્રશ્ન પાંચ ક્ષણમાં પતી જાય.

એમ કરતાં કરતાં તા. ૧૯ મી ને શનિવાર, ઓક્ટોબર ૧૯૪૦નો દિવસ આવ્યો. તે દિવસે સાંજે પ્રયોગ, બીજો દિવસે રવિવારે કલમ-મંડળમાં ભોજન, પછી માત્ર કલમમંડળના સભ્યોની હાજરીમાં એક પણ અસભ્ય હાજર નહોતો તે વેળા અમે કલમમંડળીઆઓ પરસ્પર બેટ્યા અને મને બીજાઓએ, મારી જાણીતી રસિકતાને પોષે તેવી સિગરેટ કેસ આપી (એની શોધમાં મંત્રીઓએ—રમણિકભાઈ અને જમુભાઈએ દિવસો વીતાવેલા). સાંજના પાછો પ્રયોગ.

એ બે ય દિવસમાં, ઘરનાં કુટુંબીજનોથી માંડીને ઓદિસમાં તેમ જ સુદરઆઇ હોલમાં અનેકાનેક મિત્રોએ, જે જતે ન મળી શક્યાં તેમણે અન્ય માર્ગે મારા પ્રત્યે સ્નેહ, મમતા, હેત, પ્રીત દાખવ્યાં. આવી રીતે, આઠ વર્ષથી માંડીને પચાસ વર્ષ સુધી સતત પરિશ્રમ કરીને મારાં માતાપિતા, ભાઈભાભી અન્ય અનેક સ્નેહીજનોએ અનેક ઉપાયે મારા સુદિયાણા શરીરને ટકાવી રાખ્યું હતું તે શરીર અને આત્માનું જીવ્યું ધન્ય થયું.

તે માનવી લેખક હો કે ચિત્રકાર હો કે ગમે તે ક્ષેત્રનો કલાકાર હો કે પછી માત્ર માનવી જ હો પણ જેના બાવિમાં સામાન્ય જીવન જીવી જાણવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય તે માનવીને આ રીતે, આવા વિપુલ પ્રમાણમાં સ્નેહીઓ અને મિત્રોનો સ્નેહ મળે તેના કરતાં બીજાં ક્યાં માન અને કીર્તિની એને વાંચ્છના હોય ?

આવા પ્રસંગે, 'ભેળમંડળના'ના સામાન્ય નામથી જન્મીને 'કલમમંડળ' ના પ્રતિષ્ઠિત નામે આયુષ્ય વીતાડતાં, ફેલોશિપ સ્ફૂલના એ રમણિકભાઈના ગોવાળીઆ મેદાનમાં જેની બારી પડે છે એ નાના ખંડમાં ભેગાં મળતાં એ મંડળના બાહ્ય દેખાવે ધમાલ, ધોંધાટ,

૨૪૪ : આધમતે અજવાળે

હઠામશ્કરી અને તોફાન મસ્તીના ઊંડાણમાં કેવું ધમકતું હૈયું ધમકી રહ્યું છે તે છતું ચર્ધી નય છે. ‘ રંગશીલા ’ના ‘ મંગળસૂત્ર ’માં આગળ ચાલતાં કલમમંડળ જણાવે છે, અને જણાવતાં પોતાના માનવતાભર્યાં હૈયાનાં આંતરદર્શન જેવા અંતરના ભાવોને જાણનારાં અને તેમને મૂલવનારાં સ્ત્રી પુરુષોને જાણ્યે અજાણ્યે કરાવે છે:

“ લોકોને રંજન કરનારા અક્ષરદેહની નીચે ઘણી વાર હૈયામાં એક નહિ, અનેક મૂંગી કિકિયારીઓ દરી રહેલી હોય છે. એ છાણા-ધૂણીના ધૂંઆમાંથી અજગા રહી લેખકે લખવું રહ્યું હોય છે. લોકોને રંજન જોઈએ છે...હૈયાં પંપાળતી વાત-ઠાથી આંસુ ઓગાળવાની વાત, તો બાજુએ રહી, પણ અંતરની ભીતર સમજવા જેટલો પણ સમભાવ કોકવાર તો તે લેખકને ભીખવો પડે છે, અને તેમ ભીખ માંગતાં પણ એને મળતો નથી એવી છે એની મૌન કથા. સૂરત શહેર પર ઓછી વીતી છે ? હજી કાંઈ વધારે વીતવી બાકી પણ રહી છે ખરી ? અને છતાં શહેર છે સહેલપાટે મશ્ગૂલ. એવી છે હાસ્યના લેખકની માનસકથા. ખરેખર, એની કરુણકથાને અંત જ નથી. જિજરના કારી જખમોને; હૈયામાંની મૂંગી ચીસોને, અકથ્ય એવી અંતરની વેદનાઓને, હાસ્યને છાંટણે ઠારી ઢાંકનાર વિરલાઓમાંના એક સ્ત્રી. ધનસુખલાલ મહેતા છે, એ અમે જાણીએ છીએ. નિકટ રહી વધારે ઓળખવાનો દાવો કરીએ છીએ. એમના ચચરતા દિલ ઉપર, કચરાતા ભીતર ઉપર વીરતાથી વિનોદનો અંતરપટ ધરતા પણ અમે એને જાણ્યા છે. એ પરમાણી, એમની કીર્તિમાં જેમ ભાગ પડાવવા અમે નીકળ્યા છીએ તેમ, એમની સંવેદનામાં પણ બાગીદાર થવાને આ તકે અમે તત્પર થયા છીએ...”

આ પ્રમાણે સંવેદનામાં બાગીદાર થવા તત્પર થનાર મારા કલમમંડળના સાંધુઓની મમતાનાં મૂલ્ય એમ આંક્યાં કાંઈ થોડાં અંકાવાનાં છે ?

એ પ્રસંગનું એક ચિત્ર સાવ સાદું અને સરલ, પણ મારા પ્રત્યે ઊંડી પ્રીતિ ધરાવનાર વ્યક્તિનું એ એક લાક્ષણિક કાર્ય મારા હૃદયમાં કોઈ મીઠા રંગોથી ચીતરાઈ રહ્યું છે, અજંતાના ચિત્રો પેઠે એ જૂંસાઈ જવાનું નથી. હું રંગલીલાના પ્રયોગમાં હાજરી આપવા સુંદરબાઈ હોલ પાસે ગયો, ત્યાં શરણાઈ અને ચોધડના મીઠા સંગીતે વાતાવરણને પ્રેમમય કરી મૂક્યું હતું. ત્રણ ચાર વર્ષનો હોઈશ ત્યારથી રાજદરબારે વાગતી નોખત અને મંદિરોમાં વાગતાં શરણાઈ અને ચોધડિયાંએ મારાં હૃદયને કોઈ અજ્ઞ્ય રીતે સ્પર્શ્યું. દસ અગિયાર વર્ષે સૂરત આવતાં, લગ્નસરામાં ધરાઈ ધરાઈને શરણાઈ સાંભળતો પણ તૃષા છીપતી નહિ. એ પ્રકારના સંગીતને માટે મને દીવાનાપણું હતું. એથી જ—મને ખબર નહોતી કે ઢાલીનો ત્યાં પ્રબંધ હતો—હું ત્યાં પહોંચ્યો અને મેં શરણાઈ સાંભળી ત્યારે મારું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ ગયું અને એવો પ્રબંધ કરનાર મિત્ર કોણ તેનું નામ પારખતાં મારા હૈયાને વાર ન લાગી. હું કંપાઉડમાં દાખલ થતો હતો ત્યાં જ હંસાબહેને મને અભિનંદન અર્પતાં કહ્યું: “ધત્તુભાઈ, આજ અહીં ખડુ રળિયામણું લાગે છે, એમાં ય શરણાઈનું સંગીત જોણું તેને તો ખરેખર એની રસિકતા માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. કોણ છે એ?”

મેં તરત જ પાસે ઊભેલા રમણિકભાઈને પેંચીને કહ્યું: “આ, ખીજો કોણ હોય? એની રસિકતા ઉપરાંત એનો મારા પ્રત્યેનો સમભાવ આ શરણાઈનું કારણ છે.”

ખીજે વર્ષે ૧૯૪૧માં અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી સમાચારનો અને ગદ્યભાઈ તરફથી અભિનંદનનો એમ બે પત્રો મળ્યા, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મને ઈ. સ. ૧૯૪૦ને માટે હાસ્પરસના ક્ષેત્રમાં મેં કરેલાં કાર્ય બદલ રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક મળ્યો છે. એક નાનકડા, શિથિલ શૈલીમાં લખાયેલ અને ૧૯૦૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખથી લેખક તરીકેનું જીવન આરંભ્યું તે ૧૯૪૧માં

૨૪૬ : આથમતે અજવાળે

આ પ્રમાણે મારા ગુરુના નામને ચિરંજીવ રાખવા માટે અસ્તિત્વમાં અણાયેલ સુવર્ણચન્દ્રક લેવામાં અને જે હાસ્યરસને શિષ્ટ સાહિત્યમાં ગુજરાતમાં સ્થાન નહોતું તે સ્થાન તેને પ્રાપ્ત કરાવવામાં વિજયી નીવડશે એવી આશા કાણે રાખી હશે ? કેટલાં થોડાંએ રાખી હશે ?

તે જ પ્રસંગે અમદાવાદમાં વિનોદ પરિષદ યોગ્ય અને તેના પ્રમુખ તરીકે જ્યોતીન્દ્રની વરણી થઈ એટલે અમદાવાદમાં આઠ દિવસમાં ખૂબ જ આનંદ લૂંટ્યો.

ત્યાં સ્નેહીઓમાં ગટુભાઈ, કાન્તાબહેન, શારદાબહેન, વિદ્યાબહેન અને એમનાં કુટુંબીજનો, વીરમિત્રભાઈ, સર્પદા બહેન, એમનાં સંગીતમાં નિષ્ણાત પુત્રી સુષમા, ઇન્દુભાઈ અને હરિપ્રિયા, સુલભા (જેના પુત્ર આશુતોષને તો મને ચન્દ્રક મળ્યો એટલે હું કોઈ સવાઈ નેપોલીઅન છું એમ જ થઈ ગયું હતું), રુદ્રપ્રસાદ, રણછોડલાલ દર અને સુમીના, દા. ચંદુલાલ દર અને સાવિત્રી, મગનલાલ ખાનસાહેબ અને મિન્દુ વગેરે અનેક અને લેખક અને ચિત્રકાર મિત્રોમાં રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ, અચુભાઈ રાવત, ધૂમકેતુ, નવલરામ ત્રિવેદી, ઉમાશંકર જોષી અને તેમનાં પત્ની જ્યોત્સ્ના, રામનારાયણ પાઠક અને બીજા અનેક મને સ્નેહથી રમણીય મૂંઝવણમાં નાખી દીધો. સુવર્ણચન્દ્રકદાનવિધિ પ્રસંગે વિદ્યાબહેને પ્રમુખ તરીકે અને ઉમાશંકર જોષી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચન્દ્રવદન મહેતા, નવલરામ ત્રિવેદી અને ગટુભાઈ ધ્રુવે મારી અતિ પ્રશંસા કરી. આવા ધન્ય પ્રસંગો જીવનમાં કયાં ફરી ફરી આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખીને મેં પણ તેમને ખેલવા દીધા !

એક માસ રહીને સૂરત નર્મદ સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે મને એ સભાના કાર્યકર્તાઓએ નિમંત્ર્યો. હું અને જ્યોતીન્દ્ર ત્યાં ગયા અને અમે ત્યાં બાપણો કર્યાં. જ્યોતીન્દ્રે બધાંને ખૂબ હસાવ્યાં. મેં એ હાસ્ય અમર્યાદિત ન થાય એટલા માટે ગાંભીર્યની છાંટ ઉમેરી.

આ બધું થઈ રહ્યા છે અને પ્રતીતિ થઈ ગઈ—સહજ અને સહસા કે મારા જીવનમાં સન્ધ્યા મોરી !

*

જેવાં ઉપાનાં કુળાં તેજનાં સરવરિયાં, જેવાં મધ્યાહ્નના ઓજસભયાં તેજના પ્રચંડ તરંગો તેવાં સન્ધ્યાનાં મીઠાશભયાં આશ્રમતાં અજવાળાં ! એમાં દુઃખ અને ઝઘાનિને સ્થાન શા માટે ?

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૨ને દિવસે હૃદયમાં દુઃખ શરૂ થયું. તા. ૧૩ મીએ જયસુખભાઈના જન્મદિવસે, મહાશિવરાત્રીએ એ દુઃખ વધ્યું. હું બિછાનાવશ થયો. જીર્ણ દુર્ગ માંડ માંડ ટકી રહ્યો હતો તેમાં એક દિશાએ અતિ મહત્વની દિશાએ દીવાલ તૂટી. જીર્ણ તો જીર્ણ પણ અસહનો એટલે દુર્ગ તે વેળા પડ્યો નહિ પણ પડું પડું તો થઈ રહ્યો.

સન્ધ્યાના રંગ ધેરા થવા લાગ્યા. મિત્રોનાં જૂથ પણ સંજોગ-વશાત્ છિન્નભિન્ન થઈ જવા માંડ્યાં. યશવંત પંડ્યા દિલ્હી ગયા. કિશનસિંહ ચાવડા વડોદરાને વડલે વસ્યા. રમેશ દીક્ષિત કામમાં પડ્યા. દલપતરામ-ભાગીરથી ભાવનગર નાહાં. ઈન્દુભાઈ-દેવયાની રાજકારણમાં પડ્યાં. કિસનલાલ-શીલાવતી એથે મળે અને તે પણ મુંબઈમાં રહ્યાં. કલમખહાદૂરો હું શુક્રવારે જઈ શકું નહિ એટલે મળતા દુર્લભ થયા. મંજુબહેન પરણીને સાસરે ગયાં. લીનીબહેન કામના બોળમાં દૂબી ગયાં. કરણલાલ જેવા જૂના જોગીએ અને મનોરમા જેવી બહેને તો આ જગત જ છોડી દીધું. હશે, જગત તો જીવાનોનું છે, દાવમાં હોય ત્યારે સદી ઉપર સદી ઠોકનારનું છે, સામે હોય ત્યારે ખેલ-દિલીથી દુસ્તમનોની વિકેટને ગુલાંટ ખવડાવનારનું છે.

જેમણે દાવ પૂરો કર્યો હોય તેમણે તો પેવિલિયનમાં બેસીને કોઈ જૂનાં રથાંસથાં સાથીઓની સાથે આપવીતી માણવાની રહી અને કોઈ જીવાનીઆ એ આપવીતી જાણવાની આકાંક્ષા દાખવે તો

૨૪૮ : આથમતે અજવાળે

તેમને પાસે બેસાડી એ આપવીતી જણાવીએ છીએ એમ ખતાવી એમની જુવાનીનાં જુવાળનાં જોસ જોઈ આપણાં ગત જોખનનાં જળતરંગનાં સ્મરણોનો ઉપભોગ કરવાનો રહ્યો.

અને તેમ કરવામાં પણ દુઃખ છે, ખેદ છે, ગ્લાનિ છે, એવું કાણે કહ્યું ? સાકી જુદા જુદા શરાબના ખાલા લાવે છે. કલાકાર હોય તો એ જુદા જુદા શરાબની જુદો જુદો લિન્ગત માણી શકે.

દાવ ખેલતી વેળા જેવી જેની કલા : કોઈ પાંચ કલાક રમીને પાંચ રન નોંધાવે. કોઈ પચીસ મિનીટમાં સદી ઠોકી નાખે, કોઈ જામ રણજિતસિંહની પેઠે ઉચ્ચતમ કલાનાં દર્શન કરાવે. દાવ ખતમ થાય, અંપાયરની આંગળી ઊંચી થાય તે વેળા અણુનમ, અજિત, પ્રસન્નવદન, જ્યાંથી આવ્યો હોય ત્યાં ચાલ્યો જાય ! અને પોતાની પાછળ ખેલદિલીની મીઠી સોરમ મૂકતો જાય.

*

અને આ શાંત, મીઠાશ મોરતી સન્ધ્યાના આથમતે અજવાળે, સર રિચાર્ડ ઍર્ટનનના ‘કાસિદાહ’ નામના કાવ્યની અમુક પંક્તિઓ મારા સ્મરણતરંગે ચડે છે અને ધીમે ધીમે ક્ષિતિજમાં વિલીન થઈ જાય છે, અને હું—હું ગૂઢ શાંતિ, મીઠી લાગતી શાંતિ, અનુભવી રહું છું :

Then if Nirwana round our life
With nothingness, 'its haply best;
Thy toils and troubles, want and woe
At length have won their guerdon-Rest.
Wend now thy way with brow serene
Fear not thy humble tale to tell:—
The whispers of the Desert-wind;
The tinkling of the camels bell.

શબ્દસૂચી

[નામ આગળ “+”ની નિશાની ખંડ ત્રીજાનાં પૃષ્ઠ સૂચવે છે.]

અ

અબય હોરા + ૨૩૨
અતિલક્ષ્મી કાકી : ૭૮, ૮૦, ૧૮૭-૮૮
અનન્ત વીણ + ૨૦૮, ૨૧૮-૨૦, ૨૨૬-
૩૦, ૨૪૨
અમરસિંહ : ૬૮
અમુભાઈ + ૧૬૩, ૧૬૬
અવિનાશ વ્યાસ + ૨૩૨
અરુણ મહેતા + ૨૩૫
આણુંદણ કાનજી + ૫૬, ૬૭-૬૬,
૭૭, ૭૮
આનંદશંકર છુલ + ૧૦૨, ૧૧૦
આરણ મહેતા + ૧૧૨
આશુતોષ દેસાઈ + ૨૪૬
આસ્તિકરામ મહેતા : ૨૩
ઈદન જન : ૫૪, ૭૭, ૧૩૫, ૧૭૨
ઈન્દ્રનારાયણ જાજ્જા + ૮૨, ૮૪
ઈન્દ્રમતી ફર + ૨૩૨
ઈન્દ્રવિજય દેસાઈ + ૧૫૦-૫૧,
૧૬૪, ૧૭૭, ૨૩૫, ૨૪૭
ઈન્દિરા ધારેખાન + ૨૩૮
ઈન્દુલાલ ગાંધી + ૧૫૦, ૨૧૬
ઈન્દુલાલ મહેતા + ૨૩૧, ૨૪૬
ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક + ૧૧૩
ઈરાવતી મહેતા : ૧૮૬
ઈશ્વર પખવાળ : ૧૨૬
ઈશ્વરલાલ ઉમિયારામ : ૭૮, ૧૨૩ +
૩૬, ૩૮, ૧૩૦

ઈશ્વરલાલ ખાનસાહેબ : ૮૩-૮૮, ૧૫૩.
ઈશ્વરલાલ વાંઘવાળા + ૧૭૮
ઈશ્વરદાસ રટોર : ૨૭, ૧૨૬
ઈશ્વરીબહેન + ૧૫૬
ઉત્તમ : ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૫
ઉદયશંકર : ૩૬, ૬૮
ઉમા મહેતા + ૨૦૦
ઉમાકાન્ત દેસાઈ + ૨૩૨
ઉમાશંકર જોષી + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૬,
૨૪૬
ઉમિયારામ કાકા : ૭૪, ૭૮, ૧૮૪-૮૭,
+ ૩૬-૩૮
ઉમિયારામ સરકાર : ૧૨૬, ૧૩૧,
૧૩૨, ૧૩૪
ભર્મિલા મહેતા + ૧૬૮, ૨૩૪
ભર્મિલા દીવેટિયા + ૮, ૧૧, ૧૨, ૧૩,
૧૬, ૨૧, ૨૫
ઓગરા : ૧૪૦
ઓઘડશંકર : ૭
ઓઘવભાલી : ૭૫
ઓલિયા જોશી + ૧૬૬
અંજની મહેતા + ૨૦૦
અંજલિ હોરા + ૨૩૩
અંબાલાલ જાની + ૨૩૪
અંબાલાલ પટેલ + ૧૬૨
ક
કનેયાલાલ મુનશી : ૩૬, ૧૩૮, ૧૩૬,
૧૬૭ + ૫૦, ૧૬૭, ૧૭૦-૭૪, ૧૮૦,

૧૮૧, ૧૮૬, ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૩૦
 કનૈયાલાલ વધીલ + ૫-૭, ૫૬, ૬૪, ૭૭,
 ૧૦૨, ૧૬૭, ૧૬૬, ૧૬૮, ૨૦૨
 કનુ દેસાઈ + ૨૧૬, ૨૪૬
 કપિલાગવરી (બા) : ૧૧, ૧૮, ૨૨, ૨૬,
 ૪૨, ૪૪, ૪૭, ૪૮, ૭૭, ૧૦૪—૧૬,
 ૧૨૧, ૧૫૦, ૧૮૩
 કપિલરામ વકીલ + ૮, ૪૨, ૬૪, ૬૫, ૧૬૬
 ૧૬૭
 કપિલા ખાંડવાળા + ૨૩૧, ૨૩૪
 કબલ : ૯૦
 કમળ ગાંધી, દાકતર + ૨૦૦, ૨૦૭—
 ૧૦, ૨૩૦
 કમળાશંકર શાસ્ત્રી : ૭૮
 કમુદાગવરી મહેતા : ૨૨, ૧૦૬+૪૪,
 ૪૬, ૪૮, ૫૭, ૬૪, ૬૮, ૬૯, ૧૬૪, ૨૩૯
 કરણલાલ ડાયા + ૭૬-૮૨, ૧૫૫, ૨૪૭
 કાજી, દીવાન બહાદુર + ૧૮૫
 કાતક, નટ : ૧૪૦
 કાનજી કરસનદાસ + ૫૬, ૬૧, ૬૪, ૬૭
 ૭૧, ૮૩
 કાલાપેસી + ૬૦
 કાલેલકર, કાકા : ૧૬૮
 કાળુ : ૩૪
 કાંગા, દાકતર + ૧૪૦
 કાંતિલાલ દેસાઈ + ૭૬—૮૨, ૧૫૫,
 ૧૫૮, ૨૩૩
 કાંતિલાલ શાહ + ૧૧૭, ૧૫૫
 કાંતાબહેન ધ્રુ + ૧૧૮-૨૪, ૨૪૬
 કાંદાવાળા : ૧૦૨
 કિસન મહેતા + ૧૬૪

કિસનલાલ દર + ૧૩૫, ૨૦૦-૦૩,
 ૨૪૭
 કિસનસિંહ ચાવડા + ૧૭૬, ૨૧૩,
 ૨૧૫, ૨૪૭
 કુમારભાઈ દીવેટિયા + ૨૮
 કુશળબહેન ડાયા + ૮૦
 કુંજવિહારી દીક્ષિત + ૧૭૬
 કુંજવિહારી ધ્રુ + ૮૨, ૧૧૬-૨૨,
 ૧૫૫, ૧૬૬
 કુંવરજી દેસાઈ : ૯૭, ૯૮
 કેશવપ્રસાદ દેસાઈ + ૬, ૭, ૧૩૦
 કેશવ ધોરડા + ૨૨૬
 કેળકર + ૧૪૮
 કેન્ટ્રેકટર, પ્રિન્સિપાલ : ૯૭
 કૃષ્ણલાલ (કાકાજી) : ૪, ૧૧, ૧૨,
 ૧૫-૩૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૬-૫૨,
 ૫૫, ૫૮, ૬૪, ૬૯, ૭૭, ૭૮, ૭૯,
 ૮૪, ૧૦૪, ૧૧૨, ૧૨૬-૧૩૩,
 ૧૩૭-૩૯, ૧૫૧-૫૩, ૧૫૬, ૧૫૯,
 ૧૬૫, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૮૩,
 ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૧-૯૩, + ૩, ૫,
 ૬, ૭, ૮, ૯, ૪૫, ૪૬, ૬૧, ૬૬,
 ૯૮, ૧૦૮, ૧૧૮, ૨૩૭.
 કૃષ્ણલાલ ઝવેરી + ૧૧૩, ૧૮૩, ૨૧૬,
 કૃષ્ણલાલ નાનાભાઈ : ૧૫૫ + ૪૨
 કૃષ્ણલાલ સુનશી : ૧૯૦ + ૪૩,
 ૧૨૪-૨૫, ૧૬૨
 કૃષ્ણમુખરામ મહેતા : ૨૬, ૫૬, ૮૪,
 ૧૩૬, + ૧૯૦, ૨૩૫.
 કૃષ્ણરાવ દીવેટિયા + ૮, ૯, ૧૨૪
 કૃષ્ણશંકર પંડ્યા : ૯

અ

અટાક કાવસણ : ૧૪૦

અરે, સંગીતશાસ્ત્રી + ૨૦

એર બી. જી. + ૧૪૦

એંગાર નોકર : ૩૪

ગ

ગગનવિહારી મહેતા + ૧૭૮, ૧૯૮

૨૦૦, ૨૧૬.

ગણપતરાવ લાડ : ૨૦, ૨૫, ૬૬.

ગણુ + ૬૦.

ગદુલાલ ધુ : ૯૮ + ૮૨, ૮૮, ૧૦૬,

૧૧૩-૨૪, ૧૭૪, ૨૪૫, ૨૪૬.

ગાંધીજી + ૬૫, ૬૭, ૨૦૦.

ગીરધરલાલ કાપડીયા + ૧૩૧.

ગુણવંતરાય આચાર્ય : ૭૦

ગુણીબહેન મહેતા + ૧૬૭.

ગુણીબહેન રાયજી : ૧૬૦.

ગોવિંદજી કાનજી + ૫૬, ૬૭-૬૯,

૭૮.

ગોવિંદદાસજી (દાદા) : ૧૭.

ગોપાળરાવ પ્રધાન + ૨૩૫.

ગોપીલાલ ધુ + ૧૧૬-૧૮.

ઘ

ધીયા દાકતર + ૬૪, ૧૬૭.

ચ

ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી + ૨૧૩, ૨૧૫.

ચન્દ્રકાન્ત નીલકંઠ + ૧૧૭.

ચન્દ્રપ્રસાદ દીવાનજી + ૫૬, ૬૪,

૭૧, ૭૭, ૭૮, ૧૫૧, ૧૫૬,

૧૫૭-૬૦.

ચન્દ્રવદન ખાનસાહેબ : ૧૫૩, ૧૫૪,
+ ૧૩૧, ૧૫૫.

ચન્દ્રવદન મહેતા + ૫૬, ૧૦૬,
૧૩૬, ૨૦૩, ૨૧૩-૨૦, ૨૨૬-૨૮,
૨૪૨, ૨૪૬.

ચંદ્રશંકર પંડ્યા + ૪૯-૫૧, ૧૦૬,
૨૩૪.

ચંદ્રશંકર યુચ + ૧૭૮, ૧૯૭, ૨૩૫.

ચન્દ્રા વીણુ + ૨૧૮, ૨૨૭.

ચાંપશી ઉદેશી + ૨૧૬.

ચીનાઈ ભારતર : ૬૨, ૬૪, ૬૫,

ચીમનલાલ સેતલવાડ + ૫.

ચુનીલાલ શાહ : ૮૩.

ચંદન ભાભી : ૭૫.

ચંદુલાલ કૃષ્ણલાલ : ૧૫૬.

ચંદુલાલ નાણાવટી + ૬૪, ૧૬૭.

ચંદુલાલ મુનસફ : ૧૫૫, ૧૫૬,
૧૫૯.

ચંદુલાલ દીવાનજી + ૧૩૫.

ચંદુલાલ દરે + ૨૪૬.

ચંપકલાલ મુનશી : ૧૨૮ + ૧૫૫

છ

છાત્રુભાઈ કાપડિયા + ૧૬૨.

જ

જગજીવન ગવેયો : ૧૨૬.

જટારાંકર : ૧૪૦.

જમનાદાસ મહેતા + ૫૬, ૬૦,
૬૪, ૮૨.

જમશેદજી તાતા : ૧૬૨.

જમુ દાણી + ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫,
૨૨૬, ૨૩૫.

જયકૃષ્ણ વર્મા + ૧૮૦, ૨૧૩,
૨૧૫, ૨૧૮.

જયન્તકુમાર બદ્ધ + ૧૭૬, ૧૯૮.

જયન્ત દલાલ + ૨૦૫.

જયન્ત મહેતા + ૧૯૮.

જયન્ત રાવળ : ૩૨

જય તિલાલ મહેતા મહેતા + ૨૩૫

જયમલ હોરા + ૨૩૨.

જયસુખલાલ મહેતા : ૪, ૧૦, ૧૯,
૨૬—૨૮, ૪૭, ૫૦, ૫૨, ૫૬, ૬૦,
૬૨, ૬૩, ૭૭, ૭૮, ૧૦૫—૦૭,
૧૧૧, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૩૬,
૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫—૬૭, ૧૭૨,
૧૭૩, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૯૦—૯૩ +
૪, ૭, ૮, ૨૩—૨૫, ૩૬—૪૦, ૪૨,
૪૪—૪૬, ૫૭—૬૧, ૬૪—૬૭, ૭૧,
૭૨, ૭૭, ૭૮, ૮૪, ૮૭—૧૦૨,
૧૦૭—૦૯, ૧૧૪, ૧૧૯, ૧૨૪,
૧૩૨—૩૮, ૧૪૮, ૧૫૩, ૧૫૭,
૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૯૦, ૧૯૨,
૨૧૬, ૨૩૨, ૨૪૭.

જસરાજ કલ્યાણી + ૧૫૦.

જઈ એલ. પી. : ૬૮ + ૬૩, ૬૪.

જગીરદાર છાટાલાલ + ૧૬૬.

જુલુભાઈ મહેતા + ૧૭૬, ૧૯૮ ૨૦૦,,
૨૧૩, ૨૧૫.

જુલુભા : ૪૨, ૪૩.

જવલાલ ચેતલવાડ + ૬, ૭.

જવાભાઈ બુચ + ૧૪૩.

જેવચરામ ભાઈસાહેબ : ૮૬ = ૨૩૫.

જ્યોત્સ્ના જોષી + ૨૪૬.

જ્યોત્સ્ના મહેતા + ૮૨, ૧૦૬,
૧૧૬—૨૨, ૨૦૦.

જ્યોતીન્દ્ર માકંડરાય + ૭૮.

જ્યોતીન્દ્ર લલ્લુભાઈ + ૬૧ ૬૨,
૧૯૮—૨૦૦.

જ્યોતીન્દ્ર દવે : ૧૪૩, ૧૬૪, +
૫૬, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૬૨,
૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૧—૯૧, ૧૯૭,
૨૧૩, ૨૧૬, ૨૧૮—૨૨૧, ૨૨૭,
૨૩૬, ૨૪૨, ૨૪૬.

ઝ

ઝગમગ : ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૫.

ઝવેરભાઈ કચસર + ૨૩૮.

ઝાલનાવાળા : ૧૦૨.

ઝવેરચંદ મેઘાણી : ૪૬, ૭૦ + ૧૮૬
૨૨૬, ૨૩૩.

ટ

ટિળક ખાલગંગાધર : ૧૦, ૬૦.

ઠ

ઠાકર ઠાકતર + ૫૬—૬૧, ૬૩—૬૭

ઠાકોરરામ દપિલરામ : ૧૮૯.

ડ

ડબલીફોઈ (પ્રિયંવદા) + ૯, ૧૨૪.

ડબુભાઈ : ૧૨૬.

ડાહ્યાભાઈ ચૌખાવાળા + ૭૦, ૭૨,
૭૩, ૧૫૭.

ડોલરરાય માંકડ + ૧૫૦.

ડોસાભાઈ ઠાકતર : ૧૫૨.

ત

તનુગવરી મહેતા : ૪, ૧૦, ૫૩, ૧૦૫,
+ ૪૭, ૧૫૬.

તનુભાઈ ખાનસાહેબ : ૧૬૦

તનુભાઈ હેસાઈ + ૨૩૨.

તનુસુખરામ ત્રિપાઠી + ૧૧૩, ૨૩૪.

તરંગિણી નીલકંઠ + ૧૨૩.

તરુલતા દીક્ષિત + ૧૭૬.

તારાગવરી દર : ૪, ૫૩, ૧૦૫, ૧૫૦,
૧૫૨, + ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૬૪, ૬૨, ૬૩,
૧૫૩

તુળભરામ ખાંડવાળાં + ૧૨૬

ત્રંબકલાલ નાના : ૫૬, ૧૩૭, ૧૪૦

ત્રંબકલાલ મોટા : ૫૬, ૧૩૭

દ

દત્તાત્રય ઓઠ : ૧૦

દલપતરામ જોશી + ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૭૭

૨૪૨, ૨૪૭

દલાલ દાકતર : ૬૫

દયારામ ગીડુમલ + ૮, ૧૪, ૧૬, ૨૫

દાદરામ : ૬

દામુભાઈ કાપડિયા + ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૩,

દાવર, પ્રો. + ૧૪૦

દિલીપ કોઠારી + ૨૧૬

દિલીપ રાયજી : ૧૮૬, + ૨૩૭, ૨૩૮

દીનસાહ પીટીટ : ૧૩૦

દીની દર + ૨૩૨

દીક્ષિત દાકતર + ૨૦૮,

દુલિપસિંહ : ૬૮ + ૬૨

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી : ૭૮

દુહારી હેસાઈ + ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૬

દુબ્યન્ત દીવેટિયા + ૨૩૨

દેવયાની હેસાઈ + ૧૫૦-૫૧, ૨૪૭

દેવીદાસ હેસાઈ + ૪૬, ૨૩૨, ૨૩૩

દેવેન્દ્ર મહેતા + ૨૩૨

દોલતરામ જમીયતરામ : ૧૫૫, ૧૫૬,
૧૫૬, ૧૬૧ + ૪૨, ૪૩

ધ

ધનપ્રસાદ વકીલ + ૩૪-૪૦

ધનસુખભાઈ (તોફાન) : ૧૨૬ +
૪૩, ૪૪

ધનસુખલાલ મજમુદાર : ૧૨૬, ૧૫૫,
૧૫૬, ૧૫૬, + ૩૮, ૪૮, ૪૬, ૭૦-૭૪,
૮૩, ૮૪, ૧૩૫, ૧૫૭, ૧૫૬,

ધનસુખલાલ વાવાભાઈ : ૧૬૨

ધરમશી મોરારજી : ૮૬

ધ્યાનચંદ : ૬૬, ૬૮

ધાકટા + ૬૦

ધારગળકર દાકતર + ૫

ધીરજલાલ હેસાઈ + ૨૧૬

ધૂમકેતુ + ૧૦૫, ૨૪૭

ન

નટરાજ વશી + ૨૧૬, ૨૧૮

નટુભાઈ : ૧૫૬ + ૫, ૬, ૭

નરસિંહરાવ + ૮-૨૮, ૫૫, ૫૮, ૧૧૧,
૧૨૪, ૧૬૬, ૧૬૭

નર્મદાશંકર મહેતા + ૧૪૦

નર્મદાશંકર + ૧૮૧

નરોત્તમ ભાણુજી + ૭૧

નલિનકાન્ત + ૮-૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૪, ૨૫
૩૧, ૧૧૦, ૧૩૧, ૨૦૦

નવલરામ ત્રિવેદી + ૨૪૬

૨૫૪

નવીન ખાંડવાળા + ૨૨૬
 નાળું વાડીઆ + ૨૦૩
 નાથીળા : ૬
 નાનક મહેતા + ૮૮, ૧૬૨
 નાનુભાઈ દર : ૧૫૩ + ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૧૪૩
 નાનુભાઈ દીક્ષિત + ૧૭૬
 નાનુ વેધ + ૫૬, ૭૮
 નમચક ડી. કે. + ૨૩૫
 નિર્મળા નવે + ૭૮, ૭૯
 નિર્મળા ભણસાળી + ૨૩૨
 નિર્જના કાંતિલાલ + ૭૬, ૮૦, ૨૩૩
 નીલાંજના બક્ષી + ૨૩૧-૩૩, ૨૩૬
 નીલાંજના મહેતા + ૨૦૦
 નીમુ ગાંધી + ૨૦૦, ૨૦૭-૧૦
 નૈષધ રાયજી : ૧૮૬
 નંદલાલ મજમુદાર + ૪૩, ૪૪
 નંદસુખલાલ વકીલ : ૧૬૦
 નંદુબહેન : ૭૫, ૧૬૧, ૧૭૩ + ૩૪
 પ
 પદ્માબહેન + ૫
 પમુભાઈ કાપડિયા + ૭૧, ૭૭, ૭૮
 પરમસુખ પડયા + ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૩૨
 પરીક્ષિત રાયજી : ૧૮૬ + ૧૬૭
 પી. કે. મહેતા : ૫૬, ૧૩૬
 પુરુષોત્તમ કાનજી + ૫૬, ૬૭, ૬૯, ૭૭
 પુરુષોત્તમ ગાંડી + ૫૬, ૬૦, ૬૪
 પુરુષોત્તમ શુક્લ : ૫, ૬
 પુરુષાવતી + ૧૬૦-૬૪
 પૂર્ણિમા : ૧૦ + ૧૬૪, ૧૬૪, ૨૦૦, ૨૦૭

પ્રભરામ દીવાન : ૬૦
 પ્રભરામ ભારતર : ૨૫
 પ્રતિમા ધ્રુવ + ૬, ૧૨૪, ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૨૮
 પ્રદીપ + ૨૧૬
 પ્રભુરામ સંગીતશાસ્ત્રી : ૧૨૬, ૧૩૫
 પ્રમોદા ગોસળીયા + ૨૩૩
 પ્રસન્નલાલ દર : ૧૭૭ + ૧૩૫, ૨૦૧
 પ્રહ્લાદભાઈ ધ્રુવ : ૧૨૪
 પ્રાણશંકર : ૧૪૦
 પ્રેમલ + ૧૪-૧૬, ૨૪, ૨૫
 પ્રેમલીલા મહેતા : ૩૬, ૪૦ + ૧૧૭, ૧૨૩, ૨૪૨

કે

કીરોજ ભર્યા + ૨૧૩, ૨૧૫

ખ

બ. ક. કાકોર + ૨૧૬
 બચુભાઈ ધ્રુ + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૬
 બચુભાઈ રાવત + ૨૪૬
 બટુકરામ દાક્તર : ૨૩
 બવે ગોપાળરાવ + ૨૨, ૭૭, ૭૯
 બલ્લુભાઈ દોલતભાઈ + ૪૭
 બહેચર નોકર : ૩૪
 બળવચરામ દર : ૧૬૦
 બાઈ + ૬૭-૮૩
 બાટલીબાઈ, પ્રેા + ૧૪૦
 બાપાસોલા : ૭.૮
 બાબીબહેન + ૬૭
 બાલગાંધવં : ૩૬, ૪૦
 બાલસિંહજી : ૬, ૭, ૮, ૪૨, ૪૩, ૫૭ + ૨૩૬

૨૫૫

બાલાશંકર સાત્રી : ૭૮
 બાલીવાળા : ૧૪૦
 બાળાબહેન મુ + ૧૧૬,૧૧૮
 બિન્દુ ખાનસાહેબ + ૨૪૬
 બિહારીલાલ સાત્રી + ૨૩૨
 બિજમોહનલાલ + ૮૨
 બીમન, બસિસ + ૧૧૩
 બુચી બહેન + ૬૪
 બુનો-જ્યોતિષી : ૬૬
 બ્રેલવી સેયદ અબદુલ્લા + ૬૧,૧૬૮
 બાખારી + ૨૧૬
 બાઠાવાળા : ૧૦૨
 બંસરી કાજી + ૨૩૨

બ

બગવાનલાલ : ૧૦
 બાર્થશંકર : ૪,૧૦
 બાગીરથી ભેશી + ૧૫૦,૧૫૧,૨૪૭
 બાનુશંકર રાવળ : ૧૦,૩૨
 બાનુશંકર વ્યાસ + ૫૬,૧૧૦,૧૧૧
 ૧૭૬,૧૬૭,૨૦૮,૨૧૩,૨૧૮,૨૨૦-૨૩
 ૨૨૬,૨૨૬-૩૨,૨૪૨
 બારકર મહેતા + ૧૬૮
 બૂલાભાઈ દેસાઈ + ૨૧૬
 ભોળીન્દ્રરાવ + ૪૮,૪૬,૫૪,૫૫,૭૮,
 ૧૦૬,૧૧૦

ભૃગુરાય દેસાઈ + ૧૫૮

મ

મગનલાલ ખાનસાહેબ + ૨૪૬
 મગનલાલ પૂનશી + ૩૧
 મગનલાલ બલસારી : ૬૮

૨૬

મગનલાલ ભૂટા + ૬૦
 મગનલાલ માસ્તર : ૬૭
 મણિલાલ નાણાવટી + ૭૭
 મણિભાઈ કાપડિયા + ૧૬૨
 મણિભાઈ દેસાઈ + ૬,૭
 મણિશંકર ગોવિંદજી : ૫૬
 મણિશંકર રતનજી + ૧૦૨
 મદનલાલ દીવાન + ૧૩૦,૧૩૧
 મદનલાલ વઠીલ + ૫૬,૭૮,૧૬૬
 મદનરાય દીવાન + ૨૩૮
 મધુરિકા મજમુદાર + ૨૩૧,૨૩૨,૨૩૬
 મધુરિકા મહેતા + ૧૬૮-૨૦૦,૨૦૩,
 ૨૨૮,૨૩૪

મધુસુદન વ્યાસ + ૨૨૬

મનસુખરામ કૃષ્ણરામ + ૧૬૦
 મનસુખલાલ માસ્તર + ૪૬,૫૦,૧૭૮
 મનહર ખર્વે + ૭૮,૭૬
 મનહરલાલ મજમુદાર + ૧૩૫
 મનહરરામ મહેતા : ૧૬૬ + ૨૨,૪૬
 ૪૮,૪૬,૭૦,૭૧,૭૫-૭૮,૮૩,૨૨૮
 મનુભાઈ ખાનસાહેબ : ૧૬૦
 મનુભાઈ નાનાભાઈ + ૪૨,૫૮
 મનોજ રાયજી + ૨૩૨
 મનોરમા હજીરત + ૧૬૧-૬૫,૨૦૦
 ૨૦૮,૨૧૮,૨૨૬,૨૩૦,૨૩૧,૨૪૭
 મયાળા : ૫૭

મલ્લિકા રાયજી + ૨૩૨,૨૩૬
 મસ્ત ફકીર + ૧૬૬,૧૮૮
 મહાદેવ દેસાઈ + ૧૧૩
 મહાનન્દ બક્ષ : ૬૭,૧૦૦,૧૦૩
 મહાભાઈ + ૭૩

મહારાજ કિસન + ૮૨-૮૬, ૧૧૬
 મહેન્દ્ર મેઘાણી + ૨૨૬
 મહેરાંબહેન + ૬૪
 મહેશ મળમુદાર + ૧૬૨
 માણેકલાલ ઠાકોર + ૨૩૫
 માણેકશાહ ભર્યા : ૧૬૨
 માધવજી મહારાજ : ૩૨-૩૪
 માધવલાલ મહેતા : ૪, ૧૦, ૭૮, ૭૯,
 ૮૨, ૧૦૫, ૧૨૦ + ૨૧, ૪૪, ૪૭, ૫૬
 ૬૪ ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૨, ૯૨, ૧૧૫-૧૭,
 ૧૫૧, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૩, ૧૬૪
 માલતી મહેતા, દાકાર + ૨૨૬
 માલતી દલાલ + ૨૦૫
 માર્કેન્ડરાય મહેતા + ૭૦-૭૨, ૭૬
 -૭૮
 મીતુભાઈ જસરાજ + ૧૫૦
 મીનાક્ષી હોરા + ૧૨૪, ૨૩૨, ૨૩૬
 મુકરજી + ૭૭
 મુકુન્દ દેસાઈ + ૨૩૨
 મુલકરાજ આનંદ + ૨૧૬
 મુદ્રિકાબહેન + ૧૧, ૫૩
 મૂળચંદ મામા : ૧૪૦
 મૂળજીભાઈ : ૧૩૭
 મૂળનારાયણ + ૮૪
 મેઘાણી ઝવેરચંદ : ૪૬, ૭૦ + ૧૮૬,
 ૨૨૬, ૨૩૩
 મેના : ૧૦, ૧૨૨, + ૧૬૪, ૨૦૦
 મોતીબાઈ : ૧૪૦
 મોર સંઘવાણી : ૧૮, ૧૬
 મોહન નટ : ૧૪૯

મૃણાલિની હજરત + ૧૬૧-૬૩, ૨૦૦
 ૨૧૮, ૨૨૬, ૨૩૧, ૨૪૭
 મૃદુલા મુનશી + ૨૩૫, ૨૩૯
 મંગળ મામા : ૮૬, ૧૨૩, ૧૬૨, ૧૭૩,
 ૧૮૮, ૧૮૯
 મંગળદાસ મુનસફ : ૧૫૯
 મંગળદાસ પંચાસા + ૨૧૬
 મંગળાબહેન મહેતા + ૧૬૦-૨૦૦
 મંજરી પંડ્યા + ૨૦૦, ૨૦૮, ૨૨૬
 મંજુ કારા + ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૮, ૨૪૭
 મંતુભાઈ મુનશી + ૧૭૫, ૧૭૬
 ય
 યશવન્ત પંડ્યા + ૧૬૬, ૨૧૨, ૨૧૩
 ૨૨૬, ૨૪૭
 યજ્ઞેશ શુક્લ + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૬
 યોગેન દેસાઈ + ૨૪૨
 ર
 રણછોડ નોકર + ૧૫૮
 રણછોડલાલ ગાંધી + ૧૬૨
 રણછોડલાલ દર + ૨૪૬
 રણછોડદાસ ગાંધી + ૨૦૭-૧૦
 રણજિતરામ : ૮, ૬૦, ૧૪૨, ૧૬૧, ૧૬૨,
 ૧૬૪, ૧૬૦ + ૩૬, ૪૬, ૫૩, ૭૫, ૮૬
 ૯૦, ૯૧, ૯૮, ૧૦૩, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૬૬,
 ૨૩૪
 રણજિતસિંહજી : ૭, ૪૦, ૪૨, ૫૩, ૬૬
 + ૬૨, ૧૪૨, ૨૪૮
 રત્નવદનરામ મહેતા + ૬૮, ૧૬૭
 રમણ વકીલ + ૬૩, ૨૧૩, ૨૧૫
 રમણલાલ વસંતલાલ + ૨૧૬

૨૫૭

રમણભાઈ નીલકંઠ + ૧૬,૧૦૫,૧૧૫-

૧૭,૧૨૧

રમણિક ત્રિવેદી + ૨૧૩

રમણિક સુખડીઆ + ૫૬,૧૩૭,૨૦૩

-૦૫,૨૧૪,૨૧૮,૨૨૬,૨૪૨-૪૫

રમણિકગવરી કાજી + ૧૨૭

રમણીયરામ ત્રિપાઠી + ૨૩૫

રમનગવરી હોલતભદ્રા : ૬,૭૭,૮૨,

૧૦૫,૧૦૭,૧૧૬,૧૭૨ + ૪૭

રમેશ ધારેખાન + ૨૩૭,૨૩૮

રમેશ દીક્ષિત + ૧૩૭,૧૭૫-૭૭,૨૪૭

રવિવર્મા : ૫૪

રવિશંકર દવે : ૧૦

રવિશંકર ભટ્ટ + ૧૭૫,૧૭૬,૧૭૭,
૧૬૮

રવિશંકર રાવળ + ૧૬૭,૨૧૬,૨૪૬

રશ્મિ રાયજી + ૧૬૭

રાધા ગરબા ગાનાર : ૧૩૩

રાધાબા : ૩૨

રાનડે દાંતર : ૧૧,૧૨,

રામદિસન બાવાજી : ૧૨૬,૧૩૫

રામનારાયણ પાઠક + ૨૧૬,૨૪૬

રામમોહનરાય જસવંતરાય + ૧૧૮

રામપ્રસાદ બક્ષી + ૬૮,૧૬૭,૨૨૬,
૨૩૧,૨૩૩

રામલાલ દાંતર : ૧૫૨

રીંતુભાઈ + ૧૬૭

રૂપીકાકી : ૭૮

રૂદ્રપ્રસાદ દેસાઈ + ૧૫૮,૨૪૬

રૂપરામ : ૧૨૬

રૂપારાણી મુનશી + ૧૨૫

રોમેશ દેસાઈ + ૨૩૨

રંગીલદાસ મહેતા : ૧૨૬

લ

લલિતજી + ૨૨,૪૬,૬૭

લલિતાબહેન વકીલ + ૩૫-૪૦

લલ્લુભાઈ હોલતભદ્રા : ૬૨

લલ્લુભાઈ ચામળદાસ + ૧૧૩,૧૬૮,
૧૬૯,૨૩૫

લલ્લુભાઈ સંગીતશાસ્ત્રી : ૧૨૬

લવંગિકા મહેતા + ૧૦,૧૩,૧૪,૧૬,
૨૧,૨૪,૨૫

લીલા મુનશી + ૧૭૪,૧૭૫,૨૧૬,
૨૧૮,૨૩૦

લીલુ મામા : ૧૨૩

લ્યુસી દરે + ૨૨૬,૨૩૪

વ

વત્સલા મુનશી + ૨૩૫,૨૩૬

વલ્લભ નાયક : ૧૪૦

વલ્લભરામ તામલગી : ૧૨૮,૧૩૫

વસુમતી દીવેટિયા + ૨૩૧,૨૩૨,૨૩૬

વસુમતી વ્યાસ + ૨૩૧,૨૩૬

વસંત સંગીતશાસ્ત્રી : ૧૩૫ + ૨૩૪

વસુંધરા દીવેટિયા + ૨૩૨

વાઘજીભાઈ : ૧૩૭

વામનલાલ મહેતા : ૧૨૬ + ૭૭

વાલજી દરેજી : ૧૬૧

વાલિયો કુંઠો : ૧૮,૧૬

વાસંતી દીક્ષિત + ૧૭૬

વિજય મરચંડ + ૬૩,૬૪

વિજયરાય વેધ + ૫૬,૧૦૫,૧૧૧,
૧૧૭,-૭૨,૨૧૨,૨૨૪

વિઝુભાઈ હઝરત + ૭૮, ૧૬૧, ૧૬૨	શામળદાસ ગાંધી + ૧૬૨, ૧૬૩,
વિક્રમદાસ, સર + ૧૪૪-૪૭, ૧૬૭	૧૬૫, ૧૬૬, ૨૨૭
વિદ્યાગવરી નીલકંઠ + ૧૦૬, ૧૧૫-૨૪,	શાહ દાકતર + ૨૦૮
૨૪૬	શિવદત્તશામ દાચમા + ૭૦, ૭૨, ૭૩
વિદ્યાગવરી મુનશી + ૪૩, ૧૨૫-૧૨૭	શીલાવતી દેવ + ૨૦૦-૦૩, ૨૧૮,
વિનાયક નંદશંકર : ૧૮૬, ૧૬૦	૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૬, ૨૪૭
વિનાયકરાવ ઓઠ : ૧૦, ૪૮, ૪૯	શેરડીવાળા દાકતર : ૧૫૧
વિની રઘુઅઈ + ૨૩૮	શેલખાલા દીવાનજી + ૨૦૮, ૨૨૬
વિનોદિની નીલકંઠ + ૧૨૩	શ્રીફ માસ્તર : ૨૫
વિનોદ મહેતા + ૭૮	સ
વિપિન દીવેટિયા + ૬, ૧૨૪	સચેન્દ્ર + ૧૮૪
વિપિન મુનશી + ૨૩૫	સદાશિવરાવ દાકતર : ૨૧, ૨૫
વિભાકર + ૪૬, ૫૦	સનમુખલાલ પંડ્યા + ૫૦, ૧૭૮
વિલી ગ્રીન + ૫૬	સ્નેહરશ્મિ + ૨૧૩, ૨૧૫
વિખળુપ્રસાદ, પ્રો. + ૧૮૬	સ્નેહલતા હઝરત + ૧૬૧
વીરમિત્ર દીવેટિયા + ૬૧, ૨૪૬	સમની + ૧૬૨
વેણીગવરી : ૭૫	સયાણી હેડમાસ્તર : ૩૬, ૬૭
વેક્રંઠ લક્ષ્મભાઈ + ૬૧, ૧૬૮-૨૦૦	સરલા : ૧૫૪ + ૧૪૩, ૧૫૫-૬૦
વેક્રંઠલાલ અલમોલા + ૧૩૦	સરલા બાનરજી + ૧૬૮, ૨૧૮, ૨૧૬
શ	૨૦૬-૩૦, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૪૨
રાયદા + ૨૨૮	સરલા મહેતા + ૧૧૭, ૧૨૩
સરદ મહેતા + ૨૩૨	સચૂંદા દીવેટિયા + ૨૪૬
રાશીકાન્ત દલાલ + ૨૨૬	સરોજ દેસાઈ + ૨૩૬
શંકરભાઈ શુક્લ + ૨૧૬	સરોજિની મહેતા + ૮૨, ૧૦૬, ૧૧૬
શંકરપ્રસાદ રાવળ + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૪૨	-૨૨, ૨૦૦, ૨૩૪
સારદાબહેન મહેતા + ૧૧૫, ૧૪૬	સવિતા રાવળ : ૩૨
સાંતિલા દેસાઈ + ૧૬૮, ૨૩૪	સાવિત્રી દેવ + ૨૪૬
સાંતિલાલ કાપડિયા + ૧૩૭	સિદ્ધિમિયાં + ૨૦, ૧૬૩, ૧૩૪
સાંતિલાલ ગાંધી + ૧૬૨	સુખિયાજી : ૬૮-૧૦૦
સાંતિલાલ શાહ + ૧૧૭, ૧૫૫	સુદનરાય દીવેટિયા + ૬૦
સાન્તુ ગાંધી + ૨૦૦, ૨૦૭-૧૦	સુદરજી બેઠાઈ + ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૬

ସୁଧାଂଶୁ ଶିବେଠିଆ + ୯, ୧୨୪
 ସୁଭନ୍ତ ମହେତା + ୨୩୫
 ସୁଭତି ଶ୍ରୀ + ୨୩୧
 ସୁଭତି ଶ୍ରୀଧରାଧାରୀ : ୧୮ + ୧୯୯
 ସୁଭିକ୍ଷା ଶ୍ରୀନାଥ + ୨୨୬
 ସୁଭିକ୍ଷା ଶ୍ରୀ + ୨୪୬
 ସୁଭିକ୍ଷା ମହେତା + ୧୬୩, ୨୩୪
 ସୁବିଧା ପଦ୍ମବାଣୀ : ୧୩୦, ୧୩୫
 ସୁବିନ୍ଦ୍ର ଦେବୀ + ୧୭୫, ୧୭୮
 ସୁବିନ୍ଦ୍ରନାଥ ଜାନକୀ : ୪୦, ୧୬୨, ୧୬୩
 ସୁବିକ୍ଷା ଦେବୀ + ୨୩୧, ୨୪୬
 ସୁଶିଳା ଶିବେଠିଆ + ୮, ୧୪, ୧୫, ୧୬,
 ୨୬, ୨୭, ୨୮
 ସୁଧାମା ଶିବେଠିଆ + ୨୪୬
 ସୁହାସ ମନ୍ମଥଦାସ + ୨୩୧
 ସୁଧାନାରାୟଣ ସୁଧୀ + ୭୯, ୮୧
 ସୁନାରାୟଣ ସୁନୀ + ୧୨୬
 ସୁଦିକ୍ଷିଣୀ ମହେତା + ୨୩୨
 ସୁଦାମିନୀ ମହେତା + ୧୧୭, ୧୨୩, ୧୨୮
 -୨୦୦

ଃ

ଶ୍ରୀମତୀ ମହେତା + ୨୩୨
 ଶ୍ରୀଦେବୀଙ୍କ ଶିବାନ + ୭୯

ଶ୍ରୀନାରାୟଣ ସୁଧୀ + ୭୯, ୮୧
 ଶ୍ରୀରାମ ଭାରତୀ : ୯୭, ୯୮, ୧୦୩
 ଶ୍ରୀରାମ ଶିବାନ + ୧୯୭
 ଶ୍ରୀରାମ ଶିବିତ + ୧୭୬
 ଶ୍ରୀରାମ ଶାନ୍ତି + ୭୪
 ଶ୍ରୀରାମା ମହେତା + ୨୩୧, ୨୪୬
 ଶ୍ରୀରାମାଙ୍କ ଦୋଷଦଳନା : ୯୨-୯୬,
 ୧୦୧, ୧୦୨
 ଶ୍ରୀରାମ : ୧୪୦
 ଶ୍ରୀରାମ ଶ୍ରୀଧରାଧାରୀ + ୨୧୬
 ଶ୍ରୀରାମ ଦେବୀ + ୧୫୯
 ଶ୍ରୀରାମ ମହେତା + ୧୬୬-୧୭୭
 ଶ୍ରୀରାମାଙ୍କ ନେତୃତ୍ବ + ୧୪୭
 ଶ୍ରୀ. ଗ. ଶ୍ରୀରାମା + ୧୧, ୪୯, ୫୨,
 ୫୩, ୭୫, ୧୦୯, ୧୧୦, ୨୩୨.
 ଶ୍ରୀରାମ ସାହେବୀ : ୧୩୦, ୧୩୫
 ଶ୍ରୀରାମାଙ୍କ ଶ୍ରୀରାମ : ୩୯
 ଶ୍ରୀରାମା : ୮୯
 ଶ୍ରୀରାମା + ୫୯
 ଶ୍ରୀରାମ ଶିବାନ + ୧୯୭
 ଶ୍ରୀରାମ ଶ୍ରୀଧରାଧାରୀ + ୭୧
 ଶ୍ରୀରାମା ମହେତା + ୨୪୫

શ્રી શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની કૃતિઓ

૧ પરિણીતા	[નગીનદાસ પારેખ]	૦-૧૨-૦
૨ પદ્મીસમાજ	” ”	૧-૮-૦
૩ છબી	[ગોપાળદાસ જી. પટેલ]	૧-૮-૦
૪ ચંદ્રનાથ	[નગીનદાસ પારેખ]	૧-૪-૦
૫ સ્વામી	[રમણલાલ સોની]	૨-૦-૦
૬ કાશીનાથ	” ”	૨-૮-૦
૭ દેવદાસ	જયસિંખજી ને ર. દી. દેશાઈ	૨-૦-૦
૮ શ્રીકાન્ત ભા. ૧-૨	[રમણલાલ સોની]	૪-૦-૦
૯ શ્રીકાન્ત ભા. ૩	” ”	૩-૦-૦
૧૦ શ્રીકાન્ત ભા. ૪	” ”	૩-૮-૦
૧૧ ગૃહદાહ	ભોગીલાલ ગાંધી	૩-૦-૦
૧૨ વૃંદાવન		૨-૦-૦
૧૩ સુવાસચંદ્ર	(વિપ્રદાસનો અનુવાદ)	૩-૦-૦
૧૪ શુભદા	રમણલાલ સોની	૨-૮-૦
૧૫ અનુરાધા-ખડીદિદિ	” ”	૪-૦-૦
૧૬ નવીના (શેષ પ્રશ્ન)	” ”	૪-૮-૦
૧૭ ભૈરવી	{ કનકસિંહ ચાવડા } { અને રમણલાલ સોની }	૩-૦-૦
૧૮ જીવનયાત્રા		૧-૧૨-૦
૧૯ ચરિત્રહીન	ભોગીલાલ	૫-૮-૦
૨૦ કુળવતી	”	૨-૮-૦
૨૧ ત્રણ વાર્તાઓ	મહાદેવ દેશાઈ	૦-૧૨-૦
૨૨ દુર્ગા	બચુભાઈ શુક્લ	૨-૮-૦
૨૩ નવી વહુ	”	૪-૮-૦
૨૪ શરદખાળુની ખાળવાતો	[રમણલાલ સોની]	૧-૮-૦
૨૫ અપૂર્વ ભારતી		૫-૮-૦

અર્જુન અંથરજ્ઞ કાર્યાલય : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

‘ શ્રી ધૂમકેતુ ’ નાં પુસ્તકો

નવલકથાઓ

૧ રાજમુગટ	૨-૮-૦
૨ મહિલકા	૪-૮-૦
૩ અજિતા	૪-૮-૦
૪ પરાજય	૪-૮-૦
૫ ચૌલાદેવી	૪-૮-૦
૬ રાજસંન્યાસી	૪-૮-૦
૭ કણ્ઠાવતી	૪-૮-૦
૮ રાજકન્યા	૪-૮-૦
૯ વાચિનીદેવી	૪-૮-૦

નવલિકા-સંગ્રહો

૧૦ તણુખા-૧	૩-૦-૦
૧૧ તણુખા-૨	૩-૦-૦
૧૨ તણુખા-૩	૨-૦-૦
૧૩ તણુખા-૪	૩-૦-૦
૧૪ પ્રદીપ	૨-૦-૦
૧૫ ત્રિભેટો	૧-૮-૦

ગદ્યકૃતિઓ

૧૬ રજકણ	૨-૦-૦
૧૭ જલભિંદું	૨-૦-૦
૧૮ જીવનચક્ર	૧-૪-૦
૧૯ સર્જન અને ચિંતન	૨-૦-૦

ખાલનાટકો

૨૦ પડધા	૦-૬-૦
---------	-------

૨૧ બીલકુમાર ને એકલવ્ય

૦-૬-૦

નાટકો

૨૨ ઠંડી કૂરતા ને બીજાં નાટકો	૧-૮-૦
------------------------------	-------

વ્યંગકૃતિ

૨૩ પાનગોળિ	૨-૦-૦
------------	-------

જીવનચરિત્રો

૨૪ પરશુરામ	૦-૩-૦
------------	-------

૨૫ નેપોલિયન	૦-૨-૦
-------------	-------

૨૬ હેમચંદ્રાચાર્ય	૧-૮-૦
-------------------	-------

૨૭ વનરાજ	૦-૬-૦
----------	-------

૨૮ હુએનસંગ	૦-૩-૦
------------	-------

પ્રવાસવર્ણન

૨૯ પગદંડી	૨-૦-૦
-----------	-------

બે આના માળા

૨૭ પૂતાણી ને બીજી વાતો	૦-૨-૦
------------------------	-------

આનંદરાત્રિ ને બીજી વાતો	૦-૩-૦
-------------------------	-------

પ્રૌઢ શિક્ષણ નાની પોથી	૦-૨-૦
------------------------	-------

પહેલી, બીજી ને ત્રીજી	૦-૪-૬
-----------------------	-------

